

SANDŽAK
IDENTITET
U PROCEPU
STAROG
I NOVOG

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

HELSINŠKE SVESKE BR. 28

HELSINŠKI ODBOR ZA
LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

28
HELSINŠKE SVESKE

SANDŽAK
identitet u procepu
starog i novog

BEOGRAD, 2008

biblioteka Helsinške sveske
knjiga br. 28

SANDŽAK: IDENTITET U PROCEPU STAROG I NOVOG

urednik
SONJA BISERKO

izdavač
HELŠIŃSKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

za izdavača
SONJA BISERKO

oblikovanje, slog i fotomontaža korica
IVAN HRAŠOVEC

fotografija na naslovnoj strani
SAMIR DELIĆ

štampa
ZAGORAC, Beograd

tiraž
500

Ova edicija je proistekla iz projekta „Jačanje identiteta Sandžaka“ koji je realizovan zahvaljujući pomoći Public Affairs Office Ambasade SAD u Beogradu.

This edition has been produced under the project “Fostering Sandzak’s Identity” realized with the assistance of the Public Affairs Office, U.S. Embassy, Belgrade.

ISBN 978-86-7208-154-1
COBISS.SR-ID 153747468

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd
323.15/.17(497.11)(082)
316.347(497.11)(082)
316.72(497.11)(082)

Sandžak: identitet u procepu starog i novog / [urednik Sonja Biserko]. –
Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008 (Beograd : Zagorac). –
296 strana ; 23cm – (Biblioteka Helsinške sveske ; br.28)

Tiraž 500. – Napomene i bibliografske reference uz tekst

1. Biserko, Sonja [urednik]

- a) Nacionalni identitet – Sandžak – Zbornici
- b) Etnički odnosi – Sandžak – Zbornici
- c) Multikulturalizam – Sandžak – Zbornici

Sadržaj

I UVOD

SONJA BISERKO

Sandžak: identitet i nedavna prošlost 6

Sandžak: identity and recent past 7

II NOVI KONCEPT IDENTITETA. 23

I Panel: Identitet na Balkanu 28

II Panel: Odnos države prema regionalnim identitetima. 47

III Panel: Uloga religije u stvaranju identiteta. 69

IV panel: Uloga žene u sandžačkom društvu 99

V Panel: Represija kao činilac identiteta 116

VI Panel: Kultura u oblikovanju regionalnog identiteta 128

III DRŽAVNA POLITIKA I SANDŽAK 151

SRĐAN BARIŠIĆ

Država kao generator krize u Sandžaku 153

MILAN VUKOMANOVIĆ

Dragulj Medine. 161

ŽAN-ARNO DEREN

Nova socijalna težina islama 166

IV POSLEDICE REPRESIVNE POLITIKE DRŽAVE 169

V SRPSKI SANDŽAK I DALJE ZABORAVLJEN 203

Rezime i preporuke 205

Uvod. 208

Dva lica Sandžaka: Pazar i Raška 210

Miloševićevo doba. 221

Sandžak posle Miloševića. 239

Zaključak 293

O Međunarodnoj kriznoj grupi 295

SANDŽAK – IDENTITET
U PROCEPU STAROG I NOVOG

Uvod | 7

Sandžak: identitet i nedavna prošlost

Helsinški odbor za ljudska prava pitanje identiteta političke zajednice smatra ključnim za profilisanje budućnosti Srbije. U želji da postane sastavni deo EU, Srbija mora pronaći i produktivan odgovor na višedecenijsku krizu identiteta. Sadašnje, veoma naglašeno etničko profilisanje identiteta zajednice nosi sa sobom niz izazova i problema. Ono, pre svega, otežava integraciju, jer sužava polje multikulturalnosti i svo bogatstvo različitosti koje je bivša Jugoslavija, na primer, isticala kao ključ vlastitog opstanka. Jugoslovenski model je bio, treba skrenuti pažnju na tu činjenicu, jedna vrsta preteče Evropske unije i u njemu je Srbija, kao sastavni deo Jugoslavije, i sama imala veoma složen identitet i bogatu kulturnu baštinu. Kasnije sužavanje i svođenje identiteta na etnički temelj pocepalo je tanke niti veoma osetljivog socijalnog i kulturnog tkiva, ne samo bivše Jugoslavije, nego i same Srbije. Stoga Srbija, ukoliko doista želi da postane sastavni deo ujedinjene Evrope i aktivno učestvuje u savremenim procesima mora na drugačiji način od sadašnjeg učestvovati u proizvodnji identiteta. Nasuprot hijerarhiji identiteta, gde nacionalni identitet zauzima visoko i privilegovano mesto, potrebno je afirmisati pluralizam identiteta. U Evropi se, uz to, decenijama ulažu napori i u promociju regionalnih identiteta. U Srbiji se, nažalost, svaki pokušaj regionalizacije još uvek doživljava kao, više ili manje, prikriveni separatizam, a ideja regionalnog identiteta kao podiranje i fragmentacija nacionalnog identiteta i pretnja zamišljenom jedinstvu nacije.¹

1 Treba istaći i to da su u savremenom pluralističkom svetu – u svetu različitih religija, jezika i nacija – ljudska prava značajan agens. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima nastala je kao reakcija na holokaust, odnosno strahote Drugog svetskog rata i užas nacizma. Mihael Ignatief, u svom eseju "Ljudska prava kao politika", ističe da su "Ljudska prava postala globalna stvar tako što su postala lokalna stvar sa ciljem da daju podršku običnim ljudima u njihovoj borbi protiv nepravednih država i represivnih društvenih postupaka". Srbija, nažalost, još uvek ne prihvata i u pogledu ljudskih prava iskazuje rezervisan stav, jer u njima vidi opasnost za raspad idealizovane patrijarhalnosti.

Sandžak: identity and recent past

Helsinki Committee for Human Rights views the issue of identity of political community as a key one in the context of mapping out the future of Serbia. In parallel with its bid to become an integral part of the European Union, Serbia must also find a productive answer to its decade-long identity crisis. The current, excessively pronounced ethnic profiling of community identity entails a host of challenges and problems. Added to that, it makes more difficult integration, for it narrows the field of multiculturalism and all wealth of diversities which the former Yugoslavia, for example, prioritized as the key factor of its survival. There is one noteworthy fact, namely the Yugoslav model was a kind of predecessor of the European Union, and within it, Serbia, as an integral part of Yugoslavia, had its own very complex identity and rich cultural heritage. Subsequent narrowing and downsizing of that identity to its ethnic foundations broke off thin threads of a very sensitive social and cultural fibre of both former Yugoslavia and Serbia proper. Hence if Serbia genuinely wants to become an integral part of united Europe and to actively participate in contemporary processes it must change its tack, that is, create its identity in a different way. Instead of prioritizing the hierarchy of identity, within which the national identity occupies an important and privileged place, Serbia should start affirming the pluralism of identity. Added to that in Europe for many decades now major efforts have been invested in promoting regional identities. Unfortunately in Serbia any attempt at regionalization is still viewed and experienced as more or less covert separatism, while the idea of regional identity is seen as attempt at undermining and fragmenting the national identity and a threat to an imagined unity of nation.¹²

12 It bears stressing that in the contemporary, pluralist world-in the world of diverse religions, languages and nations- human rights are an important agent. Universal Declaration on Human Rights came into being as a response to the holocaust, that is, to the WW2 atrocities and terror of Nazism. Michael Ignatief, in his essay, "Human Rights as Politics", underscores that "human rights have become a global matter by becoming a local matter with the aim of rendering support to

Brutalni raspad Jugoslavije učinio je pitanje identiteta veoma osetljivim i značajnim. Osim ovog, i pitanje odgovornosti za rat i počinjene zločine postalo je ništa manje važno u definisanju budućnosti Srbije. O odgovornosti za nasilno razbijanje Jugoslavije u Srbiji danas svesno minimizira i relativizuje. Brojne presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, uključujući i onu Međunarodnog suda pravde o genocidu u Bosni, srpska elita ne uzima u obzir, već smatra da, kako kaže profesor Slobodan Antić, "istinu o Srebrenici tek treba da utvrdi nauka".² U novoj konstrukciji sećanja taj deo nedavne prošlosti se svesno potiskuje i zanemaruje, dok se, u cilju stvaranja novog sistema vrednosti, iz prošlosti izvlače i kao novi identifikacijski obrasci nude ličnosti poput Milana Nedića, Dimitrija Ljotića, Dragoslava Mihajlovića i drugih. Posebno se glorifikuje uloga Radovana Karadžića, za koga Dobrica Ćosić tvrdi da je najznačajniji tvorac Republike Srpske koja je stvorena uz ogromne žrtve. Isti autor, Dobrica Ćosić, Sarajevo vidi kao grad masovnog muslimanskog zločina,³ a rat u Bosni kao odbrambeno-oslobodilački rat i povod za satanizaciju Srbije i Srba. On negira i pokolj u Srebrenici i postavlja sebi (zanimljivo) pitanje: s kakvim to identitetom mi možemo usvojiti "evropske vrednosti".

Na ovakvim i sličnim interpretacijama nedavne prošlosti u Srbiji se stvara nov sistem vrednosti. Pošto se preko tog sistema vrednosti nastoji, s jedne strane, verifikovati poželjna slika prošlosti i, s druge strane, reintegrirati zajednica, postavlja se pitanje njegovih integrativnih moći. Naime, može li se i kako izvesti integracija zajednice kada se u percepciji pripadnika brojnih manjina, ali ne samo manjina, novi društveno poželjni uzori vezuju za zločin, teror, represiju i nasilje?

Balkanom, kada je reč o konstituisanju nacije, dominiraju dva međusobno povezana koncepta, dve snažne i veoma uticajne sile – religija i nacionalizam. Nacionalizam je kohezivna ideologija koja se istorijski pojavila posle religije i neretko se naziva svetovnom religijom ili pseudoreligijom. S obzirom da se na Balkanu nacije shvataju u etnokulturalnom smislu, religija kao integrativni element nacije igra veoma važnu ulogu. Udružena s nacionalizmom, ona značajno doprinosi kako kulturno-političkom homogenizovanju, tako i diferenciranju u odnosu na pripadnike drugih konfesija i etnija.

Bošnjaci u Srbiji su dvostruka manjina, etnička i verska. Status nacionalne manjine priznat im je, kao i ostalim pripadnicima naroda nekadašnje

2 U emisiji *Agora* Radio Beograd, II program, 4. oktobar 2008.

3 Iz predgovora Dobrice Ćosića, Nikola Koljević, "Stvaranje Republike Srpske", Službeni glasnik, 2008.

Brutal disintegration of Yugoslavia made the issue of identity a very sensitive and important one. Added to that the issue of responsibility for the war and committed crimes gained importance in the context of defining the future of Serbia. Currently in Serbia the issue of responsibility for forcible and violent breaking-up of Yugoslavia is consciously minimized and relativized. Numerous judgments of the ICTY in the Hague, and the one of the International Court of Justice relating to the genocide in Bosnia, are disregarded by the Serbian elite. Moreover, as the professor Slobodan Antonić, has put it :“ the truth about Srebrenica is yet to be established by the historical science.”¹³ In the new construction of memory that part of recent past is consciously repressed and disregarded, while, for the sake of creation of a new set of values, from the 40's of the 20th century are 'dug out' notorious personalities like Milan Nedić, Dimitrije Ljotić, Dragoslav Mihajlović, to help forge new identification patterns or blueprint. The role of Radovan Karadžić is especially glorified. Dobrica Ćosić maintains that Karadžić is the most important architect of Repblika Srpska, in whose foundations are built enormous human and material sacrifices. Writer Dobrica Ćosić sees Sarajevo as a city of mass Muslim crimes,¹⁴ and qualifies war in Bosnia as a defense-liberation one and as such a motive for demonization of Serbs and Serbia. Ćosić denies massacre in Srebrenica and asks himself an 'interesting' question: What kind of identity we need to adopt “European values”?

Such and similar interpretations of recent past are used in Serbia to build a new set of values. As that set of values serves on one hand to verify the desirable picture of the past, and on the other hand, to re-integrate the community, one must question integrative powers of such set of values. In other words, how can any integration be effected, when in the perception of members of numerous minorities, and not only minorities, new socially desirable ideals and paragons are linked to crimes, terror, repression and violence?

In the Balkans, as regards nation-building process, dominate the two interconnected concepts, two strong and very influential forces-religion and nationalism. Nationalism is a cohesive ideology which historically emerged after religion. Thus nationalism is frequently called a worldly religion or pseudoreligion. Since in the Balkans nations are perceived exclusively in ethnic-cultural terms, religion as an integrative element of a nation plays an important role. Religion 'in cahoots' with nationalism contributes significantly both to cultural-

ordinary people in their combat against unjust states and repressive social actions.” Unfortunately Serbia still does not accept human rights. Moreover it has its reservations towards them, for Serbia views them as a danger, threatening the collapse of an idealized patriarchal state of affairs.

13 Program *Agora* Radio Beograd, II channel, 4 October 2008.

14 From Dobrica Ćosić's prologue to ,Nikola Koljević's, "Stvaranje Republike Srpske" (Creation of Republika Srpska,) Official Gazette, 2008.

Jugoslavije – Hrvatima ili, recimo, Makedoncima, tek nakon 5. oktobra (2000). Kao novonastala manjina suočili su se sa brojnim problemima, a jedan od najznačajnijih je nepostojanje identitetske infrastrukture. Posve je razumljivo da, kada jedna zajednica ne raspolaže sa institucijama koje služe očuvanju i unapređenju njene kulture i identiteta, vera postaje snažan oslonac i važan identitetski resurs.

Tokom raspada Jugoslavije nacionalni identitet Muslimana/Bošnjaka je negiran, a oni sami prisvajani kao Srbi, odnosno Hrvati islamske vere. Sandžak, gde živi najveći broj Bošnjaka u Srbiji, u poslednjih 20 godina tretiran je kao neutralna tačka i prostor na kome, navodno, deluju islamski fundamentalisti. Teza o islamskom fundamentalizmu plasirana je u srpskoj javnosti još osamdesetih godina, kada je počela kampanja protiv islama i Muslimana kao, u to vreme, glavne opasnosti za opstanak Jugoslavije. Nedugo, zatim, označeni su najodgovornijim za raspad Jugoslavije. Tu tezu je formulisao istoričar i akademik Milorad Ekmečić, koji na njoj i sada insistira. U intervjuu datom *Politici* on je izjavio: “U raspadu Jugoslavije 1992. godine muslimanski fundamentalizam ima ključni značaj”, odnosno, slom Jugoslavije 1992. godine bio je “istorijski trijumf uloge religije kao vododelnice nacije.”⁴

Teroristički napad na SAD 11. septembra 2001. godine išao je na ruku srpskoj tezi o islamskom fundamentalizmu, o kome se sada govori kao o “novom balkanskom islamu”. Darko Tanasković, islamolog, svakako spada u one koji su krajem osamdesetih učestvovali u stvaranju atmosfere o islamskoj opasnosti, a nakon 11. septembra i kao neko ko je iznosio “blaga upozorenja u vezi s metamorfozama islamskog fenomena na Balkanu”. Željko Cvijanović, novinar, napisao je, nakon 11. septembra, da “Beograd stiče poene u ratu protiv terorizma”, te da se “Srbija nada sticanju političkog kapitala zahvaljujući američkoj kampanji protiv terorizma”. On smatra da Srbija “može prevazići nasleđe iz Miloševićevog doba redefinisanjem svoje samoproklamovane uloge branioca zapadne civilizacije od muslimanskih hordi sa istoka na jedan moderniji način”⁵.

U čitavoj novijoj istoriji Sandžak je slovio kao opasna tačka preko koje ide “islamska transverzala” (Istanbul, Kosovo, Sandžak, Sarajevo) i tokom pripreme rata u Bosni ta je teza imala presudan značaj u planiranju genocida u toj nekadašnjoj jugoslovenskoj republici. Sandžak je bio deo šireg plana, a jedan od planiranih ciljeva je bio da se što veći broj Muslimana iseli

4 Milorad Ekmečić, “Nacionalizam sudnjeg dana”, *Politika*, 5. maj 2007.

5 *Blic News*, 3. oktobar 2001.

political homogenization, and differentiation with respect to members of other religious confessions and ethnicities.

Bosniaks in Serbia are both an ethnic and religious minority. They were recognized the status of national minority, like other peoples of former Yugoslavia-Croats or Macedonians-only after 5th October 2000. As a newly-emerged minority they faced numerous problems, notably the non-existence of identity infra-structure. It is quite understandable that, when a community does not have institutions serving to preserve and promote its culture and identity, the faith becomes a strong mainstay and an important identity resource.

In the course of Yugoslavia's disintegration, national identity of Muslims/Bosniaks was denied, and they were "recognized" only as Serbs or Croats or Muslim religion. The majority Bosniak region, Sandžak, in the last 20 years was treated as a flash-point, and a region "infested" with active Islamic fundamentalists. The thesis about Islamic fundamentalism was publicly launched as early as in the 80's of the 20th century. That decade also saw the beginning of Muslim- and Islam-bashing, as it was imputed that both "factors" were a threat to Yugoslavia's survival. Later Muslims were marked out as culprits for the break-up of Yugoslavia. That thesis was then formulated by a historian and academician Milorad Ekmečić. As a recent interview of his to *Politika* indicates, Ekmečić still adheres to that thesis: "In the 1992 disintegration of Yugoslavia Muslim fundamentalism played a major role"...and "the year 1992 marked the historical triumph of the role of religion as the watershed of nation."¹⁵

11th September 2001 terrorist attacks on the US was the grist to the mill of the Serbian thesis about the rise of Islamic fundamentalism, which is currently called "the new Balkans Islam." Darko Tanasković, an Islam expert, surely belongs to the group of people who in the late 80's of the 20th century took part in creation of an anti-Islamic mood in view of an alleged, "looming Islamic threat". He continuously cautioned against "metamorphosis of the Islamic phenomenon in the Balkans." Željko Cvijanović, a journalist wrote in the aftermath of the 11th September, that "Belgrade excelled in the war against terrorism", and that "Serbia hopes to politically capitalize on the US war on terror." Cvijanović thinks that Serbia "can overcome the Milošević era legacy, by re-definition, or rather modernization, of its self-styled role of defender of the Western civilization from the Muslamic hordes from the East."¹⁶

In its recent history Sandžak was considered a flash-point, or the point across which cut the so-called "Islamic transversal" (Istanbul, Kosovo, Sandžak,

15 Milorad Ekmečić, "Nacionalizam, sudnjeg dana" (Nationalism of the Judgment Day), *Politika*, 5 May 2007.

16 *Blic News*, 3. oktobar 2001.

iz tog regiona.⁶ Dešavanja u Sandžaku, naročito u periodu od 1992-1995. godine, uklapala su se u politiku etničkog čišćenja bošnjačkog stanovništva. U izveštaju Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda (za 1994. godinu) stoji: "U Sandžaku, prepunom prijeteće vojne tehnike, dugo se već širi psihoza straha i neizvjesnosti. Iz sandžačkih gradova koji su se u proljeće 1992. našli u okruženju topovskih i tenkovskih cijevi krenule su hiljade zaplašenih bošnjačko-muslimanskih porodica put evropskih izbjegličkih logora. Nakon dugotrajne medijske kampanje protiv Bošnjaka-Muslimana i smišljenog lansiranja dezinformacija o njihovom pripremanju za otcjepljenje i džihad, uslijedili su učestali policijski pretresi, progoni i hapšenja. Sinhronizirane akcije u prisustvu tv- kamera i prateći publicitet trebali su argumentovano dočarati javnosti sve opasnosti od još jednog pravovremeno otkrivenog neprijatelja. Slične akcije policije izvođene u bliskoj prošlosti, praćene i drugim oblicima represije, rezultirale su masovnim iseljavanjem u Tursku. Brojni događaji po Sandžaku, etnička čišćenja u sjeni bosnaskih zbivanja, nerazjašnjenih ubistava, otmica, paljevina, hapšenja i privođenja i politika legalizirane brutalnosti, preventivne represije i dvostrukih kriterija dostigli su železjeni efekat (...) Izjave da se više ne može živjeti zajedno u Bosni i Hercegovini imaju veliki eho i u Sandžaku, kao i strah od širenja ratnog požara".⁷

Rat u Bosni se interpretira i kao posledica vekovnog sukobljavanja muslimana, pravoslavaca i katolika, čak i kao "sukob civilizacija". Darko Tanasković ističe da je verska dimenzija sukoba u Bosni prećutkivana, jer bi njeno otvaranje silno komplikovalo uverljivost fikcije o "četničkoj agresiji" i dovelo u pitanje utemeljenost čitave koncepcije pristupa jugoslovenskoj krizi i sličnim pojavama u drugim delovima uzburkanog sveta. Za njega je rat u Bosni verski rat, što znači da ga mnogi muslimani doživljavaju kao džihad.⁸ Dominatna teza na srpskoj strani je, a nju je Milorad Ekmečić prvi artikulisao, da muslimanska inteligencija nije izvršila istorijski zadatak, "da od jedne zajednice koja je istinski odvojena od Srba i Hrvata u Jugoslaviji zaista napravi nacionalnu zajednicu, svetovnu zajednicu koju ne

6 Tada se, naime, pošlo od toga da je "proces započete (re)islamizacije jugoslovenskih Muslimana u skladu sa svetskim panislamističkim projektom islamskog preporoda, čiji je bosanski politički manifest "Islamska deklaracija" Alije Izetbegovića.

7 "Sandžak, Hronika zla (II)", Sandžački odbor za zaštitu ljudska prava i sloboda Novi Pazar, Novi Pazar, 1994.

8 Darko Tanasković, *Islam i mi*, "Džihad u Bosni i Hercegovini: privid ili stvarnost", Partenon, Beograd, 2006. godine str. 62.

Sarajevo) and during the Bosnian war that thesis played a crucial role in priming for genocide in the former Yugoslav republic of Bosnia and Herzegovina. Sandžak was included in the broader plan, which had as one of its goals, a massive expulsion or ethnic-cleansing of Muslims from the region.¹⁷ Developments in Sandžak, notably in 1992-1995 period fit into the policy of ethnic-cleansing of Bosniak population. The following was noted in the 1994 Report of the Sandžak Committee for Protection of Human Rights and Freedoms: "In Sandžak, there is a lot of threatening military hardware. The psychosis of fear and uncertainty has been spreading for some time. Thousands of frightened Bosniak-Muslim families left besieged Sandžak towns in the spring of 1992 and made their way to the European refugee camps. After long-running Bosniak and Muslim-media bashing campaign and intentional launching of misinformation about their intention to secede and engage in Jihad. Police searches, persecutions and arrests became commonplace. Synchronized actions covered by TV cameras and the accompanying negative publicity were intended to provide the general public with arguments attesting to the presence of yet another, enemy, but enemy which was luckily detected –on time. Similar police actions in recent past, accompanied by other forms of repression, resulted in mass emigration of Bosniaks to Turkey. Numerous negative developments in Sandžak, ethnic-cleansing in the shadow of Bosniak developments, unsolved murders, abductions, torchings of houses, arrests, detentions and the policy of legalized brutality, preventive or pre-emptive repression, and double standards produced the desired effects (...) Statements that "co-habitation is no longer possible in Bosnia and Herzegovina" resonate also in Sandžak, as does the fear of spreading of the war flames."¹⁸

War in Bosnia is interpreted as a consequence of an age-old confrontation between Muslims, Roman Catholics, and Orthodox Serbs, even as the "conflict of civilizations". Darko Tanasković stressed that the religious dimension of the conflict in Bosnia was hushed up, for its tackling would have complicated the 'veracity' of fiction about "the Chetnik aggression" and would have called into question the very basis of the whole concept of the tack to the Yugoslav crisis and similar occurrences in other parts of this world in turmoil. For him the war in Bosnia was a religious war, which means that many Muslims perceive it as –Jihad.¹⁹ Dominant thesis on the Serb side, which was first articulated by Milorad Ekmečić, is

17 Then the guiding idea was that "the jump-started process of (re)islamization of Yugoslav Muslims was in keeping with the global, pan-Islamist project of Islamic revival, whose Bosnian political manifests was Alija Izetbegović's "Islamic Declaration."

18 "Sandžak, A Chronicle of Evil (II)", Sandžak Committee for Protection of Human Rights and Freedoms Novi Pazar, Novi Pazar, 1994.

19 Darko Tanasković, *Islam and We*, "Jihad in Bosnia and Herzegovina: an illusion or a reality", Partenon, Beograd, 2006., page 62.

pokreće religija”⁹. Učešće mudžahedina u ratu u Bosni se, takođe, koristi kao krunski dokaz za iznetu tezu, a pojava vehabija u Sandžaku za stvaranje opasnosti od islamskog fundamentalizma, ali sada po bezbednost Srbije. Spinovanje historije preko srbijanskih medija, uglavnom kroz izjave bivših radnika DB i KOS dovelo je do hapšenja grupe vehabija optuženih za podrivanje integriteta Srbije. Suđenje se, zbog nedostatka dokaza, nije privelo kraju. Mediji više i ne prate taj slučaj, ali je šteta već napravljena.

Druga faza radikalizacije Sandžaka se sprovodi kroz cepanje Islamske zajednice. Tenzije i sukobe koji su se u proteklom periodu dešavali u vezi s Islamskom zajednicom treba posmatrati u širem kontekstu, jer je tu, s jedne strane, reč je o ugrožavanju slobode veroispovesti građana Srbije a, s druge strane, reč je o periodičnim talasima antimuslimanskog i antiislamskog delovanja, bez adekvatne reakcije državnih institucija. Nije reč samo o unutarmuslimanskoj podeli u Sandžaku, nego i o smišljenoj državnoj politici koja opstruira konstituisanja bošnjačke zajednice, u čemu Islamska zajednica ima ključnu ulogu.

Redukcionistički pristup islamu kroz optiku fundamentalizma nije samo saznavno manjkav, jer gubi iz vida potrebu isključenih grupa da budu integrisane i uključene u maticu društva,¹⁰ nego je i politički opasan, jer Bošnjaci, a time i region u kome najvećim svojim delom žive, dobijaju izrazito negativnu konotaciju. Kada se devedesetih godina, nakon što je pokrenuta ratna propaganda iz Beograda, Alija Izetbegović obratio Turskoj za pomoć, već pominjani Darko Tanasković je zapisao: “Bosnaskom Srbinu po mnogo čemu bitnom niko objektivno nije bliži i ne nalikuje mu više od bosanskog Muslimana, a njegove političke gazde prizivaju, eto, Turke da im se u nevolji nađu. ... A Srbinu pretiti Turčinom, iako Srbi sa savremenim Turcima odavno imaju odlične odnose, arhetipski je čak teže i zloslutnije no pretiti mu Nemcima. Ako Turci za Srbe ponovo treba da postanu oni Turci iz kosovskog ciklusa epskih pesama, kako će im onda Muslimani i dalje ostati južnoslovenska, balkanska i evropska braća, sa kojima im je zadato da mirno, konstruktivno i demokratski traže izlaz iz zajedničkih muka i uspostavljaju novu formulu skladne koegzistencije.”¹¹ Tome treba dodati sledeće: ako su bosanski Muslimani ponovo „postali Turci iz kosovskog ciklusa“, onda odgovornost za to ne snosi obraćanje Alije Izetbegović

9 *Ibid.* str . 81.

10 Tarik Kulenović, “Politički islam”, VBZ, Zagreb, 2008.

11 Darko Tanasković, “Vrača li se Turska na Balkan”, *Epoha*, 7. januar 1992, str.22-22

that the Muslim intelligence failed to perform its historic task “to turn a community, genuinely separated from Serbs and Croats in Yugoslavia, into a national community, a laymen community unpropelled by religion.”²⁰ Participation of Mujahedins in the war in Bosnia was also used as the crown evidence of the aforementioned thesis, and the emergence of Wahabis in Sandžak was depicted as a potential Islamic fundamentalism danger for security of Serbia. Spinning of hysteria by dint of the Serb media, mostly via statements of former state security and counter-intelligence agents led to the arrest of a group of Wahabis who then faced charges of “attempts to undermine the integrity of Serbia.” Due to lack of evidence all Wahabis were released. Media stopped covering that case, but the damage has been already done.

The second phase of radicalization of Sandžak involves intentional fragmentation or breaking up of the Islamic community. Tensions and conflicts in which the Islamic Community was recently engulfed should be viewed in a broader context, for at play were, on the one hand, violations of the freedom of religion of citizens of Serbia, and on the other hand, a periodic wave of anti-Muslim and anti-Islamic actions, to which the state institutions failed to adequately respond. What happened was not only an intra-Muslim division in Sandžak, but rather the effect of an orchestrated state policy which obstructed the constitution of the Bosniak community, in which the Islamic Community should have played a crucial role.

Reductionist tack to Islam, from the angle of fundamentalism, is cognitively narrow-minded and lacking, for it disregards the need of excluded groups to be integrated and involved in the society’s mainstream.²¹ By extension it is politically dangerous for Bosniaks and the region in which the majority of them live, for thus they acquire a markedly negative connotation. When in the 90’s, after the setting in motion of Belgrade’s war machinery, Alija Izetbegović appealed to Turkey for help, aforementioned Darko Tanasković wrote down: “The person most akin to a Bosnian Serb, is a Bosnian Muslim, but the political bosses of the latter, are now appealing to Turks to help them weather the current problems and difficulties... And Turks are presented as a threat to Serbs, though Serbs with contemporary Turks have long established excellent relations. To Serbs such a threat is even more ominous than the one of Germans. If Turks for Serbs once again become the Turks from the epic poems cycle, Muslims are not likely to remain for Serbs the South Slavic, Balkans and European brothers, with whom they are supposed to peacefully, constructively and democratically look for the way out from the joint problems and put in place a new formula of harmonious

20 *Ibid.* page . 81.

21 Tarik Kulenović, “Political Islam”, VBZ, Zagreb, 2008.

vića za pomoć, nego odgovornost snose oni koji u Muslimanima nisu videli „južnoslovensku, balkansku i evropsku braću“, nego Turke.

Nasilje kome su Bošnjaci u Sandžaku u poslednjih 20 godina bili izloženi nije ostalo bez uticaja na njihovo nacionalno samopoimanju, a, isto tako, i njihovo razumevanje karaktera regije u kojoj najvećim delom žive. Nažalost, ni tzv. demokratska vlast, nakon 5. oktobra 2000. godine, nije uspela da promeni politiku prema Sandžaku. To se posebno odnosi na teror koji je nad Bošnjacima prethodno sproveden dugi niz godina, što znači da nije napravljen diskontinuitet sa Miloševićevom politikom, odnosno da je strateška orijentacija prema Bošnjacima kao neprijatelju ostala nepromenjena. Od novih vlasti pripadnici bošnjačke zajednice su očekivali radikalni otklon od politike nasilja, osudu zločina i zločinatelja (suđenja ubicama za Sjeverin ili, pak, za Štrpce bila su nedorečena), poštovanje njihovih prava, uvažavanje njihove tradicije, kulture i identiteta, te rešavanje nagomilanih ekonomskih i socijalnih problema.

U poslednjih nekoliko meseci tenzije u Sandžaku su splasnule. To je, možda, rezultat konstituisanja proevropske vlade u Beogradu. Međutim, ostaje otvoreno pitanje odnosa države prema manjinskim zajednicama, uključujući u to i bošnjačku. Državna politika mora da uključi i pripadnike manjinskih zajednica u donošenje ili menjanje nekih ključnih dokumenata, poput Ustava. Tom politikom se mora inaugurisati moderniji i savremeniji pristup složenim pitanjima kakvo je, na primer, pitanje manjina ili pitanje regionalizacije. Sandžak zadovoljava sve kriterije da se konstituiše kao posebna regija, jer poseduje, kao i Vojvodina, niz osobenosti – istorijskih, kulturnih, verskih, ekonomskih i drugih. Osim toga, kreiranje regionalnog identiteta moglo bi da doprinese prevazilaženju tenzija na indetitskom nivou, koje su poslednjih godina bile itekako prisutne u regionu Sandžaka.

Snažno privržen ideji ljudskih prava i veoma zainteresovan da se Srbija uredi kao emokratska zajednica, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji je tokom (juni 2008) meseca organizovao u Novom Pazaru panel o Sandžačkom identitetu. Učesnici panela, (njih preko stotinu) su tokom dvodnevne rasprave ukazali na sledeće probleme:

co-existence.”²² By extension if the Bosnian Muslims have „again been turned into Turks from the Kosovo cycle“, then the responsibility for that development should not be shouldered by Alija Izetbegovic, in view of his appeal to Turkey, but rather by those who in the Muslims saw Turks, instead of „South Slavic, Balkans and European brothers.“

Violence to which Sandzak Bosniaks have been exposed in the past 20 years adversely affected their national self-perception, and in parallel, their understanding of character of the region in which most of them live. The new authorities, installed after the 5th of October 2000, failed to change the policy towards Sandžak. In other words no break was made with the Milošević era policy, characterized by a long-running terror campaign against Bosniaks. By extension the strategic orientation towards Bosniaks as enemies, was not altered. Members of the Bosniak community expected from the new authorities to stop the policy of violence, to condemn the past crimes and their perpetrators (trials to Sjeverin and Štrpce killers were lacking, to say the least), to show respect for the Bosniak human rights, their traditional culture and identity and to start solving the accumulated economic and social problems.

In recent months there was a notable let-up in tensions in Sandžak. The foregoing may have resulted from the constitution of the pro-European government in Belgrade. But the issue of state’s position on the minority communities, including the Bosniak one, is yet to be fully, and up-front, addressed. The state policy must provide for inclusion of representatives of minority communities in drafting or amending of some key, legal, documents, notably of the Constitution. That policy must inaugurate a modern, up-to-date, tack to complex issues, as those of minorities, or regionalization, are. Sandžak meets all the criteria to be constituted as a distinct region, for, like Vojvodina, it has a spate of specific historical, cultural, religious, economic and other features. Added to that the creation of a regional model could help overcome tensions on identity level, tensions which in recent years have been very palpable in the region of Sandžak.

As a staunch champion of human rights and having in mind first and foremost the arrangement of Serbia as a democratic community, the Helsinki Committee for Human Rights organized in Novi Pazar (June 2008) a panel discussion on the Sandžak identity. Participants in the panel (more than a hundred), during a two-day discussion pointed out the following problems:

- Manipulation of tradition and continuing production of enemies was detrimental. It affected and keeps affecting the mental state of both the majority

22 Darko Tanasković, “Is Turkey staging a comeback to the Balkans?”, *Epoha*, 7 January 1992, pages 22-23

- Manipulacija tradicijom i stalno izmišljanje tradicije proizvodi štetne posledice po stanje duha, kako većinskog naroda, tako i manjinskih zajednica. Bez jasne predstave o vlastitom identitetu, otežano je razumevanja identiteta *Drugog*. Ako se drugi percipira kao neprijatelj, onda se ionako mukotrpan i složen proces izgradnje demokratskih institucija još više usporava, otežava i dovodi u pitanje. Poseban problem je što se ideja regionalnih identiteta još uvek doživljava kao pretnja opstanku zamišljenog jedinstva nacije.
- Obrazovni sistem ne obuhvata kulturu Bošnjaka i regionalne specifičnosti, tradiciju i istoriju Sandžaka. Odnosi na relaciji Beograd – Sandžak su se u tom pogledu toliko zaoštrili da su učesnici panela iskazali bojazan da će, u jednom trenutku, i sam naziv regije biti zabranjen.
- Vršiti se asimilacija bošnjačkog naroda, u čemu obrazovni sistem ima ključnu ulogu. Mnogi učesnici su istakli da bošnjačka deca u osnovnim i srednjim školama uče isključivo srpsku kulturu, srpski jezik, istoriju, muziku, tradiciju, dok je njihova istorija, kultura i tradicija potpuno zapostavljena. Bošnjački jezik je uveden samo fakultativno.
- Svi učesnici su se zalagali za pluralitet identiteta, odnosno za potrebu traženja nove formule multikulturnog društva, koje bi na adekvatniji način odlikovala heterogenu prirodu srbijanskog društva.
- Konstatovano je da se svaki zahtev za regionalizacijom politički kriminalizuje i tretira kao iredentistički, separatistički i subverzivan. Izneto je mišljenje da je važeći Ustav kondenzovao ksenofobičnu i arhaičnu politiku, te da onemogućuje integraciju Srbije na modernim osnovama. Konstatovano je da su na političkoj sceni još uvek snažno prisutne antievropske snage, one snage koje su prouzrokovale raspad Jugoslavije.
- Svojim zakonodavstvom i materijalnim resursima Srbija treba da pomogne razvoj infrastrukture u Sandžaku, kako bi se i na taj način stimulisale strane investicije i obezbedilo prisustvo stranog kapitala u regionu. U tom smislu, ukazano je i na značajnu ulogu lokalne samouprave.

community and minorities. Absence of a clear awareness of proper identity, makes more difficult understanding of identity of *the Other*. If the Other is perceived as an enemy, then an already difficult and complex process of building of democratic institutions is slowed down and even called into question. There is another salient problem: namely the idea of regional identities is still perceived as a threat to the survival of an imagined unity of nation.

- Educational system does not embrace Bosniak culture and regional specific features, tradition and history of Sandžak. Relations between Beograd and Sandžak in that regards have become so strained that participants in the panel-discussion expressed their fear that the very name of the region might soon be prohibited.
- In the ongoing assimilation of Bosniak people, educational system plays a major role. Many participants underscored that Bosniak children in primary and secondary schools were only taught the Serb culture, Serb language, Serb history, music and tradition, while the Bosniak history, culture and tradition were totally neglected. Bosniak language was introduced in educational syllabus only as a facultative subject-matter.
- All participants urged the plurality of identity, that is the need to find a new formula of a multicultural society, which in the more adequate way would reflect the heterogenous nature of the Serbian society.
- It was established that any claim to regionalization is politically criminalized and treated as a separatist and subversive effort/action. The opinion was expressed that the Serb Constitution in place keeps allows continuing pursuance of a xenophobic and archaic policy, and prevents integration of Serbia on a modern basis. It was also noted that in the political scene of Serbia anti-European forces, the very forces which had caused disintegration of Yugoslavia, are still very strong.
- With its legislative and financial resources Serbia should help development of Sandžak infrastrucutre. The former could then attract foreign investments and foreign capital to the region. It was also indicated that in those terms a local self-rule could play a major role.
- Participants in the panel-discussion emphasized that denial of Sandžak was intensified after the Eighth Session of the Central Committee of the League of Communist of Serbia, in 1987. The mass media, textbooks, various publications and books barely mention the name Sandžak. It has been widely replaced by name-Raska region. Sandžak and Bosniaks are depicted as a

- Učesnici u panelu su istakli da je negiranje Sandžaka učestalo nakon Osmе sednice CK SK Srbije 1987. godine. U sredstvima javnog informisanja, u udžbenicima, raznim publikacijama i knjigama izbegava se naziv Sandžak koji se zamjenjuje terminom Raška oblast. Sandžak i Bošnjaci se predstavljaju kao velika opasnost za Srbiju i garancija za ostvarivanje famozne „zelene transverzale“.
- Sandžak spada u nerazvijene delove Srbije za izrazitim problemima koji prate takva područja: visokom stopom nezaposlenosti, nepovoljnim migracionim kretanjima, niskom akumulativnošću privrede, naturalnom poljoprivredom, nerazvijenom tercijalnom delatnošću i, uopšte, infrastrukturom, zastarelom tehnologijom, niskim dohotkom, društvenim i ličnim standardom, visokim natalitetom, nerazvijenom mrežom prosvetnih, kulturnih, zdravstvenih, umetničkih i naučnih institucija. U vremenu tranzicije stanje se još i pogoršalo.
- Dve dominantne etničke zajednice u Sandžaku funkcionišu paralelno, sa nedovoljnom interakcijom, te je potrebno insistirati na dijalogu, saradnji i međusobnom prožimanju.
- Interreligijski dijalog treba, pre svega, da pokrenu predstavnici verskih zajednica, teolozi i crkvena hijerarhija, ali i sami vernici. U pokretanju tog dijaloga važna je i uloga građana i organizacija civilnog društva. Te organizacije su i do sada bile aktivne kao medijatori i posrednici u dijalogu, sa čime bi trebalo nastaviti, uprkos nedovoljnoj aktivnosti samih verskih zajednica.
- Odnos države, naročito Koštuničine vlade u periodu od 2004. do 2008, prema verskim zajednicama bio je krajnje problematičan i radikaln. Reč je, po mišljenju učesnika, o udaru države na verske slobode, jer je država, preko određenih aparata i struktura, uključujući i bezbednosne, involvirana u prostor religijskih sloboda. Islamska zajednica je pod pritiskom spolja i podeljena je iznutra.
- Istaknuto je, takođe, da je preneglašavnje nacionalnog identiteta velikim delom posledica krize identiteta. Kao iznimno važno postavljeno je pitanje kako će se na identitet Bošnjaka odraziti sve ono što se dešavalo od 1992 do 1995. godine, jer je istorijsko pamćenje pripadnika ove zajednice opterećeno i zločinima koji su se dešavali i u drugim istorijskim periodima.

great threat to Serbia and a guarantee for putting in place the notorious „green transversal“.

- Sandžak belongs to underdeveloped parts of Serbia, and as such it has salient problems characteristic of such low-developed region, namely: high unemployment rate, unfavourable migratory trends, low accumulation economy, natural agriculture, undeveloped tertiary activities, and in general, underdeveloped infrastructure, old or rather obsolete technology, low income population, low social and personal living standards, high birth rate, undeveloped network of educational, cultural, health artistic and scientific institutions. In the time of transition the aforementioned, general state of affairs has worsened.
- Two dominant ethnic communities in Sandžak, lead parallel lives. Between them there is very little interaction. Hence the need to insist and focus on dialogue, co-operation and intermingling.
- Inter-religious dialogue should be above all kicked off by representatives of religious communities, theologues, the top clerics, but also the faithfuls themselves. Such a dialogue could be also boosted and promoted by citizens and civil society organizations. The latter have to date been pro-active as mediators in the dialogue, and therefore they should continue that role of theirs, in the face of insufficient activity of religious communities proper.
- Stance of the state, notably of Koštunica-led government in 2004-2008 period, on religious communities was radical and problematic. According to some participants, the state heavily interfered into the realm of religious freedoms, that is, through some of its structures and apparatus, including the security ones, tried to control them. Under such an external pressure the Islamic Community suffered internal division and fragmentation.
- It was also underscored that the over-emphasis of national identity largely resulted from the identity crisis. One important issue was raised: how the Bosniak identity shall be affected by all the 1992-1995 developments, for the historic memory of members of the Islamic community is burdened also by crimes which had been committed in previous historic periods.

Novi koncept identiteta

Transkript konferencije koju je Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji organizovao na temu "Identitet Sandžaka" i koja je održana u Novom Pazaru 20. i 21. juna 2008. godine

SEMIHA KAČAR

POZDRAVNA REČ

Imam izuzetnu čast i zadovoljstvo da vas mogu pozdraviti ispred Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji i Sandžačkog odbora za odbranu ljudskih prava i sloboda kao suorganizatora ovog skupa i da se zahvalim svima koji su se odazvali. Takođe, zahvalnost Helsinškom odboru na organizovanju ovako značajne konferencije koja je okupila mnoštvo ljudi različitog profila što govori o značaju i interesu za ovu temu – identitet Sandžaka.

Nadam se da će ovaj skup i izlaganje na ovom skupu i zaključci, biti korak ka fokusiranju na sve specifičnosti ove sredine i sve probleme i kao postavka i način za rešavanje svih problema i polazište koje će nas približiti civilnom društvu. Hvala.

SONJA BISERKO

NOVI KONCEPT IDENTITETA

Ja bih takođe htela da vam zahvalim što ste se odazvali našem pozivu u tako velikom broju i mislim da će te biti zadovoljni našim panelistima i, uopšte, temom koju smo odabrali, jer nismo slučajno odabrali baš ovu temu. U svetu koji je, kako je rekao bivši predsednik Češke Vaclav Havel, ušao u sferu „...kada je sve moguće i ništa nije izvesno...“, pitanje identiteta postaje ključna tema za sve. Brojni spoljnopolitički analitičari govore o „novom svetskom metežu“. Taj naslov – odsustvo reda – nije originalan, ali je sigurno najprikladniji za opis prirode sadašnjih međunarodnih odnosa.

Kada govorimo o balkanskom regionu, dugotrajna kriza, raspad zemlje, slom vrednosnog sistema, otpor tranziciji i reformi, te ratovi i masovni ratni zločini, otvorili su prostor za snažnije delovanje raznih snaga, uključujući i verske institucije koje postaju svojevrсни centri moći sa velikim uticajem na pravac promena.

Preobražaj koji se odvija pred našim očima pod uticajem procesa globalizacije, protiče u znaku, kako harmonizacije tako i disonance. Taj proces je doveo do toga da ljudi nisu nikad imali toliko zajedničkog, ali upravo to ih tera na dokazivanje svoje različitosti. U tom procepu između novog duha vremena i jačanja potrebe za identitetom, verska pripadnost je postala jedan od načina u traženju odgovora u potrebi za duhovnošću i za identitetom. Često se, međutim, u našem regionu, traži pribežište u vrednostima

i simbolima jedne stare tradicije ili se ona čak izmišlja. Ne možemo govoriti o problemu identiteta Sandžaka, a da ne uzmemo u obzir sve ono što se dešavalo devedesetih godina, kada je u Bosni na delu bila genocidna politika Beograda protiv Bošnjaka. Da je to tako, jasno govore i brojne presude u Haškom tribunalu, ali i presuda Međunarodnog suda pravde. Iskustvo Sandžaka iz tog vremena govori da je i Sandžak bio na udaru te iste politike. To iskustvo je postalo bitan faktor u izgradnji identiteta Bošnjaka. Da su svi narodi – pa i srpski – prošli ili prolaze kroz krizu identiteta, potvrđuje je činjenica sa kojom se svakodnevno suočavamo. Međutim, legitimna afirmacija identiteta – recimo srpskog – tokom proteklih decenija je otišla predaleko jer je zašla u tuđe pravo. Tako su srpski nacionalizam, ksenofobija i rasizam išli do granice koja je dovela do masakra Bošnjaka, što je jednu grupu, u ime navodne ugroženosti, proizvelo u agresore. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je Evropa i sama u procesu uvažavanja islama kao ravnopravne evropske religije. Taj proces je suočen sa brojnim nesporazumima i teškoćama.

Islam je kroz evropsku istoriju imao ulogu neprijatelja u konstituisanju političke Evrope što se oduvek prelamalo i na Balkanu. U srpskoj interpretaciji istorije – i ne samo srpskoj – uloga Srbije u Evropi je tumačena kao brana nadiranjju islama n a Zapad. Od XIX veka, kada je formirana srpska moderna država, ovakvo tumačenje istorije bila je izgovor za temeljno proterivanje muslimana sa Balkana. Ta politika se na kraju XX veka pokazala dramatičnom. Da podsetim, počela je proterivanjem 300.000 Turaka iz Bugarske, još dalje, u prošlost, šezdesetih, otišao je ogroman broj muslimana iz Jugoslavije, tzv. *optanata* u Tursku. Islam je, kroz istoriju, imao veliku sposobnost suživota. Balkanski islam je oduvek pokazivao tu crtu, bez obzira na pokušaje da ga se radikalizuje i prikaže netrpeljivim. Nažalost, ni Evropa nije posvetila dovoljno pažnje za posebnosti balkanskog islama. Odnos prema islamu i Muslimanima u Jugoslaviji počeo je da se zaoštava i dobija neprijateljski prizvuk još osamdesetih godina, kada je pokrenuta kampanja protiv Muslimana i kada se iznosi teza o „islamskom fundamentalizmu koji pretili da uništi Jugoslaviju“. U toj kampanji je učestvovala i Srpska pravoslavna crkva. Taj odnos se nije značajnije menjao od tada, danas se prelama preko Bošnjaka u Sandžaku i islamske zajednice. Teza o ugroženosti – sada Srbije – od „islamskog fundamentalizma“ najbolje se vidi preko „slučaja vehabija“ koji je završio i pred sudom. Još uvek nije donesena presuda zbog nedostataka dokaza, ali je zato, u međuvremenu, razbijena islamska zajednica kao jedina institucija Bošnjaka u Srbiji.

U uslovima razorenog društva, krize identiteta i opšteg vakuuma, Srpska pravoslavna crkva nije, nažalost, promoter temeljnih ljudskih prava i vrednosti tolerancije, poštovanja svakog pojedinca i različitosti, nego vrednosnog sistema koji dodatno zatvara Srbiju i udaljava je od evropske opcije. Vrednosti koje promovise Srpska pravoslavna crkva odlikuju se krajnjom arhaičnošću, kolektivizmom, antizapadnjaštvom i ksenofobijom, a njeno javno istupanje karakteriše visok stepen netolerancije, a često i agresivnosti.

Islamska zajednica je takođe ključna identitetska matrica za bošnjačku zajednicu u odsustvu drugih institucija. Zbog toga je i bila na udaru Beograda i beogradskih „službi“, sve s ciljem da se temeljno destabilizuje. To je dovelo do cepanja islamske zajednice i stvaranje tenzije unutar bošnjačke zajednice što može, ako zatreba, da se brzo pretvori u kriznu tačku.

Misliti i graditi novu Evropu znači graditi novu koncepciju identiteta za svaku zemlju i za svaki region koji sačinjava Evropu. Zato je pitanje identiteta Sandžaka i evropsko pitanje, kao što je i pitanje Srbije. Srbija, nažalost, još uvek odbija da vodi politiku uključivanja svih nacionalnih manjina i verskih zajednica u širu političku i kulturnu zajednicu Srbije. Umesto toga, vodi politiku isključivanja i segregacije, čime radikalizuje manjinsko pitanje. Bez uvažavanja identiteta svih zajednica i njihove ugradnje u kulturni model Srbije, teško je očekivati da će Srbija napraviti ozbiljniji iskorak ka Evropi.

I na kraju, u istovremeno duboko povezanom i duboko podeljenom svetu, religija ima veoma važnu ulogu, uključujući i njenu komunikativnu dimenziju, koja treba da sadrži spremnost za dijalog. Temelj za dijalog bi bila univerzalna ljudska prava, poštovanje ljudskog dostojanstva svakog pojedinca, tolerancija i poštovanje razlika, suosećanje i ljudska solidarnost – to su važne poruke koje su ukorenjene u svakoj religiji. Taj dijalog u Srbiji još nije ni počeo, ali nije ni puno odmakao u drugim državama u regionu.

Zato je i odgovornost svetskih vođa i vodećih crkvenih zajednica i svih drugih aktera, za demokratsku transformaciju u Srbiji i mirni suživot u celom regionu, dragocen.

Sa ovih nekoliko uvodnih napomena ja bih, jednostavno, uvela temu o kojoj ćemo danas i sutra govoriti na ovoj konferenciji i dala bih reč našem prvom panelisti, Aleksandru Boškoviću, koji će govoriti o problemu identiteta na Balkanu.

I Panel:

Identitet na Balkanu

ALEKSANDAR BOŠKOVIĆ

PROBLEM IDENTITETA NA BALKANU

Ja ću pokušati da predstavim nekoliko načina posmatranja identiteta na ovim prostorima. Naravno, kada se pomene Balkan i balkanski identiteti, *Balkan* je termin koji je ušao u opštu, međunarodnu upotrebu devedesetih godina, sa ratovima i sa razaranjima, ali, takođe, *Balkan* je i termin oko koga su se lomila koplja i u teoriju poslednjih 10-15 godina, pa se krenulo i sa dekonstruisanjem čitavog pojma *Balkana* jer se pokazalo da Balkan za različite ljude može značiti veoma različite stvari. Tako da su neke države odbijale da budu delovi Balkana, neke države su proglašavane delovima Balkana od jednih, a isključivane od strane drugih, ali, ono što je zanimljivo napomenuti, to je da je Balkan nekada posmatran kao raskrsnica svetova, kao raskrsnica između Istoka i Zapada, kako se to popularno i lepo govorilo, pa se tako, barem kada sam ja išao u školu u nekadašnjoj Jugoslaviji, između ostalog, govorilo (u tadašnjoj Jugoslaviji) kao o simboličkom centru, kao o prostoru koji se nalazio na raskršću puteva između Istoka i Zapada. Naravno, ako se pogleda malo šire, recimo, evropska istorija, može se videti da su različite države i različiti regioni, u različitim periodima svoje istorije, smatrali sebe i bili smatrani od drugih, za raskršće između Istoka i Zapada. Takav je slučaj sa Španijom, takav je slučaj sa Finskom, takav je slučaj sa Francuskom. Znači, tu nema nekakvog naročitog ekskluziviteta što se tiče Balkana. Međutim, ova ideja centra, središta, je veoma zanimljiva jer, po mom mišljenju, ukazuje na jedan oblik atavizma, na jedan oblik shvatanja koje se nalazi u tradicionalnim zajednicama; obično, nekada se govorilo o ljudskim zajednicama koje ne poseduju pismo, a to je ideja da se baš te zajednice nalaze „u središtu svemira“. Tako da, ukoliko se bilo šta loše dogodi njima, da će se to preslikati na čitav univerzum. Jedna tužna ali precizna ilustracija ovakvog shvatanja se dogodila početkom 1992. godine

kada je jedan bosanskohercegovački diplomata rekao tadašnjem portugalskom ministru inostranih poslova da, „ukoliko dođe do rata u Bosni, da će to označiti početak trećeg svetskog rata“. Portugalski diplomata mu je odgovorio: „Znate šta, ako dođe do rata u Bosni, to će biti užasno i strašno, ali, verujte mi, neće doći do trećeg svetskog rata!“

Kada se radi o konstrukciji identiteta na Balkanu, naravno, Sonja je već pomenula religijske identitete, postoje različiti kulturni, tradicionalni elementi koji su uticali i koji utiču na njihovo formiranje, postoji ideja pronalaženja i konstruisanja tradicije i postoji stalno to pozivanje na tradiciju. I ovde takođe, mislim da je bitno ukazati na to da se svako pozivanje na tradiciju i na nešto što je, navodno, tradicionalno, što predstavlja tradicionalne vrednosti, ustvari, nikada ne odnosi na nešto što se događalo, ili što ljudi misle da se događalo u prošlosti. Svako pozivanje na tradiciju uvek se radi *radi* nekakvih budućih ciljeva i radi ostvarivanja nekakvih konkretnih zadataka u sadašnjosti. Prema tome, manipulacija tradicijom, stalno izmišljanje tradicije jeste nešto što je, na žalost, na ovim prostorima veoma upotrebljivo, što se pokazalo veoma lako za manipulaciju i o tome se može dalje govoriti: o tome zbog čega su narodi baš na ovom delu Evrope, toliko podložni najrazličitijim vrstama manipulacije sa takvim posledicama, međutim, mislim da je bitno posedovati određeni otklon prema toj ideji tradicije i prema – ja mislim, ponekad zaista histeričnom pozivanju na tradiciju, a najčešće se radi o nekima koje su izmišljene verovatno u poslednjih nekoliko decenija.

Kada je reč o regionalnim identitetima, naravno, to je nešto sa čim će narodi iz ovog dela Evrope tek morati da se suoče – s jedne strane to je nešto što izgleda jasno, svi mi dolazimo iz određenih krajeva, odrastali smo u određenim krajevima, govorimo nekakvim dijalektom najčešće zajedničkog ili barem uzajamno razumljivog jezika, međutim, s druge strane, ideja *regionalizama* na Balkanu je uvek doživljavana u većem delu Balkana – barem u poslednjih 100 do 150 godina – kao potencijalna opasnost. Ideja regionalnih identiteta je uvek doživljavana kao nešto što pretili opsatanku nekakvog zamišljenog jedinstva nacije. Naravno, paradoks čitave situacije je u tome da političari na ovom delu Balkana, iz ovog dela Evrope, nikada zaista nisu verovali da postoji jedinstvo nacije, tako da, sa te strane, oni su često verovali u jedno, propagirali nešto drugo, a govorili nešto sasvim treće. Međutim, ideja regionalnog razvoja ideja *Evrope regiona*, jeste nešto što je itekako prisutno u različitim projektima širom Evropske unije i kako – hteli to ili ne politički faktori u Srbiji – se Srbija približava Evropskoj

uniji, sve više, sve bliže saraduje sa državama Evropske unije, ovo je nešto što će se pokazati kao sve važnije u neposrednoj budućnosti.

Naravno, postoje nacionalni i klasni identiteti, ja sam o nacionalnim identitetima već ponegde i pisao, pri čemu moram priznati da ja nacionalne identitete ne shvatam preterano ozbiljno, nacionalni identiteti su za mene, jednostavno, način da se ljudi utope u amorfnu masu sopstvenog naroda, i u tome ne vidim nekakvu naročitu razliku između osećanja privrženosti svojoj naciji i osećanja privrženosti svojoj rasi, jer, u svim slučajevima je reč o tome da se automatski, sopstvena nacija i sopstvena rasa smatra boljom, naprednijom od druge, jedini razlog za to, jedini argument za to je pripadništvo određenoj naciji ili rasi. Prema tome, u mom sagledavanju stvari, to je pokušaj da se pobegne od ličnog identiteta, da se pobegne od sopstvene, individualne odgovornosti, jer, ukoliko sam ja svestan pojedinac, ukoliko sam odgovoran za sopstvene postupke onda mi nije potrebno da se utapam u nekakvu amorfnu masu bilo da je to nacija, pleme ili rasa.

S druge strane, opet, nacije su realnost širom sveta, ali postoji razlika između sagledavanja nacija kao političke realnosti i razlika između postupanja, na osnovu sagledavanja, na osnovu uopštavanja nacionalnih identiteta i postuliranja nacionalnih nejednakosti i njihovog uvećavanja mimo svake proporcije. Ovo je povezano i sa etničkim identitetima, tako da mislim da nije zgoreg napomenuti da u slučajevima najgorih zločina koji su se dogodili u nedavnoj prošlosti širom sveta, pre svega mislim na zločine u Bosni, ali i na zločine u Runadi, Kongu, u Africi, u svim ovim slučajevima nije se radilo o tome da su pripadnici jedne nacije, jedne etničke grupe ili plemena ubijali pripadnike druge nacije zbog toga što su ovi bili različiti već sasvim suprotno – baš zbog toga što su ovi bili slični ili identični ili gotovo identični, tako da nije bilo moguće, ustvari, posebno za sosmatrače spolja, utvrditi bilo kakvu razliku. I baš je ovo odsustvo razlike, ustvari, provociralo tu, potpuno sumanutu agresiju i bes.

Konačno, opet, da se vratim na ovo što je Sonja pominjala, kada se prepliću nacionalni, religijski, regionalni identiteti, može dolaziti do nekih zanimljivih situacija kao što je, recimo, situacija društava koja tragaju za svojim simbolima, za svojim nacionalnim simbolima koji treba da simbolički i stvarno, formalno i pravno označavaju njihov identitet. Tu su meni jako zanimljivi simboli države Srbije, počev od zastave (i grba) koja ima krunu – ja mislim da je to jedini slučaj u Evropi da jedna država koja nije monarhija, ima krunu na zastavi – preko prilično neobične himne *Bože pravde*, opet, država koja zvanično nije monarhija i država u kojoj, bar

zvanično – koliko je meni poznato – nije proklamovana jedna jedina vladajuća religija, ima tekst himne koji je prilično zanimljiv. I, naravno, tu postoje problemi koji se odnose na situaciju u kojima dolazi do nepoštovanja propisa koje je sama država donela – tu je zanimljiv primer diskrepancije koja postoji između Zakona o verskim zajednicama i Ustava Republike Srbije gde, po Zakonu o verskim zajednicama je Srpska pravoslavna crkva na neki način *jednakija* od svih drugih, mada su po Ustavu u Srbiji sve religije izjednačene, tako da praktična konsekvencija *povećane jednakosti*, jesu diplomatski problemi koje Srbija ima sa Rumunijom, zbog nepriznavanja Rumunske pravoslavne crkve. Bez obzira na stalna uveravanja zvaničnika u Srbiji da će Rumunska pravoslavna crkva dobiti isti status kakav Srpska pravoslavna crkva ima u Rumuniji, dakle, da će biti zvaničnio prepoznata od strane države, to ipak nije slučaj. I posebno, ovo se događa u zanimljivo vreme kada se Rumunija doživljava kao iskonski i istinski saveznik Srbije na međunarodnom planu, tako da ponekad konfuzija do koje dolazi oko ovih pitanja može stvoriti zanimljive diplomatske reperkusije.

I na kraju, još jedan od aspekata o kojima će biti reči tokom ove konferencije, jeste i pitanje rodni identiteta, to je nešto u šta neću posebno ulaziti ovde, ali želim da napomenem i to da opet, kao i u slučaju kada je reč o konstrukciji tradicije, da, kada se određene stvari proglašavaju da su oduvek postojale, pa i kada se radi o slučajevima rodne nejednakosti i neravnopravnosti, opet, najčešće se radi o konkretnim ekonomskim, političkim, ideološkim činiocima, a ako se zaista zagrebe malo ispod površine, ako se zaista pogledaju zapisi koji postoje o, na primer, rodnim odnosima u delovima Balkana pre nekoliko stotina godina, vidi se da nešto što se danas pokušava servirati kao nekakva hijerarhija koja se opravdava time što je uvek postojala, ustvari nije postojala, već predstavlja, kao i u drugim slučajevima relativno skorašnji pronalazak, opet – to ponavljam – sa konkretnim ideološkim i političkim razlozima.

PAVEL DOMONJI

REDUKCIJA IDENTITETA NA ETNICITET

Pitanje identiteta je veoma delikatno, naročito na Balkanu, području koje je raznim predrasudama svodeno na prostor iracionalnosti, nerazumnih fragmentacija i krvavih sukoba. Krajem xx veka, sukobima na području bivše Jugoslavije, potvrđena je reputacija Balkana kao najkrvavijeg dela Evrope.

Velika zasluga za to pripada etnonacionalistima. U etnonacionalističkim naracijama pojam Balkana je igrao iznimno važnu ulogu, jer se pomoću njega konstruisala razlika između nas i njih, nas – prosvetljenih i evropeizovanih -i njih zaostalih i primitivnih. Nacionalisti na raznim stranama nastojali su da svoje nacije evakušu sa Balkana, a da sve druge što čvršće fiksiraju za Balkan. Tako je za slovenačke nacionaliste Balkan počinjao na granici sa Hrvatskom, za hrvatske Evropa je završavala na granici sa Srbijom, dok su za srpske etnonacionaliste Albanci i Muslimani, na primer, bili prljavi, primitivni i haotični balkanski elementi.

Tokom raspada Jugoslavije bili smo, dakle, suočeni sa dijalektikom unutar koje je Balkan funkcionirao kao univerzalna metafora za onog *Drugog*. Za sliku *Drugog*, onako kako nam ju je posredovala ova dijalektika, bile su važne tri stvari:

Prvo, *Drugi* nikada nije predstavljen u celini svojih manifestacija, niti mu je priznavano bilo kakvo pozitivno određenje. *Drugi* je uvek redukovan. Mračan i destruktivan, on je izvor opasnosti, naša egzistencijalna pretnja. *Drugi* je, međutim, nešto više od toga – ono što mi jesmo, jesmo pomoću onog *Drugog*. *Drugi* je od najvećeg, dakle, konstitutivnog značaja za nas – on je uslov našeg postojanja.

Drugo, u nacionalističkoj ideologiji mesto *Drugog* je uvek prazno. Nema nikoga ko to mesto može (ili hoće) da monopolizuje samo za sebe, nikoga ko može reći: ja sam suvereni gospodar tog prostora. Mesto *Drugog* je mesto neprestane promenljivosti, tu vlada intenzivan promet, jer se izvor opasnosti stalno drugačije identifikuje – jednom etnički, drugi put verski, treći put politički, četvrti put ovako, peti put onako.

Mesto *Drugog* nije slučajno prazno. Činjenica da se svako, u datom trenutku, može naći na mestu *Drugog*, od strateške je važnosti za autoritarnu vlast: prvo, zato što joj obezbeđuje širi manevarski prostor i, drugo, zato što joj produžava vek trajanja, jer građani, u strahu za vlastitu egzistenciju, preispituju svoje ponašanje i odustaju od nameravanih aktivnosti. Iz stigmatizacije *Drugog* vlast, dakle, vuče benefite i ostvaruje političke profite.

Treće, strah od *Drugog* je, zapravo, strah od *Drugog* u nama samima. Idealna slika o nama, koju nam posreduje ova dijalektika, je lažna. Sve one negativne osobine koje smo pripisali drugima nisu ništa drugo do osobine koje su i nama svojstvene. Nisu samo oni pljačkali, proterivali, silovali i ubijali, nego smo i mi pljačkali, proterivali, silovali i ubijali. Nisu samo

oni uništavali bogomolje, nego smo ih i mi dizali u vazduh. Nisu samo oni skrnavili groblja, nego smo i mi to činili, itd.

Pomenuta dijalektika funkcioniše svuda, gde je na delu etnonacionalizam. Kada je, pak, o srpskom etnonacionalizmu reč, on je poražen vojno, ali ne i politički. Danas se, iz pragmatično-političkih razloga, predlaže nacionalno pomirenje, pomirenje između političkih aktera koji su vladali Srbijom devedesetih i aktera koji su društveno vođstvo preuzeli krajem 2000. godine. Oni prvi su bili politički organizatori rata i vodili su Srbiju u sukobe, doveli su do izolacije zemlje, privrednog kolapsa, bombardovanja i, da ne zaboravimo, do optuženičke klupe Međunarodnog suda pravde u Hagu. Ovi drugi su obećavali prekid sa dotadašnjom politikom, normalizaciju, modernizaciju i integraciju sa Evropom. Obećavano je i što-šta drugo. Recimo, lustracija i součavanje sa prošlošću. Sada će se koalicijom sa sps, ako do nje dođe, neka od malopre pomenutih pitanja gurnuti pod tepih, a sps pružiti prilika da se rastereti prošlosti. Predlog da se pomire politički akteri je dobar, ali sa nacionalističkog stanovišta.

Poslednjih godina srpski nacionalizam se u javnosti apostrofira kao demokratski. Preko prideva demokratski, nastoji da se normalizuje i predstavi kao prirodna i gotovo jedino moguća perspektiva. Šta je, međutim, pokazao problem Kosova? Pokazao je da srpskom nacionalizmu nije stalo do demokratije, nego do teritorije. Do teritorije kao poseda etničke većine. Vlast, naravno, može ignorisati političku volju petine ili, možda, četvrtine stanovništva za nezavisnošću, ali se to ignorisanje ne može legitimirati demokratijom.

Pomenuo sam teritoriju kao posed etničke većine. Kako se naziva regija gde se održava današnji skup? Sandžak ili Raška? Apostrofiranje ove regije pod nazivom Raška znači da se regija smatra posedom etničke većine u društvu. (Ne etnizuju se pojmovi tamo gde su Srbi u većini – Karaburma, Kalemegdan, Kuršumlja – nego samo tamo gde su u manjini). Zašto naglašavam ovaj teritorijalni aspekt? Kriza bivše Jugoslavije nije morala imati ratni ishod, ali je on postao neminovan onog trenutka kada se, u cilju stvaranja nacionalnih država, krenulo u preraspodelu teritorije bivše države. Pošto se ova preraspodela nije mogla izvršiti na miran način, rat je postao neizbežan, a sa njim i brojni zločini i etnička čišćenja. Dakle, u pokušaju da se etnički zaokruže nove države, na scenu su stupile brutalne eliminacionističke politike i na njihovom udaru se našli, kao zli *Drugi*, (i) Muslimani.

Muslimani su, doista, bili osobena zajednica. Ne samo po tome što je nad njima tokom rata počinjen genocid. Osobenost jeste i u tome što se u njihovom slučaju razlika između verske i nacionalne pripadnosti iskazivala pomoću veličine jednog slova, za razliku od drugih naroda, recimo Srba i Hrvata, gde se ta razlika jasno pojmovno iskazivala. Kako se kriza na području bivše Jugoslavije zaoštravala i brutalizovala, veliko *M* je sve češće postajalo malo *m*. Iza ovog, na prvi pogled nevažnog detalja, skrivala se politika koja nije išla samo za fizičkom eliminacijom Muslimana, nego i za negiranjem njihove istorijske, etnokulturalne posebnosti.

U želji da se, s jedne strane, odupru politici koja ih je, recimo, svodile na Srbe, odnosno Hrvate muhamedanske vere i da, s druge strane, jače naglase diferencirajuća obeležja svog identiteta, dojučerašnji Muslimani su u svoju nacionalnu krštenicu upisali svoje novo (nacionalno) ime – Bošnjaci. Najveći deo dojučerašnjih Muslimana u Srbiji je prihvatio novo nacionalno ime, ali je i relativno velik broj pripadnika ove zajednice (šestina) zadržao svoje staro nacionalno ime. Ova činjenica je interesantna, jer svedoči da proces nacionalne integracije Bošnjaka/Muslimana, još uvek nije priveden kraju. Na ovaj proces utiče i niz drugih problema. Neki od tih problema zajednički su i drugim manjinama, dok su drugi više svojstveni Bošnjacima. Recimo, Bošnjaci i Hrvati se, kao nove manjine, suočavaju sa problemom identitetske infrastrukture, dakle, izgradnjom institucija preko kojih bi se ostvarivala manjinska prava, te čuvao i unapređivao nacionalni identitet. S druge strane, ni u jednoj manjinskoj zajednici ne postoje tako oštri sukobi između suprotstavljenih frakcija političke elite, kao što je to slučaj sa Bošnjacima.

Proces izgradnje nacije nigde ne prolazi bez otpora i sukoba. Kada kažem sukobi, ne mislim samo na sukobe koji se odvijaju na liniji manjina – većina, nego i na konflikte koji nastaju unutar same manjine. Manjine nisu beskonfliktne strukture kako ih sebi, ponekad, predstavlja javno mnjenje, a veoma često nacionalistička retorika. Pitanje je, međutim, jesu li aktualni sukobi – kako oni unutar bošnjačkog političkog društva, tako i oni unutar islamske zajednice, ali i sukobi između dela islamske zajednice i one frakcije političke elite čiji lider pokazuje cezaropapističke ambicije, (dakle, imamo tri vrste sukoba, što je, takođe, jedna od osobenosti bošnjačke zajednice) – koncepcijske prirode? Jesu li, dakle, u pitanju sukobi koji proizilaze iz različitog artikulisanja interesa zajednice ili je reč o uskim etnonacionalnim ambicijama, privatni interesi i lične sujete i karijere? S

tim u vezi je i pitanje, koliko je u te sukobe involvirana i treća strana koja izvana dozira sukobe i preko njih kontroliše region?

No, pošto mi na ovoj konferenciji treba da govorimo o sandžačkom identitetu, postavlja se pitanje, da li su akteri koji su angažovani na izgradnji bošnjačke nacije spremni i voljni da učestvuju u izgradnji identiteta s onu stranu primordijalnog referiranja na jezik, veru, kulturu, običaje ili poreklo? Sandžački indentitet nije drugo ime ni za bošnjački, ni za srpski identitet, reč je o novom, nadetničkom, regionalnom identitetu. Prihvatanje ovog identiteta zavisi i od benefita koje njegovo akceptiranje pruža, ali i od resursa kojima se disponira u njegovom kreiranju. Pošto pitanje identiteta uvek zadire u redistribuciju dobara, to je ono i pitanje moći.

Ako je rat bio, kako je jedan od sociologa, svojevremeno, primetio, vrhunac sabijanja u naciju, prihvatanje regionalnog identiteta bi mogao biti svojevrsni način rasterećenja. Pluralizacija identiteta usporava njihovu etnizaciju i omogućuje pojedincima da slobodnije ispoljavaju, kako svoj nacionalni identitet, ali i da lakše prihvate novi, koji nije utemeljen na etničkoj pripadnosti. Prihvatanje tog novog identiteta moglo bi relaksirati ratom opterećene odnose između dve etničke zajednice.

Svakako da će na prihvatanje ovog identiteta uticati i reakcije predstavnika etničke većine u državi. Ako se insistiranje na regionalnom identitetu shvati kao pretekst za posebni teritorijalno-politički status Sandžaka, a ovaj kao uvod u (potonju) secesiju regiona, stvaranje regionalnog identiteta će u javnosti biti praćemo snažnom denuncijacijom. Povoljna okolnost i jedna vrsta podrške promociji ovog identiteta bi mogla proizići iz otresitijeg sprovođenje reformi i progressa u pravcu evropskih integracija.

Srbijansko društvo je danas podeljeno na dva gotovo identična dela. Nije reč samo o snažnim nacionalističkim sentimentima, s jedne, i fragilnoj liberalno-demokratskoj tradiciji, s druge strane, nego je problem u tome što je Srbija još uvek nedovršena država. Reč je o državi koja, recimo, nije u stanju da donosi i primenjuje zakone. Možda se prethodno rečeno najbolje vidi baš na primeru manjinske politike. Država koja nije u stanju da šest godina, nakon što je donet Zakon o manjinama, donese zakon o nacionalnim savetima, a nacionalni saveti su od strane manjina percipirani kao institucije od strateške važnosti, nema nikakvog razloga da se ponosi manjinskim zakonom kao nekakvim autentičnim evropskim dokumentom. Iza takvog samoreklamerskog isticanja vlastitog evropejstva, krije se najobičniji cinizam balkanske politike.

SONJA BISERKO

Ja bih samo dodala da Srbija još nije sposobna da artikulise svoju evropsku pripadnost, svesni smo drame koja se odvija pred našim očima u poslednjih nekoliko nedelja oko formiranja vlade, ali je zapravo, iza toga jedna mnogo dublja drama, odnosno dilema Srbije, koja nije dilema samo u poslednjih nekoliko nedelja, nego, rekla bih, gotovo celog stoleća, a poslednjih 20 godina se odvijala vrlo dramatično pred našim očima: a to, je da li je Srbija Evropa ili ne!?

Pošto ste čuli naše paneliste, ja sad otvaram diskusiju, mislim da ima puno elemenata koji mogu biti zanimljivi za vaša promišljanja. Izvolite!

MARIJA RADOMAN

KORELACIJA VOJVODINA – SANDŽAK

Imam jedno pitanje za Pavela.... Zanima me, kada ste rekli za sandžački identitet da ga vidite kao nadregionalni, zapravo, jednu poželjnu viziju, bar pravac u kome bi trebalo da se kreće konstrukcija tog identiteta, da li se može napraviti direktna paralela između vojvođanskog identiteta koji isto ima pretenzije, da li bi bilo poželjno ili ne da bude nadregionalni i koje se, eventualno, razlike, poteškoće, mogu uočiti, ukratko, da li postoje razlike?

PAVEL DOMONJI

Nije nadetnički, odnosno nadregionalni identitet! Postoje sličnosti i postoje razlike, a znate gde je ključna razlika? Ako govorite o sandžačkom identitetu, niko one koji se zalažu za tu vrstu identiteta, neće optuživati da hoće da stvore novu naciju. A, ako u Vojvodini kažete vojvođanski identitet, onda će vas nacionalisti odmah optužiti, ne samo da hoćete da stvorite teren za secesiju Vojvodine nego i da stvarate novu naciju koju oni posprdno nazivaju „vojvođaneri“! A, ti „vojvođaneri“ su, kada gledate ono što pričaju nacionalisti, jedna vrsta degenerisanih Srba, pa stvaranje te nove nacije, dođe, maltene, kao proces etničke polifikacije, dakle, zadržava se samo ono zdravo tkivo, a ono bolesno i degenerisano se odbacuje. Dakle, u tome su sličnosti i razlike. Ali, mislim da bi preko tog sandžačkog identiteta doista mogli da se malo relaksiraju odnosi između dve zajednice koje su veoma opterećeni ratom. Na primer, kada biste sada izašli na ulicu i ponudili ljudima spisak i zamolili ih da vam rangiraju različite nivoe pripadnosti,

da krenemo od toga – selo, grad, opština, region, država, nadregion, Balkan, Evropa – siguran sam da bismo dobili veliki broj odgovora, veliki broj ispitanika bi istakao važnost regionalnoj pripadnosti, ali bi nacionalna i državna pripadnost stajala veoma nisko. Mogla bi da se uspostavi visoka korelacija u utvrđivanju etničke pripadnosti u zavisnosti za koji od ponuđenih odgovora se opredeljuju anketirani. Bilo bi vrlo interesantno napraviti takvo istraživanje i mislim da bi ono potvrdilo ovu moju hipotezu.

AIDA KOŽAR

GDE POČINJE BALKAN

Ja bih naglasila da je u Novom Pazaru ta pripadnost jako važna počev od porodice, to sam kasnije shvatila, jer se kaže: oni su od te porodice ili tako nešto... neko je građanin ili je seljak, onda to ide Pazarac, pa Sjeničan pa onda ide Musliman, Srbin, odnosno Bošnjak Srbin... mislim da je to jako izraženo u Pazaru, kao sindrom, rekla bih, provincije, a potom bih rekla da je i tradicija neimanja (nedostatka) demokratskog sistema vrednosti, kako kod nas tako i na celom Balkanu, jako problematičan u tom smislu primordijalnog shvatanja identiteta, što nacionalnog, što etničkog. Mislim da se to reflektuje, kako na..... videli smo kroz ratove, tako i na takav način ovde da neko ko ne pripada nama, on je odmah protiv nas. I to je ono što je problem tog primordijalnog shvatanja identiteta, i etničkog i nacionalnog i mislim da je to u Pazaru, pomenuli ste više nivoa... Ja sam primorana da kao neko ko se bavi kulturom primetim da se to odnosi i na kulturu, jer vidim da ti „ključevi“ još uvek postoje, često sam u nekim komisijama, žirijima, pa onda imamo ono: jao, taj je Bošnjak ili Musliman, pa hajde ovo ili hajde ono... „meni je već više muka od svega toga, često se zapostavlja kvalitet na uštrb tog „ključa“! Mislim da je problem u tome što tradicionalno nismo imali demokratski pristup, kako kulturi tako i društvu uopšte, da se kaže da, jednostavno, umemo da se nosimo sa nekim odlukama, da umemo da se nosimo sa demokratijom, nego stalno je tu bio neko ko nam je govorio kako treba i sada odjednom, kada je nazovi demokratija došla demokratiju, ljudi ne umiju da se nosi sa tim. Jednostavno, ne postoji neki modus, tranzicija jeste taj neki period kada se prelazi iz jednog režima u drugi, tako da vidim da ima više tih nekih faktora koji utiču na podelu. Ja kažem: te ova porodica te ona, te seljak te građanin, te odavde te odande, to je generalni porobem u Novom Pazaru, t. j. u regionu, a posebno, znajući šta se sve

desilo na prostorima Balkana. Ja sam videla čak i u inostranstvu, ono što je ovde pomenuto, da ta granica, gde je koji narod, ta granica, što je jako važno, gde počinje Balkan je različita, različita je za Hrvate, za Srbe. To sam videla kod obrazovanih ljudi, kod intelektualaca, videla sam, recimo, da ne priznaju da je Hrvatska na Balkanu.

PAVEL DOMONJI

Mirko Đorđević povlači još jednu granicu, on, kada putuje iz Šimanovaca za Beograd, uvek govori da putuje iz srednje Evrope na Balkan.

MIRKO ĐORĐEVIĆ

U Beču kažu da, znate, ona stanica železnice, *Bannhof*, kako to Nemci zovu, dakle *Bannhof Süüd*, sam peron je već Balkan. Valjda tamo dokle je stigao Sulejman Veličanstveni...

ALEKSANDAR BOŠKOVIĆ

Ne znam da li ćem vam izgledati kao neka uteha, ali to tretiranje porodice kao osnove nekakvog ličnog identiteta, prisutno je i u Makedoniji, prisutno je i u Sloveniji, što dosta ljudi ne zna. Kada je reč o ovome što je Mirko Đorđević pominjao, što je Pavel Domonji pominjao – određivanje granica između nas i drugih, pa da, Nemci u južnoj Nemačkoj smatraju da Balkan počinje na južnoj nemačkoj granici, a recimo, znam iz ličnog iskustva da Norvežani smatraju da su Danci južnjaci, za njih su Danci primer južnjačkog naroda koji nije baš preterano vredan, malo su lenji, ne vole puno da rade i tako, malo su onako... nisu baš puno inteligentni, ali svejdno svi idu tamo da kupe jeftino piće. Ali, kada ste pomenuli demokratske institucije, opet, one su nešto što je, s jedne strane, teško izgrađivati ako imate tolike konflikte oko najelementarnijih vrednosti tako da ako se na ovim prostorima, ako ljudi nemaju predstavu o tome ko su, šta su, ako je svako ko je drugi automatski neprijatelj, makar se ne znalo zbog čega je on neprijatelj, onda je tu jako teško izgraditi demokratske institucije. Možda je jedini način da ovde uđu malo jače institucije spoljašnjeg sveta, Evropske unije, pa da one na neki način naredе ovdašnjim političarima da se malo pozabave izgradnjom demokratskih institucija.

TEŠKO JE BITI BOŠNJAK U SRBIJI

Dragi prijatelji, poštovani prisutni, vrlo mi je drago da među vama panelistima mogu uzeti riječ i reći par riječi u vezi teme koja nam je za raspravljati ova dva dana. Naime, uvijek se dešava da se nama drže predavanja o Sandžaku i da mi uvijek na nekim panelima, na nekim sjednicama i na različitim skupovima čujemo druge šta govore o nama. Mislim da je krajnje vrijeme da na ovakvim sesijama, u međuprostoru, i mi počnemo da govorimo šta mislimo. Naime, sandžački Bošnjak, ili stanovnik Sandžaka bez razlike na nacionalnu pripadnost već više od stotinu godina bori se za očuvanje svog identiteta, odnosno za odbranu svog elementarnog identiteta. Šta želim da kažem: 1912. i 1913. godine, u toku balkanskih ratova, kada je Sandžak okupiran došao je novi vladalac i došla je nova uprava nad Sandžakom. Istovremeno – za mnoge koji ne znaju šta je bilo – ukinute su sve vrijednosti, posebno u oblasti obrazovanja, sve što je do tada bilo vrijednost, sve je bilo anulirano i mi smo pristupili novom sistemu uređenja, novom sistemu obrazovanja. Dok je obični, ordinarni sandžački Bošnjak bio prinuđen da se uključi u obrazovne institucije koje do tada nije ni predviđao da će imati pred sobom. Naime, otvaranjem srpskih škola u Sandžaku ukinuto je sve ono što je do tada bilo kao neka vrijednost u obrazovnom procesu, tako da su sandžački Bošnjaci nepravilno (neopravdano) marginalizirani što je uslovalo, do današnjih dana, veliki odliv sandžačkih Bošnjaka. Svi vi koji ne znate, a nadam se da profesor Đorđević zna, da su upravo škole u Sandžaku otvarane u lokalnim parohijama i episkopijama i u školama su, u obrazovni sistem kao nastavnici, bili uključeni uglavnom popovi. Zamislite vi sada jednog Bošnjaka koji živi u islamskom sistemu obrazovanja (religije), koji bi svoje dijete poslao na obrazovanje kod nekog sveštenika. Isto bi bilo u obratnom pravcu.

Kada je reč o samom pojmu Sandžaka, tokom 50 godina socijalističke Jugoslavije nikome nije smetao termin *Bošnjak* a sada je odjednom to počelo da smeta kada su Sandžaklije počele da vraćaju svoju samosvijest, da su počeli nekako da se vraćaju sebi i da se bore za sopstveni identitet. Vrlo je teško u današnjoj Srbiji biti Bošnjak iz mnogo razloga. Ja sam prinuđen da govorim o svemu tome i slažem se sa prthodnim panelistom da to stoji i da to ima svoje opravdanje, međutim, vrlo je teško čitati udžbenike koje nam servira Beograd i iz kojih naša deca uče. Ja sutra treba da postanem profesor u određenoj instituciji, i moram da pričam nešto što je izmišljotina, što

je laž, kako su Turci ovđe vladali, kako su pekli, kuvali decu, i takve stvari i u udžbenicima takve mizerije ima – ja se izvinjavam zbog rečnika koji koristim – da ispada da je osmanlijsko carstvo bilo robovlasničko carstvo, a ne neka imperija ili civilizacija. Sa osmanskom civilizacijom, u Sandžaku, a i šire, na Balkanu, došao je dobar, zamašan deo kulture i o tome možemo diskutovati na nekom drugom panelu. Ja bih hteo samo još nešto da kažem, malo pre je jedan govornik, panelista, rekao da se 6 odsto ljudi izjasnilo za svoje staro ime. No, to nije staro ime, to je nametnuto ime, jer nama je ukinut identitet 1907. godine, bilo je zabranjeno po cijenu smrti ili nekim bilo kojim zakonom, nama je još od strane Austrugarske bilo zabranjeno da se determinišemo kao Bošnjaci i mi se 100 godina borimo za povratak svog nacionalnog imena i ono malo ili veliko „m“ je samo igra sa Bošnjacima u Sandžaku i mi smo već umorni od toga, a nadam se i vi. Druga stvar, vi ste govorili o tome kako neki tu oblast zovu Raška oblast, a drugi pak, sandžacka oblast. Mislim da tu nikako ne bi smela da postoji dilema da li je starija kokoš ili jaje, Sandžak je kao region egzistirao i prije, u toku osmanlijske imperije, naročito je Berlinskim ugovorom zacrtan kao region. A to što drugi žele da nas izbrišu i da nas sklone sa ovog prostora i što su nas podijelili – sada u crnogorskom dijelu Sandžaka vi ne smijete reći da je to Sandžak. Mislim da će, ukoliko se ovako nastavi, ukoliko se ne poštuju sandžacki Bošnjaci, mislim da će za kratko vrijeme i sa nama biti slučaj (da se ne smije reći da je to Sandžak u Srbiji). Ja ovu igru koja se dešava na relaciji Beograd – Sandžak uopšte ne razumijem, mislim da će jednog dana biti zabranjeno da mi kažemo da se nalazimo u Sandžaku jer, možda zahvaljujući ovakvim skupovima, izgleda da se obećava da će biti sasvim drugačija situacija.

PREDSTAVNIK BOŠNJAČKO-SANDŽAČKOG KLUBA

Najpre želim da se zahvalim gostima koji su došli, da ih pozdravim u ime Sandžacko-bošnjačkog kluba a današnja tema, koja je vrlo inspirativna, traži jedno dublje, studiozno izlaganje. Naime, često se pitamo, zapravo, šta je Sandžak? I da li uopšte Sandžak postoji? A sa njim, da li uopšte postoje Bošnjaci? Istorijska težnja Srbije i srpskog naroda za formiranje nacionalne države, dovela je do toga da se genocid čini u kontinuitetu: a i same asimilacija i diskriminacija kao propratne pojave ka formiranju nacionalne države. Nikada niko nije odgovarao za genocid koji se činio prema Bošnjacima. Dan za danom, kako kaže Tilman Cilih, predsednik Društva

za ugrožene narode Evrope, Sandžaka više nema, a sa njim nestaje jedna civilizacija duga više stotina godina.

Šta nam valja činiti sada?

Da ne idemo u prošlost mnogo, ali, od Berlinskog kongresa na ovamo, u kontinuitetu – što bi se reklo, kako koja vlast dođe i prođe, nacionalni program ostaje isti. Koja je razlika između Ratka Mladića i Pavla Đurišića? To je genocid koji je zaboravljen, koji se desio u Lirskoj dolini te januarske 1943. godine. Za mesec dana je ubijeno 9200 Muslimana. U toku Drugog svetskog rata, u Sandžaku je ubijeno između 30.000 i 35.000 Muslimana. Ako postoji kontinuitet u priznanju države, da li postoji i kontinuitet odgovornosti te države? Da li naša država, koja je nastala 1878. godine u Berlinu, da li ona može snositi odgovornost za sav ovaj period – stradanja Bošnjaka i, da li smo mi samo zato krivi što drugi hoće da formira nacionalno i etnički homogenu Srbiju? Onakvu Srbiju kakvu je akademik, prof. dr. Slobodan Jovanović koji je rehabilitovan, a sa njim i njegov ministar vojni Dragoljub Draža Mihajlović, zagovarao. Danas naša deca u istoriji proučavaju – upravo izučavaju ljude koji su vršili genocid – kao borce, kao heroje. Ne znam koja je onda razlika između Ratka Mladića i Pavla Đurišića, i jedan i drugi su izvršili genocid, a još uvek presude za zločin nema. Država je ta koja je odgovorna, nije narod. Planeri se nalaze u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti.

Šta mi sada radimo? Kao što vidite, idemo u Beograd, studiramo tamo, učimo, naša se deca druže... A, ko je taj ko stvara probleme ovde? Ako se osvrnemo na akademika Vasu Čubrilovića, njegov čuveni govor o progonu Arnauta – taj govor niko ne pominje, taj Srpski kulturni klub (СКК) niko ne pominje, iako znamo da je većina njih pristupila ravnogorskom četničkom pokretu. Ako pogledamo našu Skupštinu (Narodna skupština), na šta ona liči, ako pogledamo Srpsku radikalnu stranku koja predstavlja koaliciju četničkog pokreta čiji je predsednik dr. Vojislav Šešelj i Radikalnu stranku čiji je predsednik Tomislav Nikolić, do ujedinjenja je došlo 23. februara 1991. godine. Ako pogledamo našeg predsednika vlade koji šalje pismo prilikom ujedinjenja ravnogoraca 1995. godine pa kaže: „Drage braćo i sestre ravnogorci Draže Mihajlovića...“! A pismo se završava, parafrazirajući: „... Ako je mogao Solženjicin, po povratku u Rusiju da stvara stabilnu i jaku, moralnu Rusiju, onda ćemo mi stvarati jednu ravnogorsku Srbiju...“! Posle dva meseca – imamo Srebrenicu!

Pogledajte šta nam se sada dešava, ta ravnogorska Srbija, to je osnovni problem.

MEHMED SLEZOVIC

Budući da je rasprava počela vrlo žustro, sa stvarima koje pokazuju veliku aktuelnost, ali imaju potencijal da prilično rasplamsaju strasti, što, na primer, govori o potrebi za ovakvim sesijama, za ovakvim skupovima... Hteo sam samo da kažem jednu stvar: naime, ja ću sutra govoriti o nečemu što se tiče kulture, dijaloga, prožimanja, mogućnosti suživota koje iz toga prizlaze i naravno, da ću odgovoriti na brojna pitanja koja su već sad pokrenuta, a koja zapravo pravi odgovor nalaze na području kulture, koji je ovde u Sandžaku specifikum koji upravo potvrđuje identitet *sui generis*, koji je, što se tiče Bošnjaka, najdublje vezan i za nacionalno doživljavanje, ali će biti vrlo zanimljivo da se recimo kroz sve to vrlo široko sagledaju neka pitanja koja su sad započeta, tako da i ova moja intervencija ide u cilju preciziranja i kanalisanja same procedure – da se čuju panelisti, pa tek onda da se otvori široka rasprava.

RAŠA NEDELJKOV

Jedno pitanje za gospodina Boškovića: Koliko je opasno u kontekstu Srbije 1990. godine i svega onoga što je rađeno u ime Srba, raditi na dekonstrukciji nacionalnog identiteta, dakle, koliko će to uticati na izbegavanje odgovornosti Srbije za zločine koji su počinjeni u tri države na Balkanu?

ALEKSANDAR BOŠKOVIĆ

Zločini su, s jedne strane, individualni, s druge strane postoje i postojalo je učešće i planiranje državnih organa i to su, po meni, različite stvari. Kada govorim o dekonstrukciji nacionalnih identiteta, govorim jednostavno o tome da su nacionalni identiteti *konstrukcija*; govorim iz ugla sopstvene struke i govorim o nečemu u šta ljudi, naravno, imaju pravo da veruju u iluzije. Ne može niko nikome zabraniti kako će se osećati, znači, to su različite stvari. Ne mogu niti želim da ulazim u to kako se neko oseća i identifikuje. Ako je nekom lakše da se identifikuje na određeni način i da iz toga izvlači određene zaključke – sjajno! Jedini problem koji imam sa tim jeste kad ljudi, na osnovu sopstvene etničke ili nacionalne identifikacije, sebe smatraju boljima od drugih i kada to koriste za pokušaj opravdavanja zločina.

Kad je reč o vašem pitanju, mislim da to opravdavanje, negiranje, relativizacija tih zločina uopšte ne dolazi u obzir, ali mislim da se ovde radi o različitim stvarima. I naravno, veliki je problem srpskog društva što

rasprava o zločinima koji su činjeni u ime države Srbije i uz pokroviteljstva institucije države Srbije, u Srbiji još nije ni otvorena od strane državnih institucija i pitanje je kada će biti otvorena.

ESAD MADŽOVIĆ

Govorimo ovde o očuvanju nacionalnog identiteta i shodno tome, često se upotrebljava termin „čuvari“, odnosno „čuvar nacionalnog identiteta“. Moje pitanje jeste: kakvi su to uslovi koje neko, nešto, treba da ispuni da bi bio čuvar nacionalnog identiteta? I šta mu daje kredibilitet da bi predstavljao identitet jednog naroda?

ALEKSANDAR BOŠKOVIĆ

Pošto ne verujem u smislenost nacionalnih identiteta, ja nisam prava osoba za odgovor na to pitanje.

PAVEL DOMONJI

Ja se nacionalno deklarišem kao nezaposlen. Kojim jezikom govorite ? Da li praktikujete neke slave? Da li.... Ne, ja pokušavam, ne da vam odgovorim, dakle, navodim vam elemente, a ne

ESAD MADŽOVIĆ

Upotrebljava se često, vi ste davali i izjave o tome kako... Upotrebljava se, recimo, da je Novak Đoković naš nacionalni heroj, pa onda, Vojislav Šešelj je naš nacionalni heroj, kakva je razlika između Novaka Đokovića i Vojislava Šešelja, često se govori o tome „čuvar nacionalnog identiteta“ pa ko je, mi smo.... ne, mi smo, pa ko je?

PAVEL DOMONJI

Tu zadirete u područje velike arbitrarnosti i tu objektivnih kriterijuma, da je taj jeste ili nije, toga nema, to je vrlo klimavo. Dakle, ja sam u jednom trenutku pomenuo da je to i pitanje moći i to je doista veliko pitanje moći.

ZABORAVLJANJE ZLOČINA

Govori se o identitetu Sandžaka, postoji, naravno, i nacionalni identitet... Da li možda mislite ili ne mislite da je bošnjački nacionalni identitet ugrožen? Jer, praktično, mi kao Bošnjaci u Sandžaku, nemamo svoje nacionalne institucije osim verskih, a ja sam slušao gospođu Biserko, zbog toga sam i zahvalan, kada govori da se u školstvu, tj. obrazovanju vrši asimilacija Bošnjaka u Sandžaku, i to je tačno. Kako da sačuvamo nacionalni identitet, ako je to pozitivno, nije mi baš jasan ovaj sandžački identitet što možda može imati i pozitivnu ulogu u nekim relacijama, širim, evropskim itd. I svi gradovi imaju svoje identitete itd., iako je od svega toga mnogo malo ostalo u Sandžaku, sandžački gradovi, mnogi su porušeni, ono što je predstavljalo njihov prostorni ili duhovni identitet, nestaje... I oko svega toga se čuti, čutimo i mi Bošnjaci. Nas, evo danas, bar do sada je bilo u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti, bar u poslednjih nekoliko godina, ali, mi hvalimo državu kako nam je dobro, da se ovde ulaže u naš kraj, kako se poštuju naša prava... Ja nisam siguran da se poštuju naša prava! Tačno je da se vrši asimilacija bošnjačkog naroda u Sandžaku, dovoljno je da prođete i pogledate po Sandžaku kakva je ovde infrastruktura, privreda je potpuno opljačkana i devastirana, ovde se ništa ne ulaže, naša deca u osnovnim školama i u srednjim uče isključivo srpsku kulturu, srpski jezik, istoriju, muziku, tradiciju i tako dalje, a o svojoj ne znaju ništa, niti uče išta o njoj. Navodno je uveden bosanski jezik u osnovne škole, a to nije tačno jer to je fakultativno, znači, ako bošnjačko dijete ne zna srpski jezik, ponavljaće, ali, ako ne zna svoj maternji, bošnjački jezik., neće ponavljati.

Žao mi je, ali mi koji smo ovde nismo baš svesni svega toga. Ja verujem da vi jeste, kao predavači i dobro je što je organizovana jedna ovakva konferencija, ali bi bilo dobro da ovo zaista dobije jednu dimenziju; jer, problem nas Bošnjaka, jeste problem identiteta, to je ključni problem. Jer mi ovde, Pazarci, spremni smo sve prodati za novac i sveli smo se praktično na to da nam je pun stomak i da nas policija ne bije po glavi. A, ja mislim da je čovek nešto više od toga. Da li se možemo sami izboriti za opštu ravnopravnost, pa i u ravnopravnosti identiteta i tako dalje, ja mislim da nije hendikep da postoji taj pluralizam u kulturi, pa, ako hoćete, i u drugim oblastima, kao i u politici, bar tako kažu današnji Evropljani. S druge strane, činjenica jeste, pa i ovi ratovi koji su bili na Balkanu, agresivni, da se uništi neko ko je drugačiji. Identiteti su problem mnogih sukoba, a na Balkanu posebno,

velikosrpska hegemonija, hrvatska, naravno, oni su pokušavali, mnogi narodi su i asimilirali etničke grupe kao što su, recimo, Cincari, neki Grci ili drugi narodi koji žive na ovim prostorima, kao što su i Hrvati, katolici, koji su još i dok je bila Austrougarska na tim prostorima, pa i u Bosni, narode koji nisu bili Hrvati, ali su bili katolici asimilirali u hrvatstvo. Po meni, ovaj problem, koliko god bio problem teritorija, jer su ratovi vođeni za teritorije, ali, s druge strane, nije jednostavno zauzeti ili oteći nečiju teritoriju, ako se ne unište čitavi narodi koji žive na tim prostorima, ili se barem prognaju. Ja ne mogu reći da smo mi Bošnjaci sjajni, ali sigurno postoji problem u srpskom narodu, neću reći kod svih, lično poznajem mnogo dobrih ljudi, humanih ljudi koji poznaju srpski problem, taj problem datira još od pojave Načertanija Ilije Garašanina, neko je pomenuo ovde Vasu Čubrilovića, Dragoljuba Mihajlovića, pa smo onda imali Aleksandra Rankovića – u njegovo doba Bošnjaci su napuštali svoja imanja, prodavali i odlazili. Onda smo dobili Miloševića, opet zločini, opet kidnapovanja, ali, to se već zaboravilo šta se desilo u zapadnom Sandžaku, kao da se to nas ne tiče....

NEPREDSTAVLJENI UČESNIK RASPRAVE

DA LI JE REČ O PRIMITIVIZMU

Ja bih želeo da pozdravim uvažene goste i skup ceo, veoma mi je drago što sam danas ovde. Malo mi smeta ova generalizacija nabrojanih mana pojedinih naroda, bilo da se radi o Bošnjacima, Srbima ... Meni to nekako ne leži, kad neko kaže „srpski narod, hrvatski narod, bošnjački narod“, ja ne stojim iza toga da su to ljudi radili. Ako su to Milošević, Tuđman, na kraju i Alija, bilo ko – radili, dakle, ono što se drugima nije svidelo, to ne može da se pripiše ni Srbima ni Bošnjacima ni Hrvatima, znači, ta generalizacija mi užasno smeta. Ono što mi najviše smeta na ovim prostorima, a to bih zamolio uvažene predavače da nam daju odgovor, to je sledeće: da li je i koliko prisutan ovaj balkanski primitivizam, da li je sve što nam se dešavalo u poslednjih 20 godina produkt našeg primitivizma, i, ono što još ne mogu da shvatim i što je, po meni, paradoksalno, da je u tom primitivizmu, nažalost, naša inteligencija sva zla počinila. Kada kažem „naša inteligencija“ mislim tu principijeno na inteligenciju, svu, onu iz ex Jugoslavije. Kada se podvuče crta, šta se sve dešavalo, ta inteligencija „skine kajmak“, a gine sirotinja, radnici, seljaci, i onda imamo problem identiteta, imamo problem prostora, imamo problem ratova i tako dalje. Biti manjina u Sandžaku, u Novoj Varoši, Priboju ili

Prijepolju, uvijek si manjina, ako vas je manje, bez obzira da li je reč o muslimanima Bošnjacima, Srbima, li nekom trećem. Užasno je teško biti u nekoj sredini gde ima više nekih drugih naroda, manjina. To se i u porodici dešava, ako imate desetero dece, osmoro muških, pa eto vam manjine, ono dvoje ženskih, to je muška hegemonija... Bojim se da je to specijalitet balkanskih zemalja i da je sve skupa ovo što nas je zadesilo u poslednjih 20 godina, produkt našeg balkanskog primitivizma.

SLOBODAN MARTINOVIĆ

Mislim da je Srbiji potrebna izgradnja multikulturnog društva i da je sve ovo o čemu pričamo o pluralitetu identiteta, ustvari, traganje za formulom multikulturnog društva. Treba podsetiti da većina zemalja traga za tom multikulturnom formulom, i da je samo desetak zemalja u svetu, jednonacionalno. Upravo u tom dijelu i politička elita i civilno društvo moraju pronaći tu formulu multikulturnog društva u Srbiji, jer znamo da u Srbiji osim Srba žive i Bošnjaci, i Mađari i Albanci, kao i mnogi drugi. Znači, nama je potrebno multikulturno društvo.

ALEKSANDAR BOŠKOVIĆ

Kada ste rekli da u svetu postoji desetak zemalja kao mononacionalnih društava, niste u pravu – ne postoji nijedna jedina država na svetu koja je monokulturna ili mononacionalna. Čak i Japan, koji deluje prilično unisono, čak i u Japanu ima pripadnika različitih etničkih zajednica i uočljive su razlike među samim Japancima. Gospodin koji je postavio pitanje, da li je ovo što nam se događalo pitanje balkanskog primitivizma, potpuno se slažem da ne treba generalizovati do nivoa čitavih nacija, što ne znači da pripadnici nacija i naroda ne treba da preuzmu odgovornost za stvari koje su činjene u njihovo ime, međutim, ako pominjete primitivizam, onda vi generalizujete, tako da vi radite ono što ne želite da drugi rade. Stvari koje su se događale na ovim prostorima jesu užasne, ali mislim da se to ne može pripisati nekakvom opštem primitivizmu ili nečemu sličnom; mislim da je to, jednostavno, bio pokušaj opravdavanja pljačke, borbe za vlast i teritorije i onda se to pokušavalo, uslovno rečeno, uzdignuti na nekakav „viši nivo“. Nisu Balkanci primitivniji, lepši ili inteligentniji, ružniji od bilo kojih drugih naroda bilo gde.

II Panel:

Odnos države prema regionalnim identitetima

LATINKA PEROVIĆ

POLITIČKO- ISTORIJSKA PERCEPCIJA MUSLIMANA U MODERNOJ SRBIJI

Hvala vam što ste došli u tolikom broju, to što ste u tri sata po relativno toplom danu došli, znači da vas nešto tišti, da imate potrebu da pokažete i da čujete reakcije ljudi koji su došli da vas čuju. Ono što sam čula u vašim reagovanjima na ono što su rekli panelisti, pre Crnišanina i mene, na neki način me je ohrabrilo da izađem iz te, relativno usko postavljene, teme i da malo šire govorim o okolnostima koje čine aktuelnim problem identiteta, danas u Sandžaku, juče u Vojvodini, prekjuče u Kosovu, a davno pre toga – u celoj Jugoslaviji.

Ja bih pošla od onoga što je rekla, u reakciji na nekoga od govornika, Sonja Biserko, da se Srbija nalazi usred jedne drame čije razrešenje nije još uvek sasvim izvesno, da se zapravo, nalazi, po ko zna koji put u svojoj modernoj istoriji, pred pitanjem u kom pravcu da krene, kako da se sporazume sa drugima sa kojima živi u jednoj državi, kako da se sporazume sa svojim susedima, kako da se sporazume sa Evropom koja se ujedinjuje, i sa svetom.

Neko je ovde rekao da nije dobro prikivati narode niti za njihove pozitivne niti za njihove negativne karakteristike, ali, ako mene pitate, na osnovu onoga što znam i na osnovu svog iskustva, ja bih rekla da je istorija svakog naroda nedeljiva i da u njegov identitet spadaju i njegove svetle i njegove tamne strane, i njegove pozitivne i njegove negativne karakteristike i da je za političku zrelost svakog naroda vrlo bitno da poznaje i jedne i druge karakteristike.

Kako se, zapravo, dogodilo, da je Srbija, hodajući kroz dva veka svoje moderne istorije, stigla do te drame, da se još uvek pita u kom će pravcu

dalje ići, da je oko tog pravca još veoma duboko podeljenja, i da je upravo zbog toga, na neki način, još uvek činilac koji bitno utiče na sudbinu drugih balkanskih naroda, pa i na bezbednost i mir na evropskom kontinentu.

Zato mi dopustite da bar kratko obeležim te puteve.

Ideja oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda je ideja koja određuje njegovu modernu istoriju, ali ta ideja ima i svoje faze i svoj sadržaj koji se vrlo različito interpretira i u istorijskoj nauci i u svesti naroda. Ideja oslobođenja i ujedinjenja je, pre svega, značila obuhvatanje čitavog srpskog naroda u granicama jedne države. Kada se prvi put javila ta ideja, granice zamišljene države, koje su se u svesti poklapale sa srednjevekovnom srpskom državom – koja, uzgred, nije bila samo srpska država – su bile već temeljno izmenjene. Na prostoru bivše srednjevekovne države već su živeli drugi narodi i njihov se prostor bez sukoba nije mogao pokriti. Otuda oba veka naše moderne istorije karakterišu česti ratovi. Ja to vrlo često ističem i želim to i ovog puta da kažem: Srbija je u XIX veku za 65 godina, imala sedam ratova. To je mali narod, koji sve do Prvog svetskog rata ima oko 3 miliona ljudi i može se pretpostaviti u kojoj meri je ovo trošenje ljudskog materijala moglo da utiče na razvitak srpskog naroda, na oblikovanje njegove svesti, pa i onoga što mi istoričari zovemo – njegovog mentaliteta. Na kraju XX veka, u poslednjoj deceniji, Srbija je imala četiri rata, to je ujedno najdublje i najduže razdoblje u istoriji njenih ratovanja, koje je nju – kako brojni autori o raspadu Jugoslavije i ratovanju danas kažu, dovelo, ako hoćete, u stanje varvarstva koje je podrazumevalo netoleranciju, teške zločine i, u svakom slučaju, jednu opasnu marginalizaciju u razvoju.

Ovo razdoblje ratova prati i čitav niz unutrašnjih sukoba koji polako uvode nasilje kao glavno sredstvo rešavanja unutrašnjih sukoba. Nema, sem Miloša Obrenovića, srpskog vladara koji je u XIX veku umro prirodnom smrću, odnosno da nije bio ubijen ili proteran. To takođe, stvara mentalitet i stvara ilutziju da se silom, prečim, najkraćim putem, mogu rešiti najsloženiji problemi. Ta politika nasilja se nastavlja i mi smo i XX vek, njegov kraj i početak XXI veka takođe obeležili političkim ubistvima najistaknutijih političkih delatnika, da ne govorim o brojnim ubistvima političkog karaktera, o brojnim ubistvima etnički drugog, politički drugog i tako dalje.

Rekla bih još i to da smo mi zemlja konstantne ustavne krize. Prvi nacionalni ustav donet je 1869. godine, drugi ustav, koji smo smatrali najliberalnijim, iako se, zapravo, svi ustavi na Balkanu u to vreme donose po uzoru na taj liberalni belgijski ustav; poslednju deceniju XIX veka proveli

smo u znaku neprestane smene ustava, što je bio znak da nema stabilnosti, da nema imovinske, nema lične sigurnosti ljudi.

Stojan Novaković, jedan od najznačajnijih političkih ljudi u Srbiji i njen značajan naučnik, je izračunao 1912. godine da je Srbija za 97 godina svoje istorije promenila 12 ustavnih zakona. Neke od tih ustavnih zakona ona, zapravo, nikad nije ni primenjivala. To iskustvo govori – ja sam vrlo pažljivo slušala šta su ljudi danas ovde govorili i uočila sam da niko tu reč nije pomenuo – da je pitanje slobode uvek bilo pitanje slobode od drugog, a nikad pitanje slobode za onog ko u toj zemlji živi. I drugi su u XIX veku, prvo bili muslimani i Jevreji, ali su onda bili i Srbi iz Ugarske koji su u Srbiju donosili zakone, moderne udžbenike, prevodili knjige, ali su uvek bili Prečani i Švabe, koga se trebalo uvek, u krizama, što pre osloboditi. Hoću da kažem da je naša koncepcija države kao velike države, čije granice nikad nisu bile precizno određene, isključivala ideju složene države i to naročito želim da podvučem. Prva Jugoslavija je ostvarila taj cilj, da se svi Srbi konačno nađu u jednoj državi, ali je prva Jugoslavija u Srbiji doživljavana kao ratni plen i odjednom su *drugi* postali Hrvati, Slovenci, Makedonci i td. I to razdoblje je obeleženo političkim ubistvima. Iako smo stvorili parlamentarne institucije, mi se u parlamentu nismo sporazumevali, jer je naša ideja države isključivala svaki kompromis, mi smo političke protivnike ubijali, kao što znate. Drugi svetski rat je takođe pokušaj da se stvori ta jedinstvena srpska država koja će obuhvatiti srpski narod u celini, podrazumevajući da će do zamišljenih granica morati da očisti, jednom muslimane, drugi put Hrvate, treći put Jevreje, i na tom i antifašističkom i krvavom građanskom ratu – o čemu vi s razlogom ovde govorite, je i nastala ta ideja složene države. Druga Jugoslavija se obnovila kao složena država, kao federacija, komplikovana, sa svim svojim ograničenjima, ali stoje dve vrlo važne istorijske činjenice: to je najdublje i najduže razdoblje mira na Balkanu, to je najduže razdoblje trajanja srpske države pod njenim imenom. Razume se, ako shvatimo istoriju kao proces, da te stvari nisu mogle biti definitivne, da je 1948. godina koja je ugrožavala opstanak države, zaustavila i taj proces unutrašnje slobode, unutrašnje federalizacije i na dnevni red su tek polovinom šezdesetih godina, došle dublje, važnije promene Jugoslavije, koje su bile vezane i sa njenom ekonomskom modernizacijom, i sa njenim okretanjem svetu i Evropi. Ne treba zaboraviti da je druga Jugoslavija u tom periodu imala milion radnika koji su radili na zapadu i koji su bili jedna važna spona, ako hoćete, jedna važna struja koja je prenosila vrlo značajne i moderne pojave i u industriji i u kulturi rada.

Do najtemeljnijih promena u drugoj Jugoslaviji došlo je 1971. godine i to je granica kada se ponovo javlja vrlo oštar otpor demokratizaciji Jugoslavije. Taj pokušaj da se pripremi vladanje posle Josipa Broza Tita kroz široku konfederalizaciju i regionalizaciju države, ipak je naišao na najžešći otpor u Srbiji. Znači, za nas je svako pravo regije, naroda, entiteta na slobodu, bilo ravno iredenti, separatizmu, subverziji. Po mome mišljenju, to je zapravo, početak raspada Jugoslavije. Ne ustav iz 1974. godine nego upravo to zaustavljanje daljeg razvoja Jugoslavije kao složene zajednice. Ishod je vrlo dobro poznat i ja o tome ne želim da govorim, ali samo hoću da kažem da se naš problem sa Evropskom unijom danas javlja u istom vidu. Jugoslavija je bila, ustvari, naša prva Evropa. Znači, tu se trebalo sporazumevati, tu je trebalo konsenzusom odlučivati, tu je trebalo poštovati prava drugog, tu se moralo, ako hoćete, naprezati da se dođe do onoga što je najracionalnije i što je najprihvatljivije. Taj proces je, nažalost, zaustavljen u ratovima, zaustavljen je raspadom Jugoslavije i mislim da su još uvek na sceni antievropske snage, one snage koje su prouzrokovale i raspad Jugoslavije.

Govorim o tim stvarima zato što mi se čini da sve ove pojedinosti o kojima ste vi ovde govorili, koje osećate neposredno na svojoj koži, o kojima mi, koji smio često, zahvaljujući Helsinškom odboru i vašim nevladinim organizacijama ovde slušali, vrlo dobro znamo i mislim da bi za političku klasu u Srbiji – ja ne volim da kažem politička elita jer o tome imam neke svoje kriterije i sudove – bilo takoreći, urgentno da razmotri mogućnost jednog demokratskog ustava koji bi uvažio istorijske procese koji su u toku. Moram reći da je ova stvarnost o kojoj vi ovde govorite poznata preko vladinih organizacija, preko pojedinaca koji o tome pišu i imaju uvid, ali mislim da u Srbiji još ne postoji svest o tome da je demokratska zajednica moguća uz uvažavanje ovih osobenosti i da nekakva centralna država, sa centralnom kancelarijom, nije nikakav garant jedinstva i napretka srpskog naroda. Govorim to zbog toga što mislim da postoji velika frustracija, postoji to osećanje poraza, postoje različite evolucije delova bivše Jugoslavije, postoji razvoj u Istočnoj Evropi koji je išao sa mnogo niže startne osnove, a mi ostajemo vezani u taj čvor, duboko arhaični po svom shvatanju države i po svom shvatanju društva, nespremni da prihvatimo niti saznanja nauke, niti, ako hoćete, iskustva prakse. Skloni smo da te stvari relativizujemo i da tu poslednju mogućnost koja se nama neće ponovo javiti, da se vežemo za ono što je duh vremena, što je glavna tendencija istorijske epohe kroz koju prolazimo, na neki način propustimo. Ono što je *alfa* i *omega* za Srbiju, to nisu proširene granice njene države sa ljudima kao materijalom

na tim teritorijama, *modus vivendi* Srbije je vladavina prava, izgradnja moderne države, uključivanje u te evropske procese, gde, zapravo prestaje kraj ratnim veštinama i osvajanjima. I sama se Evropa zbog toga ujedinila i ja – možda nisam u pravu, ali nemam niti jedan razlog da sumnjam da je naš otpor Evropi, njenim vrednostima, njenim bogatstvima, ako hoćete, bez kojih mi ne možemo ni da se razvijamo ni da živimo na jedan civilizovaniji način, vezan upravo za to održavanje velikodržavnog projekta. I mislim da je to nešto što se oseća u svim delovima Srbije, što na neki način politički upravljači još uvek minimiziraju i zanemaruju.

RAMIZ CRNIŠANIN

POLITIČKO-ISTORIJSKA PERCEPCIJA SANDŽAKA U MODERNOJ SRBIJI

Sandžak je odvojen odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine od Bosanskog ejaleta. Od tada pa do danas on ne prestaje da bude predmet interesovanja domaće i svetske javnosti. Sandžak je do 1912. godine u sastavu Otomanske imperije, sa pravom dvojne monarhije da u njegovim gradovima drži vojne garnizone, posle balkanskih ratova osvojen je i podeljen između Srbije i Crne Gore, da bi od 1914 do 1918, bio okupiran od strane Austrougarske. U periodu od 1918. do 1941. godine podeljen je po raznim oblastima i banovinama kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. U toku Drugog svjetskog rata pripadao je zonama njemačkog i italijanskog okupatora, a u sistemu organizacije vlasti NOP imao je status federalne jedinice, sa svojim zemaljskim antifašističkim vijećem. Neposredno prije kraja Drugog svjetskog rata, tj. krajem 1945. godine donijeta je odluka, ovde u Novom Pazaru da se ukine status Sandžaka kao posebne teritorijalne jedinice. Iskustvo i praksa su pokazali da je ta odluka bila ne samo pogrešna, već i štetna za celokupno stanovništvo Sandžaka, bez obzira na nacionalnu pripadnost. U Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, Sandžak je bilo jedno od najnerazvijenijih područja. Na ovom prostoru ništa nije ulagano u razvoj privrede ili infrastrukture, postojao je veoma mali broj obrazovnih ustanova, čitava područja su bila bez četvororazredne osnovne škole, a i od onako malog broja gimnazija ukinute su četiri više gimnazije i to u Sandžaku, od ukupno ukinutih devet viših gimnazija u cijeloj zemlji. Carevale su zarazne bolesti i epidemije, Vukosavljević je isticao da postoji biološka opasnost, pustoš koju stvara sifilis, on navodi da je bilo opština sa 80 odsto sifilističara, „država nije niti išta preduzimala da se narod odbrani od ovog

strašnog nedouka“, kaže Vukosavljević. Težak socijalni položaj, ekonomska bijeda i siromaštvo uz političko bespravlje, gonili su ljude sa ovog područja da se stalno sele u druge krtajeve zemlje. O tim iseljavanjima i njihovim uzrocima pisao sam i govorio na raznim skupovima, o tome je vrijedne radove napisao dr.Safet Bandžović i drugi, o traumama i dramama muhadžira su pisali poznati bošnjački književnici Husein Bašić, Ćamil Sijarić i drugi. Teror i nasilje nad Bošnjacima u Sandžaku su vršeni tokom čitavog trajanja kraljevine, a za vrijeme Drugog svjetskog rata su poprimile razmere genocida. U Srebrenici je pobijeno 8000 ljudi ali su izdvajani žene i đeca, Pavle Đurišić je u Sandžaku pobio 12.000 bez razlike na pol i godine starosti, i žene i đecu, starce. O pokolju Muslimana i teroru po Crnoj Gori pisao je Milovan Đilas u knjizi „Besudna zemlja“ i „Svetovi i mostovi“, a istoričari Dedijer i Miletić iznose dokumenta o genocidu nad Muslimanima od strane Pavla Đurišića u Sandžaku. O nasiljima i masovnim kršenjima ljudskih prava zadnjih decenija xx vijeka postoje brojni izvještaji Fonda za humanitarno pravo, Helsinškog odbora za ljudska prava, Helsinškog odbora Sandžaka, Sandžačkog odbora za ljudska prava i slobode, izvještaji međunarodnih posmatrača, Međunarodne krizne grupe i drugih.

Svjedoci smo da se unazad 20 godina, naročito od Osme sjednice CK SK Srbije nastojalo, ne samo od pojedinaca nego i od zvaničnih organa, negirati postojanje Sandžaka. U sredstvima javnog informisanja, u udžbenicima i drugim izdanjima knjiga izbegavalo se pominjanje naziva Sandžak i pojam Sandžak zamjenjuje se terminom Raška oblast. Insistira se na tome da se to ime čim prije zaboravi, izbriše i zaboravi iz svih knjiga i geografskih karata. Do vrhunca je bila razvijena medijska propaganda radi satanizacije Sandžaka koji se isključivo posmatrao kao muslimanska odrednica. Sandžak i Bošnjaci su predstavljani kao velika opasnost za Srbiju, kao garancija za ostvarivanje „zelene transferzale“ od Teherana do Sarajeva i dalje; „Sandžak je most preko koga će islam izvršiti invaziju na Evropu“, pune su novine opasnosti od džihada, povampirili su se stari šovinistički vampiri koji su, u vrijeme Kraljevine, kada je Sreten Vukosavljević pokrenuo Sandžak, ustajali protiv tog naziva. O njima je akademik Vukosavljević pisao: „Ljudi koji deklamuju stari Ras, kolijevka srpstva i tako dalje, uzgred budi rečeno, ne čine nikakvu čast starom Rasu“. Nije Sandžak – kako piše u Polimlju Cane Janićijević, kako to hoće bukvalno da shvate, turska riječ; time žele sve da objasne istovremeno da cinizmom podcijene to područje. Sandžak treba shvatiti kao simbiozu najboljih duhovnih i drugih vrijednosti duboke i stare prošlosti Rasa i sadašnjosti, ovo što jeste. Nažalost, niko

ni ranije, ni sada, nije shvatao geopolitički položaj i karakter Sandžaka kao teritorije slobodnog duha od Istoka prema Zapadu i obratno, jer, da je iko o tome razmišljao, sigurno je da ne bi pribegavao ovakvim društveno-političkim rješenjima. (*Polimlje*, 13. juna, 1990.) Zbog tog nerazumijevanja o kome govori Cane Janićijević, preduzimate su takve mjere i postupci koji su samo doprinosi da Sandžak nazaduje, da se duštvene protivurečnosti zaoštravaju, a međunacionalni odnosi pogoršavaju. Dio Sandžaka u Srbiji je razbijan, neke opštine vezane su za Užice, a druge za Kraljevo, među prvim srezovima koji su ukidani bili su srezovi Novi Pazar i Prijepolje, izbornim zakonom. je otežavano njegovim predstavnicima da se uključe u procese političkog odlučivanja. Čime, onda pravdati tu tzv. brigu za kolijevku srpstva, kada ga nijedna vlada nije udostojila jednim sedištem okruga?

Sandžak još uvijek spada u nerazvijene dijelove Srbije za izrazitim problemima koji prate ta područja: visoka stopa nezaposlenosti, nepovoljna migraciona kretanja, niska akumulativnost privrede, prirodna poljoprivreda, nerazvijene tercijerne delatnosti i, uopšte, infrastruktura, zastarela tehnologija, nizak dohodak, nizak društveni i lični standard, visok natalitet, nerazvijena mreža prosvetnih, kulturnih, zdravstvenih, umjetničkih i naučnih institucija. U vremenu tranzicije sve se to još pogoršalo. Sve se to multiplikuje višenacionalnim sastavom stanovništva što doprinosi da gotovo svi problemi dobijaju dimenzije međunacionalnih odnosa.

Osim osporavanja Sandžaka, osporava se i nacionalni identitet Bošnjaka muslimana. Širokogrudno im se nudi da budu Srbi muslimanske vjere, ili da se vrate prađedovskoj vjeri. Nema ih u Ustavu, zakonima, udžbenicima istorije, geografije, statistici, prisvaja se njihovo stvaralaštvo – poezija, folklor, umjetnost i drugi oblici civilizacijskih dostignuća, a njihovi autori proglašavaju srpskim i drugim. Ovakva politika je suprotna stavovima i politici koju su vodili veliki umovi srpskog naroda u Sandžaku. Pokušaj da se muslimani „nacionalno osvijeste“, da postanu Srbi muslimanske vjere, piše Sreten Vukosavljević, nije nimalo uspio. „Ne bi uspio ni da su to Srbi radili sa više širokogrudosti i doslednosti, pogrešno je bio zasnovan. Nijesu muslimani nešto što nema izgrađenih osobenosti, pa da sada nacionalno, kulturno bezobličnoj masi Srbi samo daju nacionalnom obeležje. Ono mjesto koje u duši Srba zauzima nacionalno osjećanje, nije u duši Muslimana prazno pa da Srbi treba samo da popune tu prazninu. Muslimani imaju svoju posebnu, istorijsku tradiciju, drukčije izgrađeni materijalni život, moralna shvatanja, pravila ponašanja, nijesu zaostali nego su drukčiji, na drugoj osnovi, na drugi način izgradili svoju zajednicu. Srbi

treba da se odreknu, iskreno i dosljedno, svake namjere koju su imali raniji režimi, da se od Muslimana stvori nešto drugo, a ne ono što su oni, Srbi muslimanske vjere, najmanje mogu da budu. Slični su stavovi i drugih srpskih kadrova, sandžačkih – ovo je citat iz „Istorije seljačkog društva „ Sretena Vukosavljevića.

U bivšoj SFRJ bio je priznat nacionalni identitet Muslimana pod tim imenom, s tim što se razlika u odnosu na vjerski identitet izražavala pravopisno, velikim i malim „m“. To je, naravno, unosilo zabunu, jer su se drugi prema njima zbog vjerske konotacije imena odnosili s nepovjerenjem. Naziv *Musliman* donosio je poteškoće i nerazumijevanje ne samo u zemlji nego i na međunarodnom planu. Pitanje imena je veoma značajno za sticanje i razvijanje nacionalne samosvijesti. Uzimanje novog imena *Bošnjak* jeste znak tog procesa. Nažalost, ne samo kod drugih nego još dosta Bošnjaka govori da su muslimani, ne misleći pri tome da li sagovornik razume da time izjašnjava vjersku ili nacionalnu pripadnost. Danas, na primjer, u Turskoj živi oko 5 miliona potomaka Bošnjaka koji su se iselili iz Bosne i Sandžaka, oni nikad sebe ne zovu Muslimanima, već samo Bošnjacima.

Od pada Miloševića, od tzv. demokratske revolucije 5. oktobra 2000. godine učinjeni su izvesni pomaci, ne možemo to da negiramo, pre svega u pogledu zaštite i ostvarivanja prava nacionalnih manjina u Srbiji, pa i Bošnjaka. Donet je Zakon o zaštiti prava i položaja nacionalnih manjina, doduše, tada za SRJ, Srbija ga još nema, osnovani su savjeti nacionalnih manjina, ispravljene su neke stvari u programima obrazovnih ustanova, došlo je do uključivanja većeg broja predstavnika manjina u organe vlasti, došlo je do proširenja prosvjetnih ustanova otvaranjem univerziteta u Novom Pazaru itd.

Ipak, Ustav Srbije proglašava Srbiju za državu srpskog naroda!

Kakva je percepcija Sandžaka u Srbiji, u modernoj Srbiji? Da bi ta percepcija mogla da se ostvari, pre svega je potrebno postojanje moderne Srbije! Ja smatram da su modernu Srbiju pokušali da ostvare samo „liberali“ između 1966. i 1972. godine, u ostalim periodima ne može se govoriti o modernoj Srbiji. Smatramo da takva Srbija još ne postoji, postoje snage koje nastoje da Srbiju vode ka tome cilju, ali je otpor pri tome jak. Svjedoci smo ovih dana kakve se sve bitke vode oko toga i kakvi se sve kompromisi moraju činiti.

Mjesto Sandžaka vidimo u decentralizovanoj i na načelima regionalizacije uređenoj Srbiji, u Srbiji uključenoj u evropske tokove, u kojoj će se harmonizovati društveni, politički, ekonomski i pravni sistem sa evropskim

standardima i normama. U Srbiji koja će usvojiti i poštovati sljedeće evropske vrijednosti: mirno rješavanje sporova, konstruktivna međunarodna saradnja i davanje doprinosa evropskoj bezbjednosti, postojanje i funkcionisanje demokratski izabranih organa i tijela, poštovanje osnova ljudskih prava i sloboda i prava nacionalnih manjina, vladavine prava, principa dobrog upravljanja, princip javnosti i odgovornosti, javnog integriteta razvijeno i aktivno civilno društvo i održiva autonomija institucija civilnog društva. Samo to može obezbediti proevropski razvoj Srbije, a time i svih regiona u njoj. Samo to je razvojna šansa Srbije i njenih građana, najefikasniji način stabilnog demokratskog razvoja, ujednačenog ekonomskog napredovanja, kao garancija spoljne i unutrašnje bezbjednosti građana i države, uostalom, država Srbija se preko svojih organa obavezala da će voditi takvu politiku – Rezolucija Nardone skupštine Srbije o tome iz 2004. godine, nacionalna strategija za priključivanje, studija o izvodljivosti i potpisivanje SSP. Ubedljiva većina građana i organizacija civilnog društva je za to. Stoga se nadamo da će se ubrzo obrazovati skupštinska većina koja će izabrati vladu proevropske provenijencije. U takvoj Srbiji u kojoj će dosledno biti sprovedeno načelo podele vlasti, na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, pravosuđe biti nezavisno, lokalna uprava biti razvijena i u izbornim nadležnostima suverena, obezbeđena demokratska kontrola vojske, policije i svih organa vlasti, borba protiv organizovanog i svakog drugog kriminala, poštivanje zakona, slobode medija, ličnosti i dostojanstva građana, samo to može obezbediti stabilan razvoj regije i Sandžaka u takvoj Srbiji.

Sandžak vidimo kao prekograničnu regiju kojoj neće smetati državne granice u uslovima kada radio, tv, internet, satelitski prenos, digitalne tehnologije omogućavaju da kulturni sadržaji nekontrolisano prelaze državne granice. U takvim uslovima moguća je saradnja oba dijela i da Bošnjaci ispunjavaju svoje kulturološke i civilizacijske vrijednosti zajedno sa pripadnicima ostalih naroda koji žive na ovom prostoru. U uslovima globalizacije, pojmovi teritorije, teritorijalnosti se redefinišu, nacionalna država gubi istorijsku ulogu, ali ostaje njena značajna uloga u obezbeđivanju legalnih finansijskih i infrastrukturnih pretpostavki, funkcionisanje kapitala u lokalnim okvirima. U skladu sa ovim stavom, sve zemlje EU su ciljno produkovale skup pravila tržišne privrede, stvorena je na teritoriji Evrope najgušća ekonomska zona u svijetu, izuzev SAD. Moderna Srbija treba da svojim zakonodavstvom, materijalnim sredstvima, pomogne razvoju infrastrukture u Sandžaku kako bi se na taj način favorizovao

strani kapital da u njega ulaže. U ovom pogledu značajna je uloga lokalne samouprave. Doduše, kapital danas ne bira lokaciju samo po niskom nivou cijene rada već, shodno uslovima visoke produktivnosti, sigurnosti tržišta i opšte politike društvene stabilnosti zemlje. Moderna Srbija je cilj, nadamo se da će biti, uprkos otporima, ostvarena neminovnost. To je uslov i pretpostavka opstanka Srbije i naroda koji žive u njoj. Ne dozvolimo da opet naiđu godine besnila koje će pojesti skakavci. U tom slučaju bi se morali složiti sa Radojem Domanovićem, odnosno onim stavom iz satire *Kraljević Marko po drugi put među Srbima*, kad Marko moli boga da ga spusti kako bi pomogao Srbima, a bog mu odgovara: „E moj Marko, da je njima moglo da se pomogne, ja bih im pre tebe pomogao!“

Diskusija

SALIH ORUŽIĆ, profesor u srednjoj školi

POMIRENJE ISTOKA I ZAPADA

Milo mi je što sam danas pred ovako istaknutim ličnostima koje ja uslovno nazivam gostima, jer od sada, za mene ste vi građani Sandžaka jer, čini mi se da razumete naše probleme više i bolje nego mi sami. Ja Beograd uvek doživljavam kao i Novi Pazar zato što sve ono što se događa u Beogradu, to se reflektuje i u Novom Pazaru. I u Pazaru će biti onako kako Beograd hoće, to nam se i u prošlosti dešavalo. Što kod nas dolazi do podela, političkih i verskih, sve to neko kuha gore, da ne kažem ceo Beograd ili Srbija. Neke reakcionarne snage žele da Sandžak bude lonac koji će se krčkati na kraju šporeta pa će se upotrebiti onda kada to zatreba. Ja vidim da ima i takvih ljudi koji su hrabri, recimo kao Sonja Biserko i treba imati nadljudsku hrabrost pa se boriti u ovakvom sistemu i ovakvom društvu za ljudska prava.

E, sada, što se tiče, uslovno rečeno, Muslimana, Bošnjaka itd. Balkanski Muslimani i Bošnjaci, u njima se sreo i pomirio Istok i Zapad. Ako to Srbija shvati i pravilno upotrebi, ne treba da razmišlja o budućnosti. To je pokojni Zoran Đinđić shvatio ali, šta ćemo, ubiše nam ga i uskratiše nam tu šansu. Bošnjaci su državotvoran narod. Moja majka, rahmetli majka, da sad kažem, nije bila politički angažovana, čak nije bila ni pismena, verski

obrazovana, kada sam bio mali reče mi: „sine, poštuj svaku vlast, bolje je ikakva nego nikakva“. Onđe gđe nema vlasti, vlada mrak i đavo. Eto, od jedne nepismene žene, a to je stara muslimanka, a to je uvek da poštujemo vlast.

Mi smo se, Bošnjaci, uglavnom deklarirali za proevropske snage i sve smo karte stavili na Tadića i na njegovo društvo. Da bog sačuva ako bi nas on izneverio, onda bismo se stvarno razočarali. Kada se govori o Sandžaku, bojim se da mi Bošnjaci malo ne prekardašimo. Ja mislim da se mentalitet Kragujevčanina i Piroćanca više razlikuje nego mentalitet u Pazaru Srbina i Bošnjaka. Mi smo isti, po mentalitetu. Samo nas razdvaja to što se istom bogu molimo, ali na drugi način. A jedan mudar čovek reče: nacionalizam je najniže ljudsko osećanje, kada čovek ubija drugoga samo zato što se istom bogu moli na drugi način. Da li su dva brata rođena u svakom pogledu isti? Sigurno ne? Pa onda, za vreme Miloševića i dok su se na 50 kilometara od nas, naši sugrađani klali između sebe, ja sam u Pazaru sedeo sa Srbinom, pio kafu i td. Nije se to razlikovalo. I u to vreme, mogao je Srbin da mi zalepi šamar, a ja ne bi smeo da se žalim. Hvala bogu, te šamare nismo dobijali i treba im se zahvaliti, i to nas održava. Od koga smo bežali i brinuli? Od dobrovoljaca koji su pjevali Vukovar–Sjenica–Srebrenica, od njih smo bježali.

FAHRUDIN KALAZOVIĆ

Želim da se zahvalim vama, pre svega što ste nas udostojili vašim predavanjima i problemima Sandžaka. Osnovnu školu, posebno one niže razrede, završavao sam u vreme rata i kulminacije tog etnonacionalizma u Srbiji, pa sam jednom prilikom upitao profesoricu istorije zbog čega nije dozvoljeno da ovaj region nazovemo Sandžakom. Odgovorila je da zabrana može da se razume kao preventiva za separatističke afinitete čiji je potencijal bio veoma veliki u to vreme. Tada, onako mlad, nezreo, nisam bio u mogućnosti da neke stvari shvatim. Međutim, ja ne bih spomenuo krivicu samo tih težnji etnonacionalističkih Srba što se tiče Sandžaka i što se tiče nacionalnog, tj. geografskog, tačnije, regionalnog identiteta. Postoji još jedna stvar a to je da, nekako, Sandžak i u XIX i XX, a čini se i u XXI veku ne poseduje rešenje za ovaj problem – javlja se uvek ta nemogućnost institucionalnog organizovanja kako bi mi Bošnjaci sačuvali taj nacionalni identitet i kako bi nekakvim realnim argumentima branili ono što jeste. Pogotovo želim istaći da je to plod ponajviše političkih uskogrudih interesa pojedinaca koji, zarad vlasti i zadržavanja na njoj, ne mogu rešiti taj problem.

UČESNIK U RASPRAVI

Hteo sam da pitam, ja ovde poslednjih dvadesetak godina u Srbiji, otkako sam postao svesniji čovek od onog vremena kada sam studirao u Beogradu, kada sam gledao „događanje naroda“... jedna stvar me je uvek čudila kad razmišljam o Srbima kao o nekom narodu koji nije kao ja, a to je sledeće: kada se desio onaj narod, 1988, 1989 godine, tada smo imali neko bratstvo i jedinstvo, imali smo neku ravnopravnost, pa smo imali i standard, čini mi se da je bio drugi ili treći u ondašnjoj Jugoslaviji i onda je bio dovoljan jedan momenat, ono što se kaže, iskra, i da se velika većina srpskog naroda okrene i pretvori u nacionaliste, ubice, mrzitelje, u nebeski narod i tako dalje. I to se ponavlja i sa Miloševićem, a i posle, kada smo „skidali Slobu“, ispalo je da je imao više od 50 odsto taj nacionalista (Koštunica) i da završim sa ovim zadnjim nacionalistom kome je i svet dao nagradu da je demokrata, da Srbiju vodi u demokratiju. Ja razmišljam kao građanin Sandžaka, kao neko ko je živeo među Srbima, mislim da čitav problem na relaciji Sandžak – Beograd je u nepoverenju, apsolutnom nepoverenju. Zašto? Mi se osećamo tako kao da neko hoće da nas prevari, ali, ako već kažem „vi i mi“, se prema nama ponašate da treba da se ne setimo. Znači, šta će nama put, čitamo i postajemo svesni, vidmo da Evropa koja pravi Evropu regija rešava problem sa nekom manjinom, onda to rešava tako što daje nekoj regiji malo više nego većini, jer manjina ionako ne može nešto specijalno ugroziti, ali od onih na koje treba slati tenkove, odjednom postaju ljudi koji brane tu zemlju. Zato je bolje da umesto da šalješ tenk, uložiš da izgradiš put, poboljšaš komunikaciju – zašto sad kukamo oko tog Kosova, zbog toga što sa tim Kosovom nikad komunikaciju nije bilo. Znači, čitavo vreme osećamo da neko namerno neće da nam pravi put, da neko namerno neće da uloži u zgradu, namerno neće da nam pravi fabriku, ja mislim da sa time mora da se prestane i da počnemo da pričamo otvoreno. Jednom sam rekao, kada se poveo razgovor o tome kakvi smo mi Bošnjaku u Sandžaku, tada sam rekao da mislim da problem nije u nama i to sam pokušao da dokažem činjenicom da je jedino u Sandžaku bio mir, onda kada je ceo Balkan goreo. Mi nismo imali međunacionalnih ekscesa, ne neke incidente velikih razmera. I, druga stvar: Srbi su naše spomenike porušili kao da nikad nisu bili u Bosni, a mi srpske čuvamo i dalje, godinama. O tome otvoreno treba da pričamo, ja poznajem istoriju Sandžaka, i znam kako je bilo, ali mene zanima šta sutra?!

ISTORIJSKA DEVASTACIJA SRBIJE

Znate šta, mi još uvek ne govorimo sa poznavanjem i dovoljno otvoreno o onome što se ovde dogodilo, neki kažu devedesetih godina – ja bih pre svega rekla osamdesetih godina. Jasno je bilo da je u celoj Istočnoj Evropi na pomolu promena, da dolazi do krize, i državnog socijalizma i komunističkih partija i neverovatno je da smo mi u Srbiji na tu krizu reagovali uspostavljanjem svojih proriteta, koji nisu izvan naše istorije – mogao bi, možda, neko drugi o tome drukčije da govori, ja nisam u stanju o tome da govorim – dakle, mi smo rekli: prvo nacionalna država, prvo ujedinjenje srpskog naroda, a onda modernizacija, evropeizacija, onda ćemo mi na belom konju ući u Evropu. Dakle, ta naša identifikacija sa Jugoslavijom kao našom državom u kojoj žive i drugi narodi, bila je osnovni izvor tih teških sukoba i razaranja države. Mislim da je taj konsenzus u Srbiji bio vrlo čvrst, bojim se da još uvek traje. Znate, mi govorimo tu o kontinuitetima, obično pominjemo imena, ja sam profesionalac i za mene su imena samo oznake, ja znam da to nije izašlo samo iz glave jednog čoveka, da je to jedna sinergija – ako danas čitate te knjige vi vidite da su i kulturne i naučne institucije i pojedinci – svi su bili za tu ideju konačnog rešenja nacionalnog pitanja u okviru jedne države. To je prouzrokovalo ratove, to je dovelo do teških razaranja zemlje, to je dovelo do zločina, to je dovelo, ako hoćete, do teške, istorijske devastacije same Srbije. Ovde svi oklevaju i kažu – ...znate šta, narodi su jako odgovorni za svoju istoriju. Nisu narodi beslovesna bića! Oni glasaju, slušaju te programe, preuzimaju odgovornost – znači, mi o tim stvarima moramo da razgovaramo i razgovarali smo u Srbiji sa nejednakim ishodom, te se stvari, nažalost, još uvek vuku u nekoj maglini, još uvek mi govorimo „da smo za Evropsku uniju, ali da smo za to pod izvesnim uslovima...“; ti uslovi su specifično naši uslovi. Međutim, za Evropsku uniju, sve zemlje imaju apsolutno iste uslove. Naši posebni, specifični uslovi proizilaze iz ratova i ratnih zločina koji su počinjeni u tim ratovima. I sve dok te stvari ne budu – ako hoćete – mentalno, intelektualno, moralno, apsorbovane, mi ćemo vrlo teško prelomiti to pitanje svog izbora: da li ćemo se kretati kao deo tog balkanskog korpusa, kao deo evropskog sveta ili ćemo ostati na nekoj margini razvoja. Ja vrlo često o tome govorim i zbog toga me ponekad neko smatra katastrofičarem, ali, to je istoričar dužan da kaže, kao što je lekar dužan da kaže šta vidi na osnovu laboratorijskih analiza. Ovaj proces kroz koji prolazi svet je veoma brz, kao i svaki

progres i vrlo protivrečan, on ima svoju naprednu stranu, ima svoju, ako hoćete, brutalnu stranu, ali, ako mi nismo spremni da se prilagođavamo, da učimo, nas će razvitak zaobići, mi možemo da ostanemo na njegovoj margini. Ja lično mislim da o tim stvarima još uvek nema pune svesti i još uvek se o tome ne govori; vi na vrlo životan način to ovde govorite, jer vi osećate veću potrebu za ravnotežom, jer je ona uslov vašeg opstanka i života. To se uvek ne oseća u političkoj artikulaciji, tu se javljaju vođe, tu se javljaju veliki pretendenti i tu nema drugog načina nego te težnje da vi stvarno napravite državu u kojoj vlada zakon pred kojim su svi građani isti. Nema napretka i slobode bez vladavine zakona. To je upravo ta Evropa o kojoj mi govorimo, koju za dva veka nismo uspeli da prevladamo iako smo u svakoj generaciji za dva veka tome težili. Izazov je danas najveći, zato i jeste odgovornost velika, a mi nakon svih tih iskustavam još uvek tako teško, relativizujući stvari, borimo se za taj minimum, t.j. da postanete deo tog širokog okvira u kome ćete se polako pomicati i kretati napred.

SLOBODAN MARTINOVIĆ

PITANJE ZA GOSPOĐU LATINKU PEROVIĆ

Sa pažnjom pratim emisiju na televiziji o događajima šezdesetih i sedamdesetih godina, kada se javljaju prve liberalne misli, gde ste i Vi bili jedan od nosilaca takvih ideja, i zanima me da li ste tada verovali u opstanak takve jedne države Jugoslavije i nešto da nam kažete o tom periodu.

LATINKA PEROVIĆ

PRIPREMA ZEMLJE ZA MIRAN PRELAZ

Moram da kažem da ja tu emisiju nisam pratila i biću vrlo iskrena i reći zašto to nisam radila. Pročitala sam mnogo knjiga, mnogo interpretacija o tome, tamo su neki ljudi koje sam ja poznavala, s kojima sam delila i mišljenje i sudbinu i uverenja, i iskreno da vam kažem, na neki način me je pogađala ta tendencioznost, da se ti ljudi prikažu na jedan način koji ne odgovara – u to sam ubeđena – istorijskoj istini. Pitate me – u šta smo mi verovali?! Ja sam tada pripadala mlađoj generaciji, moram da kažem da je deo te ratne generacije shvatao da je iscrpio svoj legitimitet koji je dobio na osnovu učešća u antifašističkom ratu, da je zemlja zrela za promene. Važan

je tu bio i taj biološki činilac. Tito je bio – da ga sada ne kvalifikujemo – u svakom slučaju vezivni element te države koji nije mogao biti večit, mi smo bili načisto sa tim da njega ne treba da zameni jedna ličnost, i da je ideja o jednoj ličnosti predmet spora i sukoba, da to treba da urade institucije, da zemlja mora da se priprema za taj miran prelaz; drugo – mi smo veoma verovali u Jugoslaviju i to baš kao – mi nismo bili nacionalisti, najmanje šovinisti, ali, nismo bili ni Tanganjikanci, mi smo bili Srbi koji su tu bili rođeni, vaspitani, školovani, koji su u okviru tog sistema i predstavljali taj narod i to društvo, ali mi nikad nismo gledali na Jugoslaviju kao na srpsku državu u kojoj žive Srbi, Hrvati., Slovenci, Makedonci, Crnogorci i td.

Dakle, shvatali smo taj istorijski proces, za nas je Jugoslavija bila moguća kao sporazum tih naroda, bili smo za njeno konfederalno uređenje, bili smo za minimum zajedničkih funkcija koje bi efikasno funkcionisale, bili smo za povećanu odgovornost republika i pokrajina, u tome nismo videli nikakav separatizam i iredentu, mi nismo smatrali da je masovni pokret u Hrvatskoj ustaški pokret, mi smo poznavali te ljude, mi smo znali da su oni kao sinovi građanskih hrvastkih porodica, kao, recimo, Miko Tripalo, otišli u antifašistički pokret, smatrali smo da Hrvatska ima svoju istoriju, da ona pristaje na neku vrstu sporazuma, da je vrlo bitna za ostale jugoslovenske narode, kako je to lepo rekao Ivo Banac, da je na neki način bila „admiralski brod“ za sve druge te narode, naše je čvrsto uverenje bilo da vi silom ne možete te narode držati u zajednici. I mislim da je to jedna od velikih zabluda naše politike – možda će nekad istorijska nauka doći i na tu temu – da mi imamo vojsku, da mi imamo većinu u komandnom i rezervnom sazivu, da imamo policiju, da imamo snagu broja i da smo, takoreći, nepobedivi. Dakle, tu iluziju mi nismo imali! Nismo bili ni nekakvi revolucionari koji su mislili da preokret može da nastane preko noći, mi smo bili za jedno lagano otvaranje Jugoslavije i njenu pripremu za taj period posle Tita. Bili smo svakako – i otišli smo sa optužbom da smo sovjetofobi, za što brže udaljavanje od lenjinističke partije, od boljševičkog nasleđa, od sovjetskog vojnog hegemonizma, za to smo svakako bili; Đilas je jednom rekao: otišli ste, ali su vas protivnici bolje objasnili nego što ste vi tada mogli, bili ste ljudi koji ste težili modernoj Srbiji i nismo mi izmislili ideju moderne Srbije. Ideja moderne Srbije postoji otkad postoji srpska država. Postoje i naprednjaci, postoje i liberali, postoje ljudi koji znaju da rat nije sredstvo i – kako je govorio Stojan Novaković: „bolji je i najgori sporazum sa narodima nego rat – dakle, mi smo bili za nekakvo ekonomisanje snagama, mišlju, za poštovanje drugih, nismo bili spremni da radimo

ono u šta ne verujemo i moram da kažem da to nije ni imalo tako strašnu cenu. Jednostavno ste mogli reći: mi to ne možemo da sprovedemo, to pismo, a to što je istorija sve obrnula, to se ne dešava prvi put, ali, dobro... Ramiz to vidi kao jedan pokušaj, ja mislim da je on na tragu te, kako je ja zovem, krhke srpske vertikale, to je jedna moderna, evropska Srbija koja živi u sporazumu sa drugima, na tom tragu ja vidim i druge ljude u Srbiji devedesetih godina, na tom tragu vidim i Zorana Đinđića i njegovu vladu i to smatram fatalnim ishodom za Srbiju, ali, mislim da je važno da o tom stvarima govorimo i glasno mislimo.

FAHRUDIN GLAVNIČANIN, student ekonomskog fakulteta u Kragujevcu

ZAŠTO SE SANDŽAK DISKRIMINIŠE

Prije svega, interesuje me, od 1878. godine, od Berlinskog kongresa, koliko sam mogao da vidim iz izlaganja g. Ramiza Crnišanina, Sandžak je bio prostor koji je uvijek bio diskriminisan od strane političkih „faca“. Nabrojali ste kakav je bio položaj Sandžaka, naveli ste da je obrazovni sistem upropašćen, infrastruktura skoro da i nije postojala, da se možda od 1950. godine to stanje na neki način malo menja, ali opet, i u tom periodu do 1980. i kasnije Sandžak biva aktivno diskriminisan od strane političke većine u ovoj zemlji. Interesuje me, prije svega, zbog čega je to tako, zbog čega se Sandžak uvijek diskriminiše? Da li zbog toga što se uvijek gleda kroz nekakvu prizmu da ovde živi manjina, da ovde žive Bošnjaci. Dotakao bih se i toga da je posle 1990. godine Sandžak takođe bio politički iskorišćen, da su Bošnjaci većito bili iskorišćeni. Takođe me interesuje, sa ove vremenske distance, da li možemo da napravimo komparaciju, analizu o delovanju muslimanskih partija u prvoj polovini xx vijeka i sada. I još nešto: obzirom da studiram u Kragujevcu i družim se sa nekim ljudima koji toliko malo znaju o nama, koliko su spremni da kroz nekakvu političku sferu etiketiraju ljude koji ovde žive. Pita me kolega u čitaonici: da li tamo ima više vaših ili naših, ne znajući kojoj etničkoj grupi ja pripadam! Odgovorio sam da ima više „njihovih“! Njegov komentar je bio da su ovde Turci i videlo se da nije informisan ko, zapravo, živi u Sandžaku. A rekao mi je još da je u srednjoj školi, od svoje profesorice čuo da u Sandžaku žive Turci.

NAJVAŽNIJI JE KONTEKST

Kada govorimo o Sandžaku, treba reći da Sandžak nije samo bošnjačka ili muslimanska odrednica, da ovde živi 50 prema 50 Bošnjaka, Crnogoraca i Srba. Bošnjaci čine većinu u opštinama Tutin, Novi Pazar, Plav, Rožaje, a u ostalih 6 opština su većinski narod Srbi i Crnogorci. Ja sam zbog toga citirao i Caneta Janićijevića i akademika Sretena Vukosavljevića, zato što oni nisu Sandžak posmatrali kao muslimansku odrednicu. Ali, Sandžak je odlukom velikih sila – vi znate da je Evropa bila centar svih događaja u XIX vijeku, za Ameriku je vladala Monroova doktrina i nisu se miješali u evropske poslove, Bizmark je palio i žario. I kada je Turski predstavnik došao, pa kaže Francizima da im pomognu, a ovaj reče: „Šta ti ja mogu, vidiš šta vam radi Bizmark!“. Ja sam sad nekima rekao kad gore, oko Kosova, šta ćeš, kad Buš odredi, to ti je kao Bizmark nekad. No, treba imati u vidu sledeće: kad neko govori da smo mi Bošnjaci „merhametli“, mi nikom nismo ni mrava zgazili, treba i mi da znamo da Džemail Suljević je rekao da i mi nismo nekakve cvečke, je li, dešavale su se ovde stvari koje ni mi nismo smeli da zaboravimo – nasilja, ubistva, pljačke i ne možemo tražiti da druge osuđujemo, a da rehabilitujemo svoje. Drugo: Sandžak je tada odvojen od Bosne i Hercegovine, od tada Sandžak nazaduje, on se našao u jednom „tupom uglu“, u bespuću i zatvoren za sve. Posle 1912. godine podeljen je između Crne Gore i Srbije koje su takođe bile nerazvijene. U tom kontekstu treba sve to gledati. Neko je rekao da je nama nametnuto ime „musliman“! Ne, mi smo ga izabrali. Evo, uzmite u Bosni diskusiju, slušajte kako Mahmut-čehajić opravdava to – zašto Musliman, a ne Bošnjak. Tada su i Hrvati hteli da budu Bošnjaci, i Srbi su Bošnjaci, ali konačna diferencijacija je izvršena tek u ovom ratu u Bosni. I tek je 1993. godine doneta odluka da se vrati na to... Mada su ranije i Gustav Vlahov i Horvat i Hamdija Čemerović, svi su insistirali da se umesto „Musliman“ uzme „Bošnjak“, jer kako ja mogu da znam kad neko govori da li govori kao vernik ili pripadnik nacije, prema tome, to je bilo izabrano. Ali, to je opet iznuđeno, jer, imate jednu skupinu od dva i nešto miliona stanovnika u jednoj zemlji koja nema ni institucije ni nikakva nacionalna prava, ne možeš da ih zoveš samo Bosanci ili samo Muslimani, pa je tek onda kada se u muslimanskom tijelu, u narodu, počeo razvijati jedan duh, jedan osjećaj, da se postave ta pitanja na dnevni red. Ja znam kada je to u Bosni, na plenumu CK postavljano. I onda su ta pitanja počela da se rešavaju. Tako i ova pitanja koja smo počeli, pitanja sa

zakonom, sa savetom, sa uvođenjem jezika, informativnih glasila na bošnjačkom i tako dalje, može to biti nedovoljno, ali je to početak.

LATINKA PEROVIĆ

Potpuno se slažem sa Ramizom da tu istoriju treba shvatiti kao jedan proces i da sve ono što se ovde sporo, teško, pomeralo, većinski narod ne može da doživljava kao neko otimanje njegovih prava. To su ta ljudska prava koja sada mi polako s mukom osvajamo. Ali, htela sam da kažem da vi imate odlučnog hroničara tih procesa i ja smatram da su knjige koje je Ramiz Crnišanin napisao o Sandžaku, da su to vanredno važne hronike. Ja sam imala priliku da u Novom Pazaru govorim o tim knjigama i nikada ne mogu da zaboravim koliko je ljudi došlo na prezentaciju, žao mi je što ih nismo predstavili u Beogradu, pokušavali smo, a možda još uvek nije kasno jer to su retko dobre, istorične, važne hronike. I još nešto, ja smatram Ramiza Crnišanina retkim poznavaoцем srpske istorije, mislim da ćete u Srbiji naći malo ljudi – ne pišu svi knjige kao Ramiz – naći ćete malo ljudi koji su se toliko udubljavali i u drugu stranu odnosa, u tu istoriju Srba, u te njihove odnose sa Muslimanima.

ZEHIJA BULIĆ, prosvetni radnik

Pitanje za gospođu Latinku Perović: Koliko danas liberalna Srbija ima šanse da preokrene situaciju u ovoj državi kada u procesu obrazovanja imamo ogromnu količinu nacionalizma sa klerikalizmom od 2000 godine na ovamo, i drugo pitanje: da li je Austrougarska bila tamnica naroda ili preteča Evropske unije?

LATINKA PEROVIĆ

ODSUSTVO FUNKCIONISANJA DRŽAVE

Najpre ovo drugo. Austrougarska je završila svoju istoriju kako je završila, ali ono što ja kao istoričar uvek imam u vidu, to je da je Austrougarska bila pravna država, a za mene je to vrhunska vrednost za jednu državu. Ona je bila imperija, u toj njenoj košulji sazreli su narodi, stvorili su svoje nacionalne države, ali taj kulturno-civilizacijski krug koji je zasnovan na zakonu,

na vladavini prava, vi prepoznajete u svim zemljama koje su nekad bile u Austrougarskoj.

Ovo prvo, ja znam od svojim mlađih kolega, sama to pratim, mislim da je taj konsenzus o kome smo govorili sve vreme večaras, oko stvaranja, konačno, srpske nacionalne države koje je početo 1804. godine pa treba konačno da se završi, to je, ako hoćete, dovelo do jednog mentalnog preokreta koji će biti jako teško dovesti u neku ravnotežu i normalu i mislim da se to desilo na mnogim planovima, najteže su posledice to što imamo u obrazovanju, to su udžbenici koji su reinterpretirali celu našu modernu istoriju, koji još uvek vrlo mnogo insistiraju na jednoj, ako hoćete, restauraciji tog mehanizma. Vi se vrlo dobro sećate da je vlada Zorana Đinđića, za koju ja mislim da je zaista imala strategiju, i počela od tih fundamentalnih stvari, ona je obavila ogroman posao baš na planu obrazovanja, računajući kakav strateški značaj to ima za društvo. Vrlo dobro se sećate, u tim jalovim raspravama, oprostite mi što tako kažem, da li je reč o kontinuitetu ili diskontinuitetu, da je prvi udarac vlade koja je došla posle ove reformske, bio baš u školstvu. I drugo, što ja mislim da je vrlo važno i teško, što mene čini prilično pesmističnom, to je to odsustvo funkcionisanja države. Mi se svi borimo za te teritorije, pomeramo granice, utvrđujemo šta je kome uzeto i tako dalje. Ali, vi danas imate jednu anarhiju koja omogućava svakom pripadniku verske sekte ili bivšem pripadniku paravojnih formacija, ako je učitelj ili profesor, da predaje to što on hoće i da, ustvari, nastavu pretvara u političku propagandu. Mislim da je tu država zakazala u onome što su njene elementarne funkcije, znači, nešto se pokušava sa tim paralelnim udžbenicima – pokušava se sa tim školama za ljudska prava, sa mladima gde ja često idem iz radoznalosti – to je vrlo zabrinjavajuće i stvarno je zrelo za ozbiljan rad. Ne samo to šta se predaje o srpskoj istoriji – vi, recimo, imate univerzitetske udžbenike koji pokazuju savršeno nepoznavanje istorije Hrvata ili istorije Slovenaca, gde su Hrvati svedeni samo na Jasenovac, Slovenci ne znam ni sama na šta – znači, škola se pretvorila u neku vrstu propagande jedne politike i jednog režima i to je nešto što zaslužuje vrlo hitne intervencije. To je ceo jedan kontekst! Vi imate taj problem – to se naročito vidi kada se sastajete sa mladim ljudima, u ovim školama za ljudska prava – to je jedna atmosfera koja vlada i u porodicama, to je ta indoktrinacija, tu je strah da se uopšte razmišlja o tome, da se upoređuje. To je situacija koja vlada i u crkvi. I SPC su učinjene neke koncesije, mislim, opet, nadam se da nisam pristrasna, tu je profesor Korać, on će imati priliku da o tome govori, i to je učinjeno iz strateških razloga. Zoran

Đinđić je rekao: „Ja nikad neću pristati da se ne sankcionišu ratni zločini, ali cela ta mentalna promena, celo to lečenje, to moraju da preuzmu institucije, pored ostalih to mora da preuzme i crkva“. To je politika, vi negde pravite neke koncesije, ali imate strategiju! A šta je strategija? Strategija je da se izvučete iz te truleži, iz tog poluznanja, da se izvučete iz tog mulja moralnog, da ne relativizirate stvari – neko je tu malopre govorio – za sve je kriva inteligencija.

Smatram da je Srbija uvek imala intelektualnu elitu, to je bilo vrlo usko i to nigde nije brojno, čak ni u razvijenim, pismenijim narodima, ali, imala je. To su ljudi koji su bili posvećeni svojim uverenjima, znanjima, i ostali su negde na margini. Imali ste masu poluobrazovanih ljudi, koji su ispunjavali državne, partijske aparate, koji su bili spremni na svaku koncesiju, koji nikakav pojam o opštem dobru nisu imali, koji su sve to što su radili, radili iz nekih svojih egoističkih razloga, nikakvi pogromi, naravno, ali nekakva ozbiljna istraživanja koja bi nama pokazala gde smo mi, to je jako važno. Mi ćemo okrenuti leđa prošlosti u tom smislu što je nećemo praktikovati, ali mi moramo znati šta je naša prošlost. Inače, ne možemo da se orijentišemo, to rade svi kulturni narodi. Nemci su danas moderan, veliki narod u Evropi – neću da upotrebim nikakvu metaforu za njih, da li su „kičma“ ili ne, ali to je jedna liberalna zemlja, demokratska zemlja, politički korektna zemlja, ali njihovi udžbenici, njihove knjige, njihove sankcije za antisemitizam, fašizam i tako dalje, to je modus vivendi nemačkog društva i nemačke države. Naravno svuda ima fašističkih, antisemitskih grupa itd. ali to nije državna politika. Kod nas je ta tolerancija takoreći, prerasla u državnu politiku i to je ono što je zemlju dovelo do neke vrste sloma. Ona sad, znači, mora da skuplja kondiciju i zato joj je potrebno to napajanje iz evropskog izvora, da bi mogla polako da počne da se regeneriše.

ESAD MADŽOVIĆ

Pitanje za gospođu Perović: malopre ste pričali o školstvu i ostalom, pa u vezi toga jedno potpitanje – ako date mladima da biraju svoj identitet, a bombardujete ih poluistinama, iskrivljenom istorijom, šta će se desiti? Imate mladića od 15-16 godina koji je do juče skandirao – „nož, žica, Srebrenica“ „ubi, zakolji da Šiptar ne postoji“, imate bivšu ministricu prosvete koja je htela da „ukine“ Darvina, imate ministra za sport i omladinu koji se više bavi Kosovom i prekinuće čas da bi mladi izašli na ulice; još jedno pitanje za Vas, gospođu Perović, rekli ste, parafraziraću, nema boljitka ako

nema vladavine prava i pravne države. Država se temelji na ustavu! Šta mislite o Ustavu naše države, posebno o članu 204, koji kaže: „U slučaju vanrednog stanja, državni organi imaju pravo da ugroze manjinska prava u meri u kojoj to stanje nalaže“! I pitanje za g. Crnišanina: Da nam nešto kažete o podeli Bošnjaka, kroz istoriju i danas, kako on to vidi, šta se desilo sa bošnjačkim narodom i podelom unutar bošnjačkog naroda.

LATINKA PEROVIĆ

Mislim da sam bila dovoljno jasna oko Ustava, oko načina na koji je on donet, javna rasprava je jedan od elemenata donošenja ustava, a toga nije bilo, znamo pod kojim uslovima se sve to radilo i kakvo je obrazloženje bilo i pod kojim uslovima je održan referendum. Dakle, ja mislim da je Ustav, prosto, kondenzovao tu dboko ksenofobičnu, arhaičnu politiku i da on, za slučaj da naše veze sa Evropom krenu, posle potpisivanja Sporazuma, je jedna od stvari koja dolazi na dnevni red.

RAMIZ CRNIŠANIN

Pavel [Domonji] je u svom izlaganju naglasio da se autonomija često doživljava kao separatistička težnja. Međutim, moramo da kažemo da su neke stvari koje su političke organizacije ovde, političke partije Bošnjaka, SDA i druge najpre promovisale, malo su ličile na to. Neki su se potpisivali za predsednika vlade, neki za predsednika države, memorandum o specijalnom statusu Sandžaka koji predviđa potpuno isključenje Srbije iz nadležnosti i naravno, da je to stvaralo odgovorajuću odbojnost Srba, srpske vlade i svih ostalih. Međunacionalni odnosi su se ovde pogoršali onda kada je stvoren višepartijski sistem i uglavnom stvorene nacionalne partije. SPO je dolazio ovde i pretio da će da sječe ruke, ovamo su pretili Miloševiću da će mu slati u sanducima vojnike, i tako dalje. To je jedna stvar. Drugo, što se tiče jezika i što se tiče uopšte, istorije, činjenica je da je istorija mitologizirana, da ima tu stvari koje – ja kad sam bio poslanik, pa smo vodili parlamentarnu delegaciju Turske, imali smo sastanak jedan sa istoričarima i oni kažu da bi trebalo da budu otvoreni turski arhivi, za naše istoričare. Odgovor je bio da nema nikakvih problema, „ali ako neko treba da bude nezadovoljan vašim pisanjem o nama, to smo mi“, rekao je predsednik turske skupštine. „Izgleda, po vašem pisanju, da mi 500 godina ništa drugo nismo radili nego vas samo nabijali na kolac. Pa da smo to radili, samo 1 odsto

vas sada ne bi bilo.“ I pokojni Milentije Popović kaže – to je tačno, gospodine predsedniče. Hoću da kažem da su to stvari koje se teško ispravljaju. U jednom trenutku je, radi konstituisanja, radi podizanja nacionalne svesti kod Srba, trebalo te romantičarske hajduke prevesti u heroje, a tako je i kod nas. Hoću da kažem, da ne može narod biti skroz eskulpiran, da on ni za šta ne odgovara. Sve dok je Milošević podržavan glasovima, on je bio na vlasti.

DŽEMAIL SULJEVIĆ

Kako je došlo do ukidanja autonomije Sandžaka 1945. godine?

RAMIZ CRNIŠANIN

Pa, Džemaile, ja sam napisao članak o tome, štampao sam to u knjizi i knjigu sam ti dao, ti to znaš.... [smeh u sali] Predsedništvo AVNOJ donelo je odluku da se Sandžak kao autonomna pokrajina ukine, jer po izlaganju Moše Pijade, za to nema nikakvih nacionalnih, ekonomskih, istorijskih i drugih razloga, to je očigledno falš. Ja sam tamo napisao da je Moša Pijade, bog da mu dušu prosti, on je bio kivan malo na Sandžak, on je pravio velike izgrede u Crnoj Gori, pa je onda CK Jugoslavije doneo odluku, da se formira Oblasni komitet Sandžaka i da se odvoji od Pokrajinskog komiteta za Boku i Crnu Goru. Jer se znalo šta su radili po Crnoj Gori. Ja sam rekao da za tu odluku (o ukidanju autonomije Sandžaka) nije bio Sreten Vukosavljević, on je izbegao da dođe na sednicu. Javno je govorio Smailili Muhammed... [Šefćetkadić] iz Pljevalja, on je bio većnik AVNOJ i rekao je da je to nepravedna i pogrešna odluka, govorio im je i neki Miladin Ostojić, sećam se....ja sam tada bio omladinac i zadužen za dekoraciju sale i tada je Cana [Babović] ustala, kao predstavnik AVNOJ, pa kaže da Koministička partija neće da deli vlast ni sa kim, to je odluka CK i tu nema diskusije.

III Panel:

Uloga religije u stvaranju identiteta

MILAN VUKOMANOVIĆ

RELIGIJSKI PLURALIZAM: TEOLOŠKI, SOCIJALNI I PRAVNO-POLITIČKI ASPEKTI

Ja bih danas govorio o stvarima koje su više teorijske prirode, ali su jednako važne, jer se tiču upotrebe nekih termina koji se dosta olako upotrebljavaju i zloupotrebljavaju u javnom diskursu, pokušao bih da napravim neka razgraničenja pri čemu ću nastojati da to ne bude suviše komplikovano, a na kraju bih dao i nekoliko praktičnih implikacija ovoga o čemu sam govorio.

Najpre od samog pojma *pluralizam* – reč je svakako o ambivalentnom terminu koji se često upotrebljava, a da se ne pravi dovoljno jasna terminološka razlika, recimo, između *pluralizma* i *pluraliteta*. Ili diverziteta, kao jedne činjenice, stanja stvari. Činjenica je da je jedno društvo, drugim rečima, pluralno društvo, da se sastoji od većeg broja zajednica, etničkih i kulturnih, u ovom slučaju religijskih zajednica – ja ću govoriti o religijskom pluralizmu – ne znači nužno da u tom društvu vlada pluralizam. Ako pluralizam shvatimo kao jedan pozitivan odnos prema činjenici da nas ima više, odnosno prema činjenici da postoji nekakav diverzitet, nekakva pluralnost u društvu, sama činjenica da pluralnost postoji ne znači da imamo i pluralizam. Pluralizam je nešto do čega treba narasti, da tako kažem, a savremeni, moderni pojam religijskog pluralizma je više vezan uz nereligijske tokove – naročito evropske misli – pre svega uz epohu prosvetiteljstva, koja je odnos prema religijskim slobodama i pravima, uključujući i religijsku toleranciju i pluralizam izgradila u osnovi kao antiklerikalni stav, kao nešto što je bila reakcija na skoriju, tada, istoriju verskih ratova, recimo, u Evropi u XVI i XVII veku, tako da ovaj pojam religijskog pluralizma kojim ja operišem je jedan moderni pojam karakterističan više za liberlano demokratska društva i države.

Ako je ovo razgraničenje manje – više jasno, želeo bih da napravim još nekoliko razgraničenja. Bar tri aspekta treba razlikovati kada govorimo o religijskom pluralizmu. To su ovi aspekti koji su u naslovu mog izlaganja već izvedeni, znači, imamo teološki, socijalni i pravno politički aspekt – to nisu iste stvari.

Teološki pluralizam je u vezi sa teološkim odnosom prema istinitosti ili validnosti stavova neke druge religijske zajednice. Hrišćani, recimo, smatraju da su neki stavovi iz jevrejske ili islamske tradicije svejedno, u teološkom smislu validni, da li ih oni prihvataju ili obrnuto, da li muslimani prihvataju određene stavove iz jevrejske ili hrišćanske religijske tradicije i da li imaju, da kažem, jedan afirmativan odnos prema tome, da li je to odnos inkluzivnosti ili ekskluzivnosti, da li oni to odbacuju ili prihvataju. Tako da se teološko značenje religijskog pluralizma – često se na njega, zapravo, i zaboravlja – pre svega, tiče istinitosti religijskih stavova, određenih tvrdnji vezanih za teološku sferu.

Socijalna sfera podrazumeva odnos prema religijski *drugom* u neakvom društvenom kontekstu, čak u jednom društvenom kontekstu koji je manje formalizovan, od, recimo, javne sfere gde govorimo o setu vrlo formalizovanih odnosa, možemo govoriti, recimo, o društvenim odnosima unutar porodice, ili sa komšijama u samoj zajednici; znači, kad govorim o socijalnom pluralizmu mislim na tu vrstu odnosa u svakodnevnom životu. Javna sfera podrazumeva i ovaj pravno-politički aspekt, kako se država odnosi prema religijskom pluralitetu, da li država religijski pluralitet ili diverzitet tretira kao nešto pozitivno, nešto dobro za samo društvo, ili smatra da ga treba ograničiti unutar nekakve zakonske sfere ili ustava itd. To, u osnovi, znači da postoje društva koja, u teološkom smislu njihove verske zajednice poštuju principe pluralizma, ali ne mora značiti da u socijalnoj sferi, u javnoj sferi, postoji pluralizam. Možemo imati društva koja u teološkom smislu nisu pluralna, verske zajednice međusobno nemaju takav odnos inkluzivnosti, ali, s druge strane, u socijalnoj sferi postoji dijalog postoji afirmativan stepen tolerancije i saradnje među ljudima, vernicima, članovima verskih zajednica i drugim građanima, znači, ne nužno vernicima. Može postojati teološki i socijalni pluralizam, ali ne mora država imati takav odnos prema verskim zajednicama. Ona može ograničavati pluralizam, recimo, tako što će isključiti jedan broj religija, crkava iz opsega tradicionalnih, istorijskih, verskih zajednica, neće im dati jednaka prava na registraciju – to je, recimo, slučaj sa ovim srbijanskim zakonom iz 2006. godine, Zakonom o crkvama i verskim zajednicama, gde

neke verske zajednice nemaju ista prava kao istorijske, kao tradicionalne, one se registruju po posebnoj proceduri. To je stav države, nezavisno od toga šta misle religijske zajednice, nezavisno od toga kakva klima postoji u društvu u odnosu na to. Nekad se te stvari poklapaju – možete imati u socijalnoj sferi, u javnoj sferi, nekakav odijum prema sektama, kultovima, malim verskim zajednicama, recimo, i da se to reflektuje u samom zakonodavstvu, ali ne mora nužno to biti slučaj.

Zašto sve ovo pominjem? Jednostavno, da budemo svesni svih ovih različitih aspekata, jer to ipak nisu iste stvari.

Kada je reč o Sandžaku, pre svega bih se osvrnuo na pitanja vezana za islam i odnos islama i drugih religija, u osnovi na hrišćansko-muslimanske odnose. Možemo reći da tu tradicionalno postoji, uopšte u islamu, taj teološki i socijalni inkluzivizam koji je istorijski utemeljen već na nekoj tradiciji koja ide od Omerovog ugovora, pa i pre toga, gde jedan teološki stav prema religijskom *drugom* podrazumeva i inkluzivan stav prema socijalnoj sferi prema tom religijskom *drugom*, pre svega kada je reč o tzv „narodima Knjige“, o Jevrejima i hrišćanima, uopšte, odnosu, znači, teološkom odnosu prema judaizmu i hrišćanstvu, ali i prema Jevrejima i hrišćanima kao članovima zajednice. Tu, dakle, imamo teološki stav prenet na socijalnu sferu i blizak je modernom konceptu multikulturalizma, nije reč o istoj stvari, ali za ona vremena, za muslimansku Španiju od VIII do XV veka, postignut je zavidan stepen, najveći stepen multikulturalizma onoga vremena u Evropi. Dakle, suživota, međusobnog, hrišćana, muslimana i Jevreja, gde su hrišćani i Jevreji kao manjine bili zaštićene manjine od strane islamske religije, takozvane *zimije*, dakle, manjine pod zaštitom islama. Odmah da kažem da stvari treba tu komparativno posmatrati i videti šta se u toj Evropi dešavalo u XVI i XVII veku kad govorimo o verskim ratovima, gde su unutar hrišćanstva dve crkve bile toliko sukobljene, protestantska i rimokatolička, da je to vodilo ogromnim tragedijama, uništenju ljudskih života, u Češkoj dve trećine stanovništva je stradalo u tim ratovima, od 1618. do 1648. godine, u tom Tridesetogodišnjem ratu ogroman broj ljudi je izgubio život zbog, čak ne religijske, nego čak interkonfesionalne netolerancije i sukoba. Možemo reći da je sama Evropa imala i iskustvo religijskog inkluzivizma, ali i religijskog ekskluzivizma, ovo su takvi primeri. Tomaž Mastnak, slovenački autor koji je nedavno – njegova knjiga „Evropa između evolucije i eutanazije“ je prevedena u Beogradu u izdanju Beogradskog kruga – čak ide toliko daleko da kaže da je jedan od konstitutivnih elemenata Evrope bio jedan, u osnovi, negativan stav prema islamu, prema muslimanima, i on je tu knjigu

pisao odmah nakon rata u Bosni i dosta je tu, uz jedan polemički naboj, izveo vrlo radikalne zaključke iz svega toga. Knjiga je vrlo interesantna za čitanje, nije velika.... Ja se ne bih s njim složio u toj meri, mislim da Evropa jeste naučila neke lekcije iz svoje prošlosti, mislim da Evropa danas ima šta da nauči iz tih verskih ratova, iz *rekonkviste* u slučaju Španije, u slučaju holokausta, iz etničkih čišćenja, najnovijih događaja iz devedesetih godina i da, kada je danas reč o Evropi i uopšte, o ovim hrišćansko-muslimanskim odnosima, više mi se čini da je reč o neadekvantnim mehanizmima da se povremeno neke situacije koje imaju izgleda da postanu konfliktne, da se reše ili da se umanje, jednostavno, neka vrsta napetosti vezana za to. Dakle, iskustvo, naročito u Zapadnoj Evropi sa islamom je mnogo kraće kao što znate, verovatno je to neka treća generacija muslimana u Zapadnoj Evropi, ovde na Balkanu je to nešto sasvim drugo, to je dugotrajni suživot religija, hrišćanstva i islama pre svega. U bivšoj Jugoslaviji je, možemo reći, taj pozitivan odnos prema multikulturalizmu svakako bio podržan i od strane zvanične nacionalne politike međuetničke tolerancije, to moramo uzeti u obzir kada je reč o drugoj polovini xx veka, vi znate da se to pozitivno odrazilo i na mešovite brakove, čak jednu vrstu interkulturalizma.

Ratovi devedestih, raspad Jugoslavije, doprineli su, međutim, povećanju i socijalne, ali i teološke distance, da ne govorimo o javnoj sferi, o medijima o, uopšte, jednom trovanju javnosti, najrazličitijim ekstremnim pogledima tog i religijskog *drugog*, jedan minimalni stepen tolerancije, u osnovi, sukob uz izraziti ekskluzivizam koji je nadomestio period o kome sam ranije govorio. Ne posmatrajući ga u idealnim terminima, ali bar kada je reč o toj međuetničkoj toleranciji tu svakako da je bilo pozitivnog nasleđa.

Danas, sa iskustvom, da ne kažem, čoveka koji je ipak i neke praktične stvari u zadnjih 10, 15 godina radio, generalno na Balkanu, u regionu, mogu reći da tog pravog, interreligijskog dijaloga još nema, zapravo, na ovoj liniji islam-hrišćanstvo. Sandžak nije izuzetak po tom pitanju, ja bih rekao da tu više imamo posla, iskustva sa dve paralelne zajednice koje međusobno funkcionišu, ali da nema dovoljno interakcije, naročito nema dovoljno dijaloga i saradnje i to je moje iskustvo sa škola koje smo imali ovde u regionu i jedna činjenica s kojom bih se rado pozabavio. To nije nešto što bi trebalo da bude tragedija, to je nešto što može da se pomeri u pravcu religijskog pluralizma, ali istovremeno mora se raditi, s jedne strane, na tom teološkom planu, to je jako važno. Breme interreligijskog dijaloga treba pre svega da ponesu predstavnici verskih zajednica, teolozi, crkvena

hijerarhija, sami vernici, važna je uloga građanskog društva, važna je uloga organizacija civilnog društva u onoj meri u kojoj se to i u samoj socijalnoj sferi može proširiti. Nekako mi se čini da su ovde više organizacije civilnog društva bile aktivne kao medijatori, posrednici u tom dijalogu, a da same veske zajednice kao takve nisu bile dovoljno aktivne i tu postoji prostor za saradnju. Odlično smo, mi iz civilnog društva, saradivali sa verskim zajednicama, ali je malo manjkalo tog međusobnog dijaloga.

Javna sfera je, međutim, ovde najproblematičnija. Dakle, ovaj pravno – politički aspekt, ja bih to naročito naglasio, odnos države, naročito odnos ove poslednje Koštuničine vlade u periodu od 2004. do 2008, dakle, tu imamo nešto što sam ja u novije vreme, čak nazvao državnim udarom na verske slobode, veliku involviranost, mešanje države i određenih aparata i struktura, uključujući i bezbednosne strukture u prostor religijskih sloboda. Islamska zajednica je, kao što znate, i spolja pod pritiskom i podejljena iznutra, naročito ako uzmemo u obzir i te političke opcije koje su išle duž tih linija, ali ja bih se samo osvrnuo za sada na teret koji je ta nekompetentna i, u velikoj meri destruktivna vlada, zapravo, učinila, i ono što su sami građani morali da podnesu kao posledicu.

Šta bi moglo da se, eventualno, uradi na interreligijskom polju? Kada je reč o nemuslimanskim perspektivama u odnosu na islam često se ističe, ne samo kod nas nego i u Evropi, ističe se nedovoljno poznavanje *drugog*, pogotovo regijskog *drugog*, gde se islam, po pravilu, predstavlja kao taj religijski *drugi* u Evropi koja se u tim terminima vidi kao hrišćanska Evropa. Teško da bi se Evropa u nekakvom neposrednijem smislu mogla definisati samo kao hrišćanska, na kraju krajeva, evropski ustav ne daje za pravo takvoj koncepciji Evrope, ustavopisac se odlučio za inkluzivnu koncepciju religijskog, kulturnog i humanističkog nasleđa pa se išlo i preko religije, u onome što je Evropa, i preko hrišćanstva, islama i judaizma, to je i tradicija prosvećenosti, humanizma, renesanse, Grčka, Rim, *drugi*, dakle, elementi tog nasleđa.

Ali, kada govorimo o nepoznavanju *drugog* često se zapravo, postavlja pitanje šta to treba upoznati kod tog drugog, kojim redom ići, kako da ga upoznamo!? Kad govorimo o islamu, možemo reći, to fizičko piznavanje svetih spisa, svetih tekstova, Kurana i Sune, zbirki hadisa.... da vidimo šta u tekstualnoj tradiciji tu postoji, pa zato Toni Bler, nakon događaja od 11. septembra (2001) drži Kuran pored kreveta i čita ga od početka do kraja.... nije rekao da li ga čita s desna u levo ili obrnuto, redom.... To je jedan aspekt. Drugi aspekt je tumačenje tih tekstova različitih versko pravnih škola, šta

određene škole islama, kako u sunitskoj tako i u šiitskoj tradiciji, kažu u pogledu određenih tekstova, jer ta tumačenja se mogu razlikovati. Postoji jedna, da kažem, teološko-pravna fleksibilnost u tumačenju, ali to nije sve. Sledeće pitanje je, kakva je muslimanska praksa u svetu i recimo, ovde kod nas. Šta pojedini muslimanski autoriteti kažu o tome šta je islam, šta je islamsko, jer se i tu različiti glasovi mogu čuti, „od Lagosa do Džakarte, je 1“?! A onda, ne smemo zaboraviti zapadnu percepciju islama, kao jedan elemenat koji naročito oni sa Zapada, koji se bave islamom, treba da imaju neku vrstu samorefleksivnosti, što jeste, pre svega, jedna zapadna percepcija, a mi smo svesni u kojoj meri je to posredovano, uslovljeno čitavom jednom tradicijom tumačenja i razumevanja islama u tim odnosima sa Zapadom. Onda, šta bi bio muslimanski odgovor na tu zapadnu percepciju, itd... Tu je jako puno stvari i postavlja se pitanje može li običan čovek to sve da savlada? A mora se savladati još puno drugih stvari da bismo mogli govoriti o nekakvom razumevanju *drugog* u kompletnijem smislu. Može se, međutim, drugo nešto uraditi, može se uticati bar na to da se ta javna sfera rasčisti, vi ste svi svesni koliko medijska usredsređenost na sukobe, na konflikte, na negativne stvari, kontaminira ovo područje javne sfere. Tu su incidenti ono što privlači pažnju, ne ono što je nekakva saradnja i pozivi na saradnju, na mir, tu se ne pravi razlika između onoga šta je islamsko, a šta muslimansko, na primer, šta je islamsko i šta je islamističko, šta je arapsko a šta je muslimansko u nekom širem smislu, šta je globalno, šta je lokalno, šta je religijsko, šta je kulturno, šta je političko. Stvar je mnogo komplikovanija nego što to izgleda na prvi pogled, arapske kulture severne Afrike se dosta razlikuju od arapskih kultura Srednjeg istoka, one se još više razlikuju od iranske, centralnoazijske, da ne govorimo o južnoazijskoj, jugoistočnoazijskoj kulturi i civilizacijama u nekom opštem smislu. Tim uprošćavanjima pogoduju i krajnje površne, ali, ja bih rekao i zlonamerne teorije i paradigme, uključujući onu Hantingtonovu koja je naišla na dosta odjeka u društvenim i humanističkim naukama – budimo tu sasvim jasni i precizni, ne postoji nikakva jedinstvena islamska civilizacija od Nigerije do Indonezije i Malezije koja je u sukobu sa Zapadom. Pogotovo ne nekakva civilizacija koja podržava vrednosti oprečne demokratiji, a to su neke od osnovnih teza samog Hantingtona. Teza da bi se sinička i islamska civilizacija mogle ujediniti protiv zapadne, prema rečima norveškog antropologa Tomasa F. Eriksona je potpuno paranoidna.

Kakve su mogućnosti interreligijskog dijaloga uopšte, a ona i ovde kod nas, u regionu, uključujući i Sandžak? Prvo što moramo, čini mi se,

razumeti jasno, jeste da se međureligijski odnosi ne kreću samo u okviru dihotomije sukob i dijalog, tu postoji čitav niz odnosa između ova dva pola, jedan takav odnos bi mogao biti odnos tolerancije u nekakvom pozitivnom smislu, i nekakve antagonističke tolerancije – otprilike, ja te tolerišem, podnosim te, ali ne mnogo više od toga, ali nismo u sukobu! Sledeći odnos bi mogao biti odnos nekakve indiferentnosti – mi smo tu, zajedno, nismo u sukobu, ali mnogo me ti ne zanimaš ili ne želim mnogo o tebi da naučim, ili da nešto saradujemo. Onda možete imati i odnos pregovora, kada je reč o verskim zajednicama – recimo, mi smo tu imali slučaj oko veronauke, kada su se sastali predstavnici verskih zajednica oko toga kakav model, šta i kako da se nastupi pred državom, ili, recimo, denacionalizacija imovine crkava, takođe se mogu voditi pregovori o tome, šta ko kome duguje, hoće sada u ovom krugu da bude vraćeno i tako dalje.... Da bi se došlo, po meni, do onog najpoželjnijeg odnosa, to nije odnos sinteze, sinteza se retko dešava i nije uopšte potrebna, recimo, kada je reč o hrišćanskim crkvama, iako postoji tu ekumenski proces, već odnos dijaloga i saradnje. To je najpoželjniji odnos, da se razgovara i ako može, da se saraduje.

Nisu ni svi konflikti, sami po sebi međureligijski, to takođe moramo da razumemo, dakle, religijski konflikti nisu uvek međureligijski konflikti, možemo imati konflikt na liniji religije i države, crkva- država, da tu postoji neka vrsta tenzija, sukoba itd. Možemo imati konflikte latentnije i eksplicitnije na liniji religija-nauka, recimo, evoluciona pitanja, teologija i naučni pogled na svet, možemo imati određene tenzije na liniji religijsko-sekularno, možemo imati nesuglasice između religijskih zajednica i civilnog društva, kod nas je tu bilo prilično napetosti u odnosu na uvođenje religijskog obrazovanja u javne škole, potpuno su se na suprotnim stranama našle organizacije civilnog društva, veći broj njih i religijske zajednice, interesi su bili različiti, modeli su bili različiti.

Da zaključim: kakve bi bile pretpostavke nekakvog autentičnog modela međureligijskog dijaloga, ovde na Balkanu, a onda i u Sandžaku? Ne samo, hajde da kažemo, neki idealan tip nego neki modeli koji bi se mogli konkretizovati. Većina teologa pominje zajedničko avramovsko nasleđe i tri monoteističke religije – judaizma, hrišćanstva, islama – Avram, Abraham, Ibrahim je bio, zapravo, praotac danas 2 milijarde hrišćana u svetu, 1,5 milijarde muslimana i 50 miliona Jevreja, svi oni vide zajedničko nasleđe u tom biblijskom Avramu, to se često pominje, ali, pošto ja nisam teolog, ne bih se zadržavao na tome; reći ću samo, da su to neke teološke postavke koje bi se morale razrađivati dalje i videti šta bi bio, eventualno, specifikum toga i

ovde kod nas na Balkanu. Posebno Bosna je zanimljiv slučaj u tom pogledu, recimo, zbog prisutnosti tri monoteističke religije i četiri tradicije – znači, islam, judaizam, hrišćanstvo, zapadno i istočno, odnosno katolicizam i pravoslavlje. Ja bih ovde više skrenuo pažnju na neke druge aspekte, samo ću ih nabrojati uz kratak komentar: religijske slobode i prava – ne može se razgovarati, ne može se voditi dijalog, ako nemate ravnopravne sagovornike. Tu je princip ravnopravnosti ključan, dakle, mora ustav, moraju zakoni garantovati ravnopravnost verskih zajednica pred zakonom, pred ustavom, ako se mi ne osećamo ravnopravni u tom smislu, dok sedimo za stolom, onda teško da ćemo imati konstruktivan dijalog. Ako su neki od nas, recimo, već preventivno diskriminirani od strane države, a treba da razgovaramo. Religijske slobode podrazumevaju jedan aspekt gde se sloboda drugoga jednako respektuje, pa i štiti, brani kao naša vlastita sloboda. Jer se i mi možemo naći u situaciji gde ćemo biti nekakva manjina u religijskom smislu i očekivati zaštitu od strane većinske crkve ili verske zajednice; objektivno i racionalno suočavanje sa prošlošću i prevladavanje konfliktnog nasleđa – kažem – objektivno i racionalno, a to je ispitivanje činjenica, pre svega, uvida u te činjenice, šta se desilo, gde se desilo, kako se desilo, izvlačenje pouka iz toga da se te stvari ne bi ponavljale. Širom sveta, recimo, u SAD postoji niz katedri i odeljenja koje se bave istorijom holokausta u okviru jevrejskih studija, na vrlo racionalan način proučava se istorija, gleda se šta je čemu vodilo, recimo, zakaonodavstvo Trećeg rajha, kako je to evoluiralo do ideje i prakse da bi došlo do „konačnog rešenja“.

U nekom širem smislu, u javnoj sferi učestvuju različiti akteri, tu govorim sad samo o medijima, javnosti u nekom užem smislu, govorim i o Akademiji, Univerzitetu, govorim o sindikatima, omladinskim organizacijama, verske zajednice takođe mogu da se čuju u tom prostoru, imaju na to pravo, čak i kada se izražavaju određeni politički stavovi. Naravno, ekstremni politički stavovi su uvek nešto što se mora doživeti i reagovati, ali, ja govorim ovde pre svega o politizaciji od strane političkih stranaka, jednoj vrsti deinstrumentalizacije religijskih zajednica. Vi znate i sami koliko je ovde, u Sandžaku, bilo problema upravo zbog te interakcije političkog i religijskog i koliko se sama religijska zajednica našla u procepu upravo, tako da je to nešto što svakako, moramo ovde podvući; saradnja sa civilnim društvom u onoj meri u kojoj sam to ranije pominjao. Često se zaboravljaju sličnosti između verskih zajednica i organizacija civilnog društva, nekoliko različitih aspekata, recimo, briga o malom čoveku, susedu, zatim institucije zadužbinarstva, filantropije, mirotvorne aktivnosti koje same verske zajednice sa

svoje strane pokreću, kao i organizacije civilniog društva, mirovne naročito, religijske zajednice čak preuzimaju političke funkcije u uslovima u kojima nema razvijenog civilnog društva, ili nema političkog pluralizma. To je bio slučaj sa teologijom oslobođenja u Južnoj Americi pod diktaturama ili slučaj religijskog disidentstva u Rusiji i pod komunizmom. Ima puno dodirnih tačaka između ove dve sfere i mislim da je to jedna tačka gde se može jako puno saradivati i gde se može saradivati odozdo prema gore. Dok mi čekamo na verske hijerarhije da sednu za sto, pre toga da se najpre dogovore gde će ko da sedi i kako će da sedi, i da li će da sedi, mi odozdo možemo, kao građani, kao ličnosti, bez obzira na naše opredeljenje, religijsko, nereligijsko, možemo dosta toga korisno i važno uraditi.

MESRUR ŠMRKOVIĆ

„SLUČAJ VEHABIJA“ PRED SUDOM

Moja tema je vrlo konkretna, „slučaj vehabija“ pred sudom, tako da se u svom izlaganju ne mogu baviti nikakvim teoretskim i naučnim saznanjima već ću ga isključivo zasnivati na onome što je do sada evidentirano u spisima i predmetima ovog krivičnog postupka pred Specijalnim sudom ili Posebnim odeljenjem Okružnog suda u Beogradu. Moram reći da se spisi tog predmeta pred krivičnim sudom u Beogradu, sada već sastoje više od 20 registara, što je obiman materijal.

Najpre da upoznam ovaj eminentni skup sa time, da se pred Posebnim odeljenjem Okružnog suda u Beogradu vode dva predmeta protiv tzv. vehabija. Ovo “takozvanih” ne koristim slučajno već namerno, jer optuženi u tim predmetima taj termin za sebe smatraju uvredljivim, oni sebe deklariraju kao pripadnike *ehli sunet*-a, odnosno sledbenike poslednjeg božijeg izaslanika *Muhameda alejhisselam*-a. U prvom predmetu koji je procesuiran, optužbom je obuhvaćeno 15 lica, jedno od tih lica je u bekstvu, ali je u ekstradicionom postupku i najverovatnije će uskoro biti pred sudom. U drugom predmetu, obuhvaćena su četiri lica, s tim da je u početku, odnosno, zahtevom za sprovođenje istrage je bilo obuhvaćeno pet lica, ali posle pet meseci provedenih u pritvoru, zbog nedostatka dokaza da je to lice počinilo bilo koje krivično delo, na predlog optužbe, tužilac i istražni sudija su se saglasili da se to lice je pusti na slobodu. Međutim, tu nije kraj kada je reč o tom licu, jer tužilac je nakon toga podigao optužnicu, optužnica je stala na pravnu snagu, optužnicom nije obuhvaćeno to lice, ali tužilac,

suprotno Zakonu o krivičnom postupku, nije doneo rešenje da je odustao od daljeg gonjenja tog lica. Znači, status tog lica je još uvek neizvestan.

Inače, za slučaj "vehabija" šira javnost je čula 16. marta 2007. godine u večernjim satima, kada su lokalne televizije i sve značajnije televizije širom naše države, prenele informaciju da se na području Sandžaka, tj. teritorija opština Novi Pazar, Sjenica i Tutin, na planini Ninaji, pronađeni teroristički kampovi i veća količina naoružanja, kao i da su tog dana lišena slobode četiri lica, koja su, inače, "vehabije" iz Novog Pazara. Njihove fotografije sa svim bližim podacima, iste noći obišle su celu teritoriju Srbije, pa i susednih zemalja. Verujem da je svim prisutnim poznato da je i narednih dana to bila udarna vest u svim medijima u zemlji. Medijska pompa dostigla je takav intenzitet koji porodice ovih ljudi, pa i sve druge pripadnike *ehli sunet*-a nije mogao ostaviti ravnodušnim, jer su se osećali nebezbedno. Ovakva hajka za pripadnicima *ehli sunet*-a trajala je i narednih nekoliko meseci, tako da se u pritvorskoj jedinici Centralnog zatvora u Beogradu vrlo brzo našlo 14 lica. Inače, prilikom jedne od akcija žandarmerije i pripadnika policijskih snaga, jedan mladi život je ugašen. Neposredni povod za pretragu terena na planini Ninaja od strane radnika MUP, bilo je saznanje dobijeno od građana da se u noćnim satima na tom lokalitetu čuje rafalna paljba, te da su građani uznemireni. Tog dana, znači, 16. marta 2007. godine, pretragom terena nađeno je – neću sa sigurnošću reći, ali mislim da se radi o 16 puščanih i pištoljskih čaura. Kasnijim veštačenjem, tokom istrage, utvrđeno je da te čaure nisu ispaljene iz naoružanja koje je pronađeno u blizini tog takozvanog kampa. Takođe nije ni utvrđeno da li je iz naoružanja koje je nađeno u blizini kampa pucano. Hteli mi to ili ne, moramo priznati da se radi o paradoksalnoj situaciji koja ostavlja mogućnost svakom od nas da je tumači. Inače, moram naglasiti i to da je pretragu terena na planini Ninaja vršilo – nemamo tačne podatke, jer se svedoci o tome nisu izjašnjavali – ali, po našim zaključcima tu je bilo uključeno između 40 i 50 službenih lica Policijske uprave Novog Pazara, Tutina i Sjenice i to sa punim naoružanjem tj. sa „dugim cevima“. Ovo svakako svedoči o značaju koji je pridat toj akciji. Smatram i da bi učesnici ove konferencije ostali uskraćeni, ako ih ne upoznam sa time šta se podrazumeva pod kampom, odnosno, šta optužba podrazumeva pod tim. Naime, tamo su nađena tri improvizovana šatora koji se mogu nazvati i „čergama“ – mi znamo šta to znači – jer su sagrađeni od šatorskih krila, znači, nijedan nije klasični šator ili vojni šator, i nekih cirada prekrivenih najlonom da ne bi prokišnjavalo. Osim toga pronađen je jedan improvizovani poljski wc, takođe

opasan platnom, izvesne količine vode, i sredstava za higijenu. Istina, u jednom udubljenju u zemlji koje optužba naziva i tretira „pećinom“, pronađena je i izvesna količina naoružanja.

Inače, optužba u ovom krivičnom predmetu stavlja na teret optuženima „da su stvorili organizovano zločinačko udruženje međunarodnih razmera radi sticanja verske i političke moći, uz spremnost da se primenjuje nasilje i zastrašivanje, da su planirali delatnost udruženja u dužem vremenskom periodu radi vršenja krivičnog dela terorizam“, iz člana 312 Krivičnog zakonika Srbije, „sa ciljem da koordiniranim akcijama, a u nameri da ugroze bezbednost republike Srbije izazivaju eksplozije i preduzimaju druge opšteopasne radnje i druge akte nasilja i time izazivaju sejanje straha i nesigurnosti kod građana, tako što su održavali više sastanaka radi formiranja zločinačkog udruženja, nakon formiranja ovog zločinačkog udruženja radili su na njegovom omasovljavanju, uspostavili su bliske veze sa istomišljenicima iz susednih zemalja i u više zemalja širom sveta, od kojih su pribavljali sredstva za nabavljanje oružja, municije, vojne opreme, sanitetskog materijala i hrane, prikupljali pisanu literaturu i kompjuterske fajlove sa filmovima, fotografijama i tekstovima u kojima su veličali do sada izvršene terorističke akcije širom sveta, vršili su odabir ciljeva za terorističke akcije na teritoriji Republike Srbije“. Ovakva optužba stvorila je izuzetno ružnu sliku u široj javnosti, pre svega, o samim pripadnicima *ehli sunet*-a, a zatim i prema pripadnicima celokupne islamske populacije u Sandžaku. Zbog izveštavanja medija, posebno pisanih, koji su na naslovnim stranama prikazivali objekte u Beogradu, kao što su *Beogradanka*, Narodno pozorište, hotel „Park“ i ambasada SAD kao planirane ciljeve terorističkih akcija, stvoren je utisak da su optuženi u ovom krivičnom predmetu ozbiljni teroristi, te da ih treba osuditi na dugogodišnje kazne zatvora. Koristeći njihove fotografije, uz retoričke manipulacije, ovi mladi ljudi su predstavljeni kao, maltene, državni neprijatelji. Međutim, za ove, navodno značajne ciljeve terorističkih akcija, kao i neke druge ciljeve u Novom Pazaru koje optužnica tretira, apsolutno nema nikakvih valjanih dokaza, pa čak, rekao bih, ni indicija da se tako nešto moglo dogoditi. Većina optuženih nikada nije ni kročila na tlo Beograda, tako da uopšte i ne zna kako izgledaju ti objekti, a kamoli gde se nalaze. Optuženi, u čijem su računaru, navodno, nađene navodne fotografije ovih objekata, na pitanje „da li zna šta prdstavlja *Beogradanka*“, odgovara: „To je verovatno neka lijepa kuća“! Inače, radi se o jednom zaljubljeniku u računare koji je maltene „visio“ na internetu i skidao sve ono što bi mu se dopalo. U njegovom

računaru nalazi se između 2500 i 3000 raznih fotografija, ali je optužba ove, koje sam napred pomenuo, istrгла iz konteksta i napravila konstrukciju da su to planirani ciljevi terorističkih akata ovih, kako napred rekoх, „državnih neprijatelja“. U daljoj razradi optužbe, tretiraju se reči pojedinaca iz neformalnih razgovora lica lišenih slobode. Bez prethodnog upozorenja na zakonska prava lica lišenog slobode i obaveštenja da se sve što izjavi može uzeti kao dokaz protiv njega, započinje se neformalni razgovor u toku prevoza od sela Vučinića, gde su lišeni slobode prva četvorica do Novog Pazara. Razgovor teče normalno, do momenta kada ispitivač pita lišenog slobode: „Prijatelju, šta ti žena radi dok si ti po brdima?“ Revoltiran i isprovociran postavljenim pitanjem, lišeni slobode odgovara da „on njemu nije nikakav prijatelj, već da mu je neprijatelj“. Kada ga ovaj pita kako se zove, on mu odgovara: „Ja sam za tebe Bin Laden“. Ovako izgovorene reči lica lišenog slobode upotrebljene su u konstruisanju optužnice i određivanju prvane kvalifikacije. U nedostatku dokaza za ovakvu optužbu, kao dokazna sredstva koriste se svedoci. Svedoci ovih događaja nisu mogli biti drugi, do policijski službenici koji su tog dana vršili pretragu terena i onih koji su vršili transport ovih lica do Novog Pazara. Naknadno se sačinjavaju službene beleške, umesto propisanih zapisnika o ispitivanju optuženih u prisustvu branilaca, naravno, i dokazuje se optužba o zločinačkom udruženju koje je imalo za cilj vršenje terorističkih akcija.

Ovakvom optužbom, učinjena je svojevrsna manipulacija sa optuženima koji su predstavljeni, još jednom ću ponoviti, kao državni neprijatelji. Kao pravnik zalažem se da svako snosi odgovornost za ono što je učinio, ali ne i da mu se dodaje nešto što mu ni po kom osnovu ne pripada. Takođe, kao učesnik u ovom krivičnom predmetu, ne želim da verujem da još uvek postoje neki vladari iz senke, ali ne mogu da se otrgnem tom utisaku. Kad god sebi postavim pitanje, zašto je nekome trebao ovaj predmet, uvek dolazim do istog odgovora: trebalo je Evropi i široj svetskoj javnosti staviti do znanja da, eto, i mi u Srbiji imamo problem sa islamskim fundamentalizmom i sa terorizmom.

U suštini, mišljenja sam da se ovaj krivični predmet ne može se posmatrati izdvojen iz vremena i prostora. Treba ga posmatrati istorijski i dinamički. Naime, poznato nam je, posle poslednjih ratova na tlu bivše Jugoslavije, u našoj sredini pojavili su se pripadnici *ehli sunet*-a kao vernici islamske veroispovesti i oni su u početku bili miljenici islamske zajednice, da bi u nekom kasnijem periodu došlo do izvesnih nesporazuma ili neslaganja. Ta neslaganja koja imaju isključivo religijski karakter, kulminirala su

u novembru 2006. godine kada je došlo do pucnjave u džamiji posle molitve, a nakon toga i ranjavanja trojice pripadnika *ehli sunet*-a ispred same džamije u Novom Pazaru. Nadležni državni organi su verovatno neozbiljno shvatili ceo ovaj događaj pa su počinoci ovog krivičnog dela koje ima tretman – pravnici to znaju – ubistva u pokušaju i to trostrukog ubistva u pokušaju, kaznili izuzetno blago. Ja ne mogu tvrditi da li je to tri ili šest meseci zatvora, ali, tu je. Za razliku od tog, petnaestorici svedoka tog nemilog događaja, nemilog sigurno za sve nas, građane Novog Pazara, bez obzira na veroispovest, koji su se prijavili da svedoče na zahtev radnika Policijske uprave – radi se, inače, o pripadnicima *ehli sunet*-a – izrečene su im zatvorske kazne od 15 do 25 dana zbog navodnog kršenja javnog reda i mira. Nesumnjivo je da ovde leže koreni svih daljih zbivanja koja dovode do procesuiranja krivičnog predmeta o kojem mi danas ovde govorimo. Uveren sam, da je država htela, mogla je sve ovo sprečiti, no, ona to iz nekih razloga nije htela ili je pak, sve to nespretno odradila. No, njena najveća greška se manifestuje upravo sada, u ovom predmetu, jer nesmotreno ili namerno, ušla je u arbitriranje nečega, što nije trebala činiti. Kad ovo kažem, najpre mislim na nesporazum koji je nastao u okviru islamske veroispovesti, u okviru jedne religije. A da bi izbegla arbitriranje jednog čisto religijskog problema, predmet je transformisan na potpuno drugoj, tj. krivično-pravnoj osnovi i to „protiv ustavnog uređenja i vršenjem terorizma“, za šta, ponavljam, nema valjanih dokaza. Uveren sam da će sudskom veću biti jako teško da donese pravednu i zakonitu odluku, ma koliko bude htelo to pošteno da radi. Iako su svi optuženi u ovom predmetu naglašeno verski opredeljeni i, u principu, miroljubivi ljudi, manipulacijama i radikalizacijom o kojima sam već ranije govorio, oni već 16. meseci leže u pritvoru bez valjanih zakonskih razloga. Ovde ću samo još dodati da osnovni razlozi koje sud navodi, jeste to što žive u neposrednoj blizini sa Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom i administrativnom linijom prema Kosovu, te da mogu pobeći, kriti se i tako dalje. Boraveći u zatvoru, oni upoređuju sebe sa pripadnicima raznih kriminalnih grupa, poput zemunskog klana, carinske i drumske mafije i dolaze do saznanja da optuženi u tim predmetima ranije budu pušteni na slobodu kako bi se u daljem postupku branili. Oni su još uvek u pritvoru. Nezadovoljstvo pojedinaca je do te mere izraženo da su se pojavila razmišljanja o stupanju u štrajk gladu, kao svojevrsnom vidu protesta. Za sada, uz velike napore odbrane i uz podršku roditelja, uspevamo da ih obuzdamo i da ih odvratimo od toga, objašnjavajući im da to nije izlaz iz ove situacije. Koliko ćemo još imati uspeha u tome, verujte, i za

mene je nepoznanica. I, pre nego što završim, želim da kažem da će mnogi od pristunih učesnika ove konferencije, a vidim, i članove rodbina, možda biti i nezadovoljni mojim izlaganjem zato što nisam pomenuo i neke druge detalje, već sam rekao koliko je ovo ozbiljan i opširan predmet, tako da je sigurno da nisam sve pomenuo, ali nam zato ostaje mogućnost da kroz diskusiju, kroz pitanja, sve to dopunimo.

MELVUD EF. DUDIĆ

ISLAM I TOLERANCIJA

Poštovani prisutni, dame i gospodo, sve vas selamim i pozdravljam. Čini mi čast i zadovoljstvo što mogu dati skromni doprinos kada je o ovoj temi reč, iako nimalo nije jednostavna. Da bi se govorilo o toleranciji potrebne su dvije strane. Iako se nikada više nije govorilo i pisalo o toleranciji, ali zaista ova konferencija zaslužuje svaku pohvalu i zahvalan sam organizatorima.

Dijalog između pripadnika različitih kultura, civilizacija i religija u svijetu unazad nekoliko godina postao je jedna od najaktuelnijih tema. O ovoj temi se mnogo govori i piše, a održano je i bezbroj simpozijuma, napisano bezbroj članaka i knjiga. Postoje danas i oni, često ćete čuti, koji se protiv dijalogu, a to čine isključivo zato što ne shvataju šta predstavlja dijalog. Zato, koliko god da je bitan dijalog, toliko je bitno znati šta se pod dijalogom podrazumijeva, a šta nije dijalog. Za konstruktivan dijalog je, prije svega, važan dijalog tvorca, stvoritelja, Alaha i čovjeka. Nakon dijaloga sa stvoriteljem treba biti u dijalogu sa čovjekom koji je nadahnut dijalogom sa Bogom, jer dijalog sa Bogom utire put svakom drugom dijalogu pa čak i sa malom biljkom. Ukoliko čovjek nije u dijalogu sa svojim tvorcem, neće naučiti da poštuje ni tu malenu biljku. Ko je u dijalogu sa Stvoriteljem biće u dijalogu i sa svakim čovjekom, *homo sapiens*, bez obzira kojoj vjeri pripada.

Kur'an govori da je Alah odlučio da razvije jedinstvo ljudskog društva za dobrobit čovječanstva. Dakle, različitost je božija volja i samo će on na budućem svijetu presuditi ko je bio u pravu, a do tada, ovaj svijet je Olimpijada dobrih dijela. Univerzum predstavlja monolitnu sliku koja je iznutra polarizovana kao zbirka raznih jedinica koje se potčinjavaju raznim zakonima koje je Stvoritelj poslao posredstvom Resula-poslanika. Kur'an potencira jednu ideju, a to je da se cijeli svijet smatra mirnim mjestom, bez obzira ko gde živi. Ili ste većina ili manjina. Većina je uvijek odgovorna za

manjinu. Bog je podijelio čovečanstvo na narode i plemena da bi se posredstvom razlika bolje poznavali, različitost zahtjeva poštivanje. Konsekventno tome, razlike treba shvatiti kao blagodat, a ne kao kamen spoticanja, kao nešto oko čega i oko koga se različiti okupljaju. Razlike treba shvatiti kao element koji će popuniti naše nedostatke, zato zajedno možemo biti savršeniji. Upoznavanje se, zapravo, dešava između različitih. Zemlja ne bi ličila na ništa kad bi svi na njoj bili bijeli ili crni. Razlike na relaciji vjere, boje, jezika, obaveza je uvažavati. Dijalog je komunikacija između pristalica različitih orijentacija. Dijalog nije pokret za ujedinjenje svih religija, kako neki misle. Dijalogom se ne formira nova religija već je dijalog shvatanje sa tolerancijom i miroljubivošću sa svim svojim različitim doktrinama u pokušaju traženja puteva za saradnju, kao iskazivanja zajedničkih problema i pronalaženja puteva u rešavanju istih. Dijalogom se ne želi misionariti, pozivati druge, različite, u vjeru kojoj pripadate, u vjeri prisile nema (Kur'an 2. 256). Dijalog nije pokret, popuštanje i odstupanje od osnovnih postulata, ni u kom slučaju ne znači da se dijalogom treba pogađati, dogovarati i odustajati od osnovnih vjerskih načela. Dijalogom se rješavaju problemi koji su nam zajednički i ni u kom slučaju ne treba ulaziti u teme koje nas razdvajaju, već raditi na onome što nam je zajedničko. Dakle, dijalog nije sastanak ujedinjenja religija.

Da bi se ostvario plodotvoran i konstruktivan međureligijski dijalog, treba po strani ostaviti pitanje koja je vjera bolja. Pitanje „koja je vjera bolja“, je iracionalno jer je to kao kad neko pita „koji jezik je bolji za sporazumijevanje“. Zapravo, ko poznaje više vjera-jezika, bolje će se sporazumijevati sa drugima. Proklamovanje slogana: samo je mora vjera relevantna, anulira osnov za dijalog. Taj slogan je identičan sljedećem: čovjek koji poštuje samo svoju vjeru, a potcjenjuje druge, nalik je na čovjeka koji poštuje samo svoju majku, a prezire majke drugih. Kao rezultat dijaloga između vjera, treba tražiti rješenje problema koji prete životu, kao što su terorizam, ratovi, kolonizacija, glad, krvoprolića, abortus, eutanazija, samoubistva i razni drugi poroci koji su nadvisili današnje društvo. Drugim riječima, dijalogom se postiže ulazak u stalni mir.

U XXI vijeku, ako želimo graditi bolju i sretniju budućnost, trebamo prevazići nesuglasje koja postoje među nama i tražiti tačke koje nas spajaju, a ne one koje nas razdvajaju. Alah zahtijeva „da se svačije pravo poštuje, dobro čini i da se bližnjima vjeruje i razvrat i sve što je odvratno, i nasilje, zabranjuje, da pouk primite, on vas savjetuje“ (Kur'an). Istinski musliman je samo onaj ko ne uznemirava druge ljude jezikom i postupkom svojim

– riječi poslanika Muhamed *salallahu alejhi we selem*. Kur'ansko-biblijsko kazivanje u sukobu Adamovih sinova, Kabila i Hadila, Kaina i Avelja je poučna priča o toleranciji koju Stvoritelj želi utkati u ljudsku povijest i civilizaciju. Mnoštvo jezika u svijetu, ljudskih rasa, vjerozakona, religijskih formi, znak su božanskog htijenja, da skrivena riznica božanskog duha i božanske namjere, po naravi posvjedoči o mnoštvu koje ne dokida moralnu ni fundamentalnu slavu božiju već je potvrđuje snagom molitvi koje dopiru sa sinagoga, crkava i ezana sa džamija. Civilizacija nije omaška historije već je to istinski dar božije pravednosti kako bi sam čovjekov život kroz to različje bio bogatiji i sadržajni, pa se u tom kontekstu svako nasilje može razumjeti kao atak na samog sebe. O, ljudi, mi smo vas stvorili od čovjeka i žene i učinili vas na različita plemena i narode da biste se zbližavali, potpomagali (Kur'an). Kur'an govori o čovjeku kao najsavršenijem biću i kao biću stvorenom slabim, očajnim i plahovitim: – „Čovjek je stvoren kao nejakobće, ili, ako čovjeku milost našu pružimo, pa mu je poslije uskratimo, on pada u očajanje i postaje nezahvalnik“ (Kur'an). „Čovjek i proklinje i blagosilje, čovjek je doista nagao“ (Kur'an). Zbog pretjerane sebičnosti i oholosti, on gubi ljudsko osjećanje spram blišnjega, a prema drugom i drugačijem biva čak i neprijateljski raspoložen. Čovjek je jedino biće na zemlji koje je obdareno sposobnošću razlikovanja onog što jeste od onog što nije. Gubljenjem svijesti o svojoj ulozi da bude božiji namjesnik na zemlji, on postaje tvrdokoran, sa pomećenom sviješću iz vlastite vertikale. Podržavati, pomagati, voleti drugoga, jeste kultura tolerancije. Čovjek, tolerišući drugoga, podržava svoju vlastitu narav. Živi primjer i neistrošivi duhovni uzor poslanik islama Muhamed *salallahu alejhi we selem* je muslimanima, nadahnut od Boga, zacrtao put tolerancije i prihvatanja drugačijeg. Bezbroj primjera iz povijesti njegovog života, ovde treba pomenuti poznatu Medinsku povelju, ili prvi pisani ustav koji je mladoj islamskoj zajednici darovao poslanik islama. Ta Povelja je i prvi pisani ustav, on je i preteča savremenih ljudskih dostignuća u ustrojstvu društvenog poretka. Ova Povelja, slobodno se može reći, predstavlja ono što moderni jezik zove model dijaloga, kulture tolerancije i kulture ekimenizma. Medinska povelja je u ustrojavanju ljudske zajednice ljudskih prava, pojedinačnih i općih, uzimala moral, pravdu i istinu, ustanovila je pravo na jednakost svih ljudi, pravo na poštivanje ljudskog života, očuvanje ljudskog dostojanstva, poštovanje religijskih, kulturnih, civilizacijskih prava i sloboda pojedinaca i svake etničke grupe. O tome kakav je doista odnos muslimana prema drugom i drugačijem, ma gde oni živjeli kao pojedinci i kao zajednica, govore i razna pisma poslanika islama

Muhamed salallahu alejhi we selem upućena kršćanskim misionarima u samostanu Svete Katarine, kao i druga pisma... Pismo poslato misionarima u Svetoj Katarini poznato je svim ozbiljnijim istraživačima, ono nije samo garant nemuslimanima u muslimanskim sredinama već je i trajni, neustrasivi zalag povjerenja koje musliman ima svjedočiti, praktično primjeniti sve do posljednjeg dana. U pismu, između ostalog, stoji: „Sveta Katarina kršćanima na istoku i zapadu, u blizini islamske granice i daleko od nje, znanim i neznanim, daje se jamstvo – ukoliko se jedan monah zatekne na brdu ili dolini, pećini ili naselju, ravnici ili crkvi ili pak u svetištu, tada mi stojimo iza njih i oni su pod našom zaštitom“. Ja ću ih zasigurno braniti svojim životom – stoji u pismu Poslanika -svojim pomagačima i svojom vojskom, njih, njihove imetke i bogomolje jer su oni moji podanici i kao takvi uživaju moju zaštitu. Niko im ne smije uskratiti putovanje, bilo gdje, porušiti njihove bogomolje ili ih oštetiti kao ni prisvojiti bilo šta iz njihovih kuća za korist muslimana. Neće se oporezivati njihovi suci, kaluđeri niti drugi koji se budu bavili drugim poslovima. Neće im se nametati ni druge novčane dažbine, novčane kazne ili odštetete niti će im se konfiskovati imovina. Ja sam njihov čuvar na kopnu i na moru, istoku i zapadu, sjeveru i jugu, gde god se budu nalazili, imaće moju zaštitu i garanciju od svega onoga što im je neprijatno i neugodno. Nitko ih ne smije opterećivati putovanjima, obavezivati učestvovanjem u brorbi, transportu oružja, jer se muslimani bore za njih, polemika sa njima vodiće se na najlepší Kur'an-ski način i sa sljedbenicima Knjige, raspravljajte na najlepší način. Recite im: – Mi vjerujemo ono što se objavljuje nama, a naš bog i vaš bog jeste jedan, mi se njemu pokoravamo – tako stoji u Kur'an-u, knjiga 46. Pismo ide dalje, nastavlja ... da ne bismo gubili vrijeme.

Svima nam je, dakle, poznato da su ljudi bez obzira na pol, porijeklo, boju ili osobine koje ih krase, stvoreni istim načinom stvaranja i potomci su muškarca i žene – tako stoji u Kur'anu. Prvi čovjek je stvoren od zemlje, zemlja je kolijevka u kojoj se čovjek razvija i raste, izvor je iz kojeg se hrani, sa smrću se vraća u nju, a na dan proživljenja će ponovo biti iz nje izveden. Iako je ova činjenica poznata, ljudi opte jedni druge potiskuju, nipodaštavaju ili krvnički i neprijateljski uništavaju. Islam zabranjuje ove stvari, podučava nas i da ih ostavimo i zamijenimo boljim. Kako stoji u Kur'anu: – I kad gospodar tvoj reče Melecima: ja ću na zemlji od ilovače, od gline ustajale stvoriti čovjeka i svi Meleci su se poklonili osim Sotone Iblisa, odbio je biti s onima koji su ničice pali (Kur'an). Meleci, jedna snažna skupina pod božijom naredbom, pali su ničice čovjeku, a razlog leži u božijoj volji, njegovom

htijenju. On je tako htio. Iblis Sotona je odbio poslušnost bogu, odbio je da se pokori čovjeku, za razliku od Meleka. I tako će prokleti šejtan sotona do sudnjeg dana nastaviti sa nepoštivanjem i nerpihvatanjem čovjeka, čineći sve kako bi ga obezvrijedio. Ako je dužnost meleka da se pokore čovjeku, kolika je tek onda obaveza ljudi da se međusobno cijene i poštuju. Nije na nama da odlučujemo na kojem dijelu zemlje ćemo se roditi, kojeg porijekla, vjere, jezika i kakav će biti naš lik, ono što na nama jeste naš odgoj. Već smo rekli da se u svijetu prepliću različite kulture, vjere i jezici. Uprkos postojanju granica, uprkos problemima koji se javljaju, ljudi su smogli snage da se približe jedni drugima. Kur'an nam kazuje da je cilj stvaranja ljudi u različitim plemenima i narodima, njihovo međusobno poznavanje. Razlike među ljudima, plemenima i narodima čine svijet veličanstvenijim i bogatijim, dinamičnijim i zanimljivijim. Nismo stvoreni različitim da bismo se borili jedni protiv drugih. Svako ima pravac prema kojem se okreće – kako stoji u Kur'anu – pa se vi u dobrim djelima natječite (Kur'an). Svemogućí Bog nam je podario široki mozaik i lepote religijskog iskaza i njega treba gajiti i razumjeti. Neprijateljstva i sukobi ne trebaju se povezivati sa vjerom ili s tim što je neko vjernik, biti vjernik ili pripadnik neke vjere znači u pravom smislu vjerovati u jednog boga i njemu služiti. Razloge netrpeljivosti treba tražiti u nepoznavanju drugog i drugačijeg, u radikalnim frakcijama koje ne priznaju legitimitet ni drugačijima unutar okvira svoje vjere, kao i zloupotrebu vjerskih osjećanja od strane političkih moćnika, diktatora i bogohilnika, Svakako treba pomenuti zlonamerne, tendenciozne i vidove propagatore koje su određivali mnogi znanstvenici čiji je zadatak bio bavljenje orijentom odnosno islamom. Moram istaći Arnolda Tolbaja jedan je od rijetkih orijentalista koji je javno priznao svoju krivu predstavu o islamu o kojem su pisali orijentalisti. Ove zloupotrebe su i danas prisutne, nažalost, i među nama koji živimo na ovim prostorima i zato vas pozivam da budete vrlo obazrivi kada prihvatate, kako i od koga, ove informacije, odnosno kako prihvatate tumačenje o islamu i muslimanima. Govoriti o drugima neistinu je zlo, nepravda i nasilje. Taj koji čini nepravdu i nasilje, bilo kojoj vjeri i narodu da pripada, naš je neprijatelj. Uvjeren sam da onaj koji poštuje našu vjeru i svog stvoritelja, poštovaće i vjeru drugoga.

Na zemlji je nemoguće uspostaviti apsolutni red. Imajući u vidu prirodu čovjeka i njegovu sklonost ka stvaranju nereda i bez obzira na to, mi kao ljudska bića dužni smo dati sve od sebe da na zemlji uspostavimo red, a ne nered. Svako ko poziva, u ime civilizacija, na sukob civilizacija i kultura, naprosto je protagonist varvarizma, ma koliko se razmetao teorijom

o humanizmu. Isto tako, ko god u ime vjere poziva na sukob vjera, taj je bogohulnik. Moram podsjetiti, takođe, o čemu je bilo ranije riječi, spominjanje Hantingtona i njegove teorije koji smatra da su muslimani nepredvidivi unatoč njihovoj raskošnoj povijesti, toleranciji kulture dijaloga sa drugima i drugačijima. Kako stoji, po Hantingtonu, Kinezi i muslimani su dvije nepoznanice u modernom svijetu i da će u budućem „sukobu civilizacija“, muslimansko atavističko – budističko – konfučijanska tradicija biti na istoj fronti protiv hrošćansko-židovske civilizacije. Valja se upitati – čemu konflikti, zastrašujuća najava, pa ako hoćete i sukob i poziv na rat civilizacija. Ljudskom rodu potreban je dijalog civilizacija, a ne njihov sukob. Neko se zapitao: – Nismo li to na nekom novom Titaniku koji hita u zagrljaj svojoj santi leda, nakon čega će se, zajedno sa svima nama, nepovratno sunovratiti u bezdan. Ja hoću vjerovati da će XXI vijek će biti vijek dijaloga i zbližavanja, ovo vrijeme hoću da vjerujem i razumem kao vrijeme u kojem niko nema monopol na dobročinstvo, osvetu niti bol. Naprotiv, svi mi imamo pravo da činimo dobro, i da za to budemo nagrađeni.

Diskusija

IZET MAŠOVIĆ

Dame i gospodo, uvaženi skupe, dozvolite mi da vas ovom prilikom posalamim i pozdravim i da se zahvalim organizatoru ovog ovakvog skupa-panela na pozivu da i mi damo doprinos radu konferencije.

Bog je dao da na ovom dijelu planete žive sledbenici svih nebeskih religija. Oni mogu živjeti samo u stanju rata svih protiv svih ili u prosperitetnom miru. U oba slučaja, islam i kršćanstvo u katoličkoj i ortodoksnoj verziji, te jevrejstvo, odigraće presudnu ulogu. Dosadašnja povijest sledbenika ovih religija pruža različite primjere, ali mi, ljudi vjere, moramo se poslužiti humanim potencijalima naših religija, kako bismo u budućnosti izbegli strašne periode ubijanja i progona na Balkanu, na jednom prostoru koji nesumnjivo ima mnogo duša u sebi, ali na kojem plamti duh mržnje i primitivnog shvaćanja i življenja vjere. Neka mi bude dopušteno da na ovom eminentnom skupu iznesem ono što nam je, bez obzira na evidentne razlike zajedničko i u čemu bismo morali biti tolerantni. Dragi Bog

kaže: – „Reci, o sledbenici Knjige, dođite da se okupimo oko jedne riječi i nama i vama zajedničke, da se nikome osim bogu ne klanjamo, da nikoga njemu ravnim ne smatramo i da jedni druge pored Alaha bogovima ne držimo“. Možda više i prije od njihovih želja, muslimane i kršćane će na saradnju natjerati novi svjetski izazovi, pred neslućenim arsenalom oružja namjenjenom za masovno uništavanje ljudi, zemljine flore i faune, pred općom dehumanizacijom čovjeka na kraju jedne epohe koja u klimaksu zagovara sekularizaciju svijeta i života, oštro se protiveći utjecaju vjere na društveni i politički život, u moralnoj anarhiji u kojoj umjeto božanskih, vladaju zakoni džungle, pred opasnošću da u modernoj nacionalnoj državi nestanu brojni mali narodi i etničke skupine, potreba za vjerom koja će ljude sviknuti na pravdu umjesto pohlepe i egoizma, islam i kršćanstvo, dva najutjecajna učenja u povijesti čovječanstva, mogu zajedno odigrati spasonosnu ulogu u epohi koja slijedi. Dragi bog u Kur'anu upućuje na na ovu činjenicu pa kaže: „I sa sledbenicima Knjige raspravljajte na naj-ljepši način, ne i sa onima među njima koji su nepravedni i recite, mi vjerujemo ono što se objavljuje nama i ono što je objavljeno vama, a naš bog i vaš bog jeste jedan, i mi se njemu pokoravamo“. Šta je to zajedničko na šta nas obavezuju sve nebeske vjere? Prvo: dostojanstvo čovjeka proizlazi iz vjere, bog dragi kaže: „Ljude smo učinili dostojanstvenim!“ Drugo: zabrana diskriminacije u dostojanstvu u osnovnim pravima između jednog i drugog čovjeka. Ne smiju se ljudi razlikovati po rasi, naciji, rodu ili po čemu drugom, saglasno riječima božjeg poslanika. Nema razlike između Arapa i nearapa, niti između bijelca i crnca, osim po bogobožnosti. Ili, njegovim riječima: „Ljudi su u pravima jednaki kao zupci u češlju.“ Treće: poziv na jedinstvo ljudskog roda i da je najbolji konkordat onaj koji je najkorisniji za taj rod, shodno riječima Muhameda, bog mu se smilovao i spasio ga, gde kaže: svi ljudi su Alahova ili božija stvorenja i njemu je najdraži onaj koji je tim stvorenjima najkorisniji. Četvrto: pozivanje na međusobno poznavanje, saradnju na dobru i pružanje svih vrsta dobročinstva svakom čovjeku, bez obzira na njegovu naciju i vjeru, shodno božijim riječima, učinili smo vas narodima i plemenima da biste se upoznali. Jer riječima – bog vam ne zabranjuje da onima koji vas ne progone u vjeri i koji vas ne tjeraju iz vaših domova činite dobro i da budete pravedni, jer bog voli pravedne. Peto: sloboda savjesti i zabrana upotrebe pritiska u pogledu vjerovanja, pripadanja ideologijama, shodno božijim riječima, nema prisile u vjerovanju i shodno riječima „zar ćeš ti prisiljavati ljude da budu vjernici“, sve u cilju osuđivanja pritiska na čovjekovu slobodu. Šesto: zabrana nasrtaja na imetak i

život čovjeka, shodno riječima poslanika, gđe kaže – „zabranjuje vam se nasrtaj na tuđi imetak i život drugih“. Sedmo: nepovredivost kuće i stana radi zaštite čovekove slobode, shodno božijim riječima, „ ne ulazite u tuđe kuće dok za to dozvolu ne dobijete“. Osmo: solidarnost među svim ljudima za dostojanstven život i likvidiranjem siromaštva obaveznom davanjem iz dijela imovine imućnih kako bi se dodijelilo svakom onom kome je to potrebno, shodno Kur'anu, i oni u čijim imecima ima priznato pravo onih koji su priznati. Deveto: obavezno obrazovanje svakog radi ukidanja neznanja i nepismenosti, shodno riječima božijeg poslanika, „tražiti nauku dužnost je svakog“. Na taj način vjera otvara čitav kosmos i zemlju za proučavanje i pronicanje u njihove tajne i njihovu strukturu, shodno riječima Kur'ana: gledajte šta je u kosmosu i na zemlji. Ovo je moguće ostvariti snagom uma, znanja i duha.

Ova uzvišena načela sežu do najvećih visina ljudskih prava i tolerancije. Ako smo saglasni da su ova načela saglasna proklamovanim kanonima svih nebeskih religija, ako smo podvukli da ova prava izviru iz vjere u boga i njegova učenja kao osnove za poštovan i dostojanstven život, ako smo saglasni da ova prava otvaraju vrata ljudskom saznanju u raznim granama i disciplinama života i tehnologije potrebne za ljudsku egzistenciju, zar nije jednostavno znati i vjerovati da su svi ljudi sinovi Adamovi, a da je Adam stvoren od zemlje. Zar je teško prihvatiti da su svi ljudi jednaki pred svojim stvoriteljem, zar je potrebno nekom objašnjavati da je usmrtiti jednog čovjeka isto što i usmrtiti cijelo čovečanstvo? Zar ima nekog ko ne može shvatiti da pravo na život, ovaj svijet, ovu zemlju i ovaj zrak, imaju i oni kojih je 350-400 hiljada, kao i onih kojih je 5 do 10 miliona. Zar ima nekog ko može shvatiti da se nasilno prognan čovjek ne može vratiti svome domu samo zato što je druge vjere i nacije? U vremenu koje je iza nas, a obeleženo zločinima i zvejrstvima kakva novije čovečanstvo nije zapamtilo, vjerske zajednice nisu stale, općenito, u odbranu ovih načela. Božiji namjesnici na zemlji, osobito pastiri, ne smiju nad tragedijom svoga stada zatvarati oči, naprotiv, oni moraju, po cijenu života, stalno i na svakom mjestu promovirati božije principe, a to su: princip koji je obelodanio Kur'an kada se obratio čovečanstvu proklamujući božiji poziv ljudskom rodu sljedećim riječima – „O, ljudi, stvorili smo vas od jednog muškarca i jedne žene i učinili vas različitim narodima da biste se upoznavali; najbolji među vama je onaj koji je najbogoobjazniji“. Ova božija zakonitost na razlikama poziva ljude na dinamiku, da se međusobno prepoznaju ko je za red i mir, ljubav i pravdu, ko je na relaciji dobra koje vodi zajedničkoj sreći i blagostanju,

odnosno razlikama razotkriju one koji svojom mržnjom, neredom, razdorom, nepravdom i tiranijom, vode u pogibelj i propast. Princip kojim je poslanik zaključio svoj poziv i svoj život na najvećem skupu, kada je rekao: „Nema prednosti Arap nad nearapom niti bjelac nad crncem osim u bogobožnosti“. Princip koji je poslanik na istom skupu preporučio pozivajući na mir, koji predstavlja jedan od uslova vjerovanja u boga, upozoravajući na zločin prolivanja krvi, koji opet predstavlja atak na boga, pa je rekao: „ Ne vraćajte se poslije mene u nevjerstvo napadajući jedan drugog“. Na taj način potvrđujući Alahovu maksimu, Kur'an kaže: „O, vjernici, svrstajte se svi na stranu mira“. Istinski, to je integralni mir, najšira i najčvršća antropološka kategorija, jer podrazumeva mogućnost normalne egzistencije ljudi i njihove zajednice uopšte, pa u toj zajednici onda posebno slobodu, kulturu, rad i proizvodnju, nauku i tehnologiju, filozofiju i religiju, razvoj i progres. Biološke pretpostvke mira su zemlja, voda, zrak i energija, a humanističke – mir, razum i sloboda, rad i stvaranje, ljudsko razumijevanje i ljudsko sporazumijevanje.

Što se nas tiče, polazimo u ovom pogledu sa osnova Kur'ana koji kaže: „O, pripadnici drugih knjiga, dođite na zajednički dogovor, da ne obožavamo nikoga osim Boga“, da se u tome istom smislu pridržavamo principa u kojima nema razilaženja u osnovama nebeskih religija, a to su: u odnosu na poštovanje čovjeka prema Bogu; u odnosu na potrebu svih ljudi za životom bez nasilja i neprijateljstva; u odnosu na rad za dobrobit čovjeka na naučnom, društvenom, i ekonomskom pogledu; u odnosu na iznalaženje rješenja koja su interesu ljudi i koja im osiguravaju spas; u odnosu na zabranu nevaljalog koji im otežava život i narušava sigurnost; u odnosu na pozitivne inicijative, a prema uputi poslanika islama koji kaže: “ Ja sam u predislamsko doba pozivan u savez za zaštitu nemoćnih i borbu protiv agresije. Sada, u ime islama, kada bih bio pozvan u takav savez, odazvao bih se“. Dragi Bog nas poziva na dogovor, na međusobno komuniciranje, no, komunikacija može biti uspješna, manje uspješna ili se ljudi, iako govore istim jezikom, ne mogu sporazumjeti. Za uspješnu komunikaciju nije važna samo ideja ili sadržaji o kojima se govori, koje prenosi isti jezik komunikacijski kojim se služi, već i forma oblikovanja poruke, način i putevi njenoga prijenosa do onoga komunikatora kome je poruka upućena. Bog dragi kaže: „Lijepa riječ je kao i lijepo drvo: koren mu je čvrsto u zemlji, a grana prema nebu“. Lijepim govorom se postiže uspostavljanje normalnih i korektnih odnosa, uspostavljanje plodnih i čvrstih veza koje pomažu da se među ljudima uspostavi plodna saradnja, da se razvije duh

ljubavi, tolerancije i razumijevanja, da ljudi jedni druge prihvate i da ostvare jedni kod drugih željene utjecaje. Međutim, nad svojim narodom prolijevati suze, a na suzama drugih naroda graditi budućnost, nije put koji vodi povjerenju i razumijevanju. Za sebe uzeti sve, a drugima dati malo ili ograničeno, nije pravda. Sebe smatrati velikim, a drugog pored sebe malim, nije princip jednakosti i tolerancije. Pravo na život, sreću, budućnost, imaju svi – to je božiji princip koji bi vjerujući ljudi morali promovirati. Individualna sreća i dobo za islam su neprihvatljivi, ako to nije pravo i sreća svih. Potpunom liberalizacijom čovjeka, od magijskih, mitoloških, nacionalnih, kulturnih tradicija i stega, a onda od sekularne kontrole njegova uma i jezika, moći ćemo makar djelimično izvršiti misiju namjesnika na zemlji, misiju mira, reda i sklada. Razlike u pristupu izvršenju ove misije, koje su evidentne, ne smiju biti primarne, princip tolerancije nalaže da se u sličnostima zbližavamo, a u razlikama poštujemo i uvažavamo. Završiću riječima gospodara ljudi i gospodara svega živog svih svjetova, Alaha, koji kaže: „Neka vas mržnja koju nosite prema nekim ljudima ne navede da ih napadnete ili da se neprijateljski prema njima odnosite. Pomozite jedni drugima u dobročinstvu, ljubavi i čestitosti, a ne učestvujte u okrutnosti, grijehu i nerpijateljstvu“.

MLADIĆ, pripadnik *ehli sunet-a*

NAS NIKO NIŠTA NE PITA

Na početku selamim i pozdravljam ovaj plemeniti skup, žao mi je što ovoga nije bilo više i češće, da je toga bilo, možda bi se neke stvari mogle izbjeći. Na početku kažem – ne krivite mladost što je mladost. Čovek je neprijatelj svemu onome što ne poznaje. Ja sam siguran da ljudi, koje sad vidim posle godinu dana, koji su imali prilike da nas upoznaju, da imaju drugačije mišljenje nego što su imali onda i da je makar kod njih izbrisana predrasuda tipa – čovek sa dugom bradom, koji ne nosi farmerice, koji želi vlast, pa ljudi, vi ste imali takvog nekog koji vam je vodio skupštinu i prezivao se Marković.

Otkud mi, ko smo mi i šta ćemo mi? Prvo, spomenuto je da mi uopšte ne priznajemo i ne prihvatamo pojam *vehabije*, jer je to jedan izmišljeni, otvoreni termin sa ciljem da se ono što islam stvarno predstavlja, prikaže u negativnom svetlu, tako da se na to uopšte ne bih vraćao. Ali, otkud mi?! Da li da se vratim 50 godina unazad, pa da se samo setimo kroz šta su prošli

naši očevi i da priznamo činjenicu da, nažalost, oni skoro ništa nisu znali o veri, da su ljudi koji su ih tada učili o veri, listom bili pripadnici tadašnje UDB i da takođe o veri skoro ništa nisu znali, ili lokalni opšti faktori, tipa, lokalni genocidi koji su se desili, rat u Bosni, rat na Kosovu ili opšti faktori, kako je rekao jednom Berlusconi i Buš, novi krstaški rat, tako nazivajući, da li slučajno, da li namerno, rat protiv tzv. terorizma, ili lokalni faktori tipa tri glavna lokalna moćnika – šta je uzrok tome? Da li je uzrok naše pojave to što su se ljudi krili iza paravana vere da bi mogli dobro džepove svoje da napune i da manipulišu masama – kakao jedan od te trojice reče: „Za božiji teški hatar, glasajte za Tadića!“ čovjek koji prilično slabo poznaje i kako džamija izgleda iznutra, što je opšte poznato, ja se ne stidim to da kažem, koji izuzetno slabo poznaje islam, ali se ne libi da kaže „za božiji teški hatar“. Juče [na panelu] je bilo reči o zastavi Srbije, reče jedan od panelista...čudno je da je na našoj zastavi kruna iako mi nismo monarhija!“ Ja mislim da to nije čudno, stvar je u tome što svako od lokalnih i malo većih moćnika i dan – danas sanja da on tu krunu stavi sebi na glavu. To je problem! Priča se o toleranciji, a videli ste malopre šta se desilo (na stranu da li su bolji ili nisu bolji): najmanje 5 ljudi je ustalo i izašlo kada je došao čovek s kojim se oni ne slažu, znači, neće da slušaju, a pričaju o toleranciji. U tome je problem, što se samo priča o toleranciji i što je svima njima odgovalo, ta klima, da se pojavimo mi, kakvim oni hoće da nas predstave da bi uvijek mogli, što je prošli put rekao, da kaže Evropi i svetu: mi smo pravi, umereni muslimani, ako nas ne podržite kao legitimne i legalne i bla,bla,bla... doći će vam ovakvi. A da ne pričam o medijskoj satanizaciji. Evo, primera: pre neki dan su tri čoveka, mogu da vam kažem imena i prezimena, tri čoveka koji su došla da očiste džamiju, koja je, inače, zatvorena, malo posle toga, možda pola sata, dolaze ljudi iz mešihata i kažu: „tu je bila grupa, Zilkićeva, grupa Sulejmana Ugljanina i grupa vehabija! Tri čoveka! Da ne pričam da sam ja priveden u policiju, iako ništa nisam znao o tome, tek sutradan sam saznao. A da ne pričam o događaju koji je spomenut, čovek je pucao na trojicu i izvukao se na kvalifikaciju „prekoračenje samoodbrane“. Znači, ako se zalažemo za prava, onda ista prava za sve. Ako se zalažemo protiv medijske satanizacije, ja sebe vidim kao pripadnika baš ovih finih dama i njihovih kolega koji su smogli snage da se izdignu iznad svog društva i da genocid tretiraju kao genocide bez obzira što ga je neko uradio u njihovo ime. I vidim našu slobodu da mi možemo da kažemo istinu bez obzira da li smo pripadnici jedne od tri, da kažem strane, u ovom našem lokalnom sukobu. Što možemo da kažemo da, ako je neko uradio dobro, da jeste

uradio dobro, ako je uradio loše, jeste uradio loše. Međutim, kod nas se pravi kult ličnosti da, ako nisi rekao ono što je rekao vođa ili klimaš glavom... pa, ljudi, vreme komunizma je prošlo. I prikaz martovskih događaja na B92 koji je bio vezan za „stodrugú stvar“, dva meseca se to prikazivalo, u vezi martovskih događaja, a da niko od nas nije imao priliku da kaže išta sa time u vezi. I da sam ja lično zbog toga mogao da zaglavim u Centralni zatvor. Nego, šta mi sada radimo? Vidite da li smo uradili išta od stvari koje su dovele da dođe do ovoga. Ja profesoru Đorđeviću dajem domaći zadatak da uzme da prouči jednu sektu u islamu koja se zove Haridžije (Haridžije je sekta koja je nastala u vremenu ashaba, r.a., a njihovo je svojstvo da proglašavaju muslimane nevjernicima zbog velikih grijeha i da ubijaju ih, napadaju, proganjaju, bore se protiv muslimana, itd.) da vide da, mnogo od onoga što pripisuju nama je vezano za tu sektu, a ne za nas, ali da oni hoće da nas naprave takvima. Mi stojimo iza svojih grešaka, i u vezi koncepta, i u vezi maltretiranja nekog starijeg čoveka, nešto što smo činili, mi se stidimo svojih grešaka, i setićemo se svake naše greške uvijek, ali se nećemo stideti zbog toga što smo muslimani, naprotiv. Ja sam ponosan što sam musliman. Ja ne kažem da je svaka vjera ista, naprotiv, moja vjera je ispravna, za to imam jake argumente i svakom mogu da ih predočim. Ali zato moja vera uči toleranciji ne na rečima nego stvarno, u praksi. Za razliku od nekih kojima je vera samo na jeziku i kojima je tolerancija samo na jeziku.

RODITELJ JEDNOG OD UHAPŠENIH

Ja sam jedan od roditelja uhapšenih i hteo sam samo da se zahvalim gospodinu Šmrkoviću što nam je na neki način objasnio o čemu se tu radi, ali hteo bih samo da dodam da se njih deset nalaze već 16 meseci u samicama i da ne može da se poveruje, da nam je sudija rekao da „iz bezbednosnih razloga ne možemo da ih stavimo u ćelije sa pripadnicima zemunskog klana, sa Legijom, sa Markovićem i ostalima“. No, pošto je čitav proces bio državna tajna, hteo sam da postavim pitanje gospodinu Dudiću, međutim, videli ste da on ne poštuje ni ovaj skup, vaspitanje i osnovna kultura trebalo bi da ga privole da uradi drugačije, bez obzira što je gospodin, ne znam mu ime [Izet Mašović] došao, on je morao da ostane ovde da se njemu postavi neko pitanje. Mnogo je to lepo pročitao iz Kur’ana, te citate, i to je sve u redu, međutim, od toga „oni“ ne poštuju nijedan jedini postotak, nego rade sve obratno. I, da li je moguće da neko pokuša da ubije tri čoveka, da dođe s pištoljem u džamiju i da ne odgovara, dobije samo tri meseca zatvora! Da li

iko to može da poveruje. Postoji drumska mafija, zemunska mafija, a ovde postoji verska mafija koja je vrlo, vrlo opasna, opasnija mnogo od drumske mafije, opasnija mnogo od zemunskog klana.

JOŠ JEDAN OD RODITELJA

NEPRAVEDNA DRŽAVA

Ja bih da pozdravim i poselamim ovaj skup, drago mi je da se neko setio – konkretno ću da govorim o temi gospodina Šmrkovića, da posle 16 meseci progovori o jednom sramnom slučaju koji u ovom slučaju vodi država, verovatno potpomognuta ljudima iz našeg kraja. Možda je uzvišeni Bog hteo da ja budem jedan od tih koji će da oseti koliko država može da bude nepravedna, koliko može da bude okrutna prema svojim građanima. Govorim zaista trezveno, posle punih 16 meseci, jer, uhapsiti ljude na ulici, na javnom putu bez bilo čega, držati 16 meseci u zatvoru, sprovesti torturu da bi možda ostao neko na nekom mestu, da bi se možda, očuvala neka fotelja, da bi se nešto pokazalo, ko zna šta, ja stvarno ne mogu da uđem u to jer, ne bavim se politikom, ne bavim se dilovanjem droge, ne bavim se kriminalom, pa ne mogu da shvatim, a izgleda da su to poslovi države i ljudi koji su lojalni toj državi. Reći ću otvoreno, argumentovano tvrdim, možda niko od ovih ljudi ovde to ne zna, prilikom pretresa i hapšenja moje dece, iz zgrade u kojoj ja živim i moje dete, iznošeno je oružje, koje je verovatno trebalo pripisati mom detetu, međutim, kada su ljudi shvatili da je izneto iz drugih prostorija, a ne iz mojih – ja živim u zgradi u kojoj sam zadnji stanar, u dogradnji zgrade na autobuskoj stanici, nemam zajedničke prostorije, a oni su mislili da imam – trpali su tamo naoružanje, kada su shvatili da nisu moje prostorije, videli su koliku su glupost napravili, pred svedocima, pred, praktično, kamerama su to radile antiterorističke jedinice, pokucao sam na sva moguća vrata da uđem i to da dokažem, međutim, zahvaljujući čelniku u policijskoj upravi u Novom Pazaru, koji je, zna se, čelnik PU, predavač na fakultetu i ko zna šta još, on me je onemogućio u svemu tome, da pokažem kolika je to montaža. On je onemogućio da javnost i neke kompetentne ličnosti, možda neko u ovoj zemlji ko bi pokušao da nam pomogne, onemogućio je da jedno bahato, divljačko ponašanje ljudi koji su hapsili tu decu, da se i to prezentira; iako je bilo prezentiranje, jer su ljudi koji su tamo bili otimali od dece telefone, konkretno, pozivali me kući, pozivali sa telefona mog deteta, pretili – sva ta divljaštva. To makar nije bilo teško utvrditi, na

telefonu se to lako identifikuje, međutim, ljudi su to sve onemogućili, pečat državne tajne, ne sme niko da progovori o tome i ... Spreman sam ja, ako to može da spasi ovu državu, da moja dva sina doživotno robijaju u Centralnom zatvoru, ali je problem što ja imam druga dva, da li da ih ponovo vaspitavam da budu pošteni i lojalni građani pa da zaglave u centralnom zatvoru ili da ih vaspitavam da budu lopovi, dileri, da su drogeraši, da su ko zna šta drugo ... i da onda dobiju privilegije od ove države.

FAHRUDIN KALAZOVIĆ, student

DEPOLITIZOVATI ISLAMSKU ZAJEDNICU

Što se tiče ovih tema, pogotovo teme tolerancije i teme interreligijske saradnje, ja bih izneo nekoliko konstatacija, to će neko shvatiti kao kritiku, ali mogu naglasiti samo to da to nisu nikakve političke pretenzije. U Pazaru je jedna čudna situacija, takozvane obe verske zajednice žalile su se da su politički instrumentalizovane, međutim, one se nekako ne brane od te političke instrumentalizacije već u kohabitaciji sa političkim partijama i zarad čistog političkog profita, to jest glasova, saraduju sa njima. Što se tiče položaja omladine u Novom Pazaru nekako je veoma trnovit put intelektualnog i kulturnog razvoja omladine u odnosu na ove predispozicije. Toliko je svakodnevni život preokupiran, pogotovo ekonomskim problemima mladih, to je ne samo nacionalni nego i globalni problem, međutim, politika je toliko prodrla u sve sfere života, da je jednostavno nemoguće da ne utiče na naš život. Što se tiče ovih islamskih zajednica, koliko je sve to pravno dozvoljeno i opravdano ja neću komentarisati, jer nisam kompetentan, ali znam da, dok se ta situacija potpuno ne depolitizuje, u onom smislu da politika neće učestvovati u razvoju islamske zajednice zarad profita, nego će ga samo pomoći, u ovom društvu neće doći do boljitka, niti će doći do tog tzv. projekta za pomirenje.

FAHRUDIN Kladničanin

Ja bih se osvrnuo na diskusiju profesora Vukomanovića; naime, generalni je ustisak da građansko društvo ne prepoznaje verske zajednice kao potencijalnog partnera u dijalogu, pre svega u odnosu pomirenja za sve ono što se događalo na prostoru bivše Jugoslavije. Pitanje je sada, zbog čega građansko društvo ne prepoznaje u dovoljnoj meri verske zajednice kao potencijalnog

partnera, jer, ako ga ne prepoznamo, onda mi zaista gubimo jakog saveznika i partnera, u smislu, vođenja dijaloga na toj osnovi. Žao mi je što je gospodin Dudić otišao, ali možda će i gospodin Mašović moći da odgovori, kakav je trenutni dijalog sa predstavnicima Srpske pravoslavne crkve na nivou naše države, kao i kakva je saradnja mešihata sa eparhijama SPC u Sandžaku.

HALOVIĆ, pravnik

JOŠ O "SLUČAJU VEHABIJA"

Imam nekoliko pitanja za gospodina Šmrkovića; o slučaju hapšenja „vehabija“ ja sam saznao uglavnom iz medija, te na osnovu toga i postavljam ova pitanja... Prilikom hapšenja mediji su izveštavali na način da se stvori velika fama oko slučaja, bez poštovanja presumpcije nevinosti tih lica, a što me najviše začudilo to je da se u samom saopštenju MUP vidljivo naglašava da su uhapšeni teroristi; dakle, nisu ni osumnjičeni za nelegalno posedovanje oružja, već su to odmah bili teroristi. Pitam se, da li postoji neki postupak protiv novinara ili MUP; drugo pitanje je slično, jer se odnosi na slučaj prilikom hapšenja, ubijen je jedan čovek i s obzirom da je postojala sumnja oko zvaničnog saopštenja MUP, da li je pokrenut postupak protiv pripadnika MUP koji su ubili tog čoveka?

RODITELJ JEDNOG OD UHAŠENIH

Ranjavanje „vehabije“ odmah je prikazano kao da su „vehabije“ izazvale požar i sukob, u džamiju je oružje donio čovjek koji nije „vehabija“, s tim što je pokušao da puca, oni su mu iskrenuli ruku ... Kad su „vehabije“ koje su bile ranjene, došli da prijave to, razumijete, oni koji su vršili istragu oni su ih uputili na policiju i kada su otišli tamo da prijave ranjavanje, oni su zatvorili 5 „vehabija“ po mesec dana zatvora. Od hapšenja „vehabija“ sve je išlo sinhronizovanim putem, sve se namešta, pretres naših kuća – nigde nije nađen ni metak. Svugde se piše u novinama “nađeno oružje”, “nađeno ovo, nađeno ono...!” Mogu da vam kažem da ta deca, kojima su u proseku 24 godine, nisu imali sukob sa zakonom, nikakvih prekršaja sem u saobraćaju, nisu bili kažnjavani, nisu bili po zatvorima, nisu pravili probleme. To su deca koja tu žive, a zna se šta je i ko je terorista – onaj za koga se ne zna ni ko je ni šta je. Niko se nije oglasio, samo Sandžački odbor za

Ljudska prava, oni su se oglasili da nešto kažu u vezi sa našom decom. Šta se dešavalo po Jugoslaviji, ubistvo onih vojnika, ubistvo Đinđića, to je sve bilo javno, jedino nije bilo o „vehabijama“.

MILAN VUKOMANOVIĆ

Kolega Fahrduin je postavio vrlo važno pitanje, ja ću pokušati kratko da odgovorim na njega. Evo, u čemu je problem: ne toliko da građansko društvo verske zajednice ne prepoznaje kao partnere, nego je mogo češći slučaj da verske zajednice ne prepoznaju građanske organizacije kao jedan kontekst u kome se može govoriti o ovim stvarima koje se tiču dijaloga pomirenja, a to govorim na osnovu vlastitog iskustva. Imali smo bezbroj slučajeva gde su različite nevladine organizacije, sa svoje strane, davale inicijativu i pružale ruku verskim zajednicama da učestvuju na raznim panelima, a oni bi, bar kada je reč o crkvenoj hijerarhiji, i naročito kada je reč o hijerarhiji SPC na nivou episkopa, teško učestvovali. Ono što smo mi kao nekakve rezultate, eventualno postigli jeste na onom bazičnom nivou lokalnog sveštenstva i nevladinih organizacija, njihovog delovanja u lokalnu. Mislim da tu definitivno postoji prostor da ljudi saraduju, zato sam rekao, bez obzira na versko opredeljenje ili neversko opredeljenje, svejedno, tu se mnoge inicijative, naročito ove mirovne inicijative mogu začeti i možda se može upornim radom – moram odmah reći da to nije deljenje humanitarne pomoći, ili nešto jednokratno što vi možete izmeriti, stvari na bazi pomirenja moraju generacijski da traju. Generacijski su neke stvari takođe, bile usadivane kao problem, ko nije spreman da radi generacijski, pre svega s mladim ljudima, nije tu na pravom poslu. Treba nečim drugim da se bavi, ako nema dovoljno strpljenja.

MENSUR ŠMRKOVIĆ

Što se tiče procesuiranja u bilo kom pravcu, znači, krivičnom postupku ili u postupku naknade štete od strane porodica i samih *ehli-sunet*-a posle 16. marta 2007. godine, vezano za postavljeno pitanje, znači, protiv novinara, satanazicije u medijima i izveštaja i saopštenja koje su davali radnici policijskih uprava, ti postupci bi mogli da se pokrenu tek po završetku postupka, ukoliko bi došlo do oslobađajuće presude prema nekom od lica, sada obuhvaćenih optužbom. Što se tiče ovog drugog pitanja koje ste pomenuli, u vezi istrage – vi ste upotrebili termin „ubistva“ rahmetli Ismaila Prentića

– upoznaću vas sa sledećim: rahmetli Ismail Prentić izgubio je život u akciji žandarmerije na području Trnave iznad Novog Pazara, kada su pripadnici žandarmerije pokušali da liše slobode Senada Ramovića i njega, znači, sada, u ovoj fazi postupka i sa saznanjima kojima mi raspolazemo , i sa onime što se nalazi u spisima predmeta, on je lišen života pružajući otvor da bude lišen slobode. Prema tome, za sada, jednostavno ne znam na koji način bi se mogla pokrenuti istraga u tom pravcu, istraga u smislu prikupljanja informacija, činjenica i dokaza tokom tog događaja, to je sve odrađeno u okviru ovog predmeta koji se vodi pred specijalnim sudom u Beogradu.

IZET MAŠOVIĆ

Pitanje nije direktno meni upućeno tako da ne mogu odgovoriti, ali ću reći samo jedno, da smo se nedavno pojavili kao rijaset na ovom prostoru, pa nismo mogli neke toliko bliske kontakte ostvariti sa pripadnicima drugih vjerskih zajednica, ali ne mogu reći da nema tih kontakata i da nema susreta, ima na mnogim nivoima, međutim, još nisu na zavidnom nivou da bismo mogli nešto se pohvaliti u tom pogledu.

IV panel:

Uloga žene u sandžačkom društvu

MARIJA RADOMAN

MUŠKARCI KAO FAKTOR SPUTAVANJA

Jedno lično zapažanje izdvajam za početak obraćanja, a to je slika od sinoć, sa korzoa u Novom Pazaru, gde sam, inače, prvi put i primetila nešto što je za mene bio nekakav kulturni šok – muškarci sede po kafićima i kafanama, baštama, ali žena među njima nema, žene, zapravo, šetaju tom štraftom. Na neki način sam bila pripremljena na tako nešto jer sam slušala o tome, ali ono što sam primijetila da te žene koje šetaju, imaju po stilu oblačenja, jednostavno, te elemente urbanog image – a, znači, osjeća se jedna vrsta urbanizacije. Međutim, ono što je, po meni, bio problem, je da i dalje ostaje ta prostorna segregacija, a to je da muškarci sjede, a žene šetaju. E sada, ono što je moja osnovna teza, to je da emancipacija žena i u Srbiji i u sandžačkom društvu predstavlja nešto na čemu moramo raditi. Zašto? Zato što emancipacija žena kao jedan relativno globalni pokret znači modernizaciju cjelokupnog društva. Znači, emancipacija žena u Sandžaku je preduslov emancipacije sandžačkog društva. Ono što blokira tu vrstu emancipacije žena, tj. tu vrstu modernizacije, jeste da mi, posmatrano iz pravno-političkog konteksta imamo zakonski problem, a to je nepostojanje zakona o ravnopravnosti polova i nepostojanje opšteg antidiskriminacionog zakona. To je ono što blokira, ali nas ovđe ne sputava da mi otvorimo vrlo važnu temu – uloga žene u sandžačkom društvu. Ja ću sada da predstavljam panelistkinje na ovoj tribini, a kasnije pozvala bih, pošto ovđe vidim da je rodna struktura [prisutnih] takva da vidim samo pripadnike muškog roda, da kažem i to da kao sputavajući faktor u toj emancipaciji žene ja vidim baš muškarce, što možete pobijati kasnije, u diskusiji.

SAMO OBRAZOVANA I SAMOPOUZDANA ŽENA MOŽE DA POMOGNE DRUGIMA

Pozdravljam ovaj skup, organizatore posebno i zahvaljujem, ne samo što je organizovan ovaj događaj, već i zato što je ova tema dobila ravnoparan status kao i druge teme koje bi trebalo da nas usmeravaju ka onome što jesu sandžački identiteti, bili mi njih svesni u celini, ili bi tek trebalo da radimo na osveščivanju tog nadnacionalnog, kako se čulo ovde, i nama bitnog identiteta; želim što, zapravo, sami sa sobom pričamo, imajući na umu da je jedan od bitnih identiteta Sandžaka njegova multietničnost, ni našom krivicom ni našom zaslugom je to stanje stvari u ovom regionu, zatekli smo ga svojim rođenjem i rekla bih, prosledićemo ga budućim generacijama, ali još uvek ne doživljavamo, po strukturi ovog skupa, na isti način svoju pripadnost prostoru, da li samo zato što ga različito zovemo, ili još iz nekih razloga. Vreme će svakako pokazati potrebu da mi, pripadnici različitih nacija na ovom prostoru jednom se pogledamo u svoje ogledalo, pa posle toga jedni druge u lice pogledamo, i prosudimo šta nam je zajednički interes.

Polazeći od toga da je multietničnost nešto što je – po mom ličnom sudu – jako bitno i moguće, najvažniji identitet ovog regiona, ja sam svoju temu nazvala *Ženski identitet Sandžaka* i vrlo namerno i svesno neću progovoriti nijednu reč koja se tiče onih drugih identiteta koji nas dele, žene nas ne mogu deliti, ako ih ne imenujemo njihovim drugim identitetima – Srпкиnja, muslimanka, Bošnjakinja, pravoslavka i tako dalje. Nećemo danas iz tog ugla govoriti o ženama, ja ću govoriti samo iz onog ugla ženskog prostornog identiteta, ako baš budem uspela i umela da ga nekako uobličim i predstavim i sebi i vama kao onaj bitan faktor, gde ćete se vi muški u većini u ovom prostoru, nadam se, u nekom sledećem trenutku pojaviti kao naši saveznici u nastojanju da region dobije 52 odsto kapaciteta, 52 odsto više mogućnosti, da napreduje brže u odnosu na ovaj trenutak ili neki budući ili neki prošli u kojima je sužavanje i sputavanje tih 52 odsto kapaciteta regiona, moralo imati za posledicu smanjenje brzine kojom se region kreće napred. Puž, puž, ali se kreće napred, toga smo svi svesni. Ja želim danas da fokusiram našu pažnju na, otprilike, četiri elementa. Prvi element sam već apsolvirala i, ponavljam, beskrajno je značajno – i to doživljam kao ličnu pobedu i pobedu svih žena u regionu koje su u poslednjih 20 godina radile na afirmaciji sebe i drugih žena – da

je ravnopravno postavljena tema sandžačkih identiteta kao i svih drugih, i želim tu samo da naglasim da je ženski identitet Sandžaka, dakle, još uvek nedovoljno vidljiv, nedovoljno razvijen i ne poklanja mu se dovoljna pažnja i da se može sagledavati na razmeđi između u sukobu, u sadejstvu, u sinergiji onoga što je moderno i onoga što je tradicionalno. I želim tu da istaknem da to tradicionalno razumem i kao patrijarhalnu stvarnost, da ne kažem prošlost! Jer, naši prostori, a boga mi i neki širi, nisu uopšte imuni na ukorenjene, patrijarhalne vrednosti koje definišu mesto žene u društvu i mesto muškarca i, pod tim tradicionalnim podrazumevam ono što je proisteklo iz nikad ostvarene potpune jednakosti iz vremena – reći ću – socijalizma. I naspram toga, ono što jeste moderno i zove se tranzicija, zove se siva ekonomija, zove se ratno profiterstvo, zove se prvobitna akumulacija kapitala, ili se zove globalizacija shvaćena ovako, iz ove perspektive provincije gde mi globalizaciju doživljavamo kao razaranje sistema vrednosti i žrtva razaranja tog sistema vrednosti jeste žena, ako je predstavljena kao predmet, ako je predstavljena kao nositeljica zabave, golotinje, industrije koja je svetskih razmera i koja je zapravo postavljena da bi se zabavljali, zadiovoljavali muškarci. Hoću da kažem da to moderno nije baš u svim segmentima nešto što mi prija kao ženi i tvrdim da mnogim ženama u Sandžaku ne može da prija. To ne znači da smo baš na prvom koraku emancipacije, taman posla! Nego, samo da vidimo šta to emancipacija u suštini jeste, ali, ovde ću se zaustaviti.

Druga stvar na koju želim da skrenem našu zajedničku pažnju jeste slika onoga što jeste položaj žene danas u Sandžaku; ja bih volela da se vratim dvadesetak godina unazad, to pouzdano mogu da svedočim i neću pričati o onome kada sam ja bila studentica kako sam ja mislila da se to nešto dešava i kako je moja majka mislila kako je socijalizam njoj svašta nešto 1945 uzeo, ali joj je vratio kroz to da mogu sva deca da joj se školuju, da mogu da dobiju adekvatna radna mesta, pa je ona našla ravnotežu između nekog svog uništenog života u nekom trenutku i onoga što joj je otvorila budućnost.

Pitanje ženskih prava i rodne ravnopravnosti jeste pitanje koje je moderno postavljati, društveno poželjno, naročito u predizbornim političkim kampanjama, kad prvo o tome progovore na državnom nivou radikalni i prvo, na lokalnom nivou predstavnici SDA stranke. I super, i odlično, nemam ništa protiv, da ne stoji iza toga komentar da mi imamo žene u našim redovima, čak i direktore i one su tako dobre kao i najbolji muškarci!! To je izjava jednog od lokalnih političara za neke od prethodnih

izbora, one su „tako dobe“, eto, imamo tri cele direktorke, pa kad ih vidite, videćete da su direktorke inače, prvo samo direktori, i imamo tu još jednu zamenu teza koja se zove: “Mi se zalažemo za rodnu ravnopravnost i ravnopavnu zastupljenost žena”, i tu negde stavljamo tačku. Jer ćemo u službama prepoznati sijaset žena koje su tamo ne zato što su žene nego zato što su dobile radno mesto na nekom konkursu pre nekih 15, 20 ili 30 godina, pa umesto da o rodnoj ravnopravnosti govorimo sa one pozicije ravnopravne zastupljenosti na izbornim mestima – mi kažemo: “imamo u službi toliko žena” – i to je zamena teza koja za posledicu ima uverenost, ne zlu nameru, nego uverenost političkih struktura da su žene u Sandžaku, kao, uostalom i u drugim delovima Srbije, nije to ništa ekstra specifično za Sandžak, dobile adekvatno mesto; a ono ne, nego su se one u ona vremena šezdesetih, sedamdesetih godina prošlog veka fino obrazovale pa su zauzele neka mesta, a mi sad samo upotrebimo da kažemo – “evo, one jesu tu, ali mi ih nećemo pitati ni za šta i one ne mogu da odlučuju, ali imaju da izvršavaju”. Neću se posebno zadržavati na onome šta jesu ta fundamentalna ljudska prava koja se naglašavaju, već ću govoriti o onome što su ženska prava, zato što su na tim poljima žene ugrožene i nije specifično samo za Pazar ili Sandžak nego i znatno šire i dalje nego što je balkanski brlog; usmeriću se na to da napravimo jednu sličicu o tome, kako je to izgledalo biti žena na ovim prostorima početkom onih godina koje su u toku konferencije više puta spomenute, onih godina ratova koje nismo vodili, terora koji nismo činili, ili nismo poizvodili i onako smo, čisti i oprani, ušli u XXI vek. Ta žena kojoj nigde nije lako i nijednom čoveku u Sandžaku baš nije preterano lako, dakle, ni muškarcu ni ženi, ako treba da 120 kilometara putujete 4 sata, ako imate grad sa 9,5 hiljada stanovnika koji imaju od 0 do 7 godina u kome su tri obdaništa, onda je ženama u Sandžaku malko teže nego muškarcima u Sandžaku, a zajedno svima nama je jako teško. Početkom tih, devedesetih godina je počelo da biva potpuno u redu da žena dopunjuje kućni budžet kad su nam propale društvene firme tako što će i ona krenuti na pazarsku pijacu, tako što će i ona sestiti u autobus i putovati čitavu noć, švercovati, trgovati sa potpuno inim, nepoznatim muškarcima praviti poslovne dogovore i slične stvari, to je počelo da biva moralno prihvatljivo, društveno poželjno i sa punim poverenjem – kako je rekao jedan moj bliski rođak: “ja imam poverenja u moju ženu, pošaljem je do Subotice, a ja odem u krevet i prespavam tu noć, ona putuje celu noć do Subotice, sutradan kupuje robu, 10 sati putuje od Subotice do Pazara, sledećeg dana je na pijaci, vrlo je sretna i zadovoljna jer je u prilici da dopunjuje

kućni budžet” ili, da potpuno izdržava porodicu zapošljavajući se na sivo, na crno, u zagušljivim prostorijama, hladnim i promajnim, radeći bez socijalne zaštite, pa kada je obolela nakon što je prošlo jedno deset godina i ne može da ostvari pravo na penziju sa 15 ili 17 godina staža, treba izmišljati novac za njenu zdravstvenu negu jer to pravo ne može da ostvari, i onda, jedna takva žena je prihvatljiva i kao vozač(ica) auta – prethodno baš i nisu bile popularne žene-vozači, i nisu baš bile preterano moralno vrednovane one koje su se vozile sa taksistom u istom autu... To bi mogla biti slika jedne sandžačke žene, ili, možda treba dodati jednu crticu – slika jedne sarajevske žene u opsadi koja je smišljala hiljade načina da od pirinča napravi sir, dakle hiljade načina da se pokuša preživeti rat i teror u trenutku kada se dešava pazarsko „privredno čudo“ koje je u najvećoj meri čista robovlasnička eksploatacija ženske radne snage. Posle je prestala siva ekonomija i više nemamo radnih mesta i sada nam najveći broj žena – više od 63 odsto, je na evidenciji Zavoda za tržište rada, od ukupno 26.000 koliko ima nezaposlenih. Sada imamo nezaposlenu žensku radnu snagu, starosti od 19 do 50 i 55, kategorija sa 17 do 20 godina staža nije u mogućnosti da ostvari neka svoja prava, a sve manje je u mogućnosti da radi, te tako učestvuje u ubrzanom širenju siromaštva koje se tako brzo širi celim regionom, a ovim gradom naročito.

Druga slika o sandžačkoj ženi bi mogla da se napravi potpuno drugačije i da se krene od toga da je ona, eto, uspešno završila srednju školu – a svi ćete se složiti sa mnom u tome, to je opšte mesto – najbolji đaci u školi su ženska deca; najviše odlučnih đaka u svakoj generaciji – dokazano statistički – budu ženska deca. Ja sam 20 i kusur godina radila u školi i svake godine se sretala sa tim da nam je u generaciji 7, 8 ili 10 odličnih đaka, od toga je 6 devojčica, 7 devojčica. I šta bi sa tim devojčkama koje završiše srednju školu sa odličnim uspehom? Odu one, pa izaberu fakultet, to je bilo u moje vreme, država kaže – izvolite studentski kredit, izvolite stipendiju..., preda mnom su stajale mogućnosti koje mi je društvo pružilo pred mojom generacijom je to tako bilo.... Danas je malkice teže, zato što država nije tako široke ruke, a familija nam je sve siromašnija. Ja pobijam svako mišljenje koje kaže da se, kad devojka zavši srednju školu i dobar je đak, porodica koji su iz razloga efemerne prirode, odlučuje da kaže: „ti si žensko, nemoj da se školuješ“. Nema više toga! Međutim, “ti nećeš moći da se školuješ, zato što ti je brat već otišao ili, recimo, starija sestra, mi nemamo para, a država neće ili ne može da ti pomogne”. Ali, neću više o tim neostvarenim potencijalima, sada ću malo o tome – ostvaruju se ženski potencijali.

Recimo, ona (žena) bude dobra studentica, završi fakultet i, kako to da je nigde posle toga ne vidimo? Ponekad uopšte ne dođe na red da se zaposli, prva će dobiti otkaz ako kojim slučajem dobije posao i poslednja će biti kojoj će biti ponuđen posao i to nije sandžački specijalitet, to je opšte mesto u zemlji. Ovde je to samo vidljivije, utoliko što nam u poslednjih 20 godina sve manje ženske dece dobija šansu. E, dobro, dobila šansu, završila fakultet, dobila posao i kako to da nije napravila karijeru? Odgovor je vrlo jednostavan: dok ispuni sve svoje druge identitete i zadovolji sredinu koja je sputava, pa se onda kaže da je uspešna žena ta koja je poremetila ravnotežu u porodici – verovatno nije, ali zajednica to tako vidi – zajednica muškarce podstiče i zajednica na neki čudan i nevidljiv način sputava u onom smislu, ako nikako drugačije, ono kroz ono „ma, mora da joj je muž izgubio autoritet“. Ili ovo, „kakva je ona uspešna žena ako se nije udala“? A kom je udata, a kojim slučajem nema dece, e, onda je tu objašnjenje da ju je „bog već kaznio time što nema dece“. Znači, te dve sličice gde se žena maksimalno iscrpljuje i ima podršku zajednice, da bi preživela porodica, da bi bila podrška svojoj porodici i ta druga slika gde postoji privid podrške da žena napreduje, ima za posledicu to da je ovaj skup ovakav, iako to ne znači da je suštinski i dramatično manje zainteresovanih žena nego muškaraca, ali znači takođe, da statistika po popisu iz 2002. godine da je među Bošnjacima, nažalost, dvostruko manje visokoobrazovanih žena nego visokoobrazovanih muškaraca, a opet, visokoobrazovanih ima na nivou 4,6 odsto, znatno manje od državnog proseka. Ja ću se, zato zaustaviti na pitanju, da li bi moj narod bio srećan, da li bi ova zemlja bila srećna da mene nema, na primer?

Treća tačka na kojoj želim da zadržim vašu pažnju jeste ono što se tiče uže i šire zajednice, a to je šta to država ili šta to uža zajednica može i treba da učini. Najjednostavnije mi je da kažem da nema zakona o ravnoparvnosti polova, urađena je strategija za poboljšanje položaja žena 2006, ali još nije usvojena, a u aprilu 2008. godine je prvi put prezentirana kao nacrt. Ali, nije baš da država ništa nije uradila: Srbija je prvi put prošle godine podnela inicijalni izveštaj o stanju ženskih prava u svojoj zemlji, a Srbija je potpisnik međunarodne konvencije koja je obavezujuća za eliminaciju svih oblika diskriminacije nad ženama. Dakle, Srbija kao država, pa svi segmenti te države, do opština i mesnih zajednica, su formalno preuzeli međunarodnu obavezu da rade na poboljšanju položaja žena u Srbiji i ovaj izveštaj se, zapravo, ni u jednom delu ne odnosi na sandžačke žene, nego uopšteno na žene u Srbiji i stoga ja izbegavam i insistiram da se izbegava definisanje

sandžačkog prostora kao ekstra specifičnog kada je reč o ženama. Dakle, Komitet UN, ističe da je novi Ustav u članu 15, 21 i 100 lepo definisao potrebu da se nešto radi na ravnopravnosti, jeste Srbija uspostavila neke institucionalne mehanizme za zaštitu ženskih prava i rodne ravnopravnosti; pri tom se kreće od toga da postoji Odbor za rodnu ravnopravnost pri republičkoj skupštini, pa da postoji Savet za rodnu ravnopravnost pri vladi, da je na nivou Vojvodine cela ta infrastruktura napravljena i da je u 46 gradova uspostavljeno lice zaduženo za rodnu ravnopravnost, u nekim gradovima (Tutin, recimo) to je definisano kao resor, ili kao referent (u Novom Pazaru). Referent za rodnu ravnopravnost u opštini pazarskoj, te imamo referenticu pa će da vidimo kako ćemo da radimo, ali svakako je za pohvalu da je uspostavljen taj neki minimalni mehanizam, po vertikali u nastojanju države da razvije te neke mehanizme. Izveštaj se tu negde i završava, kao na nekom pohvalnom elementu, dakle, završavaju pohvale koje je Komitet Ujedinjenih nacija izrekao na račun stanja ženskih prava u Srbiji, a iza toga ide čitav spisak preporuka i zahteva, obavezujućih i upućenih državi Srbiji u smislu promena, usaglašavanja zakona, uključivanje rodne ženske perspektive u sve ono što su sistemski zakoni i što su pojedinačne uredbe, odluke i td. sve do najnižeg lokalnog nivoa i tamo se posebno naglašavaju oni elementi oko kojih čak ni u Sandžaku ne postoji spor. Nema spora da je nasilje nad ženama opštedruštveni problem, to je rekao zakon, to su rekle čak i verske zajednice, jer, po pitanju ženskih prava, verske zajednice imaju, rekla bih, prilično divergentno mišljenje u odnosu na ono što je sekularistički stav, ili stav civilnog društva i ja podsećam da su verske zajednice potpisale memorandum ili neki drugi dokument, ne sećam se tačno koji, u kome se ističe da su verske zajednice izričito protiv porodičnog nasilja i nasilja nad ženama i da će kroz svoj organizacioni sistem delovati na suzbijanju nasilja nad ženama. Ja ne znam da li su verske zajednice tim povodom nešto učinile, ali ja se već dve i po godine pozivam na ovo kao na nešto jako bitno i važno, jer oni nisu moji protivnici kad je reč o nasilju nad ženama u pitanju, ja u njima vidim saveznike i oni jesu moji prirodni saveznici, moji, kao osobe koja se bavi problemom nasilja nad ženama i moji saveznici su takođe, jednostavno žene.

Zatim, pitanje obrazovanja kao deklarativnog mesta gde niko ništa nema protiv, svi to podržavaju, međutim, najkonkretnija iskustva iz prošle i ove školske godine kažu da mi, nažalost, imamo mlade žene koje su potpuno nepismene, da je pri upisu osnovaca prošle godine samo u jednoj školi u koju je upisano 90 prvaka, registrovano 6 majki čija su to prva deca,

dakle, mlade žene, koje su izjavile da nemaju završen 4. razred osnovne škole i kad se malce vratimo unazad, to su žene koje su trebale završavati osnovnu školu negde na početku devedesetih godina, ove godine, u istoj toj školi registrovano je 8 potpuno nepismenih majki budućih prvaka, a naša zemlja nema rodnu statistiku, pa prema tome nema nikakve pouzdane podatke – ja molim da se ova informacija shvati potpuno separatno, ona ne sme biti shvaćena kao ...“u Pazaru postoje žene od 24 godine koje su nepismene“ jer, ako taj isti pogled bacimo i na druge sredine po Srbiji, mi ćemo, zapravo, doći do prilično poražavajuće slike koju Komitet Ujedinjenih nacija prepoznaje kao problem i traži od države Srbije da ga reši, da se razviju mehanizmi praćenja koliko stvarno su žene obuhvaćene sistemom obaveznog osnovnog obrazovanja, a još pre 1990 niko nije bio kažnjavan ako mu dete nije išlo u školu.

Dakle, država može da brine o *de facto* stanju ženskih prava i država bi trebalo da smišlja način kako da izdvaja sredstva za to.

Završiću pitanjem: šta mogu žene? U konstelaciji, da pamtimo da smo bile ravnopravne u socijalizmu i *de facto* imale i poneki malo veći problem, u vreme tranzicije kad nismo žalile truda da nadomestimo sve šupljine koje su država i društvo pravili; kad je o našem individualnom i porodičnom životu reč, dakle, neke od nas su radile na sebi, učile i razvijale svoje potencijale, i uvećavale svoju kompetentnost i rekla bih da je to naročito vidljivo u sektoru koji se zove nevladin sektor, jer smo tamo pokazale spremnost da radimo, da ne mora uvek da bude vidljiv taj naš rad, iako je u jednom trenutku postao i prilično vidljiv, i rekla bih, cenjen u zajednici, prihvaćen u zajednici; s druge strane, primetno je – sad se vraćam regionu – da otvaranjem mogućnosti da se školujemo tu negde na svom pragu, nije bitno povećalo broj upisanih devojaka, ali jeste se povećala mogućnost građenja karijere u onom smislu da su svršene studentkinje koje imaju radni staž od 15 godina, čija deca nisu više tako mala, znam izvestan broj mladih žena koje su iskoristile mogućnost da nastave da se školuju, da magistriraju, da rade na svojim doktorskim tezama što je vrlo pohvalno i, rekla bih, motivirajuće za celu zajednicu i za žene u toj zajednici posebno.

Postoji opšta potreba da se žene podrže i osnaže iz više razloga; najpre zato što samo edukovana žena može dobro da zastupa svoje interese i interese drugih žena, zato što edukovana i osnažena žena može da motiviše druge žene da budu aktivne u društvenom životu i zato što je samopouzdana i društveno angažovana žena pozitivan primer drugima, dobar uzor svojoj deci u zajedničkom naporu za prevazilaženje patrijarhalnih

predrasuda i stereotipa. Ovo je naročito važno u multietničkim i multikonfesionalnim sredinama kakav je Sandžak. I neću se izvinjavati što nisam ni jednom rečju spomenula učešće u političkom životu, izvan one konstatacije, da su nam žene u političkim strankama samo statističke, nemaju priliku da bitno utiču na donošenje odluka, čak ni u strukturama u kojima deluju i rade, ali to nije ništa karakteristično za nas. Republička skupština pokazuje istu sliku o položaju žene u odlučivanju i onoga trenutka kada nas bude bar 30 odsto na mestima odlučivanja, sigurna sam da će ova zemlja znati kuda ide, a ovaj region sigurno ići u bolju budućnost.

VERA MARKOVIĆ

STANJE ŽENSKIH PRAVA – DRAMATIČNO

Od perioda Drugog svetskog rata, deo naše zajedničke, jugoslovenske, balkanske, regionalne istorije – gledano iz današnjeg ugla – bila je diskriminacija žena, marginalizacija iz javnog života, robovanje stereotipima i predrasudama o ženama; a tada, u to vreme rodna uloga žene kao i rodna uloga muškarca bila je neupitna i postojala je opšta saglasnost da harmoniju jednog patrijarhalnog društva, kakvo je tada bilo, čini poštovanje rodne uloge kakvu to društvo namenjuje jednom, odnosno drugom rodu i bilo je vrlo malo konflikata oko toga. Period socijalizma, kad je reč o jugoslovenskoj zajednici, značio je specifičan oblik socijalizma, i ne bez razloga, smatra se periodom naše istorije koji je doneo limitiranu modernizaciju. Kada je reč o statusu žena, ta limitirana modernizacija je bila vrlo malo limitirana, odnosno, ona je donela ženama pravo glasa, pravo na odlučivanje o rađanju, imovinska prava, uz nešto što bi današnjim političkim rečnikom nazvali merama afirmativne akcije. Znači, postojao je širok dijapazon mera, strategija za prosvetavanje žena, za njihovo uključivanje u obrazovanje, u rad, u odlučivanje, uz systemske i u to vreme vrlo efikasne mere zaštite ženskog zdravlja. Padom komunizma u čitavom regionu, posebno u Srbiji, gde je došlo do rata i nedemokratskog režima, pokrenut je snažan talas retradicionalizacije koji je odneo mnoga stečena prava u raznim oblastima; među ostalim, pogodio je i žene, odnosno, odneo je najveći broj ženskih prava koje su prethodno imale. Možda su žene – tu bi se verovatno složile – bile više pogođene, jer je promena njihovog statusa bila dramatičnija od promena u društvu u celini. Sličan proces se događao i u drugim postkomunističkim zemljama, međutim, ono što je karakteristično za

Srbiju je da i danas, osam godina posle demokratskih promena, ona još uvek lebdi između klerikalne, nacionalističke, tradicionalističke i moderne pluralne države i nikako da nađe sidro na jednoj ili na drugoj strani, što se na status žena dramatično negativno odslikava. Kada govorimo o rodnom identitetu, ne možemo, a da ne pomenemo crkvu – kad govorim o crkvi mislim na SPC, jer njen rad i delovanje mnogo bolje poznajem nego što poznajem ostale verske zajednice, ja se izvinjavam, ali tako stoje stvari, to je limitirajući faktor mog izlaganja. U tom procesu retradicionalizacije, rodni identiteti su bili na udaru i oni dobijaju izuzetan značaj zato što su podložni manipulaciji na jedan relativno lak i neupitan način. Nekakav duh patrijarhata kojim odišu crkvena učenja u celini, pa tako i hrišćanska učenja, zapravo duguju onim vremenima u kojima su ta učenja nastajala i rodnim ulogama koje su tada postojale. Crkvene knjige, zbog toga, naravno, ne čitaju se doslovno, i u punom značenju te reči. Ono što se nama dogodilo je dekonstrukcija i ponovna konstrukcija rodnih identiteta prema crkvenim učenjima, koja, na žalost, nisu ni nalik onome što zaista crkvene knjige pišu i onome što je u jednom dugom periodu saživota sa tim religijskim zajednicama postojalo kao rodni identitet, posebno mislim na rodni identitet žena. Tako nametnuti identitet u velikoj meri odudara od onoga što smo u vreme socijalizma imale kao identitete, odudara od duha vremena i odudara od našeg okruženja, ako Evropu smatramo nekim širim okruženjem, a i od onoga što su u međuvremenu druge postkomunističke zemlje postavile kao rodne identitete. Naravno, to odudara i od onoga što su težnje vernika i vernica, odnosno, mnogo je bliže postizanju političkih ciljeva nego zadovoljavanju njihovih duhovnih potreba. Stoga smatram da je za postizanje pune rodne ravnopravnosti u Srbiji, jedan od uslova dosledno poštovanje ustavne odredbe o sekularnoj državi, i povratak crkve i svih vesrkih zajednica u domen privatnog, duhovnog, odustajanje od političkih pretenzija crkve, pre svega SPC, gde ona arbitrira u vrlo bitnim pitanjima koja se tiču odluka o državi i naciji, ne samo oko pitanja morala i duhovnih tema, nego, dakle, o onim pitanjima koja su po svojoj definiciji politička pitanja. Naravno, tu nikako ne bi mogli da krivimo samo crkvu, neki manjak, deficit legitimiteta koji su imale nove demokratske vlasti u različitim periodima u različitoj meri, tražile su da se taj deficit legitimiteta popuni odgovarajućim sadržajem i tu se crkva našla više kao institucija koja se instrumentalizuje, nego ona koja instrumentalizuje političke stranke, politički prostor za svoje potrebe. Uloga crkve kao političkog faktora povezana je sa strukturom političke moći u velikoj meri, i zbog toga, zavisno od toga koje su

političke snage dominantne u određenom trenutku, prisustvo i uticaj crkve na rodne identitete se menjaju tokom ovog perioda. Kao posledica te ukotvljenosti između tradicionalne i moderne vrednosne orijentacije, pojavljuje se odustvo zakonske regulative u oblasti koje su vrlo bitne za rodne identitete; o tome je Zibija nešto govorila, postoje neka sasvim dobra zakonska rešenja, ali nije osmišljen način njihove primene, što limitira njihovo delovanje. Postoji čitav niz primera dobre prakse koja bi trebalo da unapredi ravnopravnost polova, ali postoji istovremeno i otvorena diskriminacija, što sve svedoči o tom konfliktu koji zaustavlja Srbiju u razvoju, a čini rodni identitet i uopšte, stanje ženskih prava u Srbiji dramatično teškim, zbog toga što se ishod ne vidi ni na jednoj ni na drugoj strani; naravno, mi bismo želeli na jednoj strani da bude, ali, najteži je taj period gde se identiteti lome između dva pola. Jedno od pitanja oko koga se permanentno vodi borba još od perioda socijalizma, je pitanje reproduktivnih prava; kod nas je zakon o abortusu donet 1952. godine i od tada postoje sporadične kampanje, u poslednjih osam godina mnogo češće i mnogo žešće – sa stanovišta pronatalitetne, koje dolaze od strane crkve, dolaze od strane političkih stranaka, dolaze od raznih grupa, ekstremno desničarskih i neke od njih su potpuno otvorene. Tu mislim pre svega na kampanje koje vodi SPK i ekstremne desničarske grupe, njihove kampanje su otvorene, ali postoje i one pronatalitetne kampanje koje dolaze iz krila Srpskog lekarskog društva, od intelektualaca, od različitih grupacija koje imaju autoritet u društvu, te su kampanje mnogo perfidnije zbog toga i uticajnije i te kampanje stavljaju u prvi plan zdravlje žena, ili budućnost nacije, ne govoreći direktno o ciljevima koje žele da ostvare. Pod uticajem ovih kampanja više puta je bilo ugroženo pravo na abortus i – odbranjeno je. Znači, nije postignut taj direktna cilj, ali postižu se indirektni ciljevi, indoktrinira se širok krug ljudi i vrlo retko možete čuti na tv, u javnosti, raspravu o abortusu da se ne pomene reč greh. Znači, to je već toliko ušlo u način razmišljanja da je neizbežno u svakoj od tih diskusija. Naravno, iako nije ukinut abortus, postoje i zakonske inicijative koje su sprovedene i postoji ustavna inicijativa koja je efektuirana donošenjem novog Ustava u kome stoji da svako odlučuje o rađanju, što je, znači, sada ustavna kategorija i to se suprotstavlja porodičnom zakonu u kome je vrlo jasno stajalo, kao rezultat duge borbe ženskih grupa da žena odlučuje o rađanju i to smo smatrale velikom našom pobedom; međutim, Ustav je to pravo nama ponovo oduzeo i sada je pitanje trenutka kad će biti reproduktivna prava određena zakonom, odnosno, dovedena pod represiju države.

Danas bi bilo vrlo teško u Srbiji napraviti jedan opšti presek ženskih prava, jer kao i o svakom pitanju koje dodiruje vrednosne sisteme i očekivanja od budućnosti teško bi se složili; možda bi se složili svi u ovoj sali, ali teško svi u ovom društvu. Isto tako je o stanju ženskih prava teško doneti izveštaj oko koga bismo se svi složili. Zato bih možda mogla da pomenem još neku dopunu ovog izveštaja koji je naša vlada predala, to je preliminarni izveštaj Komitetu UN za eliminaciju svih vrsta diskriminacije, znači, posle tih pohvala koje je već pomenula Zibija, i koje su, pre način komunikacije sa državama koje podnose izveštaje nego što je zaista pohvala, dolaze vrlo ozbiljne primedbe i u celini, u mnogim krugovima, pre svega u ženskim grupama, ocenjeno da je taj izveštaj porazan za državu Srbiju, jer tu stoji da su žene nedovoljno zastupljene u imenovanim telima i strukturama vlasti, da postoji sistemska diskriminacija žena u oblasti zapošljavanja, u položaju u zanimanju, u nivou zarada. Komitet od države Srbije zahteva reviziju zaštitnog zakonodavstva radnika, zbog odredbi koje i dalje generišu diskriminaciju – to su vrlo ozbiljne optužbe za jednu državu koja pretenduje da uđe u Evropsku uniju. Komitet, između ostalog, najoštrije osuđuje isključivanje romskih žena iz sigurnih kuća, o tome se u javnosti Srbije vrlo malo zna i mediji gotovo da i ne pominju to, međutim, Komitet je to registrovao i stavio to kao ozbiljnu primedbu Srbiji. Ovako porazan izveštaj – tu ima čitav niz primedbi koje je Komitet naveo – ozbiljnih upozorenja i zahteva da se hitno primene odgovarajuće mere. Ovaj izveštaj nije publikovan nigde, Vlada Srbije nije dala nikakvu izjavu povodom prijema tog izveštaja, preko nevladinih organizacija može da se dobije u internet komunikaciji, ali se, jednostavno, u javnosti nije pojavio niti je Vlada na bilo koji način reagovala primenjujući nešto od ovoga što, ne da je sugerisano, nego je iskazana ozbiljna zabrinutost zbog toga što neke stvari u ovoj oblasti ne funkcionišu.

Htela bih još da kažem da ono što smo imali sa svakom novom vladom, od 2000. godine, jeste udar na ženska prava i svako od njih je moralo da se brani na organizovan način. Bojim se da ćemo i ovog puta morati da sačekamo, da vidimo koja je cena učešća socijalista u vladi, šta oni u tom pogledu smatraju da je u redu, šta nije u redu i kako će izgledati posle konstituisanja te vlade i početka njenog funkcionisanja, kako će izgledati naši rodni identiteti, odnosno, šta se od nas očekuje, šta će da konstruišu što mi treba da proizvedemo. Ja bih volela da mi sad prođiskutujem o tome, da vidimo šta vi od toga prepoznajete kao tačno, šta su vaša zapažanja o tome i šta da radimo.

Diskusija

LATINKA PEROVIĆ

BEZ PROSVEĆENOSTI NEMA VLADAVINE PRAVA

Bilo mi je drago što je ova diskusija bila uključena u raspravu na ovom panelu, ali htela bih da kažem nešto što mi se čini da je opšti problem za srpsko društvo, a možda se na ovom primeru položaja žene najbolje vidi. Naime, nadajmo se da će posle dugih porođajnih muka biti ratifikovan taj sporazum o pridruživanju Evropi i da će polako početi primena zakonodavstva, što je ogroman i komplikovan posao; ali, ja imam veliki strah koji je verovatno vezan za moje profesionalno iskustvo, što mi se čini da ovde ne postoji jasna svest o tome kakav je, zapravo, pravni, socijalni, politički, zdravstveni, obrazovni supstrat srpskog društva na koji će biti potrebno da se ti zakoni primene. I mi možemo doći u situaciju – kakvih je, inače, bilo u modernoj istoriji Srbije – da ima odličnih zakona koji uopšte ne funkcionišu. Dakle, kada se govori o položaju žene, meni se čini da je vrlo važno pratiti sve te inovacije, i normativne i civilizacijske ali je jako važno vratiti se na istoriju tog pitanja u srpskom društvu. Pre svega, mi govorimo o jednom zatvorenom, autoritarnom društvu koje po definiciji stavlja ženu u podređeni položaj. Ja ne mogu reći da nauka srpska nije ništa uradila da društvu predoči saznanja o tome. Molim vas, mi smo uradili važan zbornik o položaju žene u Srbiji kao ogledalu modernizacije, koji je pokrio sve aspekte. Zahvaljujući Helsinškom odboru urađen je zbornik koji se zove “Žene i deca”, a upravo je objavljena jedna važna knjiga o položaju seljanke u Srbiji u prvoj polovini xx veka; urađena su mnoga istraživanja o tome, i meni se čini da u tom snimanju srpskog društva, njegove sposobnosti – izvinite, ja ne mogu da izgovorim reč kapacitet jer mi se čini da se bez nje više ne može govoriti, a ja ne volim da je upotrebavam – znači, mi nemamo jasnu predstavu o tome gde je srpsko društvo. Ono je veoma sporo bilo, vi imate građanski zakonik, prvi u Srbiji, donet 1844. godine, po tom zakonu žena je bila tretirana kao maloumno biće, nije imala pravo na nasleđe; taj zakon je promenjen tek 1945. godine. Vi ste, dakle, uz taj levi pokret koji je, po definiciji, bio emancipatorski pokret za sve marginalne grupe uključujući i tu ogromnu grupu kao što su žene. Ostvarili ste određen napredak i – potpuno ste poništili taj napredak. Došli su novi društveni i novi socijalni odnosi, kod nas niko ne govori o radnom zakonodavstvu,

o svakovrsnoj eksploataciji žena, dakle, to je onaj realni, presni život koji će ostati nepromenjen, ako mi na njega samo nalepimo novo, pozitivno, evropsko zakonodavstvo i ne nađemo neku mogućnost da to društvo iznutra počnemo da menjamo. Ja, naravno, očekujem vrlo mnogo od Evrope, ali ja spadam u one koji smatraju da će bez unutrašnjeg impulsa, to ostati važan spoljni napor koji će imati jako ograničeno dejstvo i taj opšti civilizacijski pokret neće se baviti onima koji iznutra ne ulažu nikakav napor. Tako da mi se čini da je taj uvid u našu stvarnost u to gde je stvarno srpsko društvo danas, veoma nedostatan. Veoma često idem na skupove koje organizuje Helsinški odbor, ja često idem na skupove koje organizuju Žene u crnom, to su jedine organizacije koje neposredno rade sa ženama u Srbiji koje nisu samo objekti te autoritarnosti, zaostalosti, opresije, one su i izraz toga, one se jako sporo u sve to uključuju. Drugo – mi zaboravljamo da je u ratu, žena, po definiciji objekt svih tih patnji; ona preuzima na sebe i porodicu, ona preuzima na sebe i proizvodnju i staranje o deci, dakle, moram da kažem da mislim da je veoma bitno ostvariti taj uvid.

Govorimo o identitetu sandžačke žene. Ja baš ne bih bila u stanju, da kažem, da tačno definišem, šta je to „identitet sandžačke žene“, ali, opet – izvini Ramize, pretvorila sam te u klasika na ovom panelu -ja sam iz Rami-zovih knjiga najviše saznala šta je to ovde bilo i kako je to mučno, teško, pomeranje, sa neizvesnim rezultatom. Znači, mi moramo imati neki prioritete, to je svakako to obarzovanje žena, to je zdravstvena zaštita žena, jer mi svakoga dana čitamo podatke, to su svetske statistike, prema njima Srbija spada među zemlje sa najvećim brojem žena koje umiru od raka, recimo, ili, recimo, ta politika nataliteta, zdravstvenih ustanova, porođaja, društvo je pomerilo težište. Znači, obdaništa, školska nastava, nove ustanove za kulturnu edukaciju, za zdravstvenu zaštitu, postoje sela u Srbiji do kojih niko ne dopire, niti Crveni krst, niti društvene organizacije niti razne specijalizovane organizacije. Tako da – izvinite što o tome govorim, ali mi se čini ako se ove stvari ne bi uzele u obzir, to, naravno, važi i za druga pitanja, ali žena je tu vrlo snažno ogledalo – mi bismo mogli tu Evropu da pretvorimo u neku mantru koja ne menja sadržaj života i u kojoj čovek tu ne pronalazi perspektivu za sebe. To je neka, kako da kažem, dublja dimenzija onoga što se događa i meni se čini jako važnim da se o tim stvarima razlišlja. Ja ne vidim danas nikog drugog ko o tome govori osim tih nevladinih organizacija. Vi nemate široku prosvetiteljsku akciju koju rade zdravstvene ustanove, koju rade prosvetne ustanove, koje rade kulturna udruženja; juče smo govorili o tome da je Evropa vladavina prava, ali nema vladavine prava

bez prosvেćenosti, to su dve neodvojive stvari, to je iskustvo, to je istorija Evrope. Izvinite što ovako govorim, ali mi se čini da je položaj žene baš ta tačka u društvu koja baca vrlo jako svetlo na celu ovu dimenziju društvenog, socijalnog života i na tu odvojenost političke klase od tog realnog života. Ja uopšte ne vidim da se u parlamentu govori o tim stvarima! Znae šta, to su neke stvari koje su realan život ljudi i koje onda izbiju u vidu neke potpuno nekontrolisane eksplozije ili završe u nekoj potpunoj rezignaciji ljudi, koje direktno utiču na taj politički život, na taj vrednosni sistem, mislim da se to jako dobro vidi u onome što je do sada nekakav snimak položaja žene i nikako ne bih to ignorisala, veoma bih to uzimala u obzir.

MLADIĆ, UČESNIK U RASPRAVI

Složio bih se sa konstatacijom gospođe Latinke Perović o tome da ne postoji identitet žene Sandžaka. Jedan jednostavan primer, iz mog komšiluka: kada je moja nana umrla, dolaze ljudi na poklonjenje, i niko ne zna kako se ona zove, svi je oslovljavaju imenom njenog supruga. Ona je ta i ta, žena tog i tog čoveka, i većina žena u komšiluku u kojem ja stanujem, niko je sa imenom i prezimenom nije znao već je svi identifikuju imenom njenog muža. To je jedan primer... Druga stvar; pre nekoliko dana sreo sam mladu ženu koja je završila srednju školu i prosto sam došao do saznanja da je društvo u Sandžaku, a možda to važi i za Srbiju, robovlasničko društvo. Evo objašnjenja: žena o kojoj govorim, radi od 7 prepodne do 23.30, nema nikakva prava, nema zdravstvenu zaštitu, socijalno osiguranje, nikakvo pravo nema...

Na kraju, jedno pitanje za paneliste: da li postoje primeri lokalne prakse gde su žene uključene malo više u politički život, jer smatram da su žene u Sandžaku politički diskriminisane.

RAMIZ CRNIŠANIN

Latinka je malo pre govorila o zdravstvenom osiguranju žena... Danas, nemajući zaposlenje, nemajući osiguranje, jako, jako su u teškom položaju.

Jedan primer, priča koju sam čuo od jedne žene, apotekarice: dolazi starija žena u apoteku i traži sirup za kašalj. To košta 100 dinara, ali ja bogami nemam, samo 50, međutim, apotekarica kaže da ne može tako da joj da lek ako nema dovoljno novaca, a žena pomirljivo kaže: "Pa, ako, dokona sam, pa ću kašljati!" Vidite, ona nema osiguranje, nema novca da

sebi priušti osnovni lek, a mi ovde imamo referenta za rodnu ravnopravnost, bolje je dati tu platu za takve i slične slučajeve, nego što imamo jednog službenika.

VERA MARKOVIĆ

Bojim se da smo se u jednom dužem periodu bavili a i sad se bavimo problemima koje politička klasa zove prioriternim, a to je problem statusa Srbije, odnosno statusa Kosova i rešavanja tog problema; pre toga je bio neki drugi koji nam je bio nacionalni prioritet... Dokle god država robuje nacionalnim prioritetima i nema u vizuri građane, vi ne možete pozvati ministra zdravlja na odgovornost za stanje zdravlja žena, vi ne možete tražiti kampanju za rano otkrivanje raka materice, ili nešto drugo, zbog toga što postoje prioriteti koji se tiču statusa države. Znači, sve je postavljeno na potpuno drugačiji način. Ono što mogu stranke koje deluju na užem regionu, a tu mislim pre svega na sandžačke stranke, one mogu da se bave time u većoj meri kao što mogu i lokalne stranke da se povežu sa lokalnim inicijativama, takvih slučajeva je bilo po Srbiji i onda postižu neke, istina, ograničene efekte u rešavanju nekih pitanja. Međutim, složila bih se sa Latinkom da je tu na prvom mestu utvrđivanje stanja, svi znamo da je dramatično, ali moramo da znamo u kom segmentu i koliko, a to je isto tako odgovornost države, samo što je država ne ispunjava, jer, sada je na prvom mestu pitanje rešavanja statusa Kosova i svako ko postavi neko drugo pitanje kao prioritet, kao recimo, pitanje da nam žene umiru od bolesti koja je izlečiva kada se utvrdi na vreme njeno postojanje, taj, na neki način, ispadne izdajnik, zato što ne poštuje prioritete koje je postavila država, a pri tom država ne ispunjava svoju odgovornost – zdravlje i dobrobit građana.

ZIBIJA ŠARENKAPIĆ

Meni je zaista žao, ako sam shvaćena da tvrdim da sandžačka žena ima neki poseban identitet. Zapravo je reč o tome da region kao takav traži svoj identitet i ako ćemo u jednom trenutku ići ka tome da evropske standarde vidimo ovde, a ne da dižemo kofere i idemo u Evropu, onda ćemo morati – iako bi bilo bolje da to dobrovoljno uradimo – da region posmatramo i iz tog ugla, šta bi ovaj region i žene u njemu, isprofitirali svi skupa, ako bismo više pažnje, u meri koja je moguća u centralizovanoj državi i ne

volim da sve račune ispostavljam centru, ponešto od toga bismo mogli da odradimo i sami, menjajući na neki način pristup i menjajući praksu.

O identitetu još nešto... Enes Diizdarević je napravio odličnu pesmu o ženama iz komšiluka koje poznaje od svog detinjstva, a kojima ne zna ime već ih poznaje kao Rasimovice, Šabanovice... tako da je to već identifikovano.

Statistike iz 2002. godine kažu da je incidenca za rak dojke i rak grlića materice, za Sandžak za malo pa za 10... nečega, veća nego u celoj Srbiji, a Srbija se ove godine identifikovala kao zemlja koja ima najstrašnije stanje kada je reč o smrtnosti kao posledicu raka koji se može lečiti i izlečiti ako je na vreme otkriven. Ti podaci kažu da je Srbija 2002. godine imala na 100.000 stanovnika incidencu od 58 žena koje su obolele od ove dve bolesti, a u Sandžaku je registrovano 67. Možda se meni učinilo da se dobro vidi iz onih primera.... – putuje 12 sati u jednom smeru, jede bajatu hranu iz svoje torbe, da je ta žena potrošena i da tako potrošene žene, ako ih ne podržimo da zastanu malo i ne pripomognemo da se druge žene uključe i svi mi zajedno da se uključimo u poboljšanje položaja, tj. našeg zajedničkog angažmana na tim pitanjima, mi teško možemo imati priču o regionu, pričati priču o sandžačkom identitetu i ma kom nivou tog identiteta.

V Panel:

Represija kao činilac identiteta

SONJA BISERKO

Ulzaimo u završnu fazu konferencije, na redu je tema "Represija kao činilac identiteta". Reč je o suočavanju sa prošlošću i odgovornosti onih za sve ono što se dešavalo u Sandžaku devedestih kao eho politike u BiH. Ta represija je nastavljena na drugi način, sada više kroz intimidaciju i delovanje raznih službi koje su inače ovde delovale, i pre ratova devedesetih. Zato što je Sandžak uvek bio percipiran kao deo „zelene transferzale“ koja povezuje Turku sa Sarajevom. U percepciji srpskih nacionalista na Bošnjake u Sandžaku se uvek gledalo kao na potencijalne neprijatelje. Time je i počela kampanja protiv Jugoslavije osamdesetih, a Muslimani su bili prva žrtva. U toj prpagandi su učestvovali naši prominentni istoričari kao što su Ekmečić, Tanasković, Jeftić i mnogi drugi. Ta teza se provlači do danas, kao i negativni stereotipovi o Bošnjacima. U vremenu posle 5. oktobra [2000], ta, može se slobodno reći politika, je mnogo perfidnija, jer je danas podeljena islamska zajednica, podeljenje su i sukobljene bošnjačke partije i održava se napetost niskog intenziteta. To znači da je sandžačko društvo pod stalnom tenzijom koja se ne rešava nego se stalno podgrejava i na taj način se sprečava dijalog dve strane koje su na tako veštački način podeljene. Delimično i zbog lokalnih nesporazuma ili grupnih interesa ili pak slabih potencijala da se bošnjačka manjina konstituiše kao zajednica.

SEMIHA KAČAR

DRŽAVNA REPRESIJA OD DEVEDESTIH GODINA XX STOLJEĆA DO DANAS U STVARANJU IDENTITETA BOŠNJAKA U SANDŽAKU

Nacije su istorijske, a ne organske ili ontološke pojave. Tri su bitni elementi koji određuju i oblikuju savremenu bošnjačku naciju u postjugoslovenskim zemljama. To je, prije svega, prostor nekadašnjeg Bosanskog pašaluka, koji

je u istorijskom smislu obuhvatao i Sandžak, južnoslovensko etničko porijeklo i jezik, i islam kao duhovnu nadgradnju. Bošnjaci se mogu definirati kao narod južnoslavenskog porijekla i jezika koji se, od ostalih Južnih Slovena istog jezika, razlikuje svojim osobenim vjerskim, odnosno kulturno-političkim iskustvom. Svaki narod, pa i bošnjački, rezultat je posebnih istorijskih, političkih i kulturnih procesa i okolnosti. Bošnjački, kao i svaki drugi nacionalni identitet, predstavlja historijsku, kako kolektivnu, tako i individualnu činjenicu. U svakom nacionalnom identitetu, a u bošnjačkom naročito, postoji, kako ukazuju neki istoričari (Mustafa Imamović), mnoštvo nijansi i razlika, koje svaki od njegovih pripadnika na svoj način doživljava, osjeća i iskazuje.

Sadašnjost iziskuje složenu i diferenciranu sliku prošlosti, obuhvatanje iznijansiranih historijskih pojava u cjelini. Istorija je duboko utkana u turobnu sandžačku zbilju. Istorijom se dobro objašnjava sadašnjost, ali se i aktuelnim vremenom, iz perspektive ovog trenutka, mnoga zbivanja u prošlosti razumiju bolje, i tek u sadašnjosti dobijaju pravi smisao. Vrijeme akcija Koste Pećanca, Draže Mihailovića, Aleksandra Rankovića, tokom čitavog xx stoljeća, kao i one iz vremena takozvana "antibirokratske revolucije" i režima Slobodana Miloševića, ostavili su duboke ožiljke i traume u Sandžaku. Bošnjačke kataklizme u xx stoljeću, posebno ona 1992 – 1995, poput holokauta kod Jevreja, postale su bitnim elementom identiteta Bošnjaka. Još uvijek, međutim, nedostaje osuda državne politike koja je primjenjivana u Sandžaku. Država još uvijek nije spremna da se obračuna sa zločinima i politikom Slobodana Miloševića na način koji je neophodan da se Srbija suoči sa onim što je bila i da se na pravi način distancira od te politike.

Bošnjaci žive u okruženju koje za sebe smatra, bez ikakve dileme, da se rađa s gotovim identitetom, dok se Bošnjacima, s druge strane, uvijek iznova nameće pitanje njihovog identiteta. Junak romana "Gusinjska godina" Zuhdije Hodžića je o tom stereotipnom stanju svijesti i duha govorio: *"Ništa se bolje neće snaći ni naš porod. Jednom će ih nauku učiti škola, a drugom mi kod kuće... Ubjeđuju ih da su Turci a uče ih da mrze Turke. Kad u čitanju dođu do te riječi, a dođu počesto, ona se jadna zagrcnu, obore oči od stida... Svoju decu uče da mrze našu, a našu da mrze sami sebe... Kao da mi nije-smo ništa imali: ni junaka, ni običaja, ni ljudi ni pjesama, ni učenjaka. Ako se neko njihov trnom ubo – sad ga pominju i turaju u knjige, slave i uče. A o nama ništa."* S identitetom i imenom bošnjačkog etnosa vršene su i vrše se i dalje brojne manipulacije. Bošnjaci su, poput drugih balkanskih i evropskih naroda, i bez obzira na posebnosti, i dio cjeline opštedruštvenog postojanja.

Cane Janićijević je ukazivao 1990. da Sandžak nije, kako to neki hoće bukvalno da shvate samo turska riječ, i time sve navodno objasne, već da Sandžak treba shvatiti kao simbiozu najboljih duhovnih i drugih vrijednosti, duboke i stare prošlosti i sadašnjosti. Sandžak čine svi njegovi stanovnici, bez obzira na vjeru i naciju. Naziv jednog kraja, kako je napisao historičar Dragoljub Petrović, (*Helsinki povelja*, maj-jun 2006, kreira narod: “mesno stanovništvo kroz dugi niz godina, vekovima, a ne može se trenutno menjati, patentirati političkim aktom, za potrebe praktične politike”). Ovaj ostatak Sandžaka kome historija nije bila naklonjena, ta “zgura vijekova”, kako ga u XIX stoljeću nazva Mehmed Šakir Kurtćehajić, prvi bošnjački novinar, bio je dovoljno “zaboravljen” i prije raspada jugoslavenske državne zajednice 1991. godine. Ostao je marginaliziran, besputan, sinonim zaostalosti i konzervativizma, gde su Bošnjaci bili izloženi višedecenijskoj društvenoj marginalizaciji. Raseljeni Sandžak je mnogo brojniji od onog pravog. Popisi stanovništva u Srbiji i Crnoj Gori pokazuju da Bošnjaka ima manje u odnosu na popis izvršen prije 15 godina. Seobe su veliki udes koji nije mimoišao tokom XX stoljeća nijednu generaciju Bošnjaka. Permanentna iseljavanja koja su odnijela veliku duhovnu snagu, ostavili su u svim bošnjačkim generacijama duboke posljedice u Sandžaku, gde Bošnjaci, danas, nakon svega, doista liče, na “obrano mlijeko”. Bošnjaci u Sandžaku danas predstavljaju tek ostatak nekada brojne zajednice. Velika je dilema, nakon svega, da li su bili u pravu oni koji su otišli, ili oni koji su ostali. Demokratija je i odsustvo straha. Danas u Turskoj, Bosni i Hercegovini, ima više ljudi porijeklom iz Sandžaka, nego u samom Sandžaku, gde istrajavaju u nadi da će konačno, nakon svega što su preživjeli, tu ipak naći svoj mir i sigurnost, da se zlo nad njima neće stalno ponavljati. Nikada se nismo oporavili, napisali su neki bošnjački historičari (Safet Bandžović), od tih fatalnih seoba koje su nas raspolutile, odnijele snagu. Oni koji su ostali izgradili su, shodno životnim prilikama i svom mentalnom sklopu, pomalo čudan sistem vrijednosti i mjerila pameti.

Sandžak se danas nalazi u dubokoj društvenoj i ekonomskoj krizi koja se osjeća u svim ravnima života. Teško je u siromaštvu biti dostojanstven. S pravom se može postaviti pitanje u kojoj je mjeri moguće realizovati i unapređivati prava manjinskih nacionalnih zajednica u ovakvim nerazvijenim i marginalizovanim dijelovima države, kada se ljudi, bez obzira na svoje skromne prohtjeve, svakodnevno suočavaju sa elementarnim deficitom uslova za kvalitetan život. I samo siromaštvo predstavlja ugrožavanje ljudskih prava. Sumorna prošlost Sandžaka, prepuštena “prisilnom zaboravu” svakako ne smije biti i najava njegove budućnosti. Distanciranje od prošlosti traži

suočavanje sa njom. Bili smo i ostajemo društvo u krizi. Obeshrabrujuće deluje svojevrсна ravnodušnost običnih ljudi kao i pasivizacija onog skromnog intelektualnog potencijala kojeg još uvijek postoji i koji drži do moralnih principa.

Bošnjački pokret u Sandžaku nikada se nije uspio adekvatno i realno institucionalizovati. U Sandžaku dugo već vlada “palanački duh” i atmosfera “kulturnog geta”. Bošnjačku intelektualnu elitu u Sandžaku, ono što se pod tim ovde smatra, gotovu ugušenu u kafansko-kafečajdzijskom dimu, odavno je zahvatio virus tromosti, pospanosti, straha i nesnalaženja, i kao posljedica svega toga podanički mentalitet u širem socijalnom sloju. Istorija pokazuje da se u takvom mučnom stanju narod izlaže spoljnjem uništavanju i unutrašnjem propadanju. Raznovrsni su i složeni psihološki motivi za povijanje pred sistemom. Nisu tu bili samo problemi nedostatka duhovne slobode, prihvatanja ketmanskog obrasca ponašanja, želja za duhovnim i materijalnim komforom i drugi problematični rezoni. Neiskrenosti i servilnosti su defekti karaktera. Mentalitet doista može, ukazuje dr. Latinka Perović, da nadživi svaki sistem.

Ne može se bošnjačka zajednica, sa svojim problemima, svesti samo na imena, tretman i delovanje javnih, privilegiranih ličnosti i “profesionalnih” Bošnjaka, niti samo na organizovanje amaterskih priredbi, isticanje nacionalnih simbola i prigodne programe sa vjerskim sadržajem. Legalizovanje isticanja tzv. “nacionalnih simbola” bošnjačke nacionalne zajednice je u biti, tek dio kozmetičkih promjena, odnosno forma bez suštine. Na polju kulture, jačanja nacionalne svijesti, razvijanju ozbiljnih projekata koji bi uticali na jačanje bošnjačke nacionalne svijesti, istraživanju sopstvene kulture, jezika, istorije, tradicije postignuti su skromni rezultati. Dolazi do simbioze politike, demagogije, lažnih veličina, kičerskog provincijskog glamura i raspojasanosti. Amaterizam u kulturi, osim pogodovanja vlastima ne unapređuje kreativne potencijale manjinske zajednice niti kultiviše bogatijima ličnosti građana u manjinskom položaju. Treba se odreći iluzija da svi oni koji se pozivaju na bošnjačke interese, to čine iz najčistijih moralnih pobuda. Bošnjaštvo je bez pomoći, posebno Bosne teško održivo. Grad koji ima dva univerziteta i tri obdaništa, ima više nezaposlenih nego čitava Crna Gora, ne može sam. Realna je opasnost da se i unutar ovako podijeljenog Sandžaka, što su pokazali i posljednji izbori, nastavi sa daljom parcijalizacijom i usitnjavanjem prostora na kome Bošnjaci žive, sa njihovom marginalizacijom.

Da bi se izvršio neminovni društveni i kulturni preporod Bošnjaka neminovno je, između ostaloga, da se redefinira odnos prema sopstvenoj istoriji,

koja se, pak, mora bazirati na racionalnim prosudbama reljefnih istorijskih etapa i dionica. Istorijska iskustva nam ne daju pravo na preveliki optimizam, pošto je naš identitet, sa raznih strana, višestruko bio dovođen u pitanje, ali nam izvjesnu nadu daje činjenica da smo ipak preživjeli posljednju deceniju xx stoljeća, da ćemo i mi, zajedno sa drugim, naći svoje mjesto u zajednici evropskih naroda.

MIRKO ĐORĐEVIĆ

IDENTITET IMA MNOGE ODREDNICE

Koliko je pitanje identiteta složeno pitanje u vremenu u kome živimo, znate vrlo dobro i sami, evo, o tome se razgovara već dugo i na ovoj konferenciji, ali ne samo na njoj. Pripremajući temu, na umu mi je bilo saznanje, recimo, koliko evropskih komisija radi na jednom jedinom pitanju koje se zove evropski identitet. Stotine akademika iz ključnih evropskih zemalja rešavaju to pitanje, između ostalog, hoće li ta Evropska unija biti „hrišćanski klub“, ili će tu ući i Turska; zatim, pravoslavne zemlje i dokle će se ona širiti ili će biti građena prema paradigmi, kako je delovalo do nedavno, *Karolinške imperije*. Stvari dobijaju na brzini, kao što vidite, EU je u svoj sastav uključila i neke pravoslavne zemlje i nazire se kao naddržavna celina koja bi trebalo da reši jedno vekovno pitanje, da nacionalne, etničke, verske antagonizme neutralizuje.

Od obimne teme pitanja evropskog identiteta sam odustao, ali neka mi bude dopušteno da podsetim na još jednu dilemu unutar tih razmatranja. Naime, da li Evropa svoj identitet duguje islamu i islamskoj kulturi – misli se na Kordovski kalifat, prevođenje Aristotela na arapski pa onda na evropske jezike – ili Evropa svoje korene vuče iz antičkog, grčkog nasleđa koje se neposredno vezivalo za latinski jezik i Rim.

Iako će o ovoj i sličnim temama uskoro i u Beogradu biti dosta rasprava, moram konstatovati da u Srbiji, u određenim krugovima intelektualne i političke elite, prevladuje svest koju možemo izraziti pitanjem – zašto mi tamo da idemo kada ćemo mi pravoslavci biti manjina? Jer, navodno, Evropska unija je katoličko-protestantska, pri čemu se zanemaruje činjenica da i neke od pravoslavnih zemalja pristupaju Uniji.

Identitet svi traže i svi ga utvrđuju, to je legitimno pravo i mi ovde, iako smo čuli sjajna izlaganja na konferenciji, daleko smo od toga da utvrdimo sve komponente i sve tangente identiteta Sandžaka i šire naravno, je, mi ovde, na

Balkanu imamo i više razloga za to. Balkan je ta legendarna *Catena Mundi*. Identitet ne treba uzimati prema nekoj odrednici, identitet je proces koji se gradi i koji podleže promenama. Kada govorimo o identitetu Bošnjaka (a može i o identitetu Slovaka, Srba i td...), on se izvodi iz jezika, tradicije, religije, veroispovesti, ali ne može se samo na to svesti. Identitet ima mnoge odrednice i različit je u korpusu jednog naroda. Jedne su komponente identiteta srpskog naroda u Vojvodini a drugačije su komponente identiteta srpskog naroda na Kosovu, u Sandžaku ili Bosni. Početkom devedesetih godina, kada je počelo ludilo, nismo imali ni u nauci ni u istoriografiji, pa ni u publicistici rešena dva pitanja: ideja kulturnog jedinstva naroda počiva na jeziku i težnja ka ostvarivanju te ideje je potpuno legitimna. Međutim, kod nas se nije primetilo kako se od te normalne teorije o kulturnom jedinstvu jednog naroda, prešlo na ideju etatičkog jedinstva, te se ideja kulturnog jedinstva pretvara u svoju suprotnost i parola „svi Srbi u jednoj državi“, „svi Hrvati u jednoj državi“, postaje parola imeprijalnog osvajanja teritorija. Ovde kod nas, imperijalizmi malih naroda su se pokazali kao izuzetno, agresivni, koji svoju agresivnost iscrpljuju uzajamno se potirući. .

Diskusija

SENAD PEĆANIN

REDUCIRANJE NACIONALNOG NA RELIGIJSKI IDENTITET

Na neki način mi je drago što na ovoj konferenciji nema učesnika iz Sarajeva, sebe ne računam jer su moji razlozi dolaska sasvim drugačije prirode, jer mislim da je jako bitno da se o ovoj i sličnim temama razgovara prije svega u dijalogu Beograda i Novog Pazara, a onda, zašto ne i drugih evropskih prestonica. Ali ne nikako na način kako je često to znalo biti, od početka devedesetih na relaciji Novi Pazar – Sarajevo. Mislim da je iskustvo koje je narod u Sandžaku, da kažem prije svega Bošnjaci u Sandžaku, ima kroz projeciranje sasvim nerealnih želja u saradnji sa Sarajevom, jeste vrlo slično koje Srbi u Hrvatskoj imaju kroz svoje gledanje na Beograd, odnosno Hrvati u BiH kroz traženje prvog partnera za razgovor u Zagrebu.

Pažljivo sam pratio sve ono što se govorilo ovde i primećujem bitnu, suštinsku razliku u onome o čemu govore gosti iz Beograda i domaćini iz

Novog Pazara. Primećujem, a moguće je i da se varam, da je kod domaćina iz Novog Pazara primetno da se identitet prije svega svodi na nacionalni identitet, odnosno na pitanje odbrane ugroženog nacionalnog identiteta, što je s jedne strane, moguće i razumijeti, a bojim se da dugoročno nije racionalan odabir zaštite, na kraju krajeva, i tog nacionalnog identiteta. Naime, ja mislim da je identitet jedne zajednice, jednog društva puno kompleksniji i puno složeniji od samog nacionalnog identiteta. Recimo, nakon dugo vremena sam u Novom Pazaru i meni je za, ništa manje od nekih odluka države koje su bitne za interes Bošnjaka u Sandžaku, recimo, meni puno o identitetu Bošnjaka govori činjenica da u centru grada imate neku tablu na kojoj se reklamira fakultet za bankarstvo i trgovinu Janićija i Danice Karić, s jedne strane, i fakultet islamskih nauka, kao reklama, s druge strane. Meni to puno jako govori o identitetu ove sredine. Govori mi o identitetu ove sredine činjenica da je 80% čak, velikih, skupih kuća, dvospratnih, trospratnih čak, neomaltano (nemalterisano), bez fasade. Znae, kad idete iz Sarajeva prema Fojnici, ima jedan deo prema Kiseljaku, onaj dio gde su bošnjačke kuće, one su skoro identične kao ove u centru, čak, Novog Pazara. Dakle, neomaltane, bez fasade. Zakonomjernost je da u onom dijelu uz put, na kome počinuju hrvatske kuće, te kuće su sa lijepim, uređenim fasadama. Meni to jako puno govori o identitetu sredine.

Identitet je puno kompleksniji, puno neuhvatljiviji nego što bi se dalo jednostavno ga projecirati. Ja, recimo, nudim osjećaj elementarnog ljudskog stida kao vrhunski kriterij identiteta na način kako to ja recimo, sasvim pouzdano znam da sam Bošnjak, a da nisam Srbin. Pa, po tome što je mene puno više stid nacionalnog lidera Sulejmana Ugljanina nego nacionalnog lidera Velje Ilića. Ja se stidim, naravno, i Velje Ilića, ali ovoga me puno više stid, tako da po tome sasvim pouzdano znam da sam Bošnjak. Bojim se da je uglavnom pogrešno postavljena teza o problemima zaštite ili stvaranja bošnjačkog identiteta u odnosu država – Bošnjaci, država – manjinski narodi. Tačno je da postoji jedan vrlo važan, kompleksan sloj pitanja koja se upravo reguliraju na način odnosa države i građana, ili u ovom slučaju, jedne etničke grupe. Međutim, ne mogu da vjerujem da je ovakva urbanističko-arhitektonska, nemilosrdna, vulgarna devastacija onog prelijepog grada Novog Pazara koga ja pamtim od prije rata, da je za to, recimo, kriva država, da je kriv Beograd. Bojim se da je kriva isključivo i prije svega, lokalna vlast. Sljedeća stvar koju sam zapazio jeste tendencija koju sam, takođe, zapazio i u Bosni i Hercegovini, a to je sve češće svodenje pitanja identiteta – najpre smo imali kompletno svodenje identiteta na nacionalni identitet, a sada imamo jednu

gotovo nevjerovatnu činjenicu, tendenciju koja je postala potpuno vidljiva – dalje reduciranje identiteta sa nacionalnog na religijski. To je posebno opasno u sredinama poput Novog Pazara, jer ja mislim da je najsigurniji put za nestanak Bošnjaka upravo svođenje njihovog identiteta na religijski. I tu je odgovornost verskih lidera apsolutno ključna, a mislim da oni, nažalost nijedan od njih, ni izbliza nije dorastao značaju svoje istorijske uloge koju ima. To nije ni čudo za Novi Pazar s obzirom na činjenicu da takav isti problem postoji i u Bosni i Hercegovini i to od lidera koji biva rado priman i u evropskim prijestonicama, naravno, govorim o reis ul-ulema Islamske zajednice BiH Mustafi Ceriću koji kao rješenje muslimana u Evropi nudi nešto apsolutno nevjerovatno – teoriju novog društvenog ugovora, pri tome se pozivajući na Rusoa, što je paradoksalno. Dakle, on nudi upravo ono što bi trebalo biti potpuno cilj, svakog onoga kome je stalo do ravnopravnosti i integracije muslimana u Evropu, on nudi potpuno odvajanje i to sve u cilju inauguriranja jednog vjerskog autoriteta, evropskog – više to nije ni tajna – očito vidi sebe i zarad ostvarivanja te osobne ambicije, on muslimane, pa čak i u BiH koji krvavo stiču pravo na svoj identitet, on ih vraća nekoliko decenija unazad, reducirajući ih na njihov vjerski identitet i onda tražeći, ne građanska, nego vjerska, prava na osnovu nekakvog ugovora, pozivajući se na Rusoa i Teoriju društvenog ugovora.

I, na kraju, htio sam govoriti i o „vehabizmu“ ali mislim da nije bilo baš primereno, zbog toga što u situaciji kada dvadesetak mladih ljudi u zatvoru već 16 mjeseci leži, postaviti pitanje u kontekstu „vehabizma“ na nekom skupu, na neku teorijsku ravan izdizati, ali, svejedno, mislim da je možda sada prilika. Meni se, naime, čini da je ovo zgodna mogućnost da o „vehabizmu“ natuknemo nekoliko riječi kao o identitetskom pitanju, a to povežem s onim što sam maloprije govorio vezano za odnos država – građani, ili država – etnička grupa kao bitan, ali ne kao isključivi, možda ne ni kao najvažniji odnos koji regulira, definira identitet. Naime, šta da radimo ovde – očito da država Srbija kao i država BiH, problem „vehabizma“ postoji i tamo – nije samo problem na relaciji verska zajednica – država, već je riječ o tome da postoji tendencija pred kojom – državni organi, lideri, pojedinci oficijelnih vjerskih zajednica, islamske zajednice – uglavnom zavlache glavu u pijesak, a to je pokušaj očite promjene identiteta muslimanskih vjernika u ovom slučaju, koji su većina Bošnjaci. Da li je legitimno nametati, boriti se za promjenu onog identiteta, dakle, identiteta muslimana među južnim Slovenima koji je očuvan, njihovog muslimanskog identiteta koji je očuvan praktično duže od 550 godina na našim prostorima. Sada je na djelu pokušaj

potpunog mijenjanja tog, odbacivanja tog tradicionalnog identiteta, prihvatanja nekog drugog ne želeći da kvalificiram jedan ili drugi pristup, da li je prihvatljivo menjanje identiteta na način, recimo, spoljašnjeg obilježja kao prvog, nesumnjivog vizuelnog znaka identiteta svakog čovjeka, bude, kod muslimana, koji se po odeći, izgledu, nisu vjekovima razlikovali od svojih susjeda nemuslimana, da bude, kod muškaraca, recimo, duga brada i kraće pantalone, kraće nogavice, pokrivena žena, da budu škole u kojima su djevojčice odvojene od dečaka, da bude jedan potpuno drugačiji sistem vrijednosti od onoga koji je postojao i postoji duže od pet vjekova. Vjerujem da je to jedna jako zanimljiva tema i mislim da je jako važno što se na ovakav način danas ovde razgovara u Pazaru.

SONJA BISERKO

To je možda jedan od novih fenomena, jer nacionalizam gubi svoju mobilizatorsku moć i da se prešlo na religiju, ali to bi moglo da se vrati kao bumerang i samoj srpskoj zajednici, pravoslavnoj ili bilo kojoj crkvi koja se da instrumentalizirati u tom smislu. Zato je i ovo vrlo važna tema i ovde i to treba posmatrati u nekom širem kontekstu, svetskom, da kažem, u sklopu terorizma kao glavnog neprijatelja, kako se on produkuje, što autentično, što se generiše iz određenih centara da bi se pitanje neprijatelja problematizovalo preko nekog drugog, a ovde je reč o bošnjačkoj zajednici. To jeste jedna velika tema koja zahteva verovatno širu diskusiju na čitavom Balkanu, zato što se ne radi o vehabijama, kao što kaže Pećanin, ovde u Sandžaku, nego i u Bosni i svim drugim sredinama. To svakako nije naivna tema i zato treba identifikovati probleme i dokumentovati sve to.

MEHMED SLEZOVIĆ

Ovde jedan prostor, u suštini, daje obeležje jednom narodu, a ne narod prostoru. Kada je reč o ovoj dimenziji bošnjačkog identiteta na ovom prostoru, ona se ni u kom slučaju ne može niti minimalizovati niti marginalizovati, što znači da bošnjačkog, nacionalnog, kulturnog i političkog identiteta ne bi, zapravo, mogli da bude bez Bosne kao političkog, geografskog i kulturološkog faktora i obima na kojima se, zapravo, formira, izgrađuje i realizuje identitet Bošnjaka.

SONJA BISERKO

Problem je u tome što ni Bosna ne postoji kao društvo, kao funkcionalna država i otuda ta slaba veza između Sarajeva i Sandžaka i Sarajeva i Beograda. Jer, Bosna se, ustvari, bori za svoj vlastiti integritet i identitet kao

država s obzirom na to da je etnicki podeljena Dejtonskim sporazumom. Tu je posebno važna i činjenica da je Beograd trajno opedeljen da Bosnu drži kao taoca za svoje dugoročne ciljeve i aspiracije. Mislim da su ti problemi upravo multiplikovani zbog te činjenice da je Bosna još uvek nefunkcionalna država.

RAMIZ CRNIŠANIN

Nije se ovde nacionalni identitet Bošnjaka pokazao nesposobnim da generira neke pokrete, već je on ugušen religioznim identitetom. Ja sam bio nedavno u Prištini – nijednu jedinu ženu nisam video zadržanu, sa maromom, a ovde toga ima dosta. Ovde je tačno da se nastoji promeniti ne samo spoljašnje obeležje, nošnja i sl. kao jedno od obeležja identiteta, nameće se nešto što se jednoj grupi ili grupici sviđa. Onaj mladić reče juče da se stide postupaka koje su radili, oni su ljudima u džamijama bacali testije, skidali biste heroja, crtaju mjeseci i zvijezde po spomenicima to su stvari opasne po jedan identitet koji još nije stvoren kod Bošnjaka. Na to mi treba da reagujemo odmah, da ne bude kao u onoj anegdoti kada čovek puca na miša koji mu pretrča preko stomaka.... sa obrazloženjem da sprečava da se tu ne stvori „džada preko njegovog trbuha“....

ESAD MADŽOVIĆ

Kaže se u narodu da „prazna vreća ne može uspravno da stoji“, a ja ovu dosetku narodnu vezujem sa utiskom da smo pokazali jedno veliko, elementarno neznanje u Novom Pazaru i Beogradu kada je reč o događajima ovde. Ne postoji sistem vladavine prava, a mi se ovim pitanjima najviše i bavimo ovih dana na konferenciji zato što su ta prava, ljudska, ugrožena. Nažalost, ka ostvarivanju tih prava mi ne idemo kao građani prema svojoj državi, nego biramo put na koji stupamo kao Bošnjaci, kao Vojvođani ili slično. Neznanje, ispraznost koju pominjem na početku, to je ono o čemu svako od nas treba da razmišlja, a ne to, da li Evropa za svoj identitet treba da zahvali islamskom ili antičkom grčkom, rimskom nasleđu. Bošnjaci su pokazali i opšte političko neznanje, pri čemu ne mislim na legitimnu borbu političkih stranaka unutar bošnjačke zajednice, za vlast. Na lokalnom nivou, to je u redu, ali u regionu, mogli su postići konsenzus i pokazati praktično kako izgleda ta borba za prava Bošnjaka, ali te podele su isuviše krupne da bi se o tako nečem moglo govoriti. Moramo znati šta želimo da bismo to i ostvarili.

LATINKA PEROVIĆ

Identitet nije stalna kategorija, to je nešto što se stvara i trpi promene. Ako vi problem identiteta u Srbiji gledate, ne sa etničkog, nego sa civilizacijskog stanovišta, u XIX veku je identitet = patrijarhalitet = zaostalost. Znači, ko nije Srbin, nije patrijarhalac, on znači, nema ni taj etnički identitet, to dolazi tek kasnije, što se sada, u ovim ratovima, kao nekakva odbrana prema drugome, apsolutizuje. Inače, identitet ima čitav niz karakteristika, dođete do regionalnog, etničkog, kontinentalnog, to su jako promenljive kategorije...

DŽEMAIL ZORNIĆ

Država, u slučaju islamskih verskih zajednica u Srbiji, krši sopstvene zakone, registruje nešto što je već registrovano....Ravnomerni regionalni razvoj, toga nema u Srbiji.... Nezaposlenost je velika, ima 22.000 nezaposlenih, a oni koji rade, prema statistici, imaju prosečnu zaradu 15 do 17.000 dinara; kada je reč o infrastrukturi, Telekom je dozvolio 1000 priključaka u Novom Pazaru koji ima 120.000 stanovnika, o tim stvarima treba da razmišljamo, kakva je struja, kakvi su naši putevi? Ako odemo do Sjenice, ljudi tamo nemaju 5 kilometara asfalta na teritoriji cele opštine. Kako je u Tutinu? E, kad sve ove stvari rešimo, onda ćemo lako razgovarati i o identitetu.

[u ovom trenutku nastaje polemika lokalnog karaktera u kojoj učestvuju Ramiz, Semiha, Zibija, publika o tome da li se bolje živi danas nego juče... može li se govoriti o ravnomernom regionalnom razvoju, itd.]

TOMISLAV ŽIGMANOV

Tek jedan podatak, imam dodati. Podržavam snažno stav gospođe Perović koja je rekla da treba imati racionalnu sliku o svemu kada se govori o određenoj temi. Vidite, glavni koordinator u Vladi Republike Srbije za izradu plana regionalnog razvoja Republike bio je Bošnjak, Bajram Omeragić.

DŽEMAIL HALILAGIĆ

IDENTITET SATKAN OD STAHA

Slušajući ove diskusije na konferenciji, pada u oči da govore uglavnom gosti iz Beograda i Novopazarci te se upitah da li uopšte pripadam ovom identitetu

o kome je reč, da li pripadam bošnjačkom nacionalnom korpusu. Moje zapažanje koje ću izneti je sledeće – beležio sam neke grafite na zidovima zgrada i nekim objektima na putu ovamo; grafite koji veličaju Radovana, Ratka, i ostale „junake“ srpske, Šešelj je srpski junak, naravno, video sam mržnju koja iz tih natpisa izvire, poruka da „treba ubiti, zaklati Šiptara“, proterati „zele-nog“ i, mogu vam reći, da u takvom jednom okruženju teško možete biti spo-kojni i misliti o nekim običnim stvarima, od egzistencije, zarade, školovanja, putovanja i dalje. Kad živite u takvom ambijentu, steknete jedan novi iden-titet – identitet satkan od straha. Svi vi znate šta se događalo u kraju u kome ja živim (Priboj), to su neke zapadne granice Sandžaka, ljudi koji su izgubili svoje najbliže, kojima su zapaljena imanja i izgubljena celokupna imovina, oni ne smeju da govore o toj svojoj nesreći. Ako se nađu u takvoj sredini, da se o tim stvarima govori i piše, da mu se govori da „stane, spusti loptu“, ako ga čelnici lokalne samouprave nazivaju neprijateljem Srbije, ako ga bije poli-cija i ako ne uspijevaju da ga ipak zaustave u iznošnju istine o prošlosti, onda za taj posao angažuju Bošnjake, Bošnjake iz Novog Pazara. Znači, Bošnjaci koji imaju moć u Novom Pazaru, oni kroje sudbinu i nas Bošnjaka tamo u Priboju, ali ih i ne zanima naša sudbina, kako mi i u kojim uslovima živimo. Čujemo ovde priču da u Novom Pazaru postoje tri univerziteta. Pitamo se kakve koristi ima Priboj od ta tri univerziteta? Nikakve! Nijedan kadar, školo-van na tim univerzitetima, nema nikakvo utemeljenje u Priboju. Ako se malo vratimo na istorijsku dimenziju Priboja, 81. godinu Priboj nema svog glavnog imama. Uvijek im dovode sa strane i to je neka državna politika. 250 godina u Priboju nije sagrađena ni jedna džamija. Ovde pričamo da imamo čak dvije islamske zajednice, kakve koristi? Priboj je u urbanom pogledu najuređeniji grad na Balkanu, ili, evo, u Sandžaku, ima 860 muslimanskih domaćinstava, nema džamije. Gde je bio taj muftija sandžački, gde je bila ta Islamska zajed-nica, gde je bio taj legitimitet i identitet? Vernici idu po kućama, u jednu dža-miju u brdu, i u jednu džamiju kojoj se skriva istorijsko ime! A, ko to radi? Nažalost, ime skriva ta Islamska zajednica. Ime te džamije je Hasan-agina džamija. Eto, o tim stvarima naša „braća“ u Novom Pazaru nemaju ni trunke osjećaja, u novinama i na tv samo se priča o Novom Pazaru, da su tamo putevi loši, da je ovo, da je ono, a mi smo do skoro slušali i sada slušamo, čet-ničke pjesme na radiju Priboj. Ne smeš da se buniš, kaže se, „ćuti, ne biju po ledima“. Na popisu 1991. godine, u priboju je bilo 33 odsto Bošnjaka, sada, po popisu iz 2002. Bošnjaka je 17 odsto.

VI Panel:

Kultura u oblikovanju regionalnog identiteta

MEHMED SLEZOVIĆ

Tokom proteklih decenija na ovom prostoru su se razvile vrlo značajne teme, pre svega u okviru različitog načina gledanja na ovaj prostor, a da pri tom niko nije poricao njegovu originalnost, njegov kulturni specifikum; međutim, optike su bile različito usmerene, do toga da su neke nosile i neke reduktivne oblike posmatranja, da bi na kraju opstajalo kao prilično osetljiva tema koja se tiče identiteta, ali i jednog specifičnog načina gledanja na sve ove probleme i to nimalo slučajno. Dakle, na ovom prostoru, poznato je, nukleus je prve srpske države, Raške, ovde su prisutni najstariji spomenici srednjovekovne srpske kulture, spomenici od izuzetnog kulturnog značaja koji su već na listi UNESCO; ovaj prostor kasnije, baštini izuzetno značajne spomenike islamske kulture, tokom vekova izgradio je jedan svoj višeslojni kulturni identitet; on je prepoznatljiv u širem mozaiku kulturnih prilika i kulturne geografije i, naravno, da je vrlo bitno da se mi danas pozabavimo i ovom temom, ali, možda u kontekstu naše sveopšte teme upravo i zbog toga da jednostavno nije moguće govoriti ni o kakvom identitetu, pogotovo ne danas, ukoliko se on ne vezuje za kulturu. Ovo proizilazi iz ukupnih integrističkih procesa u Evropi koji mnoge kulturne identitete naroda današnje Evrope, zapravo, svode na kulturno pitanje. Ja se nadam da ćemo mi otvoriti i zanimljive teme, dotaći sugurno pitanja koja možda dosada nisu bila u optici i da će naši panelisti sigurno biti u prilici da daju adekvatne odgovore na sve ove probleme koji se danas vezuju za ovaj prostor u kulturnom pogledu.

EKSTREMNA KRIZA NACIONALNOG IDENTITETA

Šta podrazumeva definicija identiteta, u svetlu onoga što se moglo čuti u ova dva dana na konferenciji, za nekog ko se bavi psihologijom: to nije tako jednostavno pitanje kako izgleda u prvi mah, jer čovek ima veliki broj identiteta, neki nisu uopšte pomenuti u ova dva dana niti su, pretpostavljam, oni na koje vi mislite. Svaki čovek ima polni identitet, ali ima i uzrastni identitet, nije isto biti mladić, nije isto biti starica; onda postoji zbir tih identiteta koji daju, na kraju, ono što se zove doživljaj čoveka kao sebe, osećanje njegove jedinstvenosti i ta razlika koja je takođe zanimljiva kod identiteta – način kako vi sebe doživljavate i način kako vas vide drugi. To je jedan vrlo interesantan problem koji nekad ume da bude vrlo drastičan, da drugi ne žele da vas vide drugačije nego što vas vide, čak i onda kada vi imate potrebu da promenite svoj identitet i da se onda, recimo, izjasnite kao pripadnik neke verske zajednice ili neke nacionalne zajednice. Možda je za to zanimljiv primer sadašnjeg kandidata Demokratske stranke za predsednika SAD, Baraka Obame koji, pored toga što je polucrnac, u Americi se smatra da je Afroamerikanac, njegov otac je musliman iz Kenije, ostavio ga je dosta rano i umro, drugo ime mu je Husein, iako više puta navodi da je hrišćanin, jedan broj Amerikanaca ima veliku potrebu da ga vidi kao muslimana iako je on dosta jak vernik i hrišćanin – to bi mogao biti snažan primer kako se razlikuje način kako vas ljudi vide, i način kako vi sebe vidite i doživljavate. To ne mora biti uvek isto, ali mi se čini da je to u slučaju Bošnjaka jako naglašeno, dakle, razlika u tome kako oni sebe vide i kako ih vide drugi.

Mišljenja sam da je redukcija identiteta na nacionalni identitet već nešto što traži odgovor, i ova dva dana se razgovor kretao velikim delom na takav način i to nije slučajno zato što je u poslednjih petnaestak godina, sa početkom raspada Jugoslavije pitanje nacionalnog identiteta postalo centralno pitanje; odmah zatim i problem – pitanje nacionalnog identiteta postaje problem zbog koga su ljudi kasnije gubili život i najstrašnije stradali. Osim priče o identitetu postoji nešto što se naziva kriza identiteta. Ja bih se usudio da branim – to je inače, psihoanalitička teza – da je prenaplašavnje nacionalnog identiteta velikim delom rezultat krize identiteta. Vi uvek imate čoveka koji strašno naglašava svoj nacionalni identitet i imate neko neprijatno, blago osećanje da on sam ima problem sa tim svojim nacionalnim identitetom, i da to prenaplašavanje nacionalnog identiteta ima

funkciju da neku nesigurnost u pogledu sopstvenog postojanja, krize, toga – “ko sam ja” – zatvori! Sa tog stanovišta, postoji teorija koja kaže da ne može biti slučajno – to nije pravilo, ali to jeste istorijska činjenica – da su često glavni nosioci ekstremnih nacionalnih pokreta, pripadnici tih nacija sa rubnih područja, u smislu da je faktička činjenica koju većina ljudi, kada je kažete, pogleda vas, da Hitler uopšte nije Nemač, Hitler je Austrijanac; vi znate da je – ne bi trebalo da pretvaram ovo u neki veseli razgovor, to nije vesela tema – da je Vojislav Šešelj verovatno jedini Srbin u istoriji srpskog naroda koji ima potvrdu Istorijskog instituta SANU, da je Srbin. Vi ste to zaboravili, podsetiću vas, da je opozicija u Skupštini, dok je pomagao Miloševića, neprekidno podsećala na to i onda je on uspeo, sa socijalistima, da Skupština zvanično uputi pismo SANU, ona je to prosledila Istorijskom institutu, i naravno, pošto je tamo bilo, na sreću, i razumnih ljudi koji su odbili da se bave takvim stvarima, ali su nerazumni, kojih je i tamo, kao i svuda kod nas bilo u većini, preglasali ove u manjini. Bilo je tu i raznih, anonimnih pretnji ovima iz Instituta koji nisu hteli da učestvuju u toj šaradi, a onda je, na koncu, Institut, „posle duboke analize“ izdao potvrdu Šešelju da je on Srbin.

Raspadom bivse Jugoslavije otvorio se proces stvaranja nacionalnih država i u tom procesu počelo je ogromno takmičenje, ko je čistiji i jasniji pripadnik te nacije kao jedini kvalifikovani da bude pripadnik te države, da bude onaj ko može biti nosilac njenog kulturnog, ekonomskog života, političkog života i vi dolazite tada u jednu potpuno apsurdnu situaciju, da ljudi ne znaju ništa o istoriji svoje nacije, ne znaju ništa o nacionalnom identitetu (primer, slučaj Labus kao kandidat za predsednika Srbije, rečeno je da je njegovo prezime jevrejsko, a on jadnik išao na Svetu goru, da pokaže kako je prave vere...), dakle, neprekidno se u samoj Srbiji otvaralo pitanje ko je, zapravo, Srbin. Ova ekstremna kriza nacionalnog identiteta ima tendenciju da istakne taj identitet koji pod normalnim okolnostima uvek postoji kao proizvod akulturacije – prihvatanja jedne kulture u kojoj se mi rađamo, i koju mi prihvatamo. Kultura ima svoje eksplicitne i implicitne vrednosti – ove eksplicitne proučavaju sociolozi, antropolozi, međutim, postoji sistem implicitnih kulturnih vrednosti i normi, koga više proučavaju psiholozi, koji takođe pripadaju kulturi. Kultura se jako razlikuje po tome koje vrednosti i norme se smatraju dominantnim i obično psiholozi to istražuju. Realno, to u jednoj kulturi možete pratiti proučavanjem, kako bih rekao, stavova, iskaza, tekstova ljudi iz te kulture, naravno, pre svega pismenih, možete raditi u moderno doba, od dvadesetih, tridesetih godina

xx veka pomoću testova, da utvrdite koje vrednosti dominiraju u datoj kulturi. U tom pogledu postoje neke tipologije kultura koje su nesigurne; ali su pravljene, na primer, postoje kulture okrenute više ka materijalnim nego duhovnim vrednostima, imate kulture koje neke druge vrednosti mogu staviti kao centralne, ali je sigurno da se svaki čovek rađa u određenoj kulturi, prihvata svojom socijalizacijom, rastom, razvojem, vrednosti te kulture, ali je problem i nama samima što se kultura menja, i vi možete, pod određenim okolnostima, da prihvatate vrednosti nekih drugih kultura. Negirati da se čovek rađa i živi u datoj kulturi i da prihvata njene implicitne i eksplicitne vrednosti je netačno, pogrešno, i odgovor na ekstremni nacionalizam i šovinizam nije akulturni model u smislu da smo mi ljudi van kulture, nego je, naravno, odgovor u ovome o čemu ja govorim, da normalni razvoj, normalni identitet podrazumeva nacionalni i kulturni identitet, ali da on ne mora uopšte biti primarni i da, van svake sumnje, ne mora da bude onaj koji određuje čoveka u potpunosti. Dakle, čisto nacionalno poreklo je postalo sinonim za pravu, razvijenu ličnost i ja sam više puta čuo komentar koji – kada sam ga prvi put čuo, bio je relativno zaprepašćujući – čuo sam od jednog nacionaliste „da on nas žali!!!“, da nismo dovoljno Srbi. Ja sam se dosta zamislio kad sam prvi put to čuo, šta on to tačno hoće da kaže, razmnišljao sam o tome da taj čovek ima žaljenje jer mi nemamo ono što on ima, pripadnost jednoj velikog grupi. E, sad, da kažem i ovo: pripadnost jednoj nacionalnoj zajednici ima veliku prednost, ovako, fanatična pripadnost, jer je nacionalna zajednica najveća grupa kojoj možemo pripadati. Odmah da kažem i to da čovek ima potrebu da pripada različitim grupama, to je iskonsko svojstvo čoveka, nije lako biti sam na ovom svetu, ima i takvih ljudi koji su platili visoku cenu opoziciji prema društvu, prema veri, prema onome što je dominantno, ali, svi mi smo pripadnici različitih grupa. Mogu da nađem jedan sasvim bezazlen primer – ja sam psiholog, nikad nisam prošao pored, a putovao sam mnogo, nekog ko je psiholog, u nekoj zemlji, na ovom svetu, a da nisam stao i rekao, „dobar dan kolega, kolegice, čime se vi bavite, šta radite...“ Znači, ja pripadam jednoj velikog skupini na ovom svetu, grupi ljudi koja se zove psiholozi. To je grupa kojoj ja pripadam, što mi je jako drago i vrlo sam vezan za tu grupu. Drugim rečima, čovek ima potrebu da pripada grupi, ali stvari postaju drastične onda kada krize tog nacionalnog identiteta postaju jedino merilo i apsolutna su misija toj nacionalnoj grupi, nacionalnim vođama i nacionalnom programu, postaje kriterijum „zdrave“ ličnosti.

Vi ste često imali utisak da ekstremni nacionalisti pokazuju izvesne znake blage neuravnoteženosti i vas je uvek čudilo kako pripadnici njegove nacionalne zajednice to ne primećuju. Oni su često veoma agresivni i oni su posebno netolerantni prema onima koji dovode u sumnju neke od tvrdnji koje se odnose na tu nacionalnu zajednicu u celini. To svedoči, zaista, da postoji kriza identiteta i da bi se moglo cinično reći da je Hitler, kao Austrijanac, rešavao problem svog identiteta, naravno, uz podršku i saradnju velikog broja ljudi, sve veću i veću, dok na kraju, jedan veliki narod nije imao iza sebe, tako da je to rešavao tako što je napravio nacionalni program koji je u centar stavio nekakve imaginarne ili stvarne interese nemačkog naroda, i on kao vođa tog naroda, to rešava. Znači, on je krizu svog sopstvenog identiteta rešio tako da je stavio čitav jedan narod u službu odbrane vlastitog nacionalnog identiteta.

Mi smo stekli utisak da je u procesu stvaranja tih nacionalnih država to završeno. Međutim, pokazuje se da je to još uvek jedna velika tema – posebno što pojedini narodi u tom procesu dovršavaju izgradnje tih nacionalnih država na Balkanu – i još uvek se menja politička situacija u kojoj se nalaze. Primer samo bošnjačkog naroda koji je, najpre, raspadom Jugoslavije, podeljen da živi u dve države, to su BiH i SCG, a onda se odvajanjem Crne Gore, našao u situaciji da sada živi u tri države. Kolika je konfuzija u odnosima Srbije i Crne Gore, neka me neko ispravi ako grešim, ja ću sada pokazati po jednoj stvari, a važila je ta stvar još pre nekoliko meseci, iako su Srbija i Crna Gora dve nezavisne države, sa carinama, propisima, menjaju se automobilske oznake uskoro, počće menjanje i pasoša – mislim da su još uvek crnogorski advokati mogli da brane pred sudovima u Srbiji iako je to nemoguće, u pravnom smislu. Očigledno, percepcija da ste još uvek u jednoj državi. Znači, to je jedna potreba da se nova istorijska situacija, stvaranje novih granica, na neki način prihvati i da se vidi koje su posledice. Sa tog stanovišta, ja ne mogu da odgovorim nikada na pitanje identiteta drugoga, ja mogu samo da ga saslušam i da sa njim razgovaram. Formiranje tog identiteta prolazi kroz različite faze. Za mene je, ipak, centralno pitanje kako će se na identitet Bošnjaka na prostoru bivše Jugoslavije odraziti ono što se dešavalo od 1992 do 1995 godine, zločini i genocid s obzirom da- u istoriji se pokazuje da narodi koji su to imali u svojoj nacionalnoj istoriji, a imali su i nije samo reč o jevrejskom narodu, navešću i jermenski narod – to sećanje seže duboko i daleko. Sećate se da je pre nekih tridesetak godina ubijen u Beogradu turski ambasador, njegove ubice su bili Jermeni, i ubijeni i njegove ubice su rođene posle tog genocida koji se desio

za vreme Prvog svetskog rata. To govori jasno da odnosi između Jermena i Turaka do dana današnjeg nisu regulisani. Teorija o istorijskom vremenu i ranama od genocida – to je jednostavno netačno i primer jermenskog i turskog naroda strašno opominje, Turska ne prihvata da se dogodio genocid, ona priznaje da je bilo zločina, ona priznaje da je bilo i krupnijih zločina, ali tvrdi da nije postojala namera.

Ovaj primer uvek ističem kao dokaz da neće i ne može sam protok vremena rešiti problem. Niko ne može o identitetu jednog naroda tako dobro govoriti kao pripadnik tog naroda i ono što se može učiniti to je da se razgovorom o zločinima i osudom zločinaca, može pomoći da sama ideja o zločinu ne postane jedna trajna karakteristika identiteta jednoga naroda, koja će onda za generacije koje će se tek roditi, imati dosta ozbiljne konsekvence.

Istraživanja koja imamo pokazuju da je etnička distanca u Srbiji najveća prema Albancima (gotovo stopostotna) i prema Bošnjacima (jedva nešto niža), prema Hrvatima je relativno opala, prema Slovencima je relativno niska, što pokazuje da je to promenljivo.

GORAN BAŠIĆ

SEGREGATIVAN MULTIKULTURALIZAM

Moram priznati da što više ova rasprava odmiče i što više slušam različita izlaganja odustaću od koncepcije i rada koji sam pripremio, i nastojaću da sa vama ovde podelim samo neke refleksije. Evo, i razloga zašto odustajem od prvobitno zamišljenog: najpre, čini mi se, da smo u ovoj raspravi govorili samo o elementima teme koje nam je organizator skupa zadao; jednostavno, čini mi se, da nismo dovoljno govorili o sandžaćkom identitetu, moj utisak je da smo više govorili o bošnjačkom identitetu u Sandžaku ili još preciznije, govorilo smo o bošnjačkom identitetu u srbijanskom delu Sandžaka. Ja Sandžak još uvek, bez obzira što je razbijen u dve države, ali još uvek ga smatram jedinstvenim regionalnim prostorom. Čini mi se, da čak ni u onom personalnom smislu više ne govorimo „Sandžaklije“, znači, ne ni Bošnjake ni Srbe ni Crnogorce nego Sandžaklije iz crnogorskog dela Sandžaka koji bi imali sigurno drugačiju percepciju, ali, ako sam nešto naučio družeći se sa vama i krećući se po raznim delovima Sandžaka to je da identitet u različitim delovima Sandžaka, čak i među pripadnicima iste etničke zajednice nije isti. Ljudi, nekako, po mentalitetu, su drugačiji,

možda grešim ali to je nekako, moj utisak družeći se sa bošnjacima u Novoj Varoši, Priboju, Tutinu, Pazaru, Rožaju itd. To je, jednostavno, jedna od tih refleksija koje sa vama želim da podelim, vi me slobodno opovrgnite, ja ne kažem da je ovo tačno, ali u svakom slučaju to je u prilog onoj ideji koja nije originalna sama po sebi, i koju smo više puta čuli, a to je, da je identitet dinamična, otvorena kategorija koja je podložna promenama, da ona, u osnovi, kad govorimo o nacionalnom identitetu ili etničkom identitetu; postoji taj primordijalni kišobran koji sakuplja tih nekoliko osnovnih karakteristika, ali, on je potpuno otvoren i za savremena zbivanja i uticaje, to je prosto neminovno. Međutim, ja kad studentima – imam, inače, dva predavanja koja se odnose na etnički identitet -počinjem predavanje, počinjem jednim trikom, pitam ih ko su oni, ko ste vi, svakog pojedinačno! 95 odsto njih mi kaže – ne znam! Vezuju svoj identitet za nekakav funkcionalni, za polni, statusni i tako dalje, malo ko mi kaže – ja sam Srbin, ili – ja sam Bošnjak, ja sam Mađar, vrlo malo njih vezuje svoj primarni identitet za etnički ili za nacionalni. Još jedna od tih teza koju nismo otvorili, a koja mi se čini vrlo značajna za raspravu o identitetu, jeste da se identitet ne mora formirati na osnovu tog nekog istorijskog pamćenja, nekih sentimentata koje mi preuzimamo od predaka, tradicije, iz neke naše kulture. Identitet se može formirati i na osnovu percepcije drugih zajednica koje su oko nas i ta percepcija ne mora biti pozitivna. Ona može biti negativna, ona može biti naopaka – ima jedna dobra knjiga koja govori upravo o priznavanju identiteta, jedno poglavlje je posvetićemo tim identitetima koji su tako formirani, a prisetimo se samo pripadnika jedne zajednice koja nas okružuju – Roma. Njihov identitet se formira na osnovu negativnog – sve vreme, otkako su napustili svoju postojbinu – na osnovu negativnog vrednovanja u susretu sa zapadnim civilizacijama. Kad kažem „zapadnim“ tu mislim i na hrišćansku i na muslimansku kulturu.

Rasprava o identitetu je otvorena na globalnom nivou, znači, nama se naša muka ovde čini najznačajnijom – i bošnjačka i opšte srbijanska, balkanska, ali ta rasprava se u savremenom svetu vodi na nekoliko nivoa i ja ću samo kratko o tome; ona se vodi, znači, na tom postkolonijalnom diskursu gde se podrazumeva da su bivše kolonije, bivši dominioni, pod snažnim uticajem sada kultura koje dolaze iz afričkih, južnoameričkih država koji su nastanjuju u tim liberalnim, uglavnom zapadnoevropskim državama i povratno menjaju tu kulturu. To je sada jedna snažna rasprava koja je otvorena i u teoriji i u praksi i nedavno je objavljena knjiga – na konferenciji je već pominjana kontraverzna teorija o sukobu civilizacija. Međutim isti

autor je 2005. godine objavio još jednu knjigu koja je, po meni, još otvorenija i moram priznati da, kad sam čitao tu knjigu, imao sam isto ono osećanje koje sam imao kad sam čitao u vreme studija "Main Kampf"! Knjiga se zove "Ko smo mi" i posvećena je preispitivanju američkog nacionalnog identiteta. Hantington je ovoga puta napustio svoju teoriju o sukobu civilizacija donekle i duboko je zabrinut za sudbinu bele, protestantske Amerike i to, ne toliko u njenom sukobu, njenom suprotstavljanju sa afroameričkom kulturom nego sa hispanoameričkom kulturom koju smatra, jednostavno, štetnom za identitet Amerike, onakve kako je doživljava najveći deo konzervativne Amerike. Hantington tu iznosi jednu temu koja se posle – što više o njoj razmišljam i što više čitam konzervativnu literaturu umesto liberalne koja je meni bliža, to je tema da Amerika upravo jednom kosmopolitizmu, jednoj otvorenosti, kako je barem većina nas percipira, da je ona vrlo etnocentrična, da je ona konzervativna; u tom okviru, otvara se jedno pitanje koje je i kod nas vrlo značajno, a to je sledeće: kako bi se promenom izbornog sistema u Americi – a mi znamo da je taj sistem, većinski, jedan od stubova američke demokratije i duboko su Amerikanci svesni da bi usvajanjem nekog drugog modela izbornog sistema – Afroamerikanci, Hispanoamerikanci, bili bolje reprezentovani u američkom društvu i političkom sistemu. U tom slučaju, ukoliko bi se otvorila Amerika prema identitetima i priznavanjem identiteta tih grupa, da li bi došlo do balkanizacije Amerike, da li bi Amerika podelila sudbinu koja se uglavnom vezuje za naš prostor? Ovu, da je nazovem, raspravu o američkom identitetu, namerno potenciram da bih izveo priču o jednom uskom identitetu na prostor jedne šire perspektive. Pogledajte Ameriku u perspektivi kakvu vidi Hantington. S druge strane, u poslednjih samo nekoliko meseci mi imamo jednu signifikantnu odliku američkog društva u odnosu na politiku multikulturalnosti koja se razvija i kroz afroamerički pokret i kroz razne multikulturalne pokrete. A to je da će u izborima za kandidata Demokratske stranke za predsednika Amerike, biti Afroamerikanac kome je srednje ime Husein, ili će to biti žena. Znači, to je jedna pobeda ove liberalne Amerike u odnosu na ovu konzervativnu. Međutim, time ta rasprava o identitetu nije zatvorena u Americi.

Druga stvar o kojoj neću govoriti jer je profesor Đorđević dobro načeo samu temu, ne samo načeo nego i otvorio, jeste problem identiteta Evropske unije. Očigledno je to proces u kome Evropa, osim tih ekonomski, političkih i drugih aspekata integracije, nastoji da u tom širokom prostoru identifikuje i te različite kulture, jezike, tradicije, etnose i td. Međutim,

jedno pitanje tu nije otvoreno, a čini mi se vrlo važnim, važno je i za ovu naše prostore, ne samo za Sandžak, a to je da će Evropa ili bar ovaj njen deo, morati da se suoči i sa tim da će neke od priznatih identiteta koji imaju svoje vrednosne sisteme, koji imaju svoje kulturne identitete morati da proguta u tom smislu da će morati da menja onaj identitet koji se smatra – u okviru hrišćanske paradigme i evropskih sistema vrednosti – univerzalnim koji je, kao takav i institucionalno etabliran u onom korpusu ljudskih prava i td. Opet ću govoriti o primeru Roma. Malo ko od nas zna da Romi imaju svoj sistem vrednosti, da imaju svoje običajno pravo – Romani kris – prema kojem uređuju odnose u svojoj zajednici, imaju svoj kulturni identitet – Romani pen – u okviru koga se kreira nekakva kulturna politika Roma na evropskom nivou. Takođe, muslimanska zajednica ima pravo da prema nekim svojim šerijatskim običajima organizuje svoj društveni život i sa tim se suočila Brtianiija kada je kreirala svoju multikulturalnu politiku koju je, inače, kreirao Indijac, koji je do titule došao upravo obavljajući funkciju predsednika komisije za strategiju multikulturalizma u V. Britaniji. I upravo ta strategija je uvažavala običaje i šerijatsko pravo muslimana. Tu dolazim do Srbije i vrlo kratko ću se osvrnuti na etnokulturnu politiku Srbije. Ako govorimo o tom identitetu Srbije, vrlo je jasno da se on jednostavno, razvija u dva pravca; jedan je, čini mi se, dominantniji, to je taj koji počiva na mitu o Kosovu, snažnoj tradiciji, Srpskoj pravoslavnoj crkvi itd. i drugi koji zahteva modernizaciju, građansku Srbiju i slično, koji, prosto, nije skriven, ali nema onu snagu koju bi možda bilo poželjno da ima. Međutim, u tom, može se reći, jazu Srbije, može se reći da postoji i treća Srbija kojoj ne pripadaju svi oni ili većina onih koji nisu Srbi. I, jednostavno, prema tim ljudima ne postoji nikakva strategija multikulturalne politike, etnokulturalne politike. Čini mi se da ni jedna demokratska vlada – neću govoriti o vladama pre 2000. godine, ali ću govoriti o četiri vlade koje su od tada konstituisane. Nijedna nije izgradila, definisala politiku prema manjinskim identitetima. Kakva ta politika može biti? Po meni, može se kretati u tri pravca i sva tri su legitimna. Ona može biti integrativna i mora podrazumevati svaki identitet svake etničke zajednice i pokušati da izgradi, u okviru građanskog identiteta, da postigne bazični konsenzus, kako to kaže Milan Podunavac, o vrednostima koje su zajedničke za sve građane Srbije. Čini mi se da se tu malo šta uradilo i da, jednostavno, takva Srbija – čini mi se, čak i da je ova naša rasprava govorila u prilog tome da nema potencijala da se takva Srbija u doglednom vremenu izgradi. Druga politika multikulturalnosti bi bila kroz segregativni multikulturalizam i ja mislim da

je ona u ovom trenutku dominantna politika naše vlade. Šta znači taj, po meni segregativni multikulturalizam – jednostavno, sprovode se standardi zaštite manjina koji se implementiraju u okviru manjinskih zajednica koje nemaju više komunikaciju, ne sa većinom, ne sa drugim manjinskim zajednicama, nego među sobom. I vrlo često se ta relacija između manjinskih zajednica, institucija ili većine, svodi na relacije između manjinskih lidera i institucija u državi i otuda ne treba da nas čudi da nam je etnička distanca takva kakva jeste, uz sve nepovoljne okolnosti koje nas okružuju. Treća politika bi mogla da bude asimilacija manjina i ona je legitimna ukoliko se uzme u obzir da se većina liberalnih država, velikih država i odlučila za jednu, jednostavno, tihu asimilaciju manjina uz jedno nemešanje u politiku identiteta koji se smatraju stvarima ličnog izbora pojedinca. Kad govorimo o bilo kom identitetu – uzmite poslednji popis stanovništva, pojavile su se grupe u Srbiji koje do sada nisu bile popisane. Ima Banačana, ima Sremaca, ima 100.000 Jugoslovena, ... Sandžaklija nema. Niko nije sprečavao ljude u Sandžaku da kažu da su oni Sandžaklije. Ako pogledate proširenu listu o popisu stanovništva u republičkom Zavodu za statistiku, videćete da postoje regionalni identiteti. Ali, šta je odgovor: identiteta ima ili ga nema, ljudi ga prihvataju ili ga ne prihvataju, on se može konstruisati, ali sudbina konstruisanih identiteta se u istoriji pokazala kao malo održiva

FARUK DIZDAREVIĆ

ZNAČAJ PROSTORA ZA KULTURU

Iskreno, nisam računao na ovakvu zainteresovanost, a bogme ni na ovakvu kondiciju koju ste pokazali, pa sam mislio da će biti jedno 5, 6, ...8 ljudi, sa druge strane stola i danas sam prilično nemilosrdno skratio moj tekst izlaganja i skratio na desetak minuta u kojima ću akcentovati nekoliko pitanja koja čine okvir kulturne slike Sandžaka. Naravno, ova slika se odnosi na cjelinu Sandžaka i, naravno, sa jednim akcentom na ovaj srbijanski dio, jer, na delu je neverovatno brzo udaljavanje ova dva pola Sandžaka, ovog koji pripada Sbjiji i onog koji pripada Crnoj Gori na šta ja, inače, ne pristajem i ne prihvatam.

I površni uvid u kulturni život u Sandžaku ukazuje na zabrinjavajuću suženost kulturnog prostora. Uslovi za kulturni život u Sandžaku na prostoru države Srbije postaju veoma nejednaki, toliko nejednaki da se razdaljine između pojedinih sredina mogu mjeriti desetljećima, hajde, patetično

da kažem – vjekovima. Tako, u jednoj regiji, glavne su mete elementarna kultura, a drugoj, glavni kulturni ciljevi su redovno prisustvo poznatih i atraktivnih umjetnika Evrope i svijeta, glamurozni festivali, preskupi rok koncerti. Nedostatkom kulture stvaraju se praznine i u životu ljudi i u životu sredine. Sjeničani, na primer, s naporom održavaju kakvu-takvu kulturnu nit, jer im ne radi čak ni dom kulture, za čiju rekonstrukciju nema para. Potrebe za kulturom postaju sve manje i sve selektivnije, ali ne po vrijednosti kriterija, već po dostupnosti u kojoj materijalni činilac igra odlučujuću ulogu. Mehanizam potiskivanja izražava se i u sužavanju samostalnosti kulture. Određeno joj je društveno tutorstvo dovođenjem na čelna mesta partijskih aktivista i finansiranjem iz opštinskih budžeta. Budžeti sandžačkih opština, sa eventualno, po kojim izuzetkom, siromašni su, a iz njih se u najvećem stepenu finansira kultura u lokalnoj zajednici.. Uz ovo, procenat koji se izdvaja u lokalnoj zajednici za kulturu je mali. Bez izuzetka, predsjednici opština imaju „tvrde uši“ za kulturu, u to sam se lično uvjerio za poslednje četiri decenije. Samo nekoliko programa se sufinansira od strane republičkih Ministarstava kulture. Ono što je u kulturi Sadžaka ipak dobro organizovano, što vrijedi i što ima društveno i svako drugo opravdanje, razumije se, u ostavrenim rezultatima, moralo bi da dobije dovoljna sredstva za savremeno i svestrano djelovanje. Osiromašene, bez kvalitetnih kadrova, profesionalne ustanove kulutre sa ogoljenim, ponegde i sasvim osiromašenim programima rada, upotpunjuju ovu sumornu sliku. Do skora je na ovim prostorima bio prilično razvijen amaterizam u različitim vidovima ispoljavanja, od folkloru do pozorišta, no, teškoće nisu zaobišle ni to. U principu, sredstva za finansiranje amaterizma nisu velika, neko je izračunao da ona ukupno godišnje iznose onoliko koliko naši sugrađani potroše plativši po jednu kafu sa mineralnom vodom u nekoj osrednjoj kafani. Znači, sav taj novac, skupljen na jednom mjestu ne bi osiromašio društvo, ali, ako se ne bi obezbjedio, ugrozio bi amaterizam koji je ipak dio kulture, pogotovo u malim sredinama u kojima se ne realizuju kvalitetni profesionalni programi. To su često i jedini programi u našoj zbilji, tako da mi ne idemo u neke empirije, jedini kulturni programi iz korpusa amaterizma.

Kulturna politika u državi i u ovom njenom dijelu Sandžaku, čini mi se, pred velikim je ispitom. Ako se nešto ne promijeni, buduće generacije lako mogu ostati bez misaonih putokaza.

Liste kandidata u kulturi usredsređuju se, rečeno je, po pravilu, na partijske aktiviste. Takva kulturna politika ne primjećuje one mnogobrojne

mlade, veoma sposobne kulturne radnike, istina, još šire nedovoljno poznate, možda i zato što nisu imali ni prilike ni mogućnosti za to. Više nego ranije, sada se pogrešne odluke u kadrovanju, odmah uočavaju. Kultura ne bi smjela da propusti korak, odnosno, da ga prepusti nekom drugom, recimo, samo profesionalnim političkom osmatranju i odlučivanju. Znam da je to u ovom času teško postići, ali se treba uporno zalagati jer ćutanje, makar bilo i protestno, niko ne čuje, pa ga se ne može ni uvažiti. Kulturno nasleđe, posebno nepokretni spomenici kulture islamske provenijencije na teritoriji Sandžaka, ovđe mislim i na dio koji pripada Srbiji i na dio koji pripada Crnoj Gori, zanemareni su i veoma ugroženi. Mislim na ono malo još preostalih spomenika. Zaštita pomenutog spomeničnog nasleđa ne bi trebalo da postane znak, amblem, pa da se briga o njemu svede samo na bošnjački narod, čak iako bi u njemu bilo stručnijih kadrova, nadležnih institucija i novca. A nema: ni stručnih kadrova, ni institucija, ni novca, već bi tu kulturnu obavezu morale da preuzmu pomenute države. Odbrana od nehumanističke, čak necivilizacijske komotnosti, morala bi se i to voljnim zauzimanjem svih nadležnih zamijeniti programom aktivne zaštite, pri čemu bi se svakako na prvom mjestu nalazile obaveze detaljnog popisa i rekognosciranja svakog spomenika posebno, a zatim ustanovljenja neposrednih zaduženja u oblasti njihove zaštite i daljeg života. Samo takođe, izbjeci da oni budu „alajbegova slama“ da svako može da je razvlači. Stvaranje pretpostavki da kulturna dobra budu javna i dostupna, osnova je demokratskog kulturnog života. Samo na taj način dobiće se toliko željena propusnica za evropsko kulturno tržište. Na njemu svaka kultura, pa i kultura o kojoj smo govorili juče i danas više vrijedi, ako je vrijednosno ujedinjena sa ostalima. Tako se osigurava sigurnija i jasnija, zaslužnija zapamćenost u tom magičnom evropskom prostranstvu kojem i mi pripadamo, ne formalno i teritorijalno, već rezultatima. Izgleda da danas knjigu, možda uz prećutnu saglasnost javnosti, zamjenjuju baterije agresivnih masmedija, folklorna galama estrade, balkanski sindrom takvih i drugih opuštanja, i slično.

Razumljivo, sve se ovo odražava i na izdavačku, kulturnu djelatnost. Na prostoru Sandžaka nema izdavačke adrese kojoj je osnovna djelatnost štampanje knjige. Naši brojni, dokazani književni stvaraoci najprije se moraju snaći da obijezbede sredstva za štampanje svojih knjiga, a onda da traže izdavače, ovđe u Srbiji, u BiH ili Crnoj Gori. Po našim gradovima nema ni knjižara, to su papirnice koje prodaju kancelarijski materi-

jal i eventualno po koju knjigu. Po broju knjiga u javnim bibliotekama, na začelju smo i u Srbiji i u Crnoj Gori.

Na ovom prostoru održava se jedan broj kulturnih manifestacija, od kojih neke sa višegodišnjom tradicijom. *Limske večeri poezije* u Priboju, *Slovo sa Lima* u Prijepolju, *Večeri poezije* u Bijelom Polju, *Sandžak – inspiracija likovnih umjetnika*, u Novom Pazaru, *Književni susreti*, u Plavnu, festival folklor, *Sandžački susreti*, *Smotra dječijeg kulturnog stvaralaštva u Priboju*, *Zlatna pahulja*, u Rožajama. Sve ove manifestacije su otvorene ne samo za stvaraocce koji žive u Srbiji i Crnoj Gori već i za one iz okruženja. Valjalo bi razmisliti da se iz ovog kvantiteta, pogotovo kad je reč o tolikom broju književnih manifestacija na relativno malom prostoru, izdvoji i sačuva ono što je najvrednije, što podstiče i afirmiše sopstvenu kulturu i razvija regionalnu saradnju.

Sandžak je višenacionalna sredina, biti zatvoren, osobito u kulturi, znači biti bespovratno osuđen na vidik svoje sredine i na među svoga okruženja. Biti izdvojen znači biti bezprizivno osuđen na udaljavanje od budućnosti. Onima koji su omamljeni uskonacionalnim vidom, ako bi se prihvatio takav bon-ton, može se to vrlo brzo dogoditi. I ovde su, kao zbirni znak na našim prostorima, donijele brojne nesreće, čije posljedice i danas žive. Najveći dio sandžačkih Bošnjaka svjestan je toga, a one rijetke tendencije da se treba okružiti samo svojim vrijednostima, se ne prihvataju. Višenacionalne zemlje osjećaju se bogatijim kada se na njihovim etničkim “turnirima” saradnički i ravnopravno sučeljavaju kulturna dostignuća njenih naroda i etničkih grupa. Za to treba da su stvoreni određeni preduslovi. U Sandžaku je prilično slabo razvijena mreža kulturnih ustanova, muzeja, arhiva, galerija, nema još uvijek nacionalnih institucija koje bi doprinosile utvrđivanju nacionalnog identiteta Bošnjaka. Nisu formirana ni umjetnička udruženja, osim dva – tri, što je izuzetak od pravila. Udruživanje umjetnika je davnašnje iskustvo, smišljeno je kako bi ujedinjili umjetnici što svestranije javnosti predstavili svoje stvaralaštvo, ali i da bi osigurali svoje pravo u toj istoj javnosti. U našoj zemlji, finansijska snaga kulture nikada nije bila velika, nekada su, kako-tako, kulturu pomagala i veća društvena preduzeća. U novije vrijeme se i na ovim prostorima javljaju privatni preduzetnici, ali oni nerado daju novac za kulturu i kulturne programe. To je realnost i to treba reći. Sve te okolnosti dovele su kulturu iz potoka siromaštva u kojima je uvijek bila, u rijeke bijede u kojima će, tako se čini, poduže ostati. Razumljivo, sve je to uticalo i na javni autoritet kulture koji se toliko upadljivo smanjio i toliko stalno umanjuje, da se često i ne

primećuje. Kao da smo pred obustavom kulture, ustvari, kao da se vrijeme odlučilo, da u savladavanju ponora krize, da se zaustavi kultura, vjerujući da će tako, sa manje kulture ili čak bez nje, izbjeći dalje i veće osiromašenje. Umjesto podsticaja, najviše se afirmiše ideja o preživljavanju, odnosno, o čekanju boljeg, dakle, nekog drugog vremena. Ali, mi smo u svom vremenu i mora se osmišljavati program baš za ovo, naše vrijeme. U njemu se, uprkos svim krizama, mora pronaći odgovarajući prostor za kulturu koji neće dozvoliti da se pokidaju one životodajne spona koje ona daje ostalim oblastima života. Stara formula da, koliko ima para toliko ima i muzike, izgleda, opet se aktuelizuje. Njome sada odgovorni pravdaju svoju nemoć, ili nehaj da osiguraju novi ekonomski poredak u kulturi koji ne bi i danas počivao na šifri da je i to malo dovoljno, jer, sutra može da ne bude ni toliko. Međutim, upravo danas, u fazi tranzicije, ta teorema s muzikom i parama, mogla bi i morala bi da se drugačije osmotri. Recimo, da se postavi i ovako: ako bi bilo više muzike, bilo bi više i para. Tako reformisana jednačina sa ove dvije poznate, sa parama i muzikom, dakle, afirmisala bi novi pristup da se iz krize neće moći izaći stalnim restrikcijama već radom i znanjem, znači, i kulturom. Tek kreativno određen i angažovan čovjek, zna da teškoće nisu nesavladive. I umije da ih premosti, birajući na raskršćima vremena onaj put koji ga vodi u promjene.

Uprkos raznim teškoćama, ipak, kulturni život i umjetnost Bošnjaka Sandžaka u novije vrijeme, su se snažnije razvijali. Značajna kreativna dostignuća, savladavanje lokalnih okvira, prihvatanje evropskih postulata kreativnih izražavanja, uz nastojanje da se sačuva sopstvena kulturna specifičnost, povećan procentualni odnos u različitim kulturnim ostvarenjima u sredinama gde žive, vidni su izrazi kretanja naprijed. Zaključujući po stvaralačkim dometima sandžački Bošnjaci nimalo ne zaostaju za drugim u državama gde žive, a to, priznaćete, nije nevažno.

MEHMED SLEZOVIĆ

INTERKULTURALNOST – DIMENZIJA SANDŽAČKOG IDENTITETA

Govoriti danas s aspekta kulture kao faktora zbližavanja ili razdvajanja, nije više tako jednostavno. Složenost ovom pitanju daju činjenice globalnog kretanja koje menja mnoge dosadašnje ustaljene relacije. Kultura je davno prestala da postoji stvar po sebi, postala je sredstvo i oruđe ideoloških, političkih, ekonomskih i drugih činilaca, pa je sada vrlo važno razdvojiti sve te,

kulturi ipak strane nanose, od njene čiste supstance. Kraj xx i početak XXI veka doneo je krupne promene. One su uopšteno, označene stvaranjem novog svetskog poretka, što bi, u najopštijem, piodrazumevalo proces globalizacije, planetarni proces koji se različito posmatra, doživljava i definiše. Za neke je to vrsta sukoba civilizacija i kultura, za neke, opet, novi oblik neokolonijalizma i supremacije zapadnoevropske kulture i civilizacije, suprotno ovom, za druge opasnost lagane dominacije nekih drugih kultura i civilizacijskih paradigmi za koje se do skoro verovalo da su mrtve i stvar istorije. Iz intelektualnih krugova Evrope čuju se i takvi stavovi i ocene u vidu vapaja koji upozoravaju na smrt evropske kulture i evropskog duha. Sa druge strane, na Istoku, bilo pravoslavnom ili islamskom čuju se parole o ugroženosti ovih kulturnih paradigmi. Ovo sve govori da se svi osećaju ugroženim, zaplašenim i da svi uočavaju jednu krupnu promenu kojoj je svet izložen. Posmatrano istorijski, Evropa je uvek prevazilazila svoje unutarnje razlike i sebe gradila tako što je projektovala opasnost i te opasnosti su za nju imale različitu boju. U samom korenu njenog nastanka bila je opasnost „zelene“ boje islama nakon čega su preduzeti krstaški pohodi sa namerom oslobađanja svetih mesta hrišćanstva, da bi znatno kasnije ta opasnost dobila i druge boje – poznati su opisi „žute“ opasnosti, pa potom „crvene“, koja je bila bliža i stvarnija, a sada je opet na redu „zelena“ boja njenog, civilizacijski mlađeg brata. Islamski svet, sa druge strane, suočava se sa decenijskim sukobima, procesima unutarnjeg vrenja i ratovima koje Zapadna alijansa ili inscenira ili direktno vodi – Irak, Iran, Palestina, Avganistan, Liban – sve su to poligoni krvavih dešavanja, dok Iran ostaje permanentno dnevna – politička tema. Pravoslavni svet suočen je sa svojevrsnom tranzicijom iz kominističkog totalitarizma u kapitalizam, nažalost, istog takvog odličja, Rusija koja je u aktivnom političkom dijalogu sa Zapadom iz pozicije pobeđenog protivnika tokom hladnog rata, ponovo traži ulogu velike sile na globalnoj mapi moći. Stare civilaizacije, Kina i Indija, obnavljajući se u svakom pogledu, sa smeškom posmatraju ovu nerovozu na Zapadu. Svet se očito promenio, sa ovom promenom došlo je i do promene optike sa kojom se gleda na tekovine zapadne civilizacije i kulture takođe i na resurse drugih civilizacija i njihovih kultura, koje pokazuju žive tendencije.

U ovakvoj slici, Balkan dobija jedan svoj značaj; naime, poznato je da se Balkan kao kulturni pojam formira sa dominacijom Osmanlija, da u sebe uključuje slojeve vizantijske kulture, islamske kulture, ali da duboko ispod njih takođe, zrače kulture antičke Grčke. Jugoslavija jeste bila jedna

od paradigmi Balkana, ali pozitivna paradigma, međutim, imala je sudbinu kakvu je imala i, u kratkom osvrtu na njenu sudbinu, da kažem da je raspad bivše SFRJ, dezintegracija nekada jedinstvenog kulturnog prostora, što je vrlo bitno, da je taj prostor nekada bio jedinstveni kulturni prostor, da su bratoubilački ratovi bili izuzetne žestine i brutalnosti, genocidni i kulturocidni, da su nastale nove balkanske i evropske države i da to nije više samo epilog nego, na žalost, i istorijska baština.

I, drugo, nacionalne kulture su se izjednačile po dometima dok su s druge strane, delovale prilično komplementarno jedna u odnosu na drugu, što je bio pokazatelj jedne organske celovitosti tog prostora. Naravno, razlike koje su postojale nisu bile nikakva smetnja i prepreka, već prednost. Međutim, suočeni sa propašću jednog poretka, koji uglavnom sagledavamo zbog razlika koje su postojale, kulturne, verske, istorijske i tako dalje, danas su ponovo u prilici suočavanja sa neminovnošću zajedničkog života, saradnje, međusobnog kulturnog povezivanja i prožimanja, ali i suočavanja sa bliskom prošlošću, što je, sam po sebi, bolan, traumatičan i nimalo lak proces. Danas smo mi ponovo u situaciji ohlađenih strasti da svoje razlike sagledavamo u svetlosti mnogih sličnosti i bliskosti. Ovo je jedan ironičan epilog procesa koji je u suštini bio duboko iracionalan, ali, problem je što on još uvek nije dovršen, još uvek je u svojevrsnoj procesualnosti koja traži jasno definisanje međusobnih relacija, pa čak i u kulturi.

Nešto o sandžačkim specifičnostima

Kada je reč o Sandžaku, moramo imati u vidu neke činjenice: Sandžak je istorijska regija, kulture koje su se ovde ubaštinile čine svojevrsnu celinu i jedinstvo, retko gde se može pronaći prostor na kom su kulture tako kreativno, ili, još bolje rečeno, u najdubljoj saglasnosti sa sopstvenim duhovnim težnjama i potencijalima odgovorile sopstvenom ispoljavanju i uobličanju. Nije potrebno ići u detalje ovih činjenica, jer su one kulturološke prirode i predstavljaju vrednost po sebi, ali, kad pominjem to, dovoljno je čak i sa ovih prozora pogledati taj prostor novopazarski, pa ćete videti kako se odgovarajući spomenici raspoređuju, nimalo slučajno duboko, sa nekim najdubljim civilizacijskim težnjama koje su postojale, kako pronalaze način svog ispljavanja i kako, naravno, gledane sve skupa, zaista čine jednu neraskidivu, organsku, duhovnu i kulturnu supstancu. Kulture ovde pokazuju izrazitu otvorenost prema uticajima koji su dolazili. One su dobijale autentičnost koju im je davao domaći duhovni elemenat i taj uticaj je rezultirao

jedinstvenim sintetičkim a istovremeno originalnim rešenjima. I zaista, ako pogledate spomenike kulture ovde, bilo da se radi o pravoslavnim, srpski, vizantijskim, ili pak u ovom drugom, islamskom krugu, videćete da su oni zaista jedinstveni po svojim stilskim osobinama, da su izuzetan spoj onog što se označava, nespojivim . Spoj elemenata Istoka i Zapada, u Raškoj školi elemenata i Vizantije i romanike, a opet, u islamskim spomenicima da je to sve primilo jedan domaći element koji se ne može pronaći ni u Bosni niti pak na drugim delovima islamskog kulturnog prostora na području Balkana. Baština koja ovde postoji postavlja zahtev za svojim pravilnim sagledavanjem vrednosti kao celine, a ne pojedinačnost, i otuda zahtev za zaštitom te celovitosti. Ovo tim pre što to ostaje trajna kulturološka i civilizacijska tekovina.

Moje dosadašnje izlaganje imalo je takvu liniju i mišljenje koje bi moglo navesti na zaključak da kultura i umetnost prevashodno oblikuju stvarnost, naravno, nije tako, stvarnost oblikuju interesi i neki dublji pokreti istorijskih kretanja. Međutim, kultura uvek ostaje i opstaje uprkos svakoj politici i istorijskom toku. Istorija nije jednosmerno i čisto sukcesivno kretanje, možemo je posmatrati kao jednu celinu istorodnih vremenskih ravni. U istoj vremenskoj situaciji politika, umetnost i ekonomja ne zauzimaju isti položaj na svojim odgovarajućim krivinama, a linija koja ih spaja u datom trenutku, najčešće pokazuje – sinusoidu. Ove reči jednog velikog teoretičara forme, dobar su prolog sagledavanja kulturne baštine u Sandžaku. Kao kompozicija istorijskih prostora, duh ovog prostora kontinuirano se proteže kroz vreme, odolevajući mnogim izazovima istorije. On je preživeo sva ova razaranja koja su se desila, ali njemu još uvek pretila opasnost od vlastite nekulture savremenika i nedostataka svesti o njegovim autentičnim vrednostima. Međutim, sa stanovišta naše teme, zanimljivo je primetiti jedan element, on se tiče dvostruke pozicije Sandžaka. On je paradigma Balkana na dva načina – pojam je perifernosti, kao što je Balkan periferna oblast, kako u odnosu na evropske koordinate, tako i na bliskoistočne; on je istovremeno i svet između ali i svet za sebe; istovremeno most bez koga se ne može, ali i jedno tranziciono područje na kojem se ne zadržava, svojevrsna vetrometina; kao žila kucavica Balkana odviše osetljiv i značajan za sve; iz ove pozicije, on, po prirodi svog bića razvija mehanizme ravnoteže koji se odlično mogu pratiti na produktima duha. Njegova istovremena centričnost i perifernost istovremeno razvijaju dvostruku poziciju važnosti u odgovarajućim uslovima, to su prostori integracija, ali i marginalnosti, u vremenima sredenosti, stabilnosti, što često prerasta u njegovu

zatvorenost duboke provincijalnosti. Ovo sve ne samo da definiše već i artikuliše jednu izgrađenu višedimenzionalnu regionalnost koju potvrđuje geografija, istorija, etnicitet, kultura i svojevrsni duh mesta. Ona se, zbog toga, pokazuje kao *sui generis* što je čini svetom za sebe.

Interkulturalnost se zaista uočava kao dimenzija značajna za uobličenje sandžackog identiteta. Time on postaje zajedničkim identitetom svih koji istorijski prebivaju na ovim prostorima – pravoslavaca, muslimana – po verskom ubedenju, Srba, Muslimana, Crnogaraca – po njihovom nacionalnom određenju. Ovo nije neka dimenzija koja oduzima od identiteta, već, naprotiv, koja dodaje, koja, zapravo, uobličava onaj neophodni dodatak koji čini da Sandžak i Bošnjaci budu, zapravo, to, a ne, recimo, hercegovački, bosanski, da sandžacki Srbi budu to i potvrda istorijske kontinuiranosti u kojoj istorija dodaje, a ne oduzima, mada ponekad i to može da radi. Dakle, ovaj interkulturalni supstrat mi posmatramo kao vrednost, identitet bez njege nužno ulazi u svojevrsni reducionizam. Identitet sveden na redukcionistički oblik imena, bez odgovarajućeg sadržaja, a kalup u koji je moguće utisnuti odgovarajući sadržaj, je negacija identiteta. To je, onda, prevlast ideologije, manipulativni projekat i jeftina politička propaganda. Ona je uvek znak totalitarnosti nekulture i opovrgavanja jedne istinske potrebe za identitetom. Ona je tada u svojoj suštini negacija prostora i identiteta na koji se poziva i rušenje one fluidne paradigme na kojoj opstaje identitet jednog prostora i njegovih žitelja. Dakle, prirodna regionalnost nužno utiče na formiranje identiteta koji se postavlja kao njegova unutarnja dimenzija. Bošnjaci ili Srbi ostaju to po svom nacionalnom biću, ali ono što ponesu sa jednog prostora, postaje njihova unutarnja, uža određenost koja ni u kom slučaju nije reducionistička. Identitet se kroz regionalnost ipak postavlja kao određeni konkretum, bez obzira na svoju opštost koja takođe može biti obuhvaćena određenom oznakom. Sandžak nije samo pojam i sadržaj koji se odnosi samo na sandžacke Bošnjake, već podjednako i na sandžacke Srbe i Crnogorce. Naravno da se određena regionalnost postavlja nekim užim ili širim okvirom zavičajnosti prema kome se gaji posebna vezanost na psihološkom nivou, a na praktičkom, rezultira potrebama organizovanja života da ona bude u službi njegovog olakšanja i njegovih praktičnih zahteva. U politici ovo uslovljava regionalizam i decentralizaciju. Kada je regionalizam vezan za manjinsko pitanje, on uslovljava i određene oblike manjinskih autonomija i relativizovanje relacija većina-manjina. Upravo – ovo je jako važno pitanje – ona često dovodi do tzv. takmičenja identiteta u smislu davanja preovlađujuće volje partikularnosti

određenog identiteta, što dovodi do često neželjenih i nekulturnih manifestacija sa politički negativnim dejstvom. Istinska ravnopravnost u svim sferama, zaštita manjine i kad je ona većina u određenoj zemlji i zaštita manjine tamo gde je ona stvarna manjina je izuzetno potrebna, što, nažalost, nije još uvek slučaj. I naravno, u vezi s tim, i takva ustavna rešenja koja ni po kom osnovu ne ostavljaju prostora da se neko ne oseća u određenoj zemlji kao neko ko nije u svojoj kući. Regionalnost je uvek povezana sa tim osećajem o integralnosti svog bića i identiteta, o integralnosti koja svoju celovitost povezuje sa svojom kućom i dvorištem i zavičajem u kojem je dubinski ukotvijen. Ovde se otvorila još jedna vrlo značajna tema koj ću samo dotaći, naime, radi se o odnosu islama i parvoslavlja, ne samo na ovom užem prostoru već i mogo širem, gde postoji veliki broj predrasuda i neznanja. Darko Tanasković: „Islamska kultura je sastavni deo savremenog kulturnog identiteta u Srbiji. Mnogi elementi orijentalne, islamske kulture, preneti posredstvom Osmanlija postali su sastavni deo modernog kulturnog identiteta srpskog čoveka. To je ono što ga čini prijemčivim za neevropske vrednosti, a što bi, u krajnjoj kliniji, trebalo da bude ne mala prednost, a ne hendikep. Međutim, mi smo izrazito sposobni da znatan deo onoga što čini naše virtuelne prednosti pretvorimo u hendikep, odnosno, izvor nesporazume. Znači, na nivou kulture, trebalo bi da demistifikatorski i sasvim objektivno pogledamo sami u sebe i oko sebe i utvrdimo da su mnogi elementi ovdašnje kulturne morfologije ili deo nekog drugog sinkretičkog, istočno-zapadnog, spolja, ili su pak potpuno orijentalni. I tu ne bi trebalo da bude nepremostivih teškoća, srpska je nauka, zapravo još od V. S. Karadžića uspevala da neverovatno brzo u sferi naučnog, kulturnog, književnog itd. ostvari i afrimiše zdrav i neopterećen odnos prema orijentalnom. na žalost, ovo nije jedini povod da konstatujemo kako smo u pogledu misaonih standarda danas znatno ispod Vuka“.

U eri svakovrsnih relativizacija i pojam kulture je izložen procesima nihilizma, definicije kojima se on danas određuje su odviše široke, ali uprkos tome, vrednostima koje ona ostvaruje ostavlja u zalog, baština je takva da se ne može prenebreći, ona uvek ima pozitivno dejstvo, ona je u funkciji progresa, usavršavanja novih vrednosti, humanizovanja ljudi i razvoja ljudske slobode, osećaja zadovoljstva i realizacije; kada doprinosi progresu, tada je doživljavamo kao živu i delatnu, ali ona može biti i regresivno usmerena, tada je potvrda stereotipa, okoštalosti i znak je zamiranja kreativnih i slobodarskih težnji. Na prostoru kao što je ovaj, razlike u kulturi nisu bile prepreka, uvek se moglo prepoznati ono što je valjalo a šta ne, a valjano je

ono što doseže nivo univerzalnog, opštevažećeg, bez obzira na svoju opštevažeću ili neku užu poruku. Kultura je uvek znak usavršavanja, oplemenjivanja, podizanja kapaciteta pojedinaca i društva. U tom pogledu, ja se ne plašim dodira kultura, pa sagledavao ih neko ili kao sukob ili kao dijalog. Ali se plašim sukoba nekultura, kojih, nažalost, ima i koji se produkuju, a u prirodi dijaloga i prožimanja kultura je da svaka u drugoj prepoznaje vrednost i uzima od druge ono što njoj nedostaje kako bi sebe podigla i usavršila. Taj princip istorija duha kulture i umetnosti potvrđuje od svog postanka čoveka i sveta. Ono što je potrebno ovde a i šire, je deideologizacija do koje nije došlo. Dekontaminacija koja nije ni okončana, sa prevazilaženjem zatečenog stanja otvoriće se kud i kamo širi vidici i prostori međusobnog savladavanja, otkrivanja i upoznavanja. Izgleda da se mi međusobno, koliko poznajemo, toliko i ne poznajemo, a za upoznavanje potrebna je dobra volja, potreba i svest o neophodnosti prevazilaženja predrasuda koje imamo jedni o drugima, u kulturnom i svakom drugom pogledu. Upoznajući onog drugog upoznajemo i sebe, a poznavati znači i voleti. Međutim, onog drugog možda i nije više tako lako definisati, onaj drugi postajem o mi sami suočeni sa izazovima koji su tu već, negde, pred nama.

Diskusija

PAVEL DOMONJI

IDENTITET JE DINAMIČAN KONCEPT

Moram priznati da ja ne znam šta je to autentično kulturno kulture!! Kada bismo sada pokušali da kroz razne nanose koji pokrivaju taj pojam kulture, dakle, političke, ideološke, moralne, ekonomske, da se dođe do neakve esencije kulture, nisam siguran da bismo stigli do bilo čega. Ja mislim da je pojam kulture potpuno kompromitovan pojam na našim prostorima. Vidite, ljudi iz sfere kulture su argumentirali time da su nam kulture različite i da ne možemo živeti zajedno i da se moramo razdvojiti. Mislim da su ti argumenti otvarali vrata varvarstvu i da je kultura služila kao nekakav predtekst za nasilje i da smo se mi ubijali i u ime kulture. Dakle, to je bila samo jedna maska na licu varvarstva. Interesantno je da su oni koji su koristili tu kulturnu različitost da bi argumentirali kako ne možemo živeti zajedno, olako prelazili preko jedne činjenice, na primer, da između

Dobrice Ćosića, najvećeg živog srpskog pisca na prelazu između XX u XIX vek i Milana Mladenovića, vođe grupe Ekaterina Velika postoje drastičnije razlike nego što su između Milana Mladenovića i Masima Savića ili Branimira Štulića. Ako kultura služi da bi se pomoću nje definisao jedan određen nacionalni identitet i ako se pomoću različitih kultura definišu različiti nacionalni identiteti, onda takvo poigravanje može da vodi vrlo čudnim zaključcima i, evo, ja ću dozvoliti sebi da budem bizaran i da stvari teram do apsurdna: očito je činjenica da se kultura današnjih Srba razlikuje od kulture Srba iz vremena svetog Save. Da li to znači da Srbi imaju dva nacionalna identiteta ili jedan, a ako imaju jedan, koji je onda pravi?

Dakle, identitet jeste dinamičan koncept, kontekstualno uslovljen, često i situaciono uslovljen; kada bi sada neko sa ulice ušao ovamo u ovu salu i rekao – „vidi, ovi konferencijaši, paraziti, dva dana raspravljaju, troše narodne pare, nikakve vajde od toga nema, daj da uzmemo motke da to rasteramo“, sigurno je da bi se identitet sudionika ove konferencije, dakle naš, pobunio protiv toga. Znači, identitet je često i situaciono uslovljen, to nije neka metafizička supstanca koja lebdi nad našim glavama, svaki identitet podrazumeva i identifikovanje i razlikovanje, u pojmu identiteta već postoji razlika i to je ono što identitet čini vrlo živim i dinamičnim konceptom.

ZIBIJA ŠARENKAPIĆ

Goran Bašić je pominjao segregaciju multikulturalnosti i meni se čini da se to na našem prostoru može jako dobro videti kroz dva elementa: nema, ili su tako retki, pojedinci – stvaraoci. G. Dizdarević je govorio o amaterizmu i o grupi, govorilo se o poslenicima a ne o kreativcima, onih koji danas stvaraju buduću baštinu kulture ovih prostora. Da li je tome razlog strah, samoizolacija (getoizacija), a druga stvar je došla od države kroz vruć krompir koji se zove „nacionalna vijeća“, sve to namenjeno manjinama, da se brinu i o kulturi, a što nemate para, što nemate politiku... što ne umete da je razvijete, što nemate iskustva, kapaciteta ... to ostaje nama, manjini, kao problem. Kultura i briga o kulturi pretvorila se u individualni napor pojedinaca ili njihov uspeh na nekom planu, ...

FARUK DIZDAREVIĆ

Ja sam amaterizam pomenuo iz očajanja zato što je dnevna kulturna slika u Sandžaku, ovom i onom, sumorna. Nude ljudi iz Podgorice, Beograda, Sarajeva, sjajne programe, ali... nema para I jedino što čini danas kulturnu

ponudu, aktivnost, događaj, to su ta kulturno umetnička društva, folklori, sekcije i slično.

Međutim, u Sarajevu se može čuti i ovo: u samom vrhu bošnjačke (a tu se misli na kompletan korpus bošnjačkog naroda, u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji), nalaze se pisci iz Sandžaka, Ćamil Sijarić, Husein Bašić, Zubija Hodžić pa sve do Šabana Šarenkapića. To su činjenice, ali, nažalost, činjenica je i ono što sam maloprepomenuo – kako se štampaju knjige? Tako što moraš sam da obezbediš sredstva, naravno, i izdavača....

ZEHNIJA BULIĆ

G. Dizdarević je pomenuo značajan broj manifestacija, rekao bih da je to sve datirano unazad 4-5 godina, manifestacije koje su organizovane pod okriljem Nacionalnog vijeća Bošnjaka, ali ne pominje neinstitucionalne manifestacije, da pomenem samo izdavačku delatnost ... koja je objavila 180 naslova, da pomenem časopis МАК oko koga se okupila jedna dosta jaka ekipa i generacija pisaca. Moja ocjena je da je sam Nacionalni savjet (vijeće) Bošnjaka, poremetio kakvu takvu vaninstitucionalnu kulturu. Identitet nije Tutankamon, nešto što se čuva, nego nešto što se razvija. Oni koji su na vlasti u opštinama, izopštili su kulturu lokalnih stvaralaca, tako da mi danas nemamo tu vrstu kulture zastupljenu kroz institucije, a čime će se baviti domovi kulture u Pazaru, Tutinu, Priboju... ako ne kulturama ljudi koji žive na ovim prostorima. Samo podatak da Srbija iz budžeta odvaja manje od 1 odsto sredstava za kulturu, što se po standardima UN smatra necivilizacijskim, govori dovoljno o tome gde nam je kultura u institucijama. U državi to još nekako i funkcioniše, ali ovde u Sandžaku, stanje je nekoliko puta gore.

Državna politika i Sandžak

Država kao generator krize u Sandžaku

Usvajanjem Zakona o crkvama i verskim zajednicama²³ (u daljem tekstu Zakon), na prvi pogled, učinilo se da je država Srbija konačno, nakon nekoliko revizija prednacrtu zakona, uspešno okončala trinaestogodišnju konfuziju izazvanu nepostojanjem zakona o pravnom položaju verskih zajednica. Međutim, proglašenjem Ustava Republike Srbije²⁴ došli su do izražaja svi nedostaci Zakona na koje je ukazivano odmah po njegovom predlaganju. Iako je usvojeni predlog Zakona uvažio primedbe i određen broj sugestija OEBS-a i Saveta Evrope, stručna javnost ukazivala je na nedostatke na području registracije, terminološke dvosmislenosti i nepreciznosti, velikih ovlašćenja vlasti, ograničavanja slobode govora i širenja verskih zajednica. Najčešće pominjana zamerka odnosila se na mogućnost održavanja verskih obreda u državnim institucijama kao što su škole, bolnice i vojni i policijski objekti. Zamerke na Zakon izneli su i OEBS, Savet Evrope i Venecijanska komisija izražavajući stav da pojedini članovi ovog Zakona nisu u skladu sa Evropskom poveljom o ljudskim pravima. Ključna sporna mesta u vezi sa Zakonom, po njihovom mišljenju, jesu njegovi članovi 18. i 19. koji sadrže diskriminatorne elemente, pojačane jula 2006. godine donetim podzakonskim aktom Pravilnikom o registraciji crkava i verskih zajednica.

23 Zakon o crkvama i verskim zajednicama Narodna skupština Srbije usvojila je 20. aprila 2006. godine.

24 Nakon republičkog referenduma, Narodna skupština Republike Srbije na posebnoj sednici održanoj 8. novembra 2006. godine, donosi Odluku o proglašenju Ustava Republike Srbije.

Neusaglašenost na normativnom, prouzrokovala je konfuziju na praktičnom nivou, tj. proizvoljnu primenu i sprovođenje pojedinih odredbi Zakona u zavisnosti od dnevopolitičkih potreba. Ponašanje državnih organa, Ministarstva vera i Ministarstva unutrašnjih poslova u vezi sa nesporazumima između organizacionih struktura islamske zajednice kosi se osnovnim principima funkcionisanja sekularne države, ali u pojedinim momentima i sa osnovnim civilizacijskim tekovinama. Po ko zna koji put dogodilo se da državni organi svakodnevno i brutalno krše pravne propise koje su sami predlagali i usvojili, kao i to da umesto da štite direktno krše osnovna ljudska prava i slobode građana Srbije.

Brojni incidenti koji su poslednje dve godine potresali Sandžak ponovo su aktuelizovali pitanje odnosa srpskih vlasti prema verskim, ali i nacionalnim manjinama. Incidenti vezani za pojavu vehabija²⁵ i medijska stigmatizacija regiona kao mračnog mesta kriminalnih i ilegalnih radnji, pojačali su predrasude o Sandžaku kao regionu sklonom radikalizaciji i nesposobnom za demokratiju. Snažni politički antagonizmi, koji su u velikoj meri usporavali razvoj ovog regiona, pojačani su sukobom između različitih organizacionih struktura islamske zajednice, a država Srbija je i u ovom slučaju pokazala nespremnost da se na adekvatan način suoči sa stvarnim problemima u društvu.

NESPORAZUMI UNUTAR ISLAMSKJE ZAJEDNICE

Donošenje Zakona, kojim država kao “tradicionalnu versku zajednicu” priznaje jednu Islamsku zajednicu, ubrzalo je već postojeću inicijativu za objedinjavanje svih muslimana na teritoriji Srbije u jedinstvenu islamsku zajednicu. Paralelne organizacione strukture islamske zajednice, Mešihat Islamske zajednice u Sandžaku, sa sedištem u Novom Pazaru, i Mešihat Islamske zajednice Srbije, sa sedištem u Beogradu, od raspada SFR Jugoslavije egzistirale su jedna mimo druge i reprodukovale „napetosti“ koje su nekada postojale između Beograda i Prištine, dva organizaciona centra u okviru Mešihata Islamske zajednice u SR Srbiji. Mešihat Islamske zajednice u Sandžaku od svog osnivanja održava veoma snažne veze sa Islamskom zajednicom u Bosni i Hercegovini, što je i formalizovano Ustavom Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini iz 1997. godine kada je Mešihat

25 Pojava vehabija i moralna panika koja je propratila njihovu pojavu i hapšenja zahteva posebnu analizu, te se na ovom mestu nećemo zadržavati na tome.

Islamske zajednice Sandžaka postao autonomna organizaciona jedinica u sastavu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, zajedno sa mešihatima u Hrvatskoj i Sloveniji. Ova integracija zasniva se na većinskom bošnjačkom nacionalnom korpusu među muslimanima pomenutih mešihata koji su ušli u sastav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, što je eksplicirano u prvom članom Ustava Islamske zajednice u Bosne i Hercegovine²⁶. Sa druge strane, Mešihat Islamske zajednice Srbije, sa sedištem u Beogradu, deluje samostalno od svog osnivanja 1994. godine, što je usledilo nakon preimenovanja (reorganizacije) Mešihata (Starešinstva) Islamske zajednice Srbije, sa sedištem u Prištini, u Islamsku zajednicu Kosova. Od svog osnivanja Mešihat Islamske zajednice Srbije pokrivaio je teritoriju Srbije, bez Kosova i Sandžaka.

Tokom 2006. godine intenzivirala se inicijativa za objedinjavanje svih muslimana u Srbiji u jednu organizaciju i zvaničnici oba mešihata demonstrirali su veliku zainteresovanost sve češćim susretima i razgovorima. Međutim, već na samom startu, problemi odnosa nove jedinstvene islamske zajednice sa Rijasetom Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i budućeg sedišta te jedinstvene organizacije, predstavljali su osnovni kamen spoticanja u pregovorima između predstavnika dva mešihata.

Prvu formalnu, zvaničnu inicijativu pokrenuo je Sabor Islamske zajednice u Sandžaku, u septembru 2006. godine, formiranjem devetočlanog Odbora za objedinjavanje Islamske zajednice u Srbiji, kojeg su činili predstavnici sa područja Sandžaka, Preševske doline, Vojvodine i Centralne Srbije. U toku nekoliko sastanaka Odbora izrađen je predlog Ustava Islamske zajednice u Srbiji²⁷ koji predviđa četiri muftijstva na teritoriji Srbije: sandžačko muftijstvo, preševsko muftijstvo, beogradsko muftijstvo i novosadsko muftijstvo. Ovim predlogom, predviđeno je da najviši organi Islamske zajednice u Srbiji budu Sabor i Mešihat, dok bi muraselu (ovlašćenje) za muftije u Sandžaku, Beogradu i Novom Sadu izdavao reis-ul-ulema u Sara-

26 „Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini je jedna i jedinstvena zajednica muslimana u Bosni i Hercegovini, Bošnjaka izvan domovine i drugih muslimana koji je prihvataju kao svoju“, *Ustav Islamske zajednice u Bosni i hercegovini*, član 1, stav1.

27 Ovde je neophodno ukazati na paradoks predložene pravne regulative jedinstvene Islamske zajednice: ukoliko se priznaje primat i duhovni autoritet reis-ul-uleme u Sarajevu i poštuju odredbe Ustava Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini prema kojima Mešihat Islamske zajednice u Sandžaku deluje u sastavu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (član 1., stav 2.) i uređuje organizaciju verskog života na svom području svojim aktima u skladu sa ovim Ustavom (član 80., stav 1.), onda je diskutabilno predlaganje još jednog ustava u okviru organizacione strukture i utvrđenog pravnog sistema iste.

jevu, a za muftiju preševskog predsednik Predsedništva Islamske zajednica Kosova.

Sa druge strane, Mešihat Islamske zajednice Srbije predlagao je da se osnuje zaseban Rijaset u Srbiji i da jedinstvenu Islamsku zajednicu čine tri mešihata sa sedištima u Beogradu, Novom Pazaru i Preševu. Prema ovom predlogu, vrhovna uprava Islamske zajednice Srbije bila bi u okvirima Republike Srbije, a njeno sedište imalo bi rotacioni karakter. Svaki mešihat imao bi pravo da sačuva postojeću organizacionu strukturu, tj. da ostane u sastavu islamske zajednice kojoj i danas pripada, s tim što bi Islamska zajednica Srbije imala status posmatrača u vrhovnim organima u Sarajevu i Prištini.²⁸

I pored brojnih susreta visokih predstavnika mešihata iz Beograda i Novog Pazara, oko načelnih stvari nije postignut dogovor. Mešihat Islamske zajednice u Novom Pazaru uporno je insistirao na tradiciji odnosa sa Islamskom zajednicom Bosne i Hercegovine, dok je Mešihat Islamske zajednice Srbije uporno insistirao na tradiciji srbijanskih muslimana, heterogenoj etničkoj strukturi muslimana u Srbiji i teritorijalnom integritetu Republike Srbije.

Nakon zastoja u pregovorima oko formiranja jedinstvene Islamske zajednice u Srbiji, 19. februara 2007. godine, Sabor Islamske zajednice Srbije u Beogradu usvaja Ustav Islamske zajednice Srbije i formira Rijaset. Prema izglasanom Ustavu, raspisani su izbori za predstavnička tela i organe Islamske zajednice Srbije na svim nivoima, a do izbora za vršioca dužnosti reis-ul-uleme izabran je aktuelni beogradski muftija.²⁹ Ova odluka Sabora Islamske zajednice Srbije, u Novom Pazaru i Sarajevu tumačena je kao jednostran i nelegitiman akt.

Nakon nešto više od mesec dana, tačnije 27. marta 2007. godine, Objediniteljski Sabor Islamske zajednice u Srbiji, koji je održan u Novom Pazaru, usvaja Ustav Islamske zajednice u Srbiji i konstituiše Mešihat Islamske zajednice u Srbiji sa sedištem u Novom Pazaru. Za predsednika Mešihata izabran je aktuelni sandžački muftija, a saboru je prisustvovao i reis-ul-ulema iz Sarajeva, kao vrhovni poglavar zajednice. Ova odluka Islamske zajednice u Sandžaku nije priznata od strane Islamske zajednice Srbije sa sedištem u Beogradu.

28 <http://www.izs.org.yu/vesti/aktivnosti/index.php#47>; Danas, Beograd, 30.1.2007.

29 Zvaničnici Islamske zajednice Srbije optimisti su da ova odluka neće pogoršati odnose između mešihata u Srbiji i jednoglasno poručuju da „nisu zatvorili vrata za pregovore sa Novim Pazarem”. <http://www.izs.org.yu/vesti/aktivnosti/index.php#50>

Odnosi između vodećih struktura sukobljenih islamskih zajednica konačno su se zakomplikovali 4. oktobra 2007. godine održavanjem sednice Vrhovnog sabora Rijaseta Islamske zajednice Srbije na kojoj je osnovan novi Mešihat Islamske zajednice Sandžaka, smenjen predsednik Mešihata Muamer Zukorlić i obavljena i zvanična primopredaja dužnosti između Hamdije Jusufspahića i novoizabranog reisa Adema Zilkića. Istog dana, oštrim protestom oglasio se „smenjeni“ Mešihat Islamske zajednice Sandžaka, na čijem je čelu Muamer Zukorlić koji se trenutno nalazio u Maroku, a tri dana kasnije, na zasedanju Vanrednog Sabora Islamske zajednice u Srbiji data je puna podrška organima Islamske zajednice na čelu s glavnim muftijom Muamerom Zukorlićem i najoštrije je osuđeno delovanje grupe imama „protiv legalnih i legitimnih organa Islamske zajednice koje ima za cilj cepanje i destabilizaciju institucija i sistema Islamske zajednice u Sandžaku i Srbiji”.

INTERVENCIJA DRŽAVE

Naravno, svi navedeni događaji najviše su potresali Sandžak u kom većina stanovništva čine muslimani³⁰, a naročito regionalni centar Novi Pazar u kome se nalaze najvažnije institucije Islamske zajednice Sandžaka. Međutim, napetosti i njihove posledice ne bi bile toliko velike da se država ponašala u skladu sa sopstvenim zakonima i Ustavom, te da nije uzela direktno učešće u „rešavanju“ unutrašnjih pitanja Islamske zajednice. Ovom prilikom osvrnućemo se samo na nekoliko reprezentativnih događaja.

Upad nekoliko policajaca (u čizmama!) u centralnu džamiju u Sjenici i fizički nasrtaj na dvojicu imama Mešihata Islamske zajednice u Srbiji, 7. oktobra 2007. godine, predstavljalo je direktno uplitanje izvršne vlasti u rešavanje spora između sukobljenih verskih organizacija. Ovaj incident predstavljao je ne samo kršenje osnovnih principa sekularizma, nego i kršenje civilizacijskih normi. Sličan incident dogodio se nekoliko meseci kasnije u Tutinu, 9. marta 2008. godine, prilikom pripremanja bine za svečanost povodom postavljanja kamena temeljca za izgradnju medrese. Ovim „akcijama“ organa izvršne vlasti prekršeni su članovi 11. i 44. Ustava kojima

30 Prema popisu stanovništva iz 2002. godine u Sandžaku, tačnije u opštinama Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Prijepolje, Priboj i Nova Varoš, živi 142.655 muslimana, što čini 60,56% ukupnog stanovništva u pomenutim opštinama (*Veroispovest, maternji jezik i nacionalna ili etnička pripadnost prema starosti i polu*), 2003, Beograd, Republički zavod za statistiku.

se proklamuje odvojenost crkava i verkih zajednica od države i garantuje sloboda verskih zajednica da samostalno uređuju svoju unutrašnju organizaciju, verske poslove itd.³¹

Pored pomenutih primera delovanja organa Ministarstva unutrašnjih poslova, neophodno je osvrnuti se i na saopštenja i aktivnosti Ministarstva vera tokom svih ovih događanja. Nakon pomenute intervencije policije u Tutinu, pored reakcija predstavnika Mešihata Islamske zajednice u Srbiji, reagovao je i Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini tražeći od vlasti u Beogradu da poštuje svoj vlastiti zakon o slobodi vere i pravo muslimana da svoja verska pitanja uređuju prema tradiciji svoje vere i prakse.

U svom "Saopštenju" koje je usledilo kao odgovor na "neobjektivne, neodgovorne i politički tendenciozne ocene" Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Ministarstvo vera Republike Srbije je potsetilo javnost "da je muslimane u Srbiji podelio i danas deli upravo onaj ko danas poziva vlasti u Beogradu da to ne čine." Na poziv Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini upućen relevantnim međunarodnim organizacijama "da reaguju na flagrantno kršenje ljudskih prava muslimana u Srbiji", Ministarstvo vera je reagovalo sledećim rečima: "Bezbednost, slobodu i prava muslimana u Srbiji krše jedino upravo muslimani koji podržavaju reisa Cerića i muftiju Zukorlića."³² Ovakvo, otvoreno stavljanje na jednu od sukobljenih strana demonstrirano je i susretom ministra vera Radomira Naumova i reis-ul-uleme Islamske zajednice Srbije Adema Zilkića, kao i upriličavanjem prijema Islamske zajednice Srbije povodom Ramazanskog bajrama u Domu Narodne Skupštine Republike Srbije.

Kao što možemo videti, sama država krši ustavna ovlašćenja i svoje vlastite zakone. Član 7. Zakona o crkvama i verskim zajednicama jasno ističe da „...država ne može ometati primenu autonomnih propisa crkava i verskih zajednica“, te ovakvo priklanjanje državnih organa jednoj strani i davanje jasnih signala koga oni podržavaju u ovom sporu, predstavlja grubo kršenje odredbi vlastitog zakona.

31 Muftija Zukorlić je još u aprilu 2007. godine uputio pismo predsedniku i premijeru Srbije u kojem iznosi opravdane sumnje o umešanosti obaveštajnih i bezbednosnih službi Srbije u aktivnostima protiv Islamske zajednice (Danas, 20.4.2007.). Međutim, kako još nema sigurnih dokaza o tome, a vlasti nisu udostojile muftiju odgovorom (što može da se tumači na određeni način), ovom prilikom nećemo se zadržavati na tom nimalo naivnom detalju.

32 Saopštenje Ministarstva vera Republike Srbije: "Ko deli muslimane u Srbiji i ko krši njihova ljudska prava u Srbiji", 13.3.2008, videti: http://www.mv.sr.gov.yu/cir/index.php?option=com_content&task=view&id=185&Itemid=68

Ponašanje države u ovom slučaju može se povezati sa problemom konstituisanja bošnjačke zajednice u Srbiji. Naime, politička elita u Sandžaku je izuzetno podeljena i opterećena unutrašnjim sukobima, što se takođe može videti na primeru sukoba organizacionih struktura islamske zajednice. Pomenuti incident u Sjenici izazvao je oštru reakciju Sandžačke demokratske partije koja je odlučila da tri njena narodna poslanika ne učestvuju u radu Skupštine Srbije sve dok policija ne kazni policajce koji su u centralnoj džamiji u Sjenici tukli službenike Islamske zajednice u Srbiji. Lider pomenute sandžačke stranke Rasim Ljajić ocenio je ponašanje svog kolege Naumova kao "politički najblaže rečeno neozbiljno", a potez ministra vera da primi "delegaciju samoproklamovane iz koju predvodi Adem Zilkić" ocenio kao "političku grešku", jer se time "ministar direktno svrstao na jednu stranu".³³

Sa druge strane, poslanici Koalicije Lista za Sandžak, okupljene oko Stranke demokratske akcije, polovinom novembra 2007. godine, razmatrali su svoj ostanak u Skupštini Srbije nakon onemogućavanja verskim službenicima i vernicima Islamske zajednice Srbije da obavljaju verske obrede u Altun-alem džamiji u Novom Pazaru. Lider Liste za Sandžak i tadašnji predsednik opštine Novi Pazar Sulejman Ugljanin u nekoliko navrata optuživan je od strane glavnog muftije Islamske zajednice u Srbiji Zukorlića da je direktno umešan u pokušaj "puča" u Islamskoj zajednici u Srbiji, pri čemu je podsećana javnost na njegove izjave iz septembra 2006. godine „da Mešihat Islamske zajednice više ne postoji“ i „da je pitanje verske zajednice Bošnjaka u nadležnosti Bošnjačkog nacionalnog veća“.

Duboka podljenost političke i slabost kulturne elite Sandžaka uslovljavali su situaciju u kojoj Islamska zajednica u Sandžaku, na čelu sa muftijom Zukorlićem, predstavlja jedinu instituciju koja okuplja sve Bošnjake u Sandžaku. Autoritet muftije Zukorlića neuporedivo je veći od autoriteta najznačajnijih (sukobljenih) političkih figura u Sandžaku, Rasima Ljajića i Sulejmana Ugljanina, te urušavanje njegovog ugleda predstavlja efektan način da se dodatno oslabe, ionako slabi, kapaciteti konstituisanja bošnjačkog identiteta u Srbiji.

Dugotrajna i duboka politička podeljenost Bošnjaka u Sandžaku i etno-konfesionalna identifikacija kao dominantni obrazac konstituisanja bošnjačkog nacionalnog identiteta osnaživali su autoritet muftije Zukorlića i verske organizacije na čijem je čelu. Konfesionalna komponenta boš-

33 *Danas*, 10.10.2007.

njačkog identiteta, tj. religija sudbine³⁴, predstavljala je jedinu stabilnu (nepodeljenu) osnovu za izgradnju i očuvanje nacionalne tradicije i posebnosti. Zamena nacionalnog termina "Musliman" terminom "Bošnjak" išla je paralelno sa sve većim insistiranjem na islamu kao utemeljujućem faktoru nacionalnog bošnjačkog identiteta³⁵ koji je, i pored dugog i snažnog osporavanja³⁶, ipak mukotrпно izborio svoje mesto kako u građanskom, tako i u verskom smislu, tačnije postao je konstitutivni entitet Bosne i Hercegovine i entitet Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.³⁷

Politički podeljena, a sada i organizaciono podeljena u verskom smislu, bošnjačka manjina ima još manje šanse da adekvatno artikuliše svoje zahteve za konstitutisanje sopstvenog identiteta i njegovu integraciju u srpsko društvo, ali i zahteve za decentralizacijom, reformom, evrointegracijama, suočavanju sa prošlošću i odlučnijom saradnjom sa Haškim tribunalom.

Politizacijom religijskih struktura i konstantnim narušavanjem jedinog (verskog) autoriteta manjinske bošnjačke zajednice u Srbiji, država uporno urušava kako osnovne principe demokratskog i sekularnog sistema, tako i osnovne slobode i prava svojih građana. Svojim postupcima država je dovela u pitanje kako verska, tako i etnička kolektivna prava bošnjačke zajednice u Srbiji.

34 Đorđević, Dragoljub (2005): „Religije i veroispovesti nacionalnih manjina u Srbiji“, *Sociologija*, god. XLVII, br. 3: 193-212, str. 195.

35 Bougarel, Xavier (2000): "The New Balkan Islam", *ISIM Newsletter* No. 6. Ovde

36 Poricanje nacionalne afirmacije Muslimana na prostoru bivše Jugoslavije zasnivalo se na stavu da su Muslimani „istorijski i biološki“ deo hrvatske, odnosno srpske nacije, u zavisnosnosti sa čijeg nacionalističkog stanovišta se to isticalo, i da je vera jedino po čemu se razlikuju od pomenutih etniciteta. Ovde treba napomenuti nešto što se često (svesno) previda, a to je da su Muslimani sa islamom i Kur'anom prihvatili celu jednu drugu kulturu, civilizaciju, koja je duboko prožela ceo njihov život (Vukomanović, Milan, 2001, *Sveto i mnoštvo*, Beograd, Čigoja, str. 98).

37 Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, čl. 1. i 4.

Dragulj Medine

Beograd je, početkom avgusta 2008. godine, bio prvi grad u svetu u čijim knjižarama se pojavio *Dragulj Medine*, roman-prvenac američke spisateljice Šeri Džons. Ubrzo nakon njegovog pojavljivanja stigle su, međutim, i vesti o njegovoj osudi od strane Mešihata Islamske zajednice u Srbiji, kao i povlačenju knjige iz prodaje. Vlasnik izdavačke kuće BeoBook, koja je publikovala ovo delo, obznanio je da je u kontaktima s portparolom Mešihata bilo "pretećeg tona" koji ga je prilično uznemirio. Od njega je traženo da se u ime svoje izdavačke kuće izvini i pokaje, kao i da do određenog roka dostavi sve neprodane knjige povučene iz prodaje kako bi se umirili muslimanski vernici.

Zanimljivo je da ovako iznenađan i snažan pritisak na izdavača nije izazvao reakcije izvršne vlasti u Srbiji, koja je inače i sama poslednjih nekoliko godina široko otvorila vrata za arbitrarno, često i protivpravno učesće verskih zajednica u javnoj sferi. *Osam nevladinih organizacija osudilo je, međutim, reakciju Islamske zajednice u Srbiji i zatražilo da se Dragulj Medine vrati u knjižare.* Pored toga, Zaštitnik građana je o situaciji nastaloj nakon izdavanja romana i reagovanja Mešihata odvojeno razgovarao s direktorom i glavnim i odgovornim urednikom BeoBook-a i muftijom Islamske zajednice u Srbiji. Nakon tih razgovora, izdavač je otvorio mogućnost da sporna knjiga ipak bude vraćena u prodaju, s obzirom na to da je jedan dnevni list već počeo selektivno da objavljuje njene „najprovokativnije“ odlomke.

U Srbiji bi se danas konačno morao otvoriti prostor javne rasprave baš oko ovakvih pitanja, a trebalo bi pronaći i pouzdane mehanizme za

njihovo rešavanje. Reklo bi se da ni zapadna liberalno-demokratska država, ali ni njena javnost (da ne govorimo o islamskom pravu) nije još razvila adekvatne odgovore pomoću kojih bi mogla da se nosi s takvim problemima. A dilema nije nipošto zanemarljiva: u pitanju je sudar između liberalizma i multikulturalizma (slobode govora i mišljenja, s jedne strane, i poštovanja verskog pluralizma, s druge strane), dve velike tekovine liberalno-demokratskih društava. Utoliko je ovde reč o jednom od većih novijih izazova za praktičnu politiku u Srbiji, ali i Evropi, koja je pre toga iskusila tegobne posledice slučaja Rušdi, ubistva filmskog stvaraoca Tea van Goga, kao i dramatične reakcije na objavljivanje Muhamedovih karikatura u dnevnoj i nedeljnoj štampi.

Dobro bi, možda, bilo podsetiti na to da je kod sporova koji se tiču nekog književnog dela, ključno da se knjiga o kojoj je reč najpre pročita, da se ne upadne u zamku davanja kvalifikacija bez uvida u suštinu problema. Čak i oni koji brane slobodu govora i izražavanja, uključujući i književne slobode, moraju biti u toku s predmetom spora. Uslov svih uslova da se učestvuje u takvoj debati jeste, dakle, da se knjiga pročita, što je u Srbiji danas malo teže, jer ju je zastrašeni izdavač povukao iz prodaje.

Neophodno je tu razumeti i pozicije obeju strana, ili *svih* strana u polemici. Zašto bi, na primer, Islamska zajednica u Srbiji bila protiv objavljivanja jedne knjige koja nije teološko štivo i koju čak nije napisala muslimanka? U islamu se nedolično prikazivanje Poslanika Muhameda, članova njegove porodice, prvih halifa i ashaba, njegovih drugova, smatra za uvredu. Jer tu je reč o svetoj povesti koju muslimani vernici shvataju veoma ozbiljno. Na sličan način kao što Jevreji reaguju na antisemitizam, ili žene na nedoličan prikaz svoga tela, muslimanima se pali „crvena lampica“ baš u ovakvim slučajevima. To treba razumeti, i treba staviti u kontekst netolerancije prema antagonističkom govoru ili čak govoru mržnje. S druge strane, da li neka verska zajednica treba da bude *imprimatur* za objavljivanje istorijskog romana? Autorka Šeri Džons je u svoje delo uložila veliki trud, pisala ga je više od pet godina i konsultovala je pritom obimnu stručnu i istorijsku građu. Problema možda ne bi ni bilo da se jedna od autorki citiranih u njenoj bibliografiji, profesor islamologije na Univerzitetu u Teksasu, nije bezrazložno uplašila i najavljeno publikovanje knjige ocenila ni manje ni više nego kao pretnju nacionalnoj bezbednosti SAD.

Pozabavimo se malo i samim meritumom ovoga slučaja. Da li je tu zaista reč o uvredi? Ko je, uostalom, onaj ko to može da procenjuje? Ne može, na primer, jedan nemusliman, ako ne zna ništa o islamu, procenjivati šta

je uvredljivo za muslimana, pa ni uopšte, jedna osoba za drugu osobu, s obzirom da je tu često reč o subjektivnom stavu. Svakako da to, u ovakvom slučaju, može proceniti jedan muftija. On, recimo, može dati preporuku svojoj zajednici da se knjiga ne kupuje i ne čita, i to bi verovatno bila sasvim dovoljna reakcija jedne verske zajednice. Može se pretpostaviti da bi se neki liberalniji muslimani oglasili i na takav poziv. Ali sud u ovom slučaju mogu dati i neki drugi akteri. Jer reč je, isto tako, o odbrani prava na slobodu govora i mišljenja, a ne samo veroispovesti.

O kakvom društvenom i političkom kontekstu je ovde reč? Srbija nije većinski muslimanska zemlja s odgovarajućim ustavom i zakonima koji svoju osnovu mogu imati i u šerijatu. Još slučaj Rušdi je bolno otvorio to pitanje, jer je taj pisac, iako musliman, proganjan van granica jedne muslimanske zemlje. Ovde je reč o literaturi, književnosti, fikciji, delu imaginacije, pa se i to mora uzeti u obzir. To, uostalom, jasno stoji i u impresumu same knjige. *Dragulj Medine* nije istorijska, naučna ili teološka reinterpretacija rane povesti islama. Fikcija podrazumeva maštu, fantaziju, uobrazilju, iako je ovde doista reč o ozbiljnoj istorijskoj fikciji, istorijskom romanu. Ovo je takođe knjiga namenjena širem čitalaštvu, ne samo muslimanima, pa se i takva potreba javnosti mora uzeti u obzir.

Šta je to tako sporno prikazano u ovoj knjizi? Nepristrasnom islomologu bi tu, možda, najspornija bila transkripcija pojedinih arapskih imena i termina, jer prevodiocu je bila neophodna pomoć redaktora koji poznaje islam. U knjizi je inače prikazan formativni period u istoriji islama (619-632.g.), godine uoči hidžre, početka islamske povesti, pa sve do Muhamedove smrti. To je period koji izvorni umet, rana islamska zajednica, uglavnom provodi u Medini. Ovi počeci islama prikazani su iz vizure odrastanja Ajše, Muhamedove najmlađe i najomiljenije žene, koja, kao glavna ličnost romana, govori u svoje ime, u prvom licu jednine. Reč je, dakle, o onim događajima i likovima koje treba opisati s puno mere i opreza, jer tu lako može da se upali spomenuta crvena lampica. Ali i ne mora. Sve zavisi od tumačenja. Islam je, istorijski gledano, bio dovoljno pluralna i fleksibilna religija kada je reč o hermeneutici i ti različiti glasovi i danas se čuju širom globalne ume.

Ajša je bila kći Abu Bekra, prvog pravovernog halife, Muhamedovog naslednika na mestu lidera zajednice (632-634.g.). Ta rana povest islama je takoreći jedna porodična istorija, zaključno s četvrtim halifom Alijem. Ajša je u knjizi prikazana na literarno zanimljiv način: kao devojčica, mlada devojka, buntovnica, *enfant terrible* čije ponašanje povremeno poprma

komične dimenzije. Ona se bori za emancipaciju u jednom izrazito androcentičnom i patrijarhalističkom okruženju. Islamske feministkinje, uključujući i teološkinje, svakako bi pozdravile ovakav prikaz glavne junakinje. On nije sasvim realističan, ali nije ni daleko od istorijske autentičnosti, jer Ajša je ostala poznata kao prva žena u islamu koja je zahtevala i preuzela političku vlast, osoba koja je prešla granicu (*hadd*) između teritorije muškaraca i žena, jer je bila vojni zapovednik, iako je ratovanje predstavljalo privilegiju muškaraca i pripadalo teritoriji izvan harema. Ajša je, međutim, bila na čelu vojne pobune protiv Alija, četvrtog halife, u bici kod Deve 658.g., koja je dobila ime po tome što je Muhamedova udovica u njoj jahala kamilu.

Ajša je, s druge strane, u sećanju konzervativnih muslimana oduvek bila simbol nereda i razaranja (*fitna*), i to pre svega nemira na halifskoj sceni, jer se tu poredak temelji na poslušnosti, povlačenju i pokrivanju žena. Za mnoge muslimane je, na primer, izbor Benazir Buto za premijerku Pakistana predstavljao fitnu. Prema islamu, žena ne može da ima tzv. „veliko vođstvo“, da bude halifa, ali ni „malo vođstvo“, tj. da bude imam, predvodnik molitve grupi muškaraca. Ona, isto tako, ne sme da ubije u ratu. Pa ipak, istorija beleži žene koje su bile svetovne vladarice, odnosno sultanije i malike, širom muslimanskog sveta. Ajša je ujedno, prema muslimanskoj tradiciji, bila i najobrazovanija žena, jedan od najboljih poznavalac fikha, šerijatskog prava. Njen lik u ovoj knjizi je, dakle, idealizovan, ali i dovoljno blizak onome što bi stvarna Ajša mogla da bude. A stvarnost je tu bila daleko surovija od fikcije iz pera Šeri Džons. Knjiga dosta govori o položaju žena u arapskom društvu 7. veka, pa i u ranom islamu, ali je istodobno vrlo benevolentna prema Ajši, njenom ocu i Muhamedu, pri čemu su ostali muški srodnici povremeno prikazani kao grubi i naprasiti, ali nikad preko granice dobrog ukusa. Sam Muhamed je predstavljen u vrlo pozitivnom svetlu, kao blag, dobrodušan, nadahnut i uman čovek. Ajša je, uostalom, njegova miljenica, bez obzira što je i čest izvor problema. Muhamed umire na njenim rukama, dok ona nasleđuje njegov mač na samrti. Božji Poslanik islama prikazan je zapravo kao čovek koji se više zalagao za prava žena od mnogih njegovih sledbenika u 20. i 21. veku.

Dragulj Medine, u najmanju ruku, zahteva obzir, fleksibilnost u tumačenju, neophodnu dozu tolerancije, širine i pluralizma u interpretaciji. Tu nema mesta za rigidnost, jer cilj i motiv knjige nije bio da bilo koga uvredi, povredi. Motivi autorke, njena dobronamernost, moraju se uzeti u obzir u pristupu ovom romanu. Istorijat odnosa muslimana i hrišćana pun je, još

od Jovana Damaskina, polemika, uvreda i netrpeljivosti s obe strane, ali su i jedni i drugi istorijski istrpeli puno toga u svom polemičkom žaru. Šeri Džons, s druge strane, ne želi da provocira ili polemiše. Bilo bi puno bolje da je njen roman shvaćen kao poziv na dijalog između muslimana i nemuslimana, kao poziv na raspravu o ulozi žene ne samo u islamu, nego i u religijama uopšte. Umesto toga, uz objavljivanje ove knjige u Srbiji vezuju se, na žalost, zabrane i pretnje. To je kontraproduktivno, najpre, za samu islamsku zajednicu, jer sigurno nije način na koji bi ona želela da bude predstavljena u javnosti. S druge strane, nemuslimani moraju biti u stanju da razumeju razloge za povremeni muslimanski gnev oko ovakvih pitanja.

Momentum za javnu raspravu još nije propušten, ali u tome moraju učestvovati i brojni drugi akteri, ne samo izdavači, predstavnici države i verskih zajednica. A jednostrano se tu zaista ništa ne može postići. Zašto, uostalom, ne bi i druge grupe građana, a ne samo vernici, mogle da zahtevaju da se neka druga knjiga, list ili časopis zabrani, jer u tome nalaze nešto uvredljivo? Razloga i povoda za to bi u Srbiji bilo više nego dovoljno.

Nova socijalna težina islama

Za vreme rata mnogo se pričalo o inostranim „mudžahedinima“ koji su došli da se bore u Bosnu i Hercegovinu. Ovi ljudi su sve do kraja 90-ih, uspevali da u zabačenim delovima zemlja kontrolišu nekoliko sićušnih emirata³⁸. Događaji od 11. septembra 2001. označili su kraj ove prakse mada je još uvek nekoliko radikalnih organizacija aktivno i mada određen broj islamskih militantata stranog porekla još uvek živi u Bosni.

Ali glavni problem sa kojim se suočavaju sarajevske vlasti odnosi se na inostrane dobrovoljce koji su za svoje usluge u ratu dobili bosansko državljanstvo. Neki od tih tako naturalizovanih islamista dospeli su i u zatvor u Gvantanamu. Zbog toga međunarodna zajednica vrši veliki protisak da se sve takve naturalizacije preispitaju. Ipak, islamizam još uvek nije pustio duboke korene u društvu, mada je praktikovanje religije snažnije nego što je bilo pre rata.

Uopšteno govoreći, vidljivost i društvena težina islama svakog dana su sve veći, utoliko pre što Bošnjaci danas čine 50 odsto stanovništva, dok ih je pre rata bilo 43,5 odsto.

Islamska zajednica kojom upravlja dinamični reis-ul-ulema Mustafa Cerić, dobila je povraćaj značajne svojine; izgradnja džamije napreduje u značajnom ritmu a uspostavljen je i jedan dinamičan sistem verskog obrazovanja na čijem vrhu se nalazi Islamski teološki fakultet u Sarajevu. Svet Islamske zajednice postao je jedna od najmoćnijih institucija u zemlji. Otvorena podrška Islamske zajednice Harisu Silajdžiću presudno je uticala na njegovu pobedu na predsedničkim izborima održanim 2006. godine.

38 Videti: Esad Hećimović, "Garibi: muhadžedini u BiH 1992-1999", Fondacija Sina, Zenica, 2006

Reis Cerić, međutim, zastupa originalne stavove u svetu savremenog islama. On je 2006. na Konferenciji organizovanoj u Istanbulu, pročitao „Deklaraciju evropskog islama“ u kojoj se izričito priznaje različitost religija pa čak i pravo na neverovanje³⁹. Da li će Mustafa Cerić postati arhitekta jednog novog otvaranja muslimanske misli. Njegova vizija pre svega deluje strateški.

Za vreme socijalističke Jugoslavije, postojala je jedinstvena Islamska zajednica Federacije kojom je rukovao reis-el-ulema Sarajeva. Sa raspadom zajedničke države raspala se i ova struktura. Mustafa Cerić je 1993. konstituisao Islamsku zajednicu bosne i Hercegovine na čije čelo je došao; u Makedoniji i Crnoj Gori stvorene su nove islamske zajednice. U Srbiji situacija je i dalje konfuzna: dve rivalske strukture bore se za vlast u Sandžaku; Islamska zajednica Kosova takođe je proglasila nezavisnost.

U poslednje dve godine, pojavljuje se jedna nova strateška osovina koja ujedinjuje muslimanske zajednice Makedonije, Kosova i Bosne i Hercegovine; jedna od rivalskih struktura koje se bore u Srbiji priznaje duhovni autoritet reisa Cerića.

Izgleda da je intelektualno vođstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine neosporno na nivou bivše Jugoslavije, pa čak i čitavog Balkana: ova zajednica raspolaže najvećim finansijskim sredstvima, najboljim kadrovima, izdavačkim kućama, i najtemeljnijim obrazovnim institucijama. Mustafa Cerić mašta da pod svoje okrilje objedini sve strukture islama u regionu koji treba da se priključi Evropskoj uniji; a to bi od njega napravilo jednog od glavnih verskih dostojanstvenika u dvadesetsedmorici. Međutim, pojam „evropski islam“ ipak je teško definisati. Mustafa Cerić se poziva na slavnu prošlost Španije ili muslimanske Sicilije; masakru u Srebrenici pridaje suštinski značaj. Međutim, može li se ujediniti autohtoni islam Balkana hanefitskog obreda i otomanske tradicije sa izrazito heterogenim islamom različitih i migrantskih zajednica u zapadnoj Evropi.

Reis je pre nekojiko godina pokrenuo projekat Evropskog islamskog univerziteta u Mostaru u Hercegovini, ali kadrovi neophodi za ostvarenje ovog projekta mogu da dođu samo iz arapskog muslimanskog sveta.

U stvari, Mustafa Cerić je u obavezi da se stalno kreće na dva koloseka, braneći, zavisno od sagovornika kome se obraća ili *jedinstvi islama* ili *specifičnost evropskog islama*⁴⁰.

Le Monde Diplomatique, NIN, Broj 35, septembar 2008

39 Videti: "Sarajevo. L'islam de L'Europe, Cites br. 32, Paris, decembra 2007

40 Videti: Les Islam des balkans", Cahiers du Courrier des Balkans n°6, arcueil, maj 2007

Posledice represivne politike države

Transkript panela održanog
2. novembra 2007. u Beogradu

SONJA BISERKO

Mislimo da je važno da u ovom trenutku razgovaramo o situaciji u Sandžaku. U ovom trenutku duboke društvene i političke krize u Srbiji, Sandžak nam se čini jednom od potencijalno najosetljivijih tačaka. Prvenstveno zbog toga što je Sandžak bio deo ratnog programa kada je reč o Bosni. Potvrda za ovu tezu je državna represija i teror koji su u Sandzaku provodeni početkom devedestih, a naročito tokom rata u Bosni.

Odsustvo političkog kapaciteta aktuelnog državnog vrha Srbije da se suoči sa stvarnim problemima ovog društva, izemđu ostalog, i onim što je država činila u Sandžaku, motiviše nas da otvorimo suštinu problema Sandžaka kao vrlo specifične regije Srbije. Nažalost, i demokratske vlasti su organizovano radile na sprečavanju konstituisanja bošnjačke zajednice. Otuda je Sandžak poslednjih godina u konstatnoj krizi.

Da podsetim – Bošnjaci su nova manjina u Srbiji nakon raspada Jugoslavije i ima veoma male kapacitete u konstituisanju vlastite infrastrukture, odnosno identiteta. S druge strane, te nedostatke Beograd je veoma koristio i uspeo je da razbije sandžačku političku i društvenu scenu. Zbog toga je religija bila jedini kohezioni element koji je Beograd, zahvaljujući slabostima koje sam spomenula, takođe podelio.

Preko fenomena vehabija obnovljena je teza o opasnosti od islamskog fundamentalizma za koji je Milorad Ekmečić nedavno potvrdio potvrdio da je srušio Jugoslaviju. Spinovanje opasnosti od vehabija dobilo je razmere koje ne odgovaraju stvarnosti. Ta kampanja je završila sa optužnicom protiv 15 vehabija kojima se sada sudi. Nije slučajno da se ponovo javljaju tekstovi koje piše Ljiljana Bulatović pod naslovom “Muslimani, islam, džihad, mudžahedini na Balkanu”.

Uloga službi bezbednosti u Sandžaku ima kontinuitet permanentnog destabilizovanja regiona. Ne samo da je to radila kroz zavađanje bošnjačkih lidera, već je, naročito tokom rata u Bosni, radila i na etničkom čišćenju regiona u skladu sa tezom o “zelenoj transverzali”. Nakon odlaska Miloševića, ni demokratska vlada nije napravila nikakav napor da ih poništi.

I na kraju, postavlja se i pitanje kako Evropa tretira islam koji je ravnopravna evropska religija. Istorijski gledano na islam se gledalo kao na političkog neprijatelja na kome je Evropa gradila svoj politički identitet. Odnos Evrope prema muslimanima generalno (onim evropskim posebno) bitno će uticati i na položaj muslimana na Balkanu.

SANDŽAK: POSLEDICE REPRESIVNE POLITIKE

Represivna politika je, po definiciji, politika koja se snažno oslanja na nepolitička sredstva i proizvodi užasne posledice, jer iza sebe ostavlja pustoš, mrtve, strah i nesigurnost. Podsetimo se da su Bošnjaci Sandžaka tokom raspada Jugoslavije bili izloženi teroru, otmicama, likvidacijama – dakle, raznim oblicima nasilja, šikaniranja i maltretiranja, kao i destrukciji imovine. Kada govorimo o posledicama represivne politike onda ne smemo smetnuti sa uma nekoliko činjenica, prvo, nasilni raspad Jugoslavije doveo je do promene statusa Muslimana koji su od naroda postali nepriznata i obespravljena nacionalna manjina, sa svim problemima koji iz takvog statusa proizilaze; drugo, etnički motivirano nasilje je produbilo etnokulturalne rascepe u Sandžaku i dovelo do problema u međuetničkim odnosima i, treće, eliminacionističke politike na jednoj, i brutalne negacije identiteta na drugoj strani, naterali su Bošnjake da jače naglase distinktivna obeležja svog identiteta što je, kao posledicu, otvorilo i pitanje integracije same bošnjačke zajednice.

Osim pomenutih, postoje i drugi problemi koje ovom prilikom treba, barem, notirati. To se, pre svega, odnosi na, recimo, problem privrednog zaostajanja Sandžaka, zatim na problem medijskog stigmatiziranja regiona kao mračnog mesta kriminalnih i ilegalnih aktivnosti, te problem političke kriminalizacije zahteva za uređenjem Sandžaka kao posebne teritorijalno-političke jedinice. Kada je o poslednjem problemu reč treba reći da o ovom zahtevu nikada nije povedena otvorena i ozbiljna rasprava sa političkim vlastima, niti je među stanovnicima Sandžaka postignut konsenzus o ovom pitanju.

Nakon Petog oktobra došlo je do stanovitog psihološkog rasterećenja i uverenja Bošnjaka da će, participirajući u izgradnji demokratskog poretka, lakše ostvarivati neke svoje fundamentalne interese. To se, pre svega, odnosi na procese “izgradnje nacije”, ali isto tako i na zahteve za ostvarenjem pravde i kažnjavanjem ne samo počinilaca, nego i inspiratora i organizatora zločina nad Bošnjacima. U razgovorima koje su članovi Helsinškog odbora svojevremeno vodili sa predstavnicima Bošnjaka naglašeno je da će Bošnjaci preko zahteva za ostvarenjem pravde prosuđivati koliko je srbijansko društvo spremno da ide daleko u rasvetljavanju zločina, odnosno da li se i koliko emancipovalo od Miloševićeve politike. Neću pogrešiti ako kažem da Bošnjaci u svim dosadašnjim suđenjima nisu prepoznali

političku volju da se sudi svima koji su, na ovaj ili onaj način, upleteni u zločine, niti je jasno i odlučno manifestovana volja da se osudi državna politika etničkog čišćenja, kako je tu politiku nazivao pokojni Šefko Alomerović.

Kada je reč o "izgradnji nacije", pripadnici Bošnjačke manjine suočeni su sa nizom problema svojstvenih, uzgred budi rečeno, svim novonastalim manjinama. Reč je, pre svega o manjku institucija neophodnih za očuvanje i razvoj kulture i nacionalnog identiteta. Deficit institucija se može objasniti tragičnim iskustvom Bošnjaka, jer je u uslovima snažnog nacionalšovinizma i etničkog čišćenja pitanje opstanka potisnulo sva druga pitanja, pa i ona koja se tiču institucionalne izgradnje bošnjačke zajednice.

U "izgradnji nacije" ključnu ulogu imaju elite, kulturna i politička, pre svega. I jedna i druga artikulišu odnos pripadnika vlastite grupe prema pitanjima koja zadiru u vitalne nacionalne interese. Kulturna elita sandžackih Bošnjaka je, po mom sudu, a on je, napominjem, ograničen, slaba i marginalizovana, lišena čvrstih i stabilnih institucionalnih uporišta. U Sandžaku, recimo, nema nezavisnih časopisa, preko kojih bi, kako kulturna elita, tako i inteligencija Sandžaka, kritički reflektirala zbivanja u vlastitoj zajednici, zbivanja na Sandžaku, ali i u samoj Srbiji.

Javnim prostorom potpuno dominira politička elita. Problem sa političkom elitom je u tome što je ona potpuno antagonizovana, podeljena, opterećena sukobima, sujetom i ambicijom lidera da govore kao jedini i pravi predstavnici svoje nacije. Tamo gde stranke i stranačke vođe isključivo sebe vide kao jedine, prave i autentične zagovornike i predstavnike nacionalnih interesa, tamo gde lideri i njihove stranke nisu u stanju da se ophrvu zovu autoritarnosti, tamo nema ni volje, ni prostora, ni mogućnosti da se stranke konstituišu, ne samo kao liberalni i tolerantni akteri, nego i kao akteri koji se groze upotrebe nepolitičkih sredstava.

Dakle, želja političkih aktera da maksimalizuju svoj uticaj i svoju moć proizvodi niz nekoliko negativnih posledica. Produblјivanjem i radikalizacijom sukoba otvaraju se vrata upotrebi nasilja u politici. Sukobi između političkih aktera postoje i u drugim etničkim zajednicama, ali ono po čemu se sukobi unutar bošnjačkog političkog društva izdvajaju jeste brutalnost. Pošto se u tim sukobima koriste rekviziti svojstveni jednoj drugoj vrsti sukoba ne iznenađuju predlozi nekih civilnih organizacija da se bošnjačkim političkim strankama na 10 godina zabrani rad, zato što „primenjuju nasilje i koriste govor mržnje“. Drugo, dolazi do pomeranja i prelivanja sukoba izvan političke sfere i to je ono čemu već izvesno vreme svedočimo. Sukobi se, naime, prelivaju i prenose na islamsku versku zajednicu. Pojava vehabija

samo dodatno komplikuje ove probleme, jer dodatno zaoštrava antagonizovane oponentske opcije. Napokon, sukobi unutar bošnjačke zajednice omogućuju i akterima, kako izvan bošnjačke zajednice, tako i izvan Sandžaka, da se involviraju u sukobe i da ih, u skladu sa svojim interesima, doziraju, usmeravaju ili preusmeravaju. Vrlo često, na primer, sukobljene strane nastoje da diskredituju jedna drugu međusobno se optužujući da deluju kao eksponenti tajnih, neformalnih struktura i centara moći, BIA i raznih kabineta. Te primedbe nisu bez osnova, jer državne agencije nisu neutralne ni u sukobima koje se odvijaju i na drugim stranama. Podsetimo se samo, ilustracije radi, optužbi koje postoje između Bunjevaca i Hrvata.

Sukobi i naročito njihova brutalizacija proizvode niz štetnih posledica:

1. otežavaju proces integracije bošnjačke zajednice (unutar sebe, kao i u globalno društvo);
2. otežavaju njeno konstituisanje u zrelu naciju;
3. usporavaju procese modernizacije;
4. snaže predrasude o Sandžaku kao regionu sklonom radikalizaciji i nesposobnom za demokratiju.

Sukobi ne odgovaraju običnim Bošnjacima i sirotinji na tržištu rada, ali odgovaraju stranačkim oligarhijama i političkoj klasi u Beogradu, jer slabe pritisak koji bi iz regije išao u pravcu brže decentralizacije, otresitijeg sprovođenja reformi, bržih evrointegracija, suočavanja sa prošlošću, odlučnije saradnje sa Haškim tribunalom, itd.

Ako je ranije od strane države dolazila represivno motivirana praksa, od koga treba da dođe podsticaj ka demokratizaciji? U postkomunizmu odgovornost je za to "pripisana" civilnom društvu. Svoju herojsku ulogu civilno društvo je u Srbiji odigralo obaranjem Miloševića, sada predstoji dug, uporan, mukotrpan rad na, ne samo u izgradnji demokratije, nego i odgoju naroda za demokratiju. Civilno društvo u Sandžaku je slabo, potisnuto, suočeno sa hroničnom nestašicom novca i nerazumevanjem državnih organa. No, i takvo kakvo je, opterećeno brojnim problemima, civilno društvo u Sandžaku je još uvek bolje od svog pojmovnog para – političkog društva – i zaslužuje svaku vrstu podrške.

SAMIHA KAČAR, Sandžački odbor za ljudska parava

Sandžak, koji se sada nalazi u dvije samostalne države, zauzima posebno mesto u istoriji raspada jugoslavenske državne zajednice. Imajući u vidu blisku prošlost, kao i sve ono što se dešavalo na tom neuralgičnom prostoru, posebno u periodu od 1991. do 1995., ali i kasnije, može se reći da su

zbivanja u Sandžaku (ubistva, pljačke, otmice nedužnih građana, topovsko-tenkovsko okruženje gradova, masovna iseljavanja stanovništva, razni oblici diskriminacije, sudsko-politički procesi, brojni “informativni razgovori”, preventivna represija, itd.) ostala u sjeni onoga što se tragično dešavalo u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu. Zaštita narušenih ljudskih prava i sloboda putem institucija sistema, na osnovu dosadašnjih iskustava, ne daje pravo za veći optimizam. Brojne krivični postupci žrtava policijske torture su, zbog sudske neažurnosti, odugovlačenja i brojnih opstrukcija, već zastarjele. Iseljavanje iz Sandžaka i dalje se nastavlja. U Hagu se podižu optužnice za zločine počinjene u Hrvatskoj, BiH, na Kosovu, kao i u Vojvodini. Mnogi zločini počinjeni u Sandžaku su jednostavno prepušteni zaboravu, iako su trebali biti predmet interesovanja države i sudskih organa. Sandžak također ima pravo na istinu i njeno institucionalno priznavanje. O svemu onome šta se zbivalo u njemu u proteklom periodu, uz ostalo, dokumentovano svjedoče i brojne publikacije Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda, kao i drugih nevladinih organizacija (Fonda za humanitarno pravo, Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji).

Rezultati referenduma u Crnoj Gori 2006. označili su konačan raspad državne zajednice Srbije i Crne Gore, ostatka nekadašnje Jugoslavije, a samim tim i razdvajanje bošnjačke zajednice u Sandžaku, koja sada, podijeljena, živi u dvije odvojene samostalne države. Referendum u Crnoj Gori je pokazao duboke pođe izmeđ u predstavnika bošnjačke zajednice u “srpskom” i “crnogorskom” dijelu Sandžaka. Novi Pazar se, sa uvođenjem višestranačja, kao bošnjački svakoliki centar nije pokazao doraslim vremenu i svim iskušenjima u proteklom periodu. On je, nakon svega, definitivno prestao biti bošnjački “centar” odakle su pojedini politički predstavnici mislili koordinirati radom bošnjačkih institucija i stranaka, bez obzira na republičke granice, na prostoru Sandžaka. Iskazana je znatna politička nezrelost bošnjačkih predstavnika, praćenih političkim neiskustvom. Politički ciljevi su bili artkulisani smušeno, više propagandno, ali neprimjerenom vremenu i okruženju. Pod terminom Sandžak danas se sve više govori o onom dijelu Sandžaka koji se nalazi u granicama Republike Srbije, dok se o onom drugom dijelu koji se nalazi u Republici Crnoj Gori sve manje govori. I ovaj veći dio u Srbiji se, ne samo terminološki, sve više svodi samo na tri opštine: na Novi Pazar, Sjenicu i Tutin. O Sandžaku se neosporno može govoriti višeznačno, iz više uglova. Tu se i vide razlike izmeđ u političara i predstavnika nevladinih organizacija. Svim njegovim problemima treba pristupiti obazrivo.

U Srbiji danas Bošnjaci čine manje od dva posto stanovništva. Iseljavanja traju i iz „srbijanskog“ kao i iz „crnogorskog“ dijela Sandžaka. Mnogi problemi su, bez obzira na odvajanje Crne Gore, ostali isti. Treba takođe još više raditi na afirmaciji bošnjačke duhovnosti, nacionalne svijesti. Ukoliko se tome ozbiljno ne priđe, prisutna je zebnja da će se Bošnjaci svesti na minornu vjersku zajednicu, bez razvijenih nacionalnih institucija.

Bošnjački pokret u Sandžaku nikada se nije uspio adekvatno i realno institucionalizovati. Bošnjački političari uskih vidika nisu uspjeli u proteklih 16 godina da na pravi način artikulišu potrebe bošnjačke zajednice, niti da ih realno postave, zaklanjajući se brojnim „memorandumima“ i demagoškim tiradama. Na polju kulture, jačanja nacionalne svijesti, razvijanju ozbiljnih projekata koji bi uticali na jačanje bošnjačke nacionalne svijesti, istraživanju sopstvene kulture, jezika, istorije, tradicije postignuti su veoma skromni rezultati. Iako je bošnjačko stanovništvo u Sandžaku bilo podijeljeno između dvije republike, nisu ostvareni značajniji rezultati na njegovom duhovnom, kulturnom i obrazovnom povezivanju. Nikakve propagandne floskule nisu mogle pomoći u prevazilaženju brojnih problema, osim što su maskirali pravo, poražavajuće stanje stvari. Međusobna gloženja, stalna unutrašnja trvenja, umnožavanja papirnatih institucija samo su pokazali da u tom razdoblju Bošnjaci nisu imali ni političkog, ali ni intelektualnog potencijala da nađu prava rješenja za budućnost. Jednonacionalni zahtjevi za autonomijom Sandžaka iskazani 1991. bili su u startu problematični zbog odbojnosti ne samo političkih centara u Beogradu i Podgorici, već i odbojnosti srpskog i crnogorskog življa u Sandžaku. Maksimalistički zahtjevi su bili potpuno suprotni pravom intelektualnom, ekonomskom, kulturnom potencijalu Bošnjaka Sandžaka. Beograd i Podgorica, svjesni brojnih slabosti i trvenja unutar bošnjačkih političkih predstavnika, nisu pokazali nikakvu značajniju spremnost ni za ozbiljnije razgovore, a kamoli za uvažavanje bošnjačkih zahtjeva. Takva praksa Beograda i Podgorice je bila i ostala konstanta. Zato je i pođela Bošnjaka logična posljedica promašene politike bošnjačkih stranaka još od 1990. godine.

Nakon promjena 2000. oko čijeg se karaktera u Srbiji odavno polemíše, svakako se lakše diše. Stanje ljudskih i manjinskih prava u Srbiji pokazuje pomak u odnosu na predhodni period ali diskriminacija prema manjinskim nacionalnim zajednicama i dalje je najčešći oblik kršenja ljudskih prava. Manjinske zajednice nisu više predmet sistematskog pritiska, ali su i dalje izložene različitim oblicima diskriminacije i netrpeljivosti. Na zakonodavnom planu je takođe, napravljen određeni pomak, pogotovo

usvajanjem *Zakona o pravima nacionalnih manjina*, kao i ratifikovanjem Okvirne konvencije Savjeta Evrope o poštovanju prava manjinskih nacionalnih zajednica. Međutim, pri implementaciji Zakona o manjinama i *Okvirne konvencije* uočeni su brojni problemi. U nekim sandžačkim opštinama još uvek nisu implementirane odredbe *Konvencije o službenoj upotrebi jezika*, iako je to bila obaveza na samo po međunarodnom pravu, već i po domaćem zakonodavstvu (Priboj, Prijepolje). Zakoni o pravima manjinskih zajednica se više donose zbog preuzetih obaveza pred međunarodnom zajednicom, a ne da bi se praktično primenjivali. Svojedobno se mnogo govorilo o Saveznom zakonu o manjinama, koji je donet uz veliki publicitet, da je to nešto što će znatno i istinski unaprediti ljudska prava, a u stvarnosti je bilo drugačije iz više razloga (politički problemi, odnosi između dvije države). Pitanja kadrovske strukture, nacionalne izbalansiranosti u Sandžaku zaslužuje posebnu pozornost

U ovim, ali i drugim opštinama još uvijek nema značajnih pomaka kada je u pitanju primjena *Okvirne konvencije*. Ima indicija da je učešće bošnjačkih predstavnika u lokalnim organima vlasti uslovljeno nizom kompromisa na koje moraju pristati. To je slučaj u nekoliko sandžačkih opština.

Prema podacima na osnovu istraživanja Sandžačkog odbora, nacionalna i kadrovska struktura u pojedinim opštinama ove regije je i dalje izuzetno nepovoljna, ne odgovara sastavu stanovništva. Sandžački odbor je istražio stanje u kadrovskoj strukturi u opštinama Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Priboj i Prijepolje Nacionalna zastupljenost je potpuno poremećena u državnim instucijama (MUP, sudovi, tužilaštva, vojska) na štetu Bošnjaka. Praksa koja je postojala u prošloj deceniji još uvijek nije napuštena. U Sjenici, u opštinskom tužilaštvu, od ukupnog broja zaposlenih, ne radi nijedno lice bošnjačke nacionalnosti

Zabrinutost u Sandžaku i za Sandžak je doista opravdana, imajući u vidu sveopšte stanje, prisilne reducirane potrebe, kao i sve izraženiju, tešku privrednu krizu koja se manifestira u svim ravnima života, njegovo sve još očitije zaostajanje u odnosu na druge dijelove zemlje. Malo se u Novom Pazaru, gradu koji želi da bude bošnjačko političko i nacionalno središte, govori o Bošnjacima u Novoj Varoši, Priboju ili Prijepolju. Oni kao da su, zbog svoje relativne malobrojnosti, jednostavno zaboravljeni. Ovi Bošnjaci su najprisutniji u izvještajima nevladinih organizacija, i među njima posebno Sandžačkog odbora. Seobe ka Bosni, bolje rečeno ka Sarajevu, traju i dalje iz Priboja, Prijepolja, ali iz Sjenice, Tutina. Taj proces je davno započeo. Kao da mu nema kraja. Iz Novog Pazara, Sjenice, Tutina, odlaze

Srbi, ali i Bošnjaci. To su složene teme koje se ne mogu prećutkivati. Mnogi su problemi zajednički, iako oni nerijetko dobijaju isključivu nacionalnu formu. Popisi stanovništva traže odgovore na brojna pitanja. Jedno od njih je i da li Republika Srbija želi da konačno prestane iseljavanje Bošnjaka. To je dilema pred kojom su se našle zatečene mnoge generacije Bošnjaka. Ukoliko je odgovor potvrđan onda se mora primjenjivati sasvim drugačija politika prema ovim krajevima, mnogo iskrenija, mnogo operativnija. Ona mora imati institucionalnu i transparentnu formu. Danas se, iz više razloga, dosta ulaže i govori o tri opštine na jugu Srbije (Preševo, Bujanovac...), nego o ovom prostoru, mada on zaslužuje brigu države i svakoliku pomoć.

Sandžak je i prije raspada socijalističke Jugoslavije, slovio kao jedna od najzaostalijih oblasti u toj državi. Investicije uporno zaobilaze sandžačke krajeve. To je inače i na hiljade ljudi odvelo i odvodi sa ovog prostora. Raseljeni Sandžak je mnogo brojniji od onog pravog. Političkom i marketinškom retorikom prekrivaju se i marginaliziraju njegovi suštinski problemi: nerazvijenost i besperspektivnost, nizovi devijantnih pojava (kriminal, korupcija, prostitucija, droga). Sandžak se nalazi u dubokoj društvenoj i ekonomskoj krizi koja se osjeća u svim ravnima života. Siva ekonomija, droga, prostitucija, pljačka, ubistva, politički sukobi, takođe čine dio stvarnosti. Jedan problem nadrašta drugi.

Svjedoci smo takođe, s druge strane, postojanja čitavog niza problema u sandžačkoj sredini koji mogu imati neželjene posljedice po ukupno stanje: "govor mržnje" u medijima, incidenti na sportskim susretima, ispisivanje nacionalističkih parola i grafita, pojedine neodmjerene izjave političara, učestali sukobi članova i simpatizera pojedinih stranaka i slično, sukobi, unutar islamske zajednice koji mogu biti veoma opasni. Neke pojave nije dovoljno samo osuditi, treba ih svakako pokušati i objasniti, staviti u realne okvire.

Ovaj prostor se, međutim, i dalje predstavlja u crno-bijelim šemama, što je nastavak zamagljivanja njegove složene zbilje. I dalje se uporno u srbijanskim medijima, ali i po potrebi politike, podržava slika o islamu kao neprijateljskoj religiji i sveopštoj opasnosti. Znatian dio printanih glasila je ponovo vratio u svakodnevno korišćenje propagandne termine poput onih sa početka devedesetih godina prošlog stoljeća, o islamskoj opasnosti, teroristima i slično. Stereotipi i predrasude pokazuju izuzetnu vitalnost. Novinski članci o nekakvoj „zelenoj transferzali“, „islamskoj opasnosti“, „Beloj Al-kaidi“ i slično su još uvijek prisutni, a po potrebi, se i dopunjuju

novim „opasnostima“. Mediji o Bošnjacima govore povremeno kao da se oni mjere u brojkama od više stotina hiljada. Po potrebi, oni su u medijima tek neznatna manjina, ali, kada zatreba, oni postaju opasnost za Balkan i region u cjelini. Istinu, međutim, znaju i novinari i političari. Islamsku opasnost proizvode oni koji o njoj najviše i pišu, ignorišući brojne činjenice koje govore suprotno od onoga što plasiraju putem medija. Pojedinačni incidenti koji se dešavaju nisu pravilo, niti se može raditi o opštim pojavama koje ugrožavaju mir i stabilnost na ovom prostoru. Mediji, po potrebi, uvijek senzacionalistički apostrofiraju Sandžak kao novo, moguće krizno žarište, otkrivaju povremeno potencijalne teroriste i slično. Na ovaj način se širi islamofobija i plaši cijeli region i Evropa od Bošnjaka.

Novi Pazar skoro da ne izlazi iz „crnih hronika“. Novinare ovđe zanimaju samo takve, nikako drugačije vijesti. A treba reći da Novi Pazar, kao i druge opštine pritiskaju dugogodišnji problemi. Poređenje infrastrukture između Novog Pazara, Kraljeva ili Čačka daje porazne rezultate. O tome se malo, ili nikako ne govori. I ovđe žive ljudi, koji traže da imaju slične uslove života kakvi postoje u drugim gradovima. O sandžačkim selima i tamošnjim prilikama da i ne govorim. Moram svakako ukazati da je neophodno ukazivati na potrebu nacionalnog balansiranja u državnim institucijama na lokalnom nivou (sud, policija, tužilaštvo) gđe bi Bošnjaci, shodno svom broju, trebali biti još prisutniji. Posebno je pitanje učešće i prisutnost Bošnjaka u republičkim institucijama.

Bošnjaci se moraju institucionalno izboriti za sva prava koja im pripadaju, moraju prevazići brojne pođele, kao i improvizacije na mnogim nivoima, kako bi osigurali ovom prostoru prosperitet i budućnost. Ukoliko do toga ne dođe, ovo što je ostalo od Sandžaka još više će se dijeliti, ali i marginalizovati. Vlast u Beogradu redovno prosuđuju u bošnjačkim sporovima, rukovodeći se prije svega, svojim interesima.

MEHO OMEROVIĆ, narodni poslanik

Zahvaljujem se Helsinškom odboru i gospođi Sonji Biserko što su, čini mi se, u pravom trenutku otvorili pitanje Sandžaka na ovakav način, jer, kompleksnost problema Sandžaka zahteva i kontinuirano bavljenje i uzrocima kao i posledicama i naravno onim što čini svakodnevni život kada je u pitanju ovaj veoma specifičan prostor. Ja ću u veoma kratkom izlaganju ukazati samo na jedan aspekt koji nije samo posledica.nego je, rekao bih, i neka vrsta perfidne politike koju deo države, koji je, na žalost, oličen u visokim

predstavnicima vlasti vodi prema jednom delu zemlje, Sandžaku, prema jednom narodu odnosno manjinskoj zajednici, Bošnjacima, i prema njihovoj verskoj zajednici, Islamskoj verskoj zajednici. Juče je u Narodnoj skupštini Republike Srbije, na sednici odbora za bezbednost i odbranu, direktor BIA gospodin Rade Bulatović, rekao, citiram:” Da su jedan od faktora ugrožavanja bezbednosti Srbije i tenzije unutar Islamske zajednice”! Upravo na primeru sukoba unutar Islamske zajednice, država Srbija je pokazala kako ne bi trebalo da se ponaša odgovorna država.

Zašto to kažem i zašto to tvrdim? Iz jednostavnog razloga koji je veoma poznat javnosti, a na koji doista svakodnevno treba podsećati i upozoravati, jer je resorni ministar, ministar vera u Vladi Republike Srbije, gospodin Naumov, prekršio Zakon. Stavio se na jednu od strana unutar sukoba Islamske verske zajednice što je, složićete se, nedopustivo. Gospodin Naumov se upustio čak i u objašnjenja, pa je tako govorio kako država priznaje obe, i onu u Beogradu, i onu u Novom Pazaru, kaže gospodin Naumov da “ima mesta i za Mešihat ima mesta i za Rijaset...”! Ne priznaje država Srbija, kaže Naumov, samo jednu islamsku versku zajednicu, on kaže da “jeste jedna islamska zajednica, ali su ovo različite forme!”. Međutim, ono što gospodin Naumov nije rekao i za šta nam od tog trenutka, prošlo je skoro 20 dana, duguje odgovor to je, kako to da jedna niža organizaciona forma, u ovom slučaju muftijstvo i to samo jedan njen deo, preskače onu iznad sebe i formira najvišu, a to je Rijaset. E, sada će biti jako interesantno videti kako se gospodin ministar Naumov ponaša prema jednom drugom, iliti sličnom problemu. Naime, pre nekoliko dana Crnogorska pravoslavna crkva je podnela zahtev, u skladu sa Zakonom o crkvama i verskim zajednicama, da se upiše u registar crkvenih odnosno verskih organizacija. Dakle, da li će gospodin Naumov sad imati isti stav kao u slučaju islamske zajednice, da mogu postojati dve pravoslavne crkve u Srbiji.

Po svemu sudeći, iz svega ovoga izvlači se zaključak da bi neki u Srbiji želeli da se formira neka vrsta “srpske islamske zajednice”. Jer, teza da Bošnjaci predstavljaju izmišljen narod, da su oni Srbi, ustvari, muslimanske veroispovesti, je u poslednje vreme čak veoma rasporostranjena. Ovakav odnos države i njenih najviših organa nas dovodi i do ovoga što je i današnja tema, a to je taj vid represivne politike države koju deo države vodi prema jednom celom regionu. Zašto je to tako mislim da nam je ponuđen samo jedan jedini odgovor: naime, očigledno je na delu vraćanje dugova koalicionom partneru. Izgleda da, evo, država ili bar jedan njen deo, saučestvuje u pokušaju pravljenja privatne ili partijske islamske zajednice.

Jer, nikako drugačije se ne može protumačiti činjenica da su najviši predstavnici novoformirane islamske zajednice u stvari bili odbornici ili su i dan-danas funkcioneri Stranke demokratske akcije, koalicionog partnera partije kojoj pripada i ministar vera gospodin Naumov. Ja bih vas podsetio, prošle godine, ta ista partija kojoj pripada gospodin Naumov, je nezakonito u Novom Pazaru uvela privremene mere i u sukobu dve bošnjačke političke partije se, kao i u slučaju sukoba unutar islamske verske zajednice, stavila na jednu stranu. Sticaj okolnosti je pokazao da je to uvek jedna te ista strana, strana koju vodi gospodin Sulejman Ugljanin.

Čini mi se da je problem za sve nas u Srbiji to što ta partija, partija predsednika Vlade Republike Srbije, koja ima najveći koalicioni kapacitet, ili "potencijal" u Srbiji, kako oni to vole da kažu, nažalost, ima samo remeti-lačke partnere. U Crnoj Gori su to Demokratska srpska stranka i Narodna stranka, u Republici Srpskoj je to Srpska demokratska stranka sa kojom imaju potpisan i koalicioni sporazum, a evo, vidimo u Sandžaku, to je partija koju vodi gospodin Sulejman Ugljanin

SONJA BISERKO

Dajem reč sada g.Vukomanoviću. Nadam se da ćete nam nešto reći o vehabijima, pošto ste upućeni u to šta je to vehabizam. Radi se o verskom pokretu koji je i legalan i legitiman i ne može se zabraniti niti po Ustavu niti po Zakonu o crkvama i verskim zajednicama, kao i drugim međunarodnim dokumentima. Međtim, želela bih istovremeno da citiram i muftiju Zukorlića koji kaže: "Za mene je to grupa ekstremista i oni su bitni samo ako ih neko zloupotrebi. Oni ovde nemaju apsolutno uporište među narodom i zato dugoročno ne mogu da budu opasnost. Mi imamo informacije o tome ali ne želimo da ih iznosimo već to treba da urade istražni organi"! Ja bih zamolila da se osvrnete na ovu pojavu na Balkanu s obzirom da očigledno njihovo prisustvo izaziva takvu pozornost.

MILAN VUKOMANOVIĆ, profesor sociologije

Evo, kratko samo... Ja sam o vehabijama i ranije govorio i to je prenošeno u javnosti našoj, ali ukratko, suština toga je da je kod nas to jedna marginalna pojava unutar islama, marginalna, utoliko što nikad nije uhvatila korena na Balkanu. Ni u Bosni, ni na Kosovu ni ovde u ovom sandžačkom slučaju, iako je bilo određenih incidenata, ali jeste pojava koja se može

zloupotrebiti. Vehabizam kao takav predstavlja jednu vrstu zloupotrebe islama. Znači, (pod 1) to je jedan pokret koji ima snažne misionarske ambicije, možemo reći, globalne ambicije, ali nije uhvatio korena svugde onako kako je kao vodeća politička ideologija, verska ideologija, imao temelje u Saudijskoj Arabiji, u matičnoj zemlji iz koje je ponikao kao jedna vrsta ideologije, znači, tu je jedan istorijat. Ali, ovde kod nas, te misionarske tendencije, bar na Balkanu koliko sam ja imao prilike to da ispratim, zaista nisu imale pogodno tle iz prostog razloga što ovde na Balkanu tradicionalno živimo zajedno sa jednim islamom koji je mnogo umereniji, koji je liberalniji u smislu versko-pravne škole, koji je, na kraju krajeva, islam koji je prilično pod uticajem surfijske tradicije, duhovne tradicije u islamu, i jednostavno, ta vrsta "importa" nije nikad mogla da na bitniji način utiče, u smislu transformacije onoga što jeste domaći islam.

Ali, nezavisno od ove islamološke debate, i nezavisno, naravno, od tih mogućnosti zloupotrebe pojedinih pokreta ovde, ja bih se osvrnuo na nešto što možda nema toliko veze sa samim ismamom, ali ima veze sa ponašanjem naše države u odnosu na dve stvari koje su po meni mnogo širi i ozbiljniji problemi, oba se tiču vlasti u Srbiji, sve tri grane vlasti, najviše, naravno, izvršne. Ja tu mislim, najpre, na ugrožavanje slobode veroispovesti, kako verujućih tako i neverujućih građana u našoj zemlji. Ugrožena je sloboda vere ali ugrožena je i sloboda od vere, dakle, oba elementa su ovde na udaru, to je jedan vrsta udara na verske slobode, da se izrazim tako, parafraziram naslov knjige jednog mog kolege kada je to stavio u kontekst protestantskih zajednica. Druga stvar koja predstavlja zbiljan problem jesu periodični talasi antimuslimanskog i antiislamskog ponašanja i delovanja bez adekvatne reakcije državnih institucija. U oba slučaja nije dakle, samo reč o nekakvoj unutarmuslimanskoj podeli u Sandžaku, već o nečemu što treba da se tiče i nemuslimana. Ukupno stanje međureligijskih odnosa pa i odnosa crkva – država, se pogoršalo sa Koštuničinom vladom, kako onom prošlom tako i ovom sadašnjom, položaj Srpske pravoslavne crkve je tu svakako bolji, svi smo toga svedoci, nego što je bilo u Miloševićevo vreme, ali su zato mnogo više na udaru male verske zajednice, ili manjinske verske zajednice ovde. Iako sada imamo zakon, a tada ga nije bilo, država, odnosno, Vlada Srbije, ugrožava verske slobode svojih građana, i to pre svega čine vladajuće stranke u ime države, naročito one kojima je poveren odnos sa verskim zajednicama, to znači one koje supervizira ministarstvo vera, a to je u ovom slučaju Demokratska stranka Srbije. Da ilustrujem samo i podsetim vas na opštepoznate stvari ali kada

ih sagledamo u kontinuitetu onda vidimo gde leži stvarni problem. Podsetiću na nastojanja bivše ministrke prosvete da se potisne darvinizam i afirmiše kreacionizam u javnim školskim programima, zatim, podsetiću na skandaloznu prvu verziju prednacrtu Zakona o verskoj slobodi tadašnjeg ministra Radulovića, na one stavke o imunitetu sveštenika i čitav niz drugih stvari, gde se jasno videlo da se Ministarstvo vera stavilo uz većinsku versku zajednicu u našoj zemlji, zatim, slučajeve moralne panike oko malih verskih zajednica, gde najviše kumuju neke strukture u samoj policiji, pa i sam ministar policije je davao vrlo neodgovorne izjave u slučaju, recimo, Novih Banovaca, gde se olako i ishitreno dovode nekakva grozna ubistva sa delovanjem malih verskih zajednica. Za posledicu onda redovno imamo i napade na te male verske zajednice, potpuno nedužne ovde, dakle, religijske zajednice nalaze se na udaru sveštenici, njihova imovina i tako dalje. Onda imamo diskriminaciju tih zajednica u samom Zakonu samim tim što je procedura za njihovu registraciju drukčija od procedure za registraciju tzv. tradicionalnih verskih zajednica, pa kad tome dodamo još i rasizam u skupštini Srbije i niz nekih problema u novije vreme, recimo, predrasude u našim sudovima, tužilaštvima kada je reč o presudama i procesima vezanim za kler Sprske pravoslavne crkve, gde je moralo sada u novije vreme da reaguje i Ministarstvo pravde oko toga, onda imamo puno slučajeva u različitim sektorima gde se ovakva teza može potvrditi. Tu dolazi često do ustavnih prekorachenja, država krši svoje vlastite zakone, one zakone koje je predložila vlada i Ministarstvo vera, na kraju krajeva, prekršen je sada, u ovom sandžačkom slučaju, i član 7. Zakona o crkvama i verskim zajednicama gde se kaže "... da država ne može ometati primenu autonomnih propisa crkava i verskih zajednica". Znači, ako je postojao nekakav objediniteljski sabor Islamske zajednice u Srbiji i donet je nekakav ustav Islamske zajednice u Srbiji, onda ne mogu državni organi da se priklanjaju nekakvom drugom carstvu i da daju signale koga oni podržavaju u celom tom sporu, jer time krše i svoj vlastiti zakon. Na to je, na kraju krajeva, s pravom, upozoravao i sandžački muftija u više nastupa u javnosti, to je ozbiljan prigovor kada vam lider jedne tradicionalne verske zajednice u Srbiji skrene pažnju na to da država krši svoje sopstvene zakone. Meni to znate, pomalo liči na one zahteve ruskih religijskih disidenata, sovjetskih, iz Brežnjevljevog vremena, otprilike to je taj nivo komunikacije.

Iznete su takođe ozbiljne optužbe u pogledu "cezaropapizma" jednog lokalnog političara, predsednika opštine, to je stvar koja takođe treba da nas zabrine, tu mislim pre svega, na Ugljaninov zahtev za ukidanjem Islamske

zajednice i stavljanjem pod kontrolu bošnjačkog nacionalnog veća. Dakle, tu imamo direktnu umešanost politike u verske strukture, ova vlada, iako nemuslimanska, kao da neguje neku vrstu političkog islama pa gura politiku u te religijske strukture. Najzad, o tome je više puta govorio i sandžački muftija, mi zaista ozbiljno treba da uzmemo u obzir ove optužbe za saradnju nekih sveštenika i imama sa obavешtajnim službama u ovoj zemlji. Ja ne bih potcenio takvu jednu izjavu. U Bosni i Hercegovini nedavno su objavljene knjige sa imenima sveštenika, imama i predstavnika drugih crkava i verskih zajednica, tzv. "plava", "zeleni" i "crveni" knjiga gde se ukazuje na tu saradnju u SFRJ i docnije, Dakle, to je nešto što se ozbiljno mora ispitati i država o takvim optužbama mora da povede računa.

Izvršna vlast ovde, dakle, zamuti stvari, zamuti do kraja, naročito Ministarstvo vera, onda se, tobože, oni ne mešaju, ostaju van toga, znači, proizvedu krizu i ostave nam je; ja bih se zapitao sada kako se osećaju druge verske zajednice u Srbiji, kada je reč o ovim međureligijskim odnosima, kada imamo indukovanu podelu u islamskoj zajednici, gde se vidi čija je i gde leži državna naklonost. Kakve to sada posledice ima na odnose sa, recimo, pravoslavnom crkvom, katoličkom crkvom, kako će se sada predstavnici tih verskih zajednica ponašati kada budu pozvani, recimo, na neki događaj ili prijem, nešto što organizuje Islamska zajednica, kako nevladine organizacije sada da organizuju škole, recimo u Sandžaku, a da očekuju da će im prisustvovati, recimo, ako je reč o interetničkim i međureligijskim odnosima, da će im prisustvovati zvanični predstavnici Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve kada imaju takvu podelu i strah ljudi da će to biti ispolitizovano na ovaj ili onaj način. Kako sada uopšte da radimo u tim uslovima? Da li je bilo ko, ko je takve stvari zamućivao, vodio računa i o tim sekundarnim posledicama?

Nezavisno od ovih podela u islamskoj zajednici, ja bih rekao da se u sadašnjem Zakonu o crkvama i verskim zajednicama, nalazi jedan ipak besmisleni, ali ne slučajni član, to je član 19. u kome se kaže, ja ću ga navesti: "...da se u registar ne može upisati verska organizacija čiji naziv sadrži naziv ili deo naziva koji izražava identitet crkve, verske zajednice ili verske organizacije koja je već upisana u registar ili koja je ranije podnela zahtev za upis". Naravno, ovaj član će biti aktiviran u slučaju prijave za registraciju Crnogorske pravoslavne crkve. Verovatno tu i stoji da se ne bi omogućila registracija Makedonske pravoslavne crkve i Crnogorske pravoslavne crkve, ali moram da objasnim zašto je besmislen takav član: mi smo svi svesni da se u političkom životu, pojavljuju stalno nove i nove stranke koje u

svom imenu sadrže deo imena ili nekakav prefiks kao što je *demokratski*, kao što je *liberalni*, kao što je *socijaldemokratski* i tako dalje, to je prosto neizbežno, jednostavno to je neka vrsta amblema, identiteta stranke i njene političke orijentacije ili ideologije. Još je to važnije i osjetljivije u religijskom životu. Tu stalno nastaju nove religijske zajednice, denominacije, dolazi do fragmentacije postojećih, naročito u protestantizmu one se odvajaju od svojih matičnih crkava i osnivaju kao nove. Imate, ne znam, Hrišćansku adventističku crkvu ali imate i Adventističku crkvu sedmog dana, imate baptiste ove ili baptiste one i tako dalje. Jednostavno to znači onemogućiti uopšte verske zajednice da slobodno deluju i da se nazivaju onako kako one s pravom žele da se nazivaju u vezi sa religijskom zajednicom porekla, da tako kažem. Dakle, s te strane, principijelno gledano, ovakav član u zakonu je potpuno besmislen i nepotreban, ali ima smisla, naravno, u jednom ovakvom političkom kontekstu želje da se ti međureligijski, međucrkvveni odnosi, kontrolišu. Nama ti međureligijski, međucrkvveni odnosi direktno utiču i kvare međudržavne odnose. Kad vi pogledate od slučaja sa Makedonskom pravoslavnom crkvom, pa Crnogorskom pravoslavnom crkvom, pa sada ovaj slučaj sa Islamskom zajednicom, nama su se vodnosi, međudržavni, sa Makedonijom, sa Crnom Gorom, sada i sa Bosnom i Hercegovinom, znatno pogoršali: u dva prva slučaja reč je o većinski pravoslavnim društvima, odnosno, društvima gde je pravoslavlje dominantna religijska zajednica. To je potpuno paradoksalno.

Druga stvar na koju sam hteo da ukažem jeste ovo antiislamsko i antimuslimansko delovanje u Srbiji u periodu od 2004. do 2007. godine naročito, i to možda u najvišim državnim institucijama kao što su policija i vojska, možemo se zapitati da li je tu reč o nekakvom tihom, prećutom, kontinuitetu sa prethodnim etničkim sukobima iz devedesetih, jer, nekada je to antiislamstvo latentno, nekad je vrlo naglašeno, ja bih ga simbolički mogao staviti u onaj vremenski okvir od paljenja džamija u Beogradu, Nišu, u Novom Sadu i uništavanju nadgrobnih spomenika izuzetno retkih i izuzetno vrednih u Vojnom muzeju na Kalemegdanu, pa do upada u policijskim čizmama u džamiju u Sjenici ove godine. Dakle, to je jedan okvir antimuslimanskog, antiislamskog delovanja koji bih ovde želeo da naglasim. Sećamo se da su kazne za prestupnike u Nišu bile više nego simbolične, to je bila jedna farsa od suđenja, gde je trebalo deset puta zakazivati ročišta. Sećamo se, na kraju krajeva, i reakcije na te presude, to je bilo besprizorno ponašanje optuženih za blage prestupe, što je, naravno, direktna posledica i na same presude. Ili da spomenem izjavu tadašnjeg

funkcionera Demokratske stranke Srbije Obrena Joksimovića o “mudžahedinskoj stranci” u skupštini Srbije, bojazni da ćemo imati, kako je on tada rekao, Al Kaidu i Homeinija u skupštini kao “..transmitere muslimanske fundamentalističke ideje..”! Naravno, ti tzv. mudžahedini su omogućili opstanak na vlasti Vojislavu Koštunici docnije, a Vlada je uvela prinudnu upravu u opštini Novi Pazar i spasla Ugljanina od opoziva na referendumu.

Imamo sada opet proizvodnju kriza kao u Miloševićevo vreme, ovakvim ponašanjem nas država samo gura u nove probleme, kako na domaćem tako i na međunarodnom planu, možemo se zapitati da li se predsednik Tadić susreo sa reisom Cerićem krajem marta ove godine, uz prisustvo Rasima Ljajića i muftije Zukorlića, da li se tu zaista govorilo o istorijskom i moralnom pravu Islamske zajednice u Srbiji da bude u duhovnoj vezi, u savezu sa Islamskom zajednicom u Bosni i Hercegovini, da li je to bilo ili nije bilo? Govorilo se tu, koliko se ja sećam i o pokretanju novog srpsko-bošnjačkog dijaloga, koji je preko potreban nakon sukoba i zločina devedesetih, šta će sada ova država da uradi povodom toga? Hoće li ona da se svađa sa lajčakom u Bosni, da nas gura u nove krize i probleme, u međuvremenu, samo da vas podsetimo, umesto Miloševićevih slika na raznim skupovima ovde u regionu, počele su uveliko da se nose Putinove slike.

MIRKO ĐORĐEVIĆ, publicist

DRŽAVA I VERSKE ZAJEDNICE – SMETNJE NA VEZAMA

U nekoj prilici – u široj raspravi o trenutnoj državnoj politici prema crkvama i verskim zajednicama – valjalo bi temeljnije objasniti odnos Crkve i države i verskih zajednica u Srbiji. Problemi se ili prikrivaju, ili se svesno zaobilaze i tek u incidentnim situacijama se vidi o čemu se radi. Incidenti i nesporazumi koje mi ovde blago nazivamo “smetnje na vezama” izazivaju nove i otkrivaju da u državnoj politici nema doslednosti – od prilike do prilike i po potrebi političkog momenta država se određuje i sama se loše snalazi u svemu. Videlo se to i na primeru zbivanja oko Islamske zajednice u Srbiji koja je razdeljena, imamo dve – koje tvrde da su jedine – a napetosti se reperkutuju u najširim državnim i društvenim okvirima. Iza ovog raskola stoji politika i to je uglavnom jasno. Da je to tako najbolje objašnjava muftija Islamske zajednice iz Beograda, efendija Jusufspahić – “Boris Tadić i Demokratska stranka, Vojislav Koštunica i Demokratska stranka Srbije, Tomislav Nikolić i Srpska radikalna stranka i sve druge

stranke podržavaju koncept Islamske zajednice Srbije zato što je on državotvoran. Ne navodi se ni jedan dokaz da Islamska zajednica u Srbiji nije lojalna državi. Problem nije dogmatske prirode već čisto organizacione – sve verske zajednice su jednake i država prema Zakonu o crkvama i vrskim zajednicama priznaje jednu jedinstveno organizovanu u duhu islamske tradicije. Ovoga puta država se opredelila za jednu, što se protivi pomenutom Zakonu i Ustavu Republike Srbije, a poznato je da moderna država – pravna država – sigurno nema pravo da osniva ni crkve ni druge verske zajednice, njena je funkcija da štiti autonomiju i slobodu delovanja. Situacija u kojoj su se našli vernici pokazuje da je polumesec na Srbijom zašao u duboku političku senku i krivica je u lošoj državnoj politici prema vrskim zajednicama uopšte. Naravno i crkvama, jer je princip da jedne budu posebno priznate a druge marginalizovane – ili manipulisane – ugrađen u sam pomenuti Zakon. Ovo je prilika da se pokaže kako smo bili u pravu kada smo upozoravali da se pomenuti Zakon kosi sa Ustavom i da će ga biti teško primeniti.

Sve ostalo u sporu – u medijima – o tome gde je duhovni centar crkava i vrskih zajednica – zaista je nebitno.

Pomenuću i problem koji se “vrti”, da su navodno, u sve ovo umešane ne samo država i već i bezbednosne službe. U dubljem smislu o ovome se može razgovarati samo ako imamo dovoljno sigurnih dokaza, a mi ih, osim verbalnih tvrdnji, nemamo. No, bilo kako bilo, tu nečeg ima. Još u aprilu ove godine muftija Zukorlić je u više navrata upozoravao⁴¹ na to i obratio se pismom Tadiću i Koštunici: – “Posebno brinu brojne informacije o aktivnoj umešanosti obaveštajnih i bezbednosnih službi Srbije u navedenim aktivnostima protiv Islamske zajednice”. To je sve što znamo, a odgovor najviših državnih činovnika javnosti – šire i jasnije – nije poznat. Postoji još jedan dokument na koji se zaboravlja, a potiče od samog šefa tajne policije BIA, gospodina R. Bulatovića u kojem stoji⁴² i ovakav stav, kakve bar javno, šefovi tajnih službi retko izriču: – “konkretno, sada tragamo za tri dosijea crkvenih velikodostojnika, koji su nestali u periodu posle 2000. godine. Imamo i pretpostavku zbog čega su uzeti i gde su završili”.

U detalje ovde ne možemo ulaziti – manjkaju kao takvi – ali se iz ovoga vidi da se država bavi crkvama i vrskim zajednicama, kao i one državom, na loš način i da upliće prste i tamo gde joj sigurno nije mesto. Ono što se događa sa Islamskom zajednicom i sa nekim crkvama nije moguće

41 Danas, 20. april 2007

42 Večernje novosti, 22. jun 2006

objasniti bez istraživanja kojih za sada nema – a svi događaji su u vezi sa nečim sličnim.

Neki se zaključci, reklo bi se, sami nameću – najpre tu je nesporna krivica ministra vera u kabinetu Vojislava Koštunice i da je kako nije – da živimo u pravnoj državi – ministar bi trebalo da podnese ostavku. Da li u državi može postojati nekoliko pravoslavnih crkava, a ne može više katoličkih i da li mogu postojati dve islamske zajednice u Srbiji to nije nepoznato – svako se organizuje prema svojoj tradiciji, a država bi tu trebalo da bude neutralna. Ovako, kako se sada čini, otvara se prostor za političke manipulacije kakve su se nazrele oko vehabija, o čemu još ne znamo mnogo – čeka se kraj sudskog postupka. Nije bitno ni reagovanje medija, jer su uglavnom pod kontrolom sfera moći – ili se svrstavaju na jednu stranu, ili se prave da im nije jasno o čemu se radi. Postoji još i druga strana medalje a to su odnosi u samoj islamskoj zajednici gde se ne isključuje rivalstvo vođa. Navodila se istočnjačku parabolu o najvećem i najlepšem ćilimu u džamiji koji često biva tesan za dvojicu imama. Reč je i o materijalnim interesima. Najopasnije je što podele u krilu bošnjačkog naroda u regiji, dakle, odnosi u samoj islamskoj zajednici, mogu biti otvaranje vrata nasilju koje na Balkanu nikad nije isključeno. Stoga je ovaj raskol i karakterističan i dolazi u vreme kada se oko Kosova forsira snažna diplomatska akcija širom sveta i kada se i u susednoj BiH osećaju previranja koja bi trebalo da opomenu da je ponavljanje grešaka opasno za sve. Jednom reči, nevolja je u tome što ne postoji izgrađen model odnosa crkve i države i verskih zajednica uopšte izveden iz bogatog evropskog iskustva, već se nešto slično otvara od prilike do prilike i uvek po potrebi paretija koje drže vlast u Srbiji.

SONJA BISERKO

Nedavno ste rekli da “...nacionalne revolucije često izbijaju u vreme kada su stare nepravde prestale, a unutrašnje jedinstvo pobunjenih nestalo. Sandžak, izgleda, nije izuzetak!” Ako bi ste mogli nešto o tome da nam kažete?!

ČEDOMIR ANTIĆ, istoričar

Činjenica je da, u istoriji se pokazalo, vrlo često pobune i revolucije, stvaranje nacionalnih država počinju u vreme kada su te drevne nepravde zbog kojih su navodno počele, prestale. Dakle, evo jedan primer iz XIX veka,

najveće pobune protiv osmanskog carstva dešavale su se upravo u vreme velikih reformskih pokušaja, i to je, prosto, jedno pravilo.

Međutim, da se vratim na ovu sadašnju temu, ja je ne vidim kao istoriografsku već kao političku, meni je žao, pošto je naslov ovako širok, ne može se reći da li je reč o događanjima u oblasti Sandžaka u protekle 2, 4, ili 20. godina, žao mi je što to nije do kraja definisano, a potom, pošto je reč o, navodno, državnoj represiji, kažem “navodno” misleći na protreklih 7 godina, mislim da bi bilo dobro da je neko pozvan prosto i od predstavnika vlade. Ova vlada nije jednostranačka, u njoj postoje različite stranke, jedan ministar je Bošnjak, tako da bi bilo dobro da čujemo i od nekoga, da tako kažem, sa izvora, o svemu tome. Potom, Sandžak, ovaj srpski deo Sandžaka, je multietnička regija, mislim da bi bilo dobro da je došao neko i od predstavnika drugih nacionalnosti iz te oblasti, ali, teško je sagledati celokupnu istinu, teško je skupiti sve aktere, tako da je dobro makar što je izvršen jedan pokušaj, i sa ovakvim panelom ovako kako je organizovan.

Ja bih rekao da u proteklih 7 godina Srbija prolazi kroz veliki reformski pokušaj, možda jedan od najvećih u svojoj istoriji i mislim da treba da predstavlja zadovoljstvo za većinu građana Srbije, odnosno za sve građane Srbije, što u njemu učestvuju i druge nacionalnosti. Neću da iskoristim onaj naziv *manjinske*, mislim da je to besmisleno, dakle, učestvuju svi građani. Posebno je dobro što u velikoj koaliciji DOS i kasnije u svim vladama koje su usledile, je bilo i predstavnika bošnjačkih stranaka. Ovde nije spomenuto, čak ovaj period od 2004. godine je vrlo loše ocenjen, međutim, eto, upravo 2004. godine je promenjen onaj, ja ću reći manjkav izborni zakon, koji je omogućavao samo onim strankama koje pređu census od 5 odsto da dobiju poslanike u parlamentu. Tako da, po prvi put su i nacionalne zajednice koje u ukupnom stanovništvu Republike Srbije broje manje od 5 odsto, dobile priliku da se nađu u parlamentu.

Ovde je jedan od govornika spmenuo potrebu da bude izgrađena bošnjačka nacija u Srbiji. Ja moram da kažem da proces izgradnje nacija ne vidim u vezi sa pitanjem sprovođenja ljudskih i građanskih prava, zato što iskustva pokazuju da izgradnja nacija nije nimalo blag proces i vrlo često, nažalost, nije demokratski proces. Tako da, kada je većina evropskih nacija građena u XIX veku, stvari su bile drugačije: i onda, kad u nekom prostoru bude formirana država, i formiran prosvetni sistem, onda bi se razne etničke grupe unifikovale u naciju. Početkom XXI veka, u vreme elektronskih medija, u vreme, ‘ajde neću da kažem stoprocentne pismenosti u Srbiji, ona nije stoprocentna, ali visokoprocentne pismenosti, stvari

nisu tako jednostavne i moramo da budemo oprezni da ne prekršimo ljudska prava nekih ljudi, pravo ljudi da budu pripadnici do kraja neizgrađenih nacija, koje je sada neosporno. Dakle, besmisleno je kritikovati nekog srpskog funkcionera koji bi, srećom, ih više nema u vlasti, nekad rekao da su Muslimani iz Bosne Srbi- muhamedanci, a onda podržati drugu osobu koja je posle 2000. godine bila na vlasti u Srbiji, koja kaže da su Bunjevci izmišljena grupa. Jednostavno, svako ima pravo da, ako ima određeni broj građana koji se osećaju kao Bunjevci, mislim da je to nesporno i mislim da to treba podržati.

Ovde je spomenuto pitanje verskih zajednica. Ja sam saglasan da kod nas tek treba da bude izgrađena dobra zakonska regulativa i mislim da je to možda sreća u nesreći što poslednji ulazimo u tranzicioni period, pošto možemo da uporedimo naše potrebe sa uspešnim iskustvima drugih evropskih zemalja, naročito onih koje su nam susedne i koje imaju veliki broj raznih verskih zajednica organizovanih među svojim građanima.

Dakle, ne bih video neku veliku katastrofu u tome što je neki prednacrt zakonskog akta bio loš, važno je da je u skupštinu došao predlog koji nije podržala samo jedna monolitna stranka koja ima apsolutnu većinu, već je više stranaka taj zakon podržala.

Ja nisam, naravno, stručnjak za verska pitanja, međutim, malo sam se obavestio kada je počela ova kriza u Sandžaku, i zanimljivo je razmišljanje jednog velikodostojnika Islamske verske zajednice, neću reći koje od ove dve, koji je rekao da svi vernici muslimani u Srbiji, nisu Bošnjaci. I zaista, ako pogledate statistike sa prošlog popisa, vi će te videti da u oblasti isto-rijskog Sandžaka postoji čak 6,35 odsto, to je malo više od 27.000 građana, koji tvrde da su Muslimani po nacionalnosti. U ovom srpskom delu je malo manji to procenat, negde je to oko 3,5 odsto, u crnogorskom je skoro 10 odsto, tačnije 9,88 odsto. Želim da kažem da, jedna demokratska država ne treba da sprečava izgradnju jedne nacije, ali ne treba ni da je podstiče. I jedno i drugo bi bilo kršenje demokratskih prava.

Spomenute su dve islamske zajednice u Srbiji. Ja sam nedavno slušao vrlo inspirativan intervju koji je dao gospodin Oliver Potežica, on spominje, ja o tome zaista nisam razmišljao, čak pet islamskih verskih zajednica u Srbiji, mi zaboravljamo da u oblasti Preševa, Bujanovca i Medveđe postoji jedna organizovana zajednica Albanaca koji su muslimani, i recimo, oni imaju čak dve zajednice, jedna se zove Islamska zajednica Preševa, Bujanovca i Medveđe, njen predsednik Džemaludin Hasani je svojevremeno izjavio, kako su, citiram: "...prošla ona komunistička vremena kada je

Islamska zajednica iz Sarajeva sve kontrolisala"! Opet, on ima svog protivnika, izvesnog Tahira Mumina, koji je, čini mi se, predsednik Islamske zajednice Kosova za Preševo, Bujanovac i Medveđu i sad, zamislite, to je Islamska zajednica Kosova koja je nedavno pristupila Islamskoj zajednici Srbije prema, opet, ovom citatu gospodina Potežice. Prema tome, stvari vezane za verske zajednice su vrlo složene i bilo bi najbolje kada se politika u njih ne bi mešala osim kao dobar servis. Dakle, država treba da spreči sukobe, treba da spreči zloupotrebe, a najbolje bi bilo kada bi, među vernima došlo do određenog sporazuma, jer, o suština je u tome da se verni među sobom dogovore.

Ja sam svestan činjenice i mislim da ne postoji niko u ovoj prostoriji ko se sa mnom ne bi složio, da oblast Sandžaka predstavlja jednu od najnerazvijenijih oblasti Republike Srbije. Međutim, ne bih voleo da metodološki pogrešimo pa da standard u Sandžaku poredimo sa, recimo, standardom u Čačku ili sa standardom, recimo, u Beogradu. Kao što nije pošteno porediti standard u Kraljevu sa standardom u Beogradu, tako i to, nije pošteno. Mi moramo da shvatimo, da u Srbiji siromaštvo koje je, nažalost, preovlađujuće naročito u oblastima na krajnjem jugu i zapadu zemlje, nije etnički raspoređeno. I to je opet jedan od paradoksa prilika u Sandžaku, ekonomski napredak ostvaren je u vreme političke represije devedesetih godina. Taj ekonomski napredak nažalost, njegovo zaustavljanje koincidira sa početkom reformi i to je nešto o čemu treba razmišljati. Mi to naravno nećemo sprečiti ako primenimo taj stari princip koji se primenjuje a to je kada imate jednu zajednicu koja je ugrožena, koja je manjinska, ona uvek kada je ugrožena i kada ima unutrašnje probleme, ona poziva na mobilizaciju protiv nekoga trećeg. To ne može da donese neke velike koristi. U ovom trenutku vrlo je teško reći da država sprovodi teror nad Bošnjacima, nad verskim osećanjima u Sandžaku, ili nad političkim aketrima u sandžaku zato što obe velike bošnjačke partije, ja mislim i nekoliko manjih su u vlasti. E, sad, mi možemo kritikovati elitu, međutim, ta elita ipak redovno dobija podršku na izborima. Tako, ako kažemo da je Ustav loš, ja sam, recimo, kritikovao ovaj ustav, sa drugih nekih pozicija u odnosu na većinu mojih predgovornika, međutim, u Narodnoj skupštini Republike Srbije, koliko se sećam, niko nije glasao protiv tog ustava, već je jedan broj poslanika bio odsutan, što govori o tome da ipak, ako je demokratsko najvažniji argument za donošenje tog ustava, to je postignuto. Ustav treba menjati tamo gde je loš, ali ne možemo reći da je to jedan nedemokratski ustav.

Želim da kažem i da, kada je reč o pravima nacionalnih manjina ili konstitutivnih naroda, treba razmišljati o poređenju sa drugim situacijama. Ovde je izneto poređenje sa prilikama u Crnoj Gori, ja spadam u ljude koji nisu stručnjaci za kanonsko pravo, i mislim da me to ne lišava prava da kažem nešto i o tome, mislim da je osnovno pravo savih građana da se verski organizuju kako god žele. Međutim, u Crnoj Gori situacija nije ista kao u Srbiji. Nije ista iz vrlo jednostavnog razloga: pre svega, u Srbiji je došlo do podele unutar jedne regularne hijerarhije Islamske verske zajednice. Kada je reč o Crnoj Gori, tamo je jedan bivši sveštenik, u prvo vreme protiv volje države kasnije uz pomoć države, uz pomoć laika, uz pomoć ljudi koji nisu u verskim strukturama bili prethodno pravoslavne crkve, stvorio crku i ono što mene navodi na to da kažem da su drugačije prilike, to je činjenica da su, čini mi se, jedan ili dva crkvena objekta preuzeta od strane Srpske pravoslavne crkve odnosno mitropolije Crnogorsko-primorske, a potom, tamo niti je počela liturgija, niti su, kada je reč o manastiru, tu došli neki monasi. Prema tome, suština je bila u političkoj potrebi da se spreči jedna crkva da ispoveda svoju veru. Ovde to nije tako. Naravno, ako prihvatimo ove argumente koje sam izneo, to ne znači da je stanje u Sandžaku dobro. Ne samo ekonomsko, političko stanje nije dobro. A tačno je, treba izgraditi i ekonomsku i kulturnu elitu, pa nju treba izgraditi u Beogradu, a kamoli u Novom Pazaru, ili u Nišu, ili u Leskovcu. Takođe je tačno da se nismo do kraja suočili sa događajima iz devedesetih godina, međutim, moram, ja ne znam da li da kažem, reći ću u stvari, sa žalošću da primetim da mi nismo se nigde suočili sa prošlošću. Dakle, tamo gde ona nije opterećena etničkim sukobima, tamo gde ona nije opterećena kontroverzama, mi se nismo sa njom suočili. Podsetiću, od 2000. godine do danas, jedini iskorak je učinjen posle one naše velike tragedije kada je ubijen prvi demokratski premijer, tada je jedan broj ljudi osuđen za neka dela koja su do kraja rasvetljena posle operacije "Sablja". Inače, da se nije taj nesrećni slučaj dogodio, verovatno ne bismo imali pravdu gotovo nigde, osim kada je reč o žrtvama u RTS-u i činjenice da je osuđen bivši direktor RTS-a.

MIROSLAV FILIPOVIĆ, novinar

Sandžak je u poslednjih nekoliko decenija u veoma čvrstom zagrljaju srpskih tajnih službi, najpre jugoslovenskih a sada srpskih, s tim što bih ja tu izbegao, jer nema potrebe da govorim o onome što je legalno i legitimno i na šta svaka država ima pravo, pa i ova naša, dakle, ja bih da mi govorimo

o onom segmentu koji može da predstavlja neku zloupotrebu korišćenja tajnih službi na jednom ovakvom području. Sandžak je dugo bio pod dominantnom kontrolom tzv. "zelenih" službi, odnosno vojnih službi bezbednosti, odnosno kontraobaveštajne službe. To je naročito postalo značajno, govorim o Sandžaku, kada se Sandžak našao na granici nove države, dakle, kada je bivša socijalistička Jugoslavija prestala da postoji pa je onda postojala Savezna Republika Jugoslavija i Sandžak više nije bio u sredini nego se našao na kraju i, što je posebno interesantno, našao se usred kontinuiteta rasprostranjenosti muslimanskog, odnosno bošnjačkog naroda. Tako da ste, od one bivše granice sa turskom državom na rečici Piloreta kad se izađe iz Raške i krene ka Novom Pazaru, maltene do Cazinske krajine imali tampon većinski nastanjen Bošnjacima. To je proglašeno strašnim remetilackim faktorom za srpski nacionalni cilj, i onaj čudovišni plan "potkovicica" o kome se nekad više, nekad manje a nekad uopšte ne govori, upravo je započet na desnoj obali Drine, da bi se prekinuo, da bi se ta traka većinske rasprostranjenosti bošnjačkog naroda, prekinula, pa da neko slučajno ne zatraži za bošnjački narod isto ono što su nacionalisti u Srbiji, predvođeni Miloševićem, naravno, tražili za srpski narod, znači, ono gde su Srbi većina da to bude Srbija. Nema veze da li je to Knin, da li je to Banija, znači, sve osim Slovenije, pretpostavilo se da će možda postojati mogućnost da to traže i Bošnjaci, a koliko se ja sećam, Sulejman Ugljanin je početkom devedesetih to isto i tražio. Ja sam tada radio jedan intervju sa njim i znam da je on, vrlo se dobro sećam te rečenice, da Bošnjaci Sandžaka traže isto ono što Srbi traže za Knin i za Kninsku krajinu. Dakle, desna obala Drine je potpuno očišćena od Bošnjaka i, verovali ili ne, posledice tog plana i tog čišćenja i danas postoje. I danas neko ne dozvoljava Bošnjacima iz tih sela na desnoj obali Drine u opštini Priboj da se vrate u svoja sela. Dakle, čak i ona najbolja vlast koju smo imali, vlast Zorana Đinđića, nije gotovo ništa uradila da se to poništi, te posledice tog zaista čudovišnog plana "potkovicica". Delovi tog plana su i ove otmice o kojima govorimo, Sjeverin, Štrpce, kada je trebalo zastrašiti bošnjački narod da bi on jednostavno pobeo glavom bez obzira. Ali, to je jedna jako široka tema, jedna druga tema, samo sam je napomenuo kao početak novog poglavlja u interesovanju tajnih službi za Sandžak.

Naravno, kada je JNA prestala da postoji a sa njom i njena tajna služba, onda su na neki način primat preuzele tzv. "plave" tajne službe, odnosno policijske, i gotovo sve što je svaka vlast počev od devedesetih godina, pa do dan danas radila u Sandžaku, govorim o vlasti iz Beograda, radi se po

savetu, nekad i po diktatu, iz tih struktura. Znači, ako su premijer Živković i ministar Gašo Knežević otišli na noge muftiji Zukorliću i odneli mu dozvolu za rad Internacionalnog univerziteta, onda su to učinili zato što im je iz tajnih službi savetovano da to tako treba i da je to korisno za, šta ja znam, državu Srbiju. Ako je sada dozvoljeno da se osnuje nova islamska zajednica, govorim o Islamskoj zajednici Srbije za razliku od Islamske zajednice u Srbiji onda je to zato što je neko zaključio da je uticaj Moamer efendije do te mere porastao da mora malo da mu se nešto uskrati jer, znate, 120 džamija, pa onda Internacionalni univerzitet, pa onda Fakultet za islamske studije, pa se navodno priprema islamska akademija nauka i umetnosti, pa se navodno priprema važno mesto za Novi Pazar i za Sandžak u osnivanju nekog evropskog Al-Azhara, najvišeg Islamskog univerziteta sa sedištem u Kairu.

Kad govorimo o uticaju tajnih službi, ovde je više govornika pomenulo pismo Moamer efendije u kome on od državnih organa traži dosijea ljudi iz Islamske zajednice koji rade za “službu”. Da sam na mestu Moamer efendije ne bih se ja previše hvatao za to, jer, može tu da dobije razna dosijea, naravno, neće ih dobiti, a ustvari hoću da kažem da “služba” podjednako radi svugde. Jer, ja znam, potšo sam 20. godina kao novinar u Sandžaku, “pokrivam” Sandžak, da se isto to pričalo i za njega, pa za onaj Nacionalni kongres Bošnjaka koji je negde krajem devedesetih osnovan kao politička partija, pa, onda, za ovu islamsku zajednicu Preševa, ovu seperatističku, da je takođe osnovana po savetu “službe”, čak je “služba” navodno i tadašnjeg muftiju Nedžadina Saćipija postavila za muftiju... Hoću da kažem da su tajne službe tamo prisutne, ali isto kažem – pa šta ako su prisutne? One su prisutne svugde, ne bih se iznenadio da su i ovde, među nama prsutne, to je jednostavno način života u postkomunističkim društvima, da li ćemo se mi i kada ćemo se toga osloboditi ja zaista ne znam, da li “službe” i u kojoj meri zlopotrebljavaju svoju funkciju, to je sad jedno jako komplikovano, jako složeno pitanje, ima tu puno mistifikacije, nije sve to tako kao što izgleda: na kraju, “služba” ima i pravo, ona je osnovana po zakonima ove zemlje, ona ima svoje mesto.

Granica između upotrebe i zlopotrebe je jako delikatna i sigurno se na ovakvim vrstama skupova nećemo približiti svemu tome, ali, ne bih se mnogo hvatao za to da neki moji politički protivnici rade za “službu”. Jer, isto to oni i tvrde za mene, a kakve Muslimani vole da kažu, “jedino Alah zna kako to sve stoji i šta je sve tačno”!

MANJINE, VIŠE NISU TEMA ZVANČNE POLITIKE

Opšte uverenje da je položaj manjina u načalu rešen uz neka sitnija zakonska akta koja treba da budu donesena i da je taj položaj u skladu sa najvišim međunarodnim standardima. Nedavna aktualizacija položaja mađarske manjine, permanentna slika crnih hronika u Sandžaku kao da demantuje ove ocene. Po svoj prilici, manjine su i dalje predmet političkih strategija i svojevrstnih političkih instrumentalizacija. Sandačka stvarnost je više nego zanimljiva u tom pogledu.

Već iz same teme, jasno je, koliko je to jedno kompleksno područje. Njime se mogu baviti specijalisti različitih struka od psihijatarata i psihologa, preko ekonomista i pravnika, do istoričara, politikologa i političara. Ostaje iprospora i za one koji se bave pitanjima duha, dakle recimo sociologa kulture, religije, do kulturnih stvaralaca i etnologa.

I to sa posebnim razlogom, jer je Sandžak jedan izrazito zanimljiv region, sa vrlo osobenim karakteristikama.

Ono što, ovoj temi, daje posebnu aktuelnost jeste činjenica da se represija države ovde pojavljuje ne kao incident već više konstanta politike. Naravno u različitim oblicima, i sa vrlo sofisticiranim straregijama u zavisnosti od trenutne političke situacije, oblika države u određenom istorijskom trenutku, do izvesnih stereotipa ali i konstanti koje su oblikovale odnos prema ovom prostoru.

Jedna stvar nedvosmisleno potvrđuje ove stavove: permanentno iseljavnje iz ove oblasti, njegova već poslovična zabačenost i zapuštenost kao i konstanta neadekvatnog političkog rešenja za ovaj prostor.

Sandžak je istorijska regija. Po svojim kulturnim i istorijskim slojevima ne samo da je multikulturalan i multikonfesionalan već i inerkulturalan, što bi značilo da se kulturni religijski i etnički supstrati ovde u najboljem smislu prožimaju gradeći i jedan opšti ,zajednički identitet ovog prostora i njegovih žitelja. Ova činjenica je značajna za ve političke procese koji su se ovde odvijali, za sve državne projekte koji su uglavnom loše eksperimentisali sa ovim prostorom, za sve političke strategije koje se su se ovde isprobavale. Istovremeno je i važan, ali isto tako i bez važnosti. Ove koordinate paradoksa, u velikoj meri određivale su njegovu sudbinu i položaj.

U ovom uvodnom delu, naglasio bih nekoliko elemenata koji daju ton aktuelnom stanju, pri čemu hoću posebno naglasiti interaktivan odnos lokalnih političkih subjekata i državne politike, odnosno njenih institucija

u procesu današnjeg, iliti savremenog izgleda Sandžaka i njegovih žitelja. Danas je to jedna veoma dinamična slika. Sa pozicije pitanja identiteta Bošnjaka i identiteta Sandžaka koje još uvek nije skinuto sa dnevnog reda moglo bi se reći, da se uočavaju procesi koji idu za tim da dovode u pitanje mnoge već standardne ocene i osobenosti.

PRENAGLAŠAVANJE ISLAMSKE PARADIGME I UNUTARNJIH PROCESA VRENJA UNUTAR NJE

Nije problem u islamskoj zajednici, koliko je problem u neuspešnosti drugih paradigmi –ekonomskoj ali i političkoj. Drugi slojevi prikazuju svoju neuspešnost i neefikasnost .

Stvoren je širok vakum u koji je uskočila religija, kao sloj identiteta, ali i kao institucionalna struktura sa širim ambicijama. Kulturna dimenzija Bošnjaka se ne može ni u kom smislu svesti samo na ovu paradigmu, ali svim prvidima uprkos ni islamski sloj kulturnog identiteta ne pogađa srž problema. Između bošnjačkog nacionalnog individualizma i islamskog kosmopolitizma, između bošnjačkog evropejstva i orijentalnog islamstva, zjapi prazan duhovni prostor u koji se sve više uvlači strano telo- pseudo-vehabizam. Podseto bih na briljantnu opservaciju Farida Zakarije u njegovoj studiji „O budućnosti slobode“, u kojoj on pokazuje da islam kao islam nije globalni problem već da je to Bliski istok. U nekoj odviše hipotetičkoj i od stvarnosti dalekoj opservaciji, moglo bi se razmišljati i o izvesnim namerama izvesnih interesa da se i ove evropske muslimanske enklave uvuku u vrtlog bliskoistočnog konflikta. Do nedavno se govorilo o reislamizaciji muslimana. Nije se govorilo ni o kakvoj reislamizaciji. U tom smislu i novija dešavanja u okviru islamske zajednice dobijaju kudikamo šire i ozbiljnije rezonance i reperkusije iako se radi o nekim sasvim banalnim, lokalnim političkim zahtevima, koji, naravno imaju vrlo štetne posledice i koji vremenom mogu izazvati veoma ozbiljne i razorne efekte. Mudra državna politika, nikako ne bi podsticala raskole, ne bi učestvovala u njima, imala bi partnerski odnos sa ovom vrlo značajnom institucijom koja je i verska i nacionalna i kulturna po svom sadržaju. Iz jednostavnog razloga, što sva ta previranja samo proširuju prostor za nekontrolisanu provlu svakovrsnih verskih i ideoloških učenja koja mogu biti vrlo saglasna sa nekim ekstremnim islamističkim tendencijama. Dakle, igra oko urušavanja jedne ovakve institucije može biti vrlo ozbiljna i opasna.

USTAVNI OKVIR

Usvajanje jednog neevroskog, u suštini dnevno-političkog, nekonzistentnog najvišeg zakonskog akta, koji se, uprkos činjenici da se dobrim delom bavi pitanjima manjina, kreirala sasvim nova pravna pozicija položaja nacionalnih manjina. Ona se više može posmatrati u svetlu diskontinuiteta, nego li kontinuiteta sa politikom prema nacionalnim manjinama do trenutka donošenja novog ustava.

U kojoj su meri konstituent u državi koja je po definiciji istovremeno i nacionalna i građanska, a u kojoj meri su i, čija su nacionalna manjina, jer po definiciji *Bosna nije nacionalna država Bošnjaka*, sandžački bošnjaci koji se ne mogu identifikovati ni sa jednom državom kao matičnom. Oni su time nacionalna manjina sopstvene države koja nije njihova po *nacionalnoj* definiciji i u kojoj su samo građani. Ovim je stvoren okvir njihove *de facto* neravnopravnosti iz koje će proizaći mnoge strukturane i pravne konsekvence. Važno je podsetiti da je *čin* donošenja ustav bio čin jasne političke diversifikacije unutar političkih subjekata bošnjačke manjine, na one koji su pozivali na podržavanje i onih koji su bojkotavali ovaj čin. Uverenje je da narod nije podržao ovaj ustav i da ga nije prepoznao adekvatnim okvirom svog statusa.

POLITIČKI OKVIR

Potruga za izgubljenim identitetom—šizofrena situacija cepanja bića i identiteta sandžačkih Bošnjaka kroz dihotomije istočno-zapadno-balkansko-orijentalno-evropsko, savremeno i prošlo, nedostaje *jasna vizija* u situaciji kada se kulturni prostor sve više duhovno prazni, aspekti konstruktivne kulturne politike gotovo i ne postoje. Ne sagledava se ni jasna vizija budućnosti nacionalnog razvoja i afirmacije (dileme multikulturalizma i interkulturalizma).

Demokratija sa svim obeležjima neliberalne demokratije, autokratija, segregacija *partiokratija*, totalitarizam na mikroplanu. Zatvaranje okvira, što je *očiti primer gubljenja slobode i getoizacije pred lokalnim vlastodršcima*.

SVOJEVRSNI EKSPERIMENT

Sa stanovišta označene teme, represije i posledica, aktuelna slika stanja ocrtavala bi konture svojevrsnog eksperimenta. Postavljene u položaj marginalnih grupa, manjine sve više postaju poligon značajan kao baza sigurnih glasova pojedinih političkih stranaka, i to, paradoksalno, ne onih koje po definiciji jesu manjinske i regionalne već onih glavnih aktera na političkoj sceni. Regionalni ili manjinski predznak samo je kulisa za prikupljanje glasova, dok se autentični interesi gube u nekim nejasnim računicama i partikularnim interesima. Uspostavljena je čudna saradnja između predstavnika manjinskih zajednica i reprezenata države, pa čak i onih politika, čije su manjine bile žrtve. Radi se o fenomenu STADA i Pastira. Otuda je razobličavanje ove politike, i ovih relacija, veoma važno za uspostavljanje liberalne demokratije. Politička realnost demaskira vazalnost ispod granica dostojanstva. Servilnost i vazalstvo pokazuje se u svetlu sentence da služiti znači vladati. Otuda i intencija da pojedinci budu zmena za preko potrebne manjinske institucije. Tim gore, jer se radi o lažnim autoritetima koji su samo degradacija i stvarnih interesa manjina i njihovog realnog položaja.

Iz brojnih fakata sa terena sandžacke svakodnenice, nameće se utisak da su sandžacki Bošnjaci, stavljeni u orbitu, *nimalo svojom voljom niti svojim interesom*, antizapadne i antievropske politike, koja se globalno pokazuje, a lokalno aktualizuje, da je pažljivo pripremana i uslovljena, i da su protekle godine otvorene represije, pripremile plodno tle. Zato sve više postaje vidljiva uloga nekih do skoro neprikosnovenih političkih autoriteta, u vrlo problematičnom svetlu, koje ih sve više kompromituje kao aktivne sudionike takve politike i njihove instrumentalizacije. Fenomen kukavičijeg jajeta ostaje oprobani mehanizam. Na tamnom ekranu sandžacke svakodnevnice, sve se jasnije oslikava politički profil nekih od ovih lidera, što čini da njihova do skoro neprikosnovena svetla slika sve više tamni. Zaziranje od aktuelnih dešavanja, običnog građanina sve više stavlja u poziciju pasivnog posmatrača, da se njegova neiskazana volja sve jasnije krivotvori. Sandžak sve više klizi graničnim tačkama koje obesmišljavaju svaki demoratski proces. Hoće li ovaj proces dovesti do promena postojećeg stanja ili će se produžiti u beskraj, čini se i nije više volja glasača, građana, pripadnika manjinske zajednice, već političke volje države, njenih službi i delotvornosti strategije servilnosti i vazastva, koja se, kako se vidi, dobro pokazala. U dobrobit i ličnu korist predstavnika političke elite a sve na štetu građana, koji više u politici i ovoj lokalnoj modifikaciji neliberalne

demokratije ne prepoznaju svi okvir političkog ispoljavanja. Nije li to tačka kojoj se i težilo, krajnje ponižavanje uloge, mesta i položaja, manjinskih zajednica i njihovog udela u politici država u kojima žive. Čini se da primer Srbije to odlično pokazuje. Ali, ne treba prevashodno kriviti *državu i njenu vladu*. Biće da je odgovornost mnogo veća samih navodnih manjinskih političkih prestavnika. Oni se ne moraju tako ponašati, iako im je nametnut takav okvir. A i manjina, koje se ne moraju saglasiti sa ovakvim položajem. U slučaju Bošnjaka, pogotovo ne. Čini mi se ipak da tačka preokreta i nije tako daleko. Time se i pitanja identiteta lišavaju svakog stvarnog smisla i sadržaju, a potvrđuju oni poznati stihovi „Vuk na ovcu svoje pravo ima”.

Hoće li Aska, odigrati svoj ples do kraja ili će pasti u čeljusti krvožednog vuka, hoće li prepoznati naći dobronamernog pastira, ili će se predati, videćemo. Aska iz Andrićeve pripovetke poučna je u svakom pogledu. Ali ne bih baš da idem tako daleko u analizi ove metafore .

RAMIZ CRNIŠANIN, advokat

Posle rata, Drugog svetskog rata, jedan naš stari adžo, sretne Voju Lekovića i kaže: “Vi komunisti ste prije rata govorili da je Sandžak bogu iza leđa. Kome je sad on, kad vi ne verujete u boga, kome je sada iza leđa?” A on [Leković] kaže: “Neće više biti iza leđa”!

A stvarno je ostao i dalje iza leđa.

Ipak, treba promijeniti neke stereotype i o Sandžaku i o Bošnjacima. Nije Sandžak ono što je nekada bio. Kad sam ja završio malu maturu 1941. godine, samo je 28 bošnjačke, tada muslimanske dece bilo u gimnaziji novopazarskoj. Sreten Vukosavljević je pisao, od devet ukinutih gimnazija, četiri su iz Sandžaka. Tamo ih nije ni bilo dosta, više gimnazija je ukinuto, tako da su morali i Srbi i Muslimani, da idu u druge gradove, Kraljevo, naravno, Muslimani su išli u Prizren i tamo gde ima muslimanskog življa.

Danas mi imamo gotovo stoprocentnu pismenost; u Sandžak se stiže iz najudaljenijih krajeva Srbije za 4-5 sati, danas ima mobilnih telefona na stotine hiljada, ima samo u Novom Pazaru 30.000 automobila ima dva univerziteta i privatni i državni, tri zapravo, ima i Karićev, ima više od 6.000 studenata, ima... kažem, da ne bi slika bila crna... struktura se promenila, promenili su se odnosi i mora sa time da se računa. Danas postoje političke stranke i zašto bi Bošnjaci bili nešto drugo od drugih i zašto se dramtizuju sukobi među Bošnjacima kad tih sukoba ima kod svih naroda? Ali, ono što ne valja – u Srbiji 40 odsto birača koji glasaju za socijaliste i za radikale, kažu da smo mi izmišljena brozovska nacija. I zovu nas Turcima. E, to je

ono što kod Bošnjaka, većine, nema više problema jesu li ili nisu Bošnjaci. Ja sam nekim mojim prijateljima, još u ono komunističko doba, ja sam tada bio funkcioner, pa mi kažu ... “... ma šta ‘oćeš ti, Musliman, ti si Srbin muslimanske vere” a ja velim: “.. pa kad sam Srbin muslimanske vere, što mi ne psuješ srpsku majku muslimanske vere, nego sve tursku ti majku”!?!?

Izvinjavam se što to kažem. Ali to je činjenica. Pogledajte, molim vas, naslove knjiga u knjižarama, pogledajte koliko ima islamofobije i antimuslimanstva, antibošnjaštva, a to mora da se sprečava, ne samo našom akcijom, bošnjačkom. Ja znam da ne možemo mi kriviti samo “udbu”, državu.... Mi moramo da trčimo k'o Alisa u zemlji čuda da bi stajali na istom mestu. To je naša sudbina. Ali, ono što država mora da čini to je da se te razlike bar ne povećavaju. Da se one smanjuju, ako je moguće, ili bar da se ne povećavaju. A razlike su i u pogledu zapošljavanja i u pogledu svega ostalog – ne bih ponavljao ovo što je već rečeno.

Drugo – treba ispraviti one nepravde koje država može da ispravi. Evo, recimo, otmica Muslimana u Sjeverinu, paljevina kuća u Kukurovićima i tako dalje. Mi smo podneli tužbu protiv države da se nadoknadi šteta porodicama koje su sve izgubile. Prvi opštinski sud doneo presudu, kaže – zastarelo. A to je izvršeno krivičnim delom, ne može da bude zastarelo. Ono zastareva za ono vreme za koje krivično delo zastareva. Međutim, nisu voljni da isprave očigledne činjenice. E, to su te stvari za koje ne treba mnogo, treba samo volje. E, sada, tu mi imamo pet poslanika u skupštini, dva s jedne strane, dva s druge, obe su u istoj koaliciji, oni moraju da sednu pa da vide šta će da rade u toj skupštini. Da se sastanu, ne da optužuju jedni druge, nego da kažu: ovo je nacionalni interes Bošnjaka iz Sandžaka, ne samo Bošnjaka nego i Srba i drugih, tu moramo da budemo zajedno, tu da radimo. Imamo ministra, imamo potpredsednika, potpredsednik narodne skupštine Republike Srbije nikad nije bio Bošnjak. I mi više ne možemo da se žalimo da nismo zastupljeni – jesmo. Ali mi birači treba da ih nateramo da se ponašaju onako kako treba.

E, sad, ja kad govorim o Bošnjacima, o tom identitetu, treba da se razbijaju stereotipi, ja očekujem jednu daleko veću podršku inteligencije u Srbiji, srpske inteligencije, srpskih naučnih krugova. *Politika* sada gotovo da je ista kao i onda kada smo imali “odjeke i reagovanja” za vreme Miloševića. Molim vas lepo, tu moramo da dobijemo podršku. Jer, zna se da u Bosni nije bila izvršena diferencijacija na nacionalnoj, nego na verskoj osnovi. Vuk [Stefanović Karadžić] je govorio o turskom zakonu i o hrišćanskom zakonu. Među hrišćanima nije bilo razlike na Srbe i na Hrvate, nego na katolike i pravoslavce. Pa je Ilija Garašanin poslao sto i nešto agenata

preobučenih u popove da agituju za izjašnjavanje da se u pravoslavnim crkvama pravoslavci izjašnjavaju kao Srbi, a franjevci su to uradili za Hrvate i tu se izvršila diferencijacija. Ostali su muslimani koji su proglašeni Turcima, balijama i tako dalje. To je to, što se očekuje od naučne, stručne, kulturne i druge javnosti srpske, progresivne, da u tom smislu rade, a ne da proglašavamo ove ili one verske zajednice.

Da napomenem, sedam godina je Alžir vodio borbu protiv Francuza. Francuzi nisu mogli da nađu nikog da im ubace u oslobodilački pokret. Čim su se oslobodili, oni, evo, šta rade, biju se k'o žuti mravi. Prema tome, hoću da kažem, da se mora voditi računa, s jedne strane, da se pruži podrška ovim institucijama koje su nikle tamo a to su škole, univerziteti... S druge strane, da se pruži podrška da se u programima razvoja ne gleda se Sandžak kao neko telo, strano telo, kao neko remetilačko telo koje će sada da dovede do uništenja srpske ili crnogorske države. O tome smo govorili dosta, da se ja ne bih ponavljao, nego da se zajedničkim akcijama i državnih organa a u prvom redu Bošnjaka koji su tamo i zastupljeni u državnim institucijama, bilo kao poslanici, bilo kao predsednici bilo kojih tela, da tamo rade, a ako ne treba, neka im birači otkazu poverenje na izborima, pa neka ostanu tamo. Svakoj policiji na svetu je drago kad nađe da radi nekog posla, kako da joj neće biti drago da iskoristi sukobe. Crnogorci su podelili bošnjačko telo na tri dela: na Muslimane, na Bošnjake i na Crnogorce-Mmuslimane. Jer, tamo je bilo 15 odsto Muslimana koji su se izjašnjavali, 15 odsto Muslimana, 9 odsto Albanaca, 30 odsto Srba i nema samostalne Crne Gore. Morali su da stvaraju razdore. Naravno da će to da radi svaka država. To rade i sada. Još pre, neko je govorio [Pavel D.] zašto nije došlo do podrške, šire srpskog naroda Muslimanima onih godina kad je bilo nasilja: pa nije jer je još od prije, Osme sednica [CK SKS], počela je jedna intenzivna psihološka priprema srpskog naroda da bi se opravdalo nasilje koje će se vršiti posle. On rano ujutro pusti pesmu "...ubiću te Mujo!" I kako onda da to dete koje sluša od obdaništa takve pesme da drugačije misli. Na taj način je govorila ona Ljiljana Bulatović, i danas ona dobija mesto, i danas na Pravnom fakultetu u Beogradu drže zborove. Pa onaj vlasnik "Jurišnika" osuđen je na Nirnberškom procesu na vešala i presuda je izvršena, zato što je širio antisemitizam u svom listu. Niko od naših novinara ni zašta nije dosad osuđen, ni ona Baletić, ni iko drugi. A samo uzmite naslove, šta je tada pisano, što ni pas s maslom ne bi pojeo.

Šta da vam kažem još!? Mi se tamo, u Sandžaku, borimo se za ove pravce o kojima je govirao Slezović, o kojima je govorio gospodin Mirko Đorđević, gospodin Filipović i svi.

SANDŽAK – IDENTITET
U PROCEPU STAROG I NOVOG

IV

Srpski Sandžak i dalje zaboravljen

**Međunarodna krizna grupa:
Izveštaj za Evropu br.162 – 8. april 2005***

* Izveštaj je preuzet sa sajta Međunarodne krizne grupe www.crisisgroup.org

Rezime i preporuke

Kad god balkanski političari diskutuju o budućem statusu Kosova, oni upozoravaju na mogući “domino efekat”. Jedno od mesta koje se često pominje kao ranjivo u tom kontekstu, odnosno gde postoji potencijal za izbijanja nemira je srpski Sandžak, etnički mešoviti region sa Muslimanskom (slovenskog porekla) većinom. Sandžak se nalazi u “sendviču” između Kosova, Crne Gore i Bosne. Ekonomija Sandžaka je nerazvijena i daleko siromašnija nego drugi delovi Srbije, delom zato što je bio “močvara” Otomanske imperije sve do 1912. godine, a delom namernim nemarom srpskih vlasti između svetskih ratova i za vreme Miloševića. Beograd treba da se suprotstavi praksi diskriminacije i pokaže i Srbima i Bošnjacima da ima osećaj za njihove brige i probleme da bi se sačuvao postojeći mir. Ali, problemi Sandžaka su pretežno i problemi koji se javljaju u ostalim delovima Srbije i zahtevaju rešenja na nivou republike.

Pod Miloševićevim režimom zvanični državni teror prema Bošnjacima sproveden je kroz etnička čišćenja čitavih sela, kidnapovanja, ubistva, hapšenja, prebijanja i otpuštanja sa posla. Ovakva postupanja dovela su do povećanja tenzija u Sandžaku, a post-Miloševićvske vlade su se takvim nasleđem ili bavile površno, ili ga ingorisale. Zbog takve istorije skorašnjeg ponašanja srpskih vlasti, mnogi Bošnjaci se boje za svoju egzistenciju, pa tako čak i manji problemi mogu da dobiju etničku dimenziju.

Ipak, posle pada Miloševića više makar i nesigutnih i delimičnih koraka je preduzeto da se Muslimani integrišu sa glavnim tokovima srpske političke scene i da se oni tretiraju kao ravnopravni građani. Napredak je spor – možda će biti potrebna da ode cela jedna generacija dok Srbija ne promeni odnos ka svojim manjinama – ali je proces otpočeo. Dok Srbija uči kako da tretira svoje Muslimane bez diskriminacije, Bošnjaci sa svoje strane moraju da se potrudu da zaštite prava Srba tamo gde su u većini i gde imaju političku moć.

Atmosfera u Sandžaku je napeta, ali mirna. Nema indikacija da postoje naoružane grupe ili paravojne formacije među Bošnjacima, niti ima ekstremističkih političkih elemenata koji su sposobni ili imaju želju da mobilišu

široke mase za svoje ciljeve. Među vodećim bošnjačkim političkim partijama ne postoji želja da se izazovu međuetnički sukobi. Većina Bošnjaka nema želju da traže nezavisnost od Srbije, niti da se pripoje Bosni i Hercegovini.

Pod uslovom da srpska vlada u Beogradu bude mudra, dobro procenjuje situaciju kada se bavi problematikom ovog regiona i zauzda nacionalističke snage koje mogu da izazovu neprilike, potencijal za etničke sukobe u Sandžaku je relativno nizak i nema razloga da se povećava, čak i u slučaju da Kosovo postane nezavisno. Ali ipak, čini se da je sadašnja vlada gluva za probleme ovog regiona i nastavlja kako otvorenu tako i suptilnu diskriminaciju većinskog bošnjačkog stanovništva.

Postoji određeni broj faktora na obe strane koje destabilizuju Sandžak kroz svoje delovanje. U njih spadaju ekstremni pojedinci unutar Srpske pravoslavne crkve, islamskog pokreta Vehabija, policije, državne bezbednosti (BIA) i vojne bezbednosti, nacionalistički elementi u Srpskoj radikalnoj stranci (SRS), Demokratskoj stranci Srbije (DSS) i bošnjačkoj Stranci demokratske akcije (SDA). Svi oni imaju interes da se etničke tenzije održavaju na visokom nivou.

Srpska pravoslavna crkva krenula je u agresivnu kampanju kojom treba da se podvuče-ojača srpsko prisustvo u regionu. Istovremeno Bošnjaci pokušavaju da ojačaju osećaj sopstvenog nacionalnog identiteta: islam i lingvistička pitanja igraju važnu ulogu u njihovom nacionalnom buđenju. Bošnjačko nacionalno veće preduzima neke korake koji mogu da proizvedu etnički aparthejd i udalje Srbe. Sa bošnjačke strane postoje malobrojni, ali potencijalno opasni radikalni vehabistički elementi, a ima indicija da pojedini Bošnjaci počinju da se ponašaju diskriminatorno u odnosu na srpsku manjinu.

Sandžak pati od značajnog ekonomskog pada i hroničnog gubitka stanovništva. Takođe ima i probleme koji su endemski za celu Srbiju: organizovani kriminal, korupcija, nefunkcionalne državne strukture, nekompetentnost administracije. Neki od ovih problema bi se mogli rešiti kada bi Srbija preduzela korake da okonča diskriminatornu praksu i ubedi svoje manjine da imaju svoje mesto u državi. Mogi drugi problemi će nestati kada Beograd zaista odluči da reformiše pravosuđe, policiju i ekonomiju, i da se država decentralizuje. Ali Sandžak može i treba da ostane miran pod uslovom da i Srbi i Bošnjaci zadrže pod kontrolom nacionalističke elemente u svojim redovima i u dobroj veri se potrude da pronalaze tačke spajanja i zajedništva.

PREPORUKE

VLADI SRBIJE:

Sistematski “napasti” sve oblike diskriminacije Bošnjaka na svim nivoima kroz promene zakona, ali i kroz kritičko sagledavanje dosadašnje prakse zapošljavanja u javnom (državnom) sektoru i omogućavanju jednakog pristupa svim servisima (uslugama) vlade-vlasti.

Sprovoditi vladavinu prava – prvo i najvažnije kroz stvaranja bezbednog okruženja u opštini Priboj koje će omogućiti povratak izbeglica i proteranih u njihove domove, ali i kroz dovođenje pred lice pravde onih pojedinaca koji su odgovorni za ubistva, paljevine i etnička čišćenja iz devedesetih godina, kao i kroz preduzimanje odgovarajućih mera protiv pripadnika policije koji su osumnjičeni za kriminalne aktivnosti, brutalnost i ubistva.

Zauzdati srpske nacionalističke snage koji bi mogli da izazovu nevolje u regionu, bilo da su oni u vezi sa političkim partijama, crkvom ili pripadnici službi bezbednosti.

ZAJEDNICI SANDŽAČKIH BOŠNJAKA:

Smanjiti napetost u regionu kroz preispitivanje insistiranja na uvođenju i predavanju “bosanskog jezika” u školama, kao i uopšte pripaziti da se ne preduzimaju koraci koji mogu da građane Sandžaka srpske nacionalnosti navedu da se osećaju kao manjina u sopstvenoj zemlji.

VERSKIM LIDERIMA SANDŽAKA:

Islamska zajednica i Srpska pravoslavna crkva treba da se suprotstave govoru mržnje od strane svojih službenika i međusobno se angažuju u kontinuiranom dijalogu kako smanjiti napetosti među svojim vernicima.

Beograd/Brisel, 8. april 2005.

Uvod

Novopazarski Sandžak se uglavnom pamti kao jedan od manjih figura u diplomatskim igrama koju su velike sile vodile pre Prvog svetskog rata – izolovano mesto koje je osuđivalo na propast sve one koji bi mu se previše približili.⁴³ Današnji Sandžak⁴⁴ je multietnička oblast koja pokriva 8.686 kvadratnih kilometara sa obe strane planinske granice između republika Srbije i Crne Gore. Na zapadu se graniči sa Bosnom i Hercegovinom, a na jugoistoku sa Kosovom. Od 11 sandžackih opština pet (Bijelo Polje, Rožaje, Plave, Plevlje, Berane) se nalaze u Crnoj Gori, a šest (Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Nova Varoš, Prijepolje i Priboj) u Srbiji.⁴⁵ Ovaj izveštaj se prvenstveno odnosi na opštine u Srbiji.⁴⁶

U Sandžaku živi najveća zajednica Slovena muslimanske vere (Bošnjaka) na Balkanu posle Bosne i Hercegovine. Prema popisu iz 2002. godine, šest opština u srpskom delu imalo je 235.567 stanovnika, od kojih se njih 142.350 (60 posto) izjasnilo kao Bošnjaci.⁴⁷ Od preostalog broja, 90.314 su bili Srbi ili Crnogorci (38 posto), a preostalih dva posto pripada ostalim etničkim grupama.⁴⁸ U tri istočne opštine prevladajuća je bošnjačka većina (Novi Pazar 78 posto, Tutin 94,9 posto i Sjenica 75 posto), dok su na zapadu Bošnjaci

-
- 43 Vidi, na primer, "Izgubljeni Sandžak", kratku priču autora Sakija (H. H. Munro) objavljenu 1910. godine čiji protagonista ne uspeva da se seti lokacije Novibazara (Novog Pazara) što se ispostavlja kao pogubno po njega; i roman Tomasa Pinčona, *Gravity's Rainbow*, u kojem jedan sporedni lik, Lord Bladerard Osmo, koji je "radio u odeljenju za Novi Pazar u Ministarstvu spoljnih poslova... jer je od ovog nepoznatog sandžaka nekada zavisila sudbina čitave Evrope", na sličan način doživljava veoma neugodan kraj.
- 44 "Sandžak" je turska reč (*sancak*), koja je prvobitno označavala zastavu ili barjak, i koja se odnosila na administrativnu oblast u Osmanlijskom carstvu. Današnji Sandžak je nekada bio jedan od šest sandžaka u Bosanskom pašaluku Osmanlijskog carstva i bio je poznat pod zvaničnim nazivom Novopazarski sandžak.
- 45 U doba Osmanlijskog carstva, Novopazarski sandžak se prostirao na zapad do Rudog, koje je sada u Bosni, i na istok do Mitrovice, koja je danas na Kosovu.
- 46 Izgleda da je crnogorska vlada uspešno integrisala svoju muslimansku populaciju Sandžaka u svakodnevni politički život republike. Mnoga pitanja i problemi koji se javljaju u crnogorskom delu Sandžaka rešavaju se u okviru normalnih političkih procesa.
- 47 Broj Bošnjaka je možda stvarno mnogo veći, kao što je objašnjeno u nastavku.
- 48 Uključujući Albance, Bugare, Bunjevce, Hrvate, Vlahe, Mađare, Makedonce, Rome, Ukrajince, Slovence, Ruse i Gorane, kao i druge. Izvor: Popis iz 2002. godine.

u manjini (Nova Varoš sedam posto, Priboj 23 posto i Prijepolje 41 posto). Sandžačke Muslimane često pežorativno nazivaju Sandžaklije.

Naziv Sandžak koji označava konkretno ovo područje ušao je u široku upotrebu u drugoj polovini devetnaestog veka, dok su se velike sile prepirale oko teritorije turskog carstva koje se raspadalo. Ovaj naziv je zvanično prestao da se upotrebljava kao administrativna odrednica 1912. godine, ali ga Srbi, Crnogorci, Bošnjaci i srpski mediji nezvanično upotrebljavaju da označe opštine sa većinskim muslimanskim stanovništvom u tom regionu. Srbi koji žive u tri opštine sa većinskim srpskim stanovništvom u zapadnom Sandžaku čitavu oblast radije nazivaju “Stara Raška”, ali ponekad i oni koriste termin “Sandžak” za područja u kojima su Bošnjaci većinsko stanovništvo.

Geografski posmatrano, veći deo Sandžaka – a naročito opštine sa većinskim bošnjačkim stanovništvom – prostire se na peštorskoj planinskoj visoravni koja se nalazi sa obe strane granice između dve republike, dok se opštine na severozapadu nalaze na obroncima planina Zlatibor i Zlatar. U višim predelima, naročito u opštinama Sjenica i Tutin, klima i zemljište su nemilosrdni. Zima zna da potraje i osam meseci. U Sjenici najmanje 150 dana godišnje prosečna temperatura je ispod nule, a sneg zna da padne i u julu. Tokom zime pristup peštorskoj visoravni je često otežan. U novembru 2004. godine Sjenica je više od četiri dana bila bez struje zbog velikih snežnih padavina. Zemlja je siromašna, pa se mnoge porodice u ovim planinskim predelima bave poljoprivredom za sopstvene potrebe i uzgojem životinja, prvenstveno ovaca. Niži predeli leže duž obala Raške, pritoke Ibra. Tri opštine sa većinskim srpskim stanovništvom nalaze se u dolini reke Lim koja teče ka severu, ka Bosni i Drini. Srpski Sandžak u celini predstavlja geografski ćorsokak koji se nalazi uz sam peštorski masiv.

Dva lica Sandžaka: Pazar i Raška

U POTRAZI ZA SANDŽAKOM

Novi Pazar (naziv znači “nova pijaca” i potiče od turskog izraza “Yeni Pazar”) daleko je najveća gradska sredina u Sandžaku sa oko 86.000 stanovnika, a moguće čak i 100.000,⁴⁹ ali ovaj nezvanični politički, ekonomski i kulturni centar regiona ni u kom pogledu ne postoji na državnoj televiziji u Beogradu: u večernjim vestima daju se vremenski izveštaji za gradove širom Srbije, ali ne i za Novi Pazar. Dopisnici ove televizije često šalju priče iz manastira Đurđevi stupovi u “Rasu”, ignorišući činjenicu da Ras ne postoji i da se manastir nalazi na brdu iznad samog centra Novog Pazara. Ovo predstavlja ilustraciju problema i diskriminacije sa kojima se suočavaju Bošnjaci u Sandžaku, a pokazuje i kako Beograd zanemaruje i Srbe i Bošnjake.

Iako je Novi Pazar najveći grad u Srbiji u području vodenog toka reke Ibar južno od Kraljeva, putnici koji kolima krenu u tom pravcu iz Beograda i Kraljeva vide samo saobraćajne znakove koji pokazuju put do Raške, malog srpskog grada sa 10.000 stanovnika, koji se nalazi dvadeset kilometara ispred Novog Pazara. Svako ko ide iz Kraljeva u Novi Pazar mora prethodno da se obavesti gde je Raška u odnosu na Novi Pazar i da sledi ta uputstva. Prvi znak koji zaista upućuje na Novi Pazar nalazi se dvanaest kilometara južno od Kraljeva, u blizini Mataruške Banje. Posle njega većina znakova opet upućuje samo na Rašku. Put iz Kraljeva na jug ka Novom Pazaru krivuda duž kanjona reke Ibar. Put je uzan, neravan i pun rupa, a na nekim delovima brzina je ograničena na 30 ili 40 kilometara na sat. Na betonskim potpornim zidovima duž kanjona ispisani su grafiti u čast vođa srpskih paravojnih jedinica koji su

49 *Ibid.* Zvanična cifra od 85.996 stanovnika možda stvara pogrešnu sliku. Popisom stanovništva iz 2002. godine zabeležen je porast od samo 747 stanovnika u odnosu na 1991. godinu. Posetioci Pazara ne mogu a da ne primete znatan broj kuća koje su novoizgrađene ili proširene tokom poslednjih deset godina, kao i znatno povećan natalitet kod Bošnjaka. Pored toga, došlo je i do migracije iz ruralnog područja pešterske visoravni u urbani Novi Pazar. Mnogi Bošnjaci tvrde da su Srbi koji su vršili popis namerno umanjili broj stanovnika Pazara u 2002. godini, izostavljajući čitava naselja sa većinskim bošnjačkim stanovništvom, te da je stvarni broj stanovnika bliži 100.000. Takođe postoje tvrdnje da je prilikom popisa namerno umanjen broj Bošnjaka i u drugim opštinama kako bi njihov ukupan broj izgledao manji.

ubijali Bošnjake u ratovima 1990-tih.⁵⁰ Kada se prođe Raška, grafiti postaju grafiti bošnjačkih političkih stranaka.

Novi Pazar je stanište najstarije neporušene srpske pravoslavne crkve u republici, Crkve svetog Petra i Pavla. Prema jednom srpskom turističkom vodiču, ova crkva “nalazi se šesnaest kilometara jugozapadno od Raške, na putu za Novi Pazar.”⁵¹ Crkva se stvarno nalazi u gradskom jezgru Novog Pazara, i to deset minuta šetnje od starog gradskog centra. Čovek prosto ne može da se otme utisku da je Beogradu neprijatno što tamo ima tako mnogo Bošnjaka.

Sam Novi Pazar je prašnjav, pijačni grad čije su uske ulice i infrastruktura planirane za 10.000 stanovnika. Neprestana saobraćajna gužva u centru grada ograničava brzinu kretanja vozila na deset kilometara na čas. Ulice su prljave i izlokane, a smeće leži razbacano oko prepunih kontejnera. Malobrojni trotoari su zakrčeni parkiranim vozilima i kioscima. Arhitektura predstavlja nezgrapnu mešavinu starih balkanskih kuća građenih u turskom stilu, betonskih nakaza iz doba komunizma i prostranih, gizdavih kuća novopečenih bogataša. Većina kuća u gradu izgleda nedovršeno, kao da gole cigle čekaju na gipsanu fasadu.⁵² Javne površine su oronule, prekrivene grafitima i ne otkrivaju bilo kakav očigledan urbanistički smisao. Do februara 2005. godine Novi Pazar nije imao ni jednu svetovnu knjižaru, mada postoji jedna knjižara koja drži isključivo islamsku versku literaturu.⁵³

Srbi i Bošnjaci, naročito oni u gradskim centrima, govore istim dijalektom srpsko-hrvatskog jezika. Njihov fizički izgled je u suštini isti, imaju mnogo zajedničkih narodnih običaja i navika, slušaju istu muziku, idu u iste škole, oblače se slično, a pre 1990-tih često su i radili zajedno na istim poslovima. I jedni i drugi puše i piju, a poneki Bošnjaci jedu čak i svinjetinu.

Svakog utorka seljaci svih nacionalnosti i dalje dolaze iz okolnih mesta i spuštaju se sa okolnih planina u grad – mnogi od njih u narodnim nošnjama – na tradiciionalni pijačni dan, zaustavljajući saobraćaj u većem delu gradskog centra. U večernjim časovima i stari i mladi odlaze u večernju šetnju, zakrčujući glavnu pešačku zonu, i to muškarcima sa muškarcima, žene sa ženama i tek poneki par koji se šeta držeći se za ruke. Muškarcima obično sede u kafanama bez žena, a priličan procenat bošnjačkih žena nose marame na glavi, što je pre pet godina bilo neobično videti. Često se srpske i bošnjačke sredine u Novom

50 Uključujući Vojislava Šešelja i Željka Ražnatovića Arkana.

51 Jovan Janičević, ed., *Kulturna riznica Srbije* (Beograd, 1998), str. 466.

52 Poreski zakoni Srbije nalažu vlasnicima kuća da plate porez na imovinu za završene kuće. Mnogi namerno ostavljaju deo spoljašnje fasade nezavršen, kako bi izbegli plaćanje poreza.

53 Nova knjižara je otvorena u velikoj meri zahvaljujući međunarodnoj finansijskoj pomoći.

Pazaru mogu prepoznati po kolima parkiranim ispred njihovih kuća. Srbi najčešće voze stare modele juga, stojadina i fiće,⁵⁴ a Bošnjaci novije nemačke automobile.⁵⁵

Kada izađete iz Novog Pazara, malobrojni asfaltirani putevi postaju još gori: često neoznačeni, uski, neravni i puni rupa. U Sjenici, Tutinu, Prijepolju i Priboju stiže se utisak da prolazite kroz naselja koja su na dobrom putu da postanu naselja duhova. Kuće i dvorišta izgledaju kao da u njima niko ne živi, kao da ima manje ljudi nego kuća. Mali broj kuća ima telefonske linije. Neka od udaljenijih sela još uvek nemaju struju, ni pijaću vodu, a naročito sela na Pešteru i duž granice sa Bosnom.

Na selu je lakše napraviti razliku između Bošnjaka i Srba prema spoljašnjem izgledu. Iako i Srkinje i Bošnjakinje obično nose marame na glavi, Bošnjakinje više naginju nošenju tradicionalnih, živopisnih, širokih haremskih pantalona (dimija), dok Srkinje više vole haljine sa tamnim pregačama. Bošnjaci često nose kapicu ili beretku, dok Srbi prednost daju tradicionalnoj šajkači. Bošnjačka sela su prepuna dece, a u srpskim prebivaju stariji seljaci i uočljivo je prisustvo svinja koje Bošnjaci ne gaje. Mnogo je manji broj međuetničkih brakova u Sandžaku nego u Bosni ili drugim delovima bivše Jugoslavije, što je pre svega posledica snažnog patrijarhalnog konzervatizma koji je zajednički za obe kulture.

U tako malim i zatvorenim sredinama, u kojima su mnogi u rodbinskim odnosima i svako svakog zna, glasine često počinju da žive svojim životom i vrše uticaj na javno mnjenje i politiku.

SANDŽAK U OSMANLIJSKO DOBA

Bošnjački istoričari tvrde da je Isa-Beg Isaković, prvi osmanlijski guverner Bosne, osnovao Novi Pazar 1461. godine. U srednjem veku Novi Pazar je bio trgovački centar na glavnom putu kojim je srebro iz rudnika centralnog Balkana prenošeno na obalu Jadranskog mora, kao i važna tranzitna stanica za robu na putu između centralne Bosne i ostatka Osmanlijskog carstva.

54 Automobili marke fića proizvodili su se u Kragujevcu po licenci italijanskog Fiata.

55 Ovo je relativno nova razlika čiji uzroci u velikoj meri leže u događajima iz 1990-tih. Pod Miloševićem mnogi Muslimani su bili prinuđeni da napuste posao i odu u privatni sektor. Neki su otišli na rad u inostranstvo. Kao posledica toga, oni su često imali viša primanja od Srba koji su većinom ostajali na manje plaćenim poslovima u propalom državnom sektoru i državnoj upravi.

Sandžak i Bosna i Hercegovina održavaju tradicionalno bliske odnose kroz trgovinu i porodične veze. Trgovci iz Pazara su slali članove porodice da osnivaju firme u gradovima širom Evrope, pa su se neki preselili i oženili, naročito u Bosni i Hercegovini i užoj Srbiji. Nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine, neki bošnjački Sloveni i Turci su pobjegli iz Bosne u Sandžak, plašeći se odmazde ili nižeg statusa koji bi imali pod hrišćanskom upravom. Mnogi od njih su za sobom ostavili rođake u Bosni. Kao posledica toga nije neobično naići na pravoslavne i katoličke hrišćanske, kao i muslimanske ogranke iste porodice koji su razasuti širom Bosne i Hercegovine, Srbije i Sandžaka.

Godine 1809. za vreme Prvog srpskog ustanka,⁵⁶ srpski vođa Karadžorđe Petrović je spalio Novi Pazar, a priča se da je u Sjenici pobio oko 3.000 Bošnjaka. U narednih nekoliko meseci usledili su međusobne odmazde između srpskih i bošnjačkih sela po celom regionu. Austro-Ugarska je 1878. godine Berlinskim kongresom (mirom) dobila vojnu kontrolu nad Bosnom i Hercegovinom i Sandžakom, premda su formalno oba regiona ostala deo Osmanlijskog carstva. Međutim, za razliku od Bosne i Hercegovine, u kojoj je Austro-Ugarska u potpunosti preuzela kontrolu nad civilnim vlastima, u Sandžaku su ostali osmanlijski administratori. Nakon što je trgovina između Bosne i jadranske obale prekinuta zbog austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, privreda ovog regiona počela je ubrzano da propada.

Godine 1908. Austro-Ugarska je izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine i istovremeno povukla svoje garnizone iz Sandžaka, čime mu je omogućila da se u potpunosti vrati pod tursku kontrolu. Anektiranje Bosne i Hercegovine od strane hrišćanske sile dovelo je do novog talasa bošnjačkih izbeglica od kojih su se neke naselile u Sandžaku, ostavljajući rodbinu za sobom u Bosni.

Sandžak je ostao deo osmanlijske Turske sve do Prvog balkanskog rata 1912. godine, kada su srpska i crnogorska vojska ušle sa dve strane i proterale preostale Osmanlije. Većina, ako ne i svi Bošnjaci u Sandžaku su na tu vojsku gledali kao na strane okupatore i prema njima se ophodili sa podozrenjem. Mnogi muslimani – Bošnjaci, Turci i Albanci podjednako – kasnije su pobjegli ili emigrirali u druge delove Osmanlijskog carstva, a mnoge bošnjačke porodice i dalje prepričavaju priče o zlodelima koje su počinili Srbi i Crnogorci tokom balkanskih ratova, kao i o kasnijem maltretiranju i diskriminaciji od strane Srba.

Islamsko nasleđe je jasno uočljivo po brojnim džamijama raštrkanim širom ove oblasti, kao i po svetovnoj arhitekturi. U samom Novom Pazaru Lejlek džamija datira još iz 1460-tih, a pored starih džamija, kao što su Bor

56 1804-1813. godine.

(1560.) i Altun-Alem (iz XVI veka), tu je i više od 30 novijih. Karavanseraj iz sedamnaestog veka (*han*) i dva stara turska kupatila (*hamama*)⁵⁷ – jedan u centru grada, a drugi izvan na temeljima rimskog grada – upotpunjuju staru tursku tvrđavu u centru grada.

SREDNJEVEKOVNA RAŠKA

Međutim, istorija Sandžaka ne počinje 1461. godine sa Isa-Begom Isakovićem. Ova oblast je bila naseljena još u doba Ilira i Rimljana: ostaci rimskih rudnika još su uvek vidljivi, a rimsko toplo kupatilo radi i danas. Sandžak – a ne Kosovo prema kojem Srbi iskazuju veću instinktivnu vezanost – je istinsko srce srednjovekovnog srpskog kraljevstva. U jedanaestom i dvanaestom veku ova oblast se nazivala Raška, srpska država pod patronatom Vizantije, čiji vladari su kasnije postali dinastija Nemanjića.⁵⁸ Stefan Nemanjić je 1217. godine primio krunu od Pape, a Raška je prethodno već počela da se širi. Centar srpske države bio je Ras, utvrđeni grad čija tačna lokacija ni danas nije sa sigurnošću utvrđena. Moguće lokacije se sve nalaze u prečniku od deset kilometara oko Novog Pazara, uključuju i sam Novi Pazar.

Najstarije srpske pravoslavne crkve i manastiri nalaze se u Sandžaku. Crkva svetog Petra i Pavla datira iz devetog veka, dok se delimično obnovljeni manastir Đurđevi stupovi (1170.) nalazi visoko na brdu iznad centra Novog Pazara. Nekih dvanaest kilometara na zapad (vazdušnom linijom) nalazi se manastir Sopoćani (1260.).⁵⁹ Dalje na zapad, u Bijelom Polju, nalazi se crkva svetog Petra iz 1195. godine, a severozapadno od Pazara blizu Prijepolja nalazi se manastir Mileševa (iz 1228. godine).

Srednjovekovni Ras i današnji Novi Pazar nalaze se uz dolinu reke Ibar, koja se prostire od severa ka jugu i koja je nekada bila glavna ruta između centralne Srbije i Kosova. Savremeni grad Raška nalazi se na ušću reke Raške u Ibar. Zbog svog geografskog položaja ova oblast je kroz istoriju sudbinski bila vezana za mnoge ratove između Osmanlija i Habzburgovaca.

Pod osmanlijskom vlašću stanovništvo pravoslavne hrišćanske vere bilo je uglavnom ruralno i bavilo se poljoprivredom. To su bili kmetovi koji su živeli opterećeni diskriminatorским porezom i zakonima, od kojih

57 *Hamam* je srpsko-hrvatska varijanta arapske reči *hammam*.

58 Dinastija Nemanjića je na kraju svoje vladavine obuhvatala velike delove Bosne, Crnu Goru, Makedoniju, severnu Albaniju i severnu Grčku, kao i celokupnu teritoriju današnje Srbije južno od Save i Dunava.

59 Crkva manastira Sopoćani spada u kulturno nasleđe koje je pod zaštitom UNESCO-a.

je najozloglašeniji bio “danak u krvi” na osnovu koga su Osmanlije uzimali dečake iz hrišćanskih porodica, preobraćali ih u Islam i obučavali ih za elitnu janjičarsku vojsku. Ti kmetovi su bili nezadovoljni osmanlijskom vlašću i mnogi su iskoristili priliku da se pobune ili pridruže tuđim vojskama koje su vojevale u regionu. Intenzitet neprijateljstva između hrišćana i muslimana prikazan je u “Gorskom vijencu”, epu koji je napisao crnogorski vladika iz devetnaestog veka, Petar II Petrović Njegoš, u čast crnogorskog masakra slovenskih preobraćenika u Islam.

Dva rata su odigrala važnu ulogu u istoriji Sandžaka. Prvi je bio osmanlijsko-habzburški sukob 1683-1699. godine u kojem su austrijske trupe predvođene Eugenom Savojskim zauzele Kosovo i Novi Pazar 1689. godine. Nakon povlačenja Austrijanaca 1690. godine, mnogi Srbi – koji su bili austrijski saveznici – su plašeći se odmazde povukli sa vojskom na sever u Mađarsku, predvođeni patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem. Godine 1737. austrijska vojska je ponovo zauzela Novi Pazar. Kada se posle nekoliko meseci povukla, opet je mnogo Srba otišlo za njom. Ove dve masovne seobe preokrenule su sastav stanovništva u regionu u korist Islama. Pored toga, tokom celog devetnaestog i dvadesetog veka mnogo Srba je napustilo i crnogorske i srpske delove Sandžaka, prvenstveno privučeni ekonomskim prednostima većih gradova u Srbiji.

SRPSKI SANDŽAK

Kada su 1912. godine srpska i crnogorska vojska zauzele Sandžak, pravoslavno stanovništvo ih je doživelo kao oslobodioce i dva pravoslavna hrišćanska kraljevstva Crnu Goru i Srbiju prihvatilo kao svoje. Prema narodnom sećanju, Srbi su se ponašali dostojanstveno prilikom zauzimanja Novog Pazara. Za razliku od srpske, priča se da je crnogorska redovna i dobrovoljačka vojska ubijala civile i na silu pokrstila nekih 12.000 Bošnjaka. Lokalni istoričari tvrde da se crnogorska vojska ponašala tako loše da su Bošnjaci u Tutinu molili Srbe da preuzmu vlast, što se i desilo.⁶⁰

Po okončanju Prvog balkanskog rata, Srbija je ukinula feudalne odnose i oslobodila srpske kmetove. Preduzete mere su uključivale radikalnu agrarnu reformu i konfiskaciju zemlje od muslimanskih zemljoposjednika i njeno ustupanje pravoslavnim kmetovima koji su je inače obrađivali. Srpska država

60 Informacije o tome kako je lokalno stanovništvo doživelo ponašanje Srba i Crnogoraca za vreme Prvog balkanskog rata potiču iz razgovora Krizne grupe sa lokalnim stanovništvom.

je poništila sve feudalne obaveze prema muslimanskim zemljoposjednicima i sve namete uvedene hrišćanima, što je – iako povoljno za Srbe – osiromašilo i ozlojedilo muslimanske zemljoposjednike.

Naglo uklanjanje Sandžaka iz osmanlijske ekonomske sfere, haos koji je usledio posle Prvog balkanskog rata i potpuna obnova privrede osiromašili su ovaj region više nego ikada do tada. Kada je osvajačka austrougarska vojska zauzela Novi Pazar 1915. godine, Muslimani su je dočekali kao oslobodioce, a Habzburgovci – našavši saveznika u inače neprijateljskom okruženju – muslimanskim zemljoposjednicima su vratili većinu feudalnih privilegija i zemlju. Međutim, posle poraza austrougarskih snaga 1918. godine, Srbija je ponovo ukinula feudalne privilegije i započela agrarnu reformu kojom je zemljište ponovo uzeto od najbogatijih muslimanskih zemljoposjednika (vlasnika timara) i raspodeljena srpskim seljacima,⁶¹ ali je takođe uzeto i od Muslimana pripadnika srednje klase. Mnoge do tada istaknute muslimanske porodice osiromašile su preko noći, a neki su se čak latili i razbojništva.

Pre izbora 1921. godine, premijer Nikola Pašić, kome su Bošnjaci bili potrebni za formiranje parlamentarne većine, postigao je dogovor sa muslimanskom Džemijat strankom po kome bi svi Muslimani dobili naknadu za oduzetu imovinu, zatim pravo na šarijatske (verske) sudove za porodična pitanja⁶² i na verske škole (*medrese*⁶³), kao i garancije da grupe Muslimana koji zajedno služe vojsku za obroke neće dobijati svinjetinu.⁶⁴ Dogovor je, međutim, veoma brzo propao, pa je Pašić poslao Kostu Pećanca, četničkog vođu, da zastraši Muslimane pre izbora u nadi da će tako izlaznost biti manja.

Slična situacija je bila i u predizbornoj trci 1925. godine, kada su srpske nacionalističke snage prebijale Muslimane, palile im kuće i slale grubijane na glasačka mesta da ih odvrate od glasanja. Bošnjaci su takođe bili obeshrabreni i 1924. godine kada su Crnogorci zabunom masakrirali 400 Bošnjaka u Šahovicama za odmazdu, dok je crnogorska uprava u Bijelom Polju održavala strahovladu usmerenu na sve Muslimane.

Ukupno posmatrano, period između dva rata u Sandžaku obeležile su loša administracija i uprava, kao i namerna diskriminacija države usmerena protiv bošnjačke populacije. Srbi i Crnogorci su sandžačke Muslimane nazivali Turcima, a državna administracija nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (koja je kasnije postala Jugoslavija) obično je bila neprijateljski raspoložena. U

61 Timar je bio oblik naslednog zemljoposeda za vreme Osmanlijskog carstva, koje je podrazumevalo feudalnu obavezu zemljoposjednika da sultanu obezbedi vojsku za ratovanje.

62 Kraljevina Jugoslavija je imala dva šerijatska suda, jedan u Sarajevu, a drugi u Skoplju.

63 *Medresa* je srpskohrvatska varijanta arapske reči *madrassa*.

64 Ovo se pored Slovena muslimanske vere odnosilo i na Albance.

periodu između dva rata, kraljevska vlada je postigla sporazum sa Turskom o raseljavanju oko 200.000 Slovena muslimanske vere i Albanaca iz Sandžaka i sa Kosova. Harale su epidemije, među kojima i tifus, agrarne reforme su poremetile privredu, a industrijska proizvodnja nije postojala. O niskom stepenu razvoja svedoči i činjenica da je 1939. godine grad Novi Pazar potrošio ukupno 690 kW električne energije. Posledica svega toga bile su intenzivne seobe.

Brza kapitulacija Jugoslavije koja je usledila posle nemačke invazije 6. aprila 1941. godine značila je da je Sandžak još jednom bio izložen ratu i okupaciji. Mnogi Bošnjaci su na Nemce gledali kao na oslobodioce koji su ih naoružali i dozvolili im da ponovo zauzmu neka od svojih imanja i povrate neke od starih privilegija. Nemci su takođe regrutovali oko 500 sandžackih Bošnjaka za SS Diviziju Skenderbeg.

Nemci su Novi Pazar stavili pod kontrolu Atifa "Blute" Hadžiahmetovića, koji je bio član albanskog nacionalističkog pokreta Bali Kombetar, dok je Raška ostala pod upravom lokalnih četnika.⁶⁵ Rat je prošao u stalnim borbama između Muslimana i Srba u uskoj dolini koja razdvaja dva grada.⁶⁶ Većina kuća i pomoćnih prostorija na seoskim imanjima između gradova bila su srasnjena sa zemljom. Ove borbe su uglavnom prestale 1943. godine kada su se Nemci vratili u Novi Pazar. Priča se da su u crnogorskim delovima Sandžaka četničke snage ubile 7.000 do 8.000 muslimanskih civila, a Srbi pričaju slične priče o zlodelimu Muslimana protiv njih. Svih 140 Jevreja iz Novog Pazara je deportovano i nastradalo u koncentracionim logorima.

TITOIZAM

U Bosni je za vreme rata bila aktivna Treća proleterska "sandžacka" brigada kao jedna od Titovih partizanskih jedinica. Većina njenih vođa (pripadnika obe nacionalnosti) koji su podržavali autonomiju Sandžaka i tu ideju promovisali među komunističkom elitom, ubijeni su u novembru 1942. godine kod Mrkonjić Grada pod misterioznim okolnostima. Godine 1944. nekoliko stotina Bošnjaka se u Novom Pazaru pridružilo partizanskoj jedinici pod vodstvom Peka Dapčevića.

Nakon povlačenja Sila osovine iz Novog Pazara u novembru 1944. godine, saveznički avioni su bombardovali centar grada. Posle toga su grad

65 Za vreme Drugog svetskog rata, naziv četnik je redefinisano kako bi obuhvatio srpske rojalističke snage lojalne Draži Mihajloviću i srpske nacionalističke antikomunističke snage.

66 Ironija je da je ova dolina predstavljala granicu između Turske i Srbije pre 1912. godine.

zauzeli srpski i bugarski partizani koji su organizovali javna suđenja i pogubljenja istaknutijih vođa, uključujući i Hadžiahmetovića. Partizani su proglasili jednakost muškaraca i žena I među svim nacionalnostima, javno zabranili etničku mržnju i počeli da otvaraju škole u udaljenim selima.

Pre kraja rata, između novembra 1944. godine i 29. marta 1945. godine, Sandžak je imao status autonomne oblasti na teritoriji koju su oslobodili partizani. Ta oblast je zatim podeljena između republike Srbije i republike Crne Gore, a šest srpskih opština je grupisano u novopazarski okrug. Partizanske vođe u Sandžaku su po nacionalnosti bili i Srbi i Bošnjaci, a svi zajedno su vršili pritisak na Beograd da formira autonomnu oblast. Odmah posle rata, Muhamed Hadžismajlović je postao prvi i jedini predsednik ovog okruga.

Novopazarski okrug je trajao do 1947. godine kada je republička vlada ukinula sistem okruga i uvela oblasti. Kao deo ove administrativne reorganizacije Sandžak je bio podeljen između dve oblasti sa većinskim srpskim stanovništvom, čija su se administrativna sedišta nalazila u udaljenim gradovima Užicu i Kragujevcu. Nove granice su imale malo geografskog smisla, ali je očigledna bila namera da se umanjí bošnjački politički uticaj, odnosno da se omogući Srbima da budu na čelu javne uprave. Druge promene administrativnih granica dešavale su se i kasnije u periodu komunističke vladavine, uključujući i zamenu oblasne organizacije sistemom srezova, pa do ponovnog povratka na okruge.⁶⁷ Zajednički element svih ovih sistema bila je dodela delova Sandžaka okruzima sa većinskim srpskim stanovništvom. Bez obzira na to, sačuvane su uspomene na ratnu autonomnu sandžačku oblast, koje će inspirisati novu generaciju muslimanskih/bošnjačkih političara u 1990-tim.

Odmah posle Drugog svetskog rata komunističke vlasti su morale da se obračunaju sa naoružanim grupama i banditima koji su odbijali da prihvate novi poredak. U Sandžaku su bile aktivne i vojska i državna bezbednost (UDBA) koje su često išle u racije po bošnjačkim, ali i srpskim sela i porodicama. Delovanje UDBE je bilo naročito izraženo u Tutinu. Pošto je 1966. godine Tito uklonio sa čela UDBE srpskog nacionalistu tvrde linije, potpredsednika Aleksandra Rankovića, otvorena je arhiva državne bezbednosti u Tutinu i videlo se da je UDBA namerno uvećavala broj begunaca od zakona i slala lažne izveštaje u Beograd, kako bi opravdala stroge mere protiv Bošnjaka.⁶⁸

Komunisti su crkvu držali odvojeno od države, i to ne zabranom verispovesti već potpunom sekularizacijom države. Vera i verski obredi bili su

67 Mala je razlika između termina "srez", "oblast" i "okrug". Svi se odnose na oblasti ili okruge koji su sastavljeni od više opština.

68 Razgovori Krizne grupe sa bivšim funkcionerima Saveza komunista.

ograničeni na crkvu i privatnost domova. Međutim, ukoliko ste želeli da se uspnete na društvenoj, političkoj ili ekonomskoj lestvici, bilo je neophodno bar formalno postati član Partije.⁶⁹ Ovo je članovima ranije marginalizovanih etničkih grupa – kao što su sandžački Bošnjaci – omogućilo ulazak u glavne političke, ekonomske, kulturne i društvene tokove.

Titova formula “bratstva i jedinstva” između naroda i nacionalnosti uvedena je od vrha ka dole i sprovedena od strane partijskog aparata i aparata državne bezbednosti. Ovo se pokazalo kao delotvoran način da se centrifugalne sile nacionalizma drže pod kontrolom. Takođe je uvedena i etnička tolerancija kao kamen temeljac države. U političkom smislu ovo je značilo etničku podelu plena u posleratnom Novom Pazaru, u kojem su Bošnjaci obično držali funkciju gradonačelnika, a Srbi funkciju šefa komunističke partije. Nakon uklanjanja Rankovića, Bošnjaci i Srbi su počeli da se smenjuju na obe ove funkcije, mada su Srbi bili preterano zastupljeni u policiji i državnoj bezbednosti, a često je iz njihovih redova biran šef policije.

U posleratnom periodu formirana je prva industrija u Sandžaku, kada je 1948. godine započela izgradnja fabrike tekstila, TK “Raška”. Usled finansijskih teškoća izazvanih rascepom između Tita i Staljina, fabrika je otvorena tek 1956. godine i zapošljavala je oko 600 radnika. Bez obzira na visoku stopu nezaposlenosti u regionu, fabrika je teško nalazila nove radnike. Mali broj muškaraca je želelo da radi posao koji su smatrali ženskim, a ideja da žena radi u fabrici smatrala se u kulturološkom smislu bliskom prostituciji.

Titoizam je doveo i druge vrste industrije u Sandžak, među kojima fabriku cigala i pločica “Sloga”, fabriku obuće “Ras”, fabriku rudarske opreme “Minel”, fabriku akumulatora “Iskra”, metaloprerađivačku fabriku “Prva Petoletka”, fabriku kamiona FAP i “Zastava”, fabriku za proizvodnju automobilskih delova i oružja. Ipak, tekstilna industrija i industrija obuće su zapošljavale daleko najveći broj radnika.

Tito je uveo obavezno osnovno osmogodišnje školovanje. Ovo je bilo od naročitog značaja, pošto je pre 1945. godine samo petoro ljudi u Novom Pazaru – dva Srbina i tri Bošnjaka – imalo bilo kakvo formalno obrazovanje više od petog razreda osnovne škole.⁷⁰ Komunističke vlasti su izgradile nove škole, među kojima i gimnaziju. Više obrazovanje bilo je uglavnom odvojeno, pa je većina Srba upisivala univerzitete u Nišu ili Beogradu, a mnogi Bošnjaci su pohađali univerzitete u Sarajevu i kasnije u Prištini.

69 Partija je kasnije promenila ime u Savez komunista.

70 Svako ko je želeo da nastavi školovanje obično je odlazio u Mostar u Hercegovini (Bošnjaci) ili u Kraljevo (Srbi).

Sloveni muslimanske vere u Sandžaku – zajedno sa Muslimanima iz Bosne – postali su posebno lojalni jugoslovenskom komunističkom sistemu nakon izmena ustava 1968. godine, kojima je priznata kategorija “Muslimana” kao naroda koji je ulazio u sastav Jugoslavije. Muslimani su tada po prvi put bili izjednačeni sa Hrvatima, Srbima, Makedoncima, Crnogorcima i Slovencima.

Titova spoljna politika značila je da se Jugoslavija često hvalila svojim Muslimanima pred međunarodnom zajednicom, posebno u cilju negovanja dobrih odnosa sa islamskim zemljama, koje su bile aktivne u pokretu nesvrstanih. Ironično je da je, iako su Muslimani definisani kao narod koji ulazi u sastav Jugoslavije na bazi verskog nasleđa, većina njih vodila svetovni život u kojem je vera imala malu ulogu. Muslimani iz Sandžaka i Bosne su zauzeli visoke položaje i u državnom i u partijskom aparatu.

Većina Slovena muslimanske vere gleda na Titovo doba kao na zlatno doba etničke saradnje kada je ceo region doživeo privredni razvoj i industrijalizaciju i kada su se otvorile mogućnosti za obrazovanje. U to doba su Muslimani prvi put uključeni u srpske vladajuće strukture na nekoj značajnoj osnovi. Takođe se pokazalo da su Sloveni muslimanske vere bili spremni na vernost državi koja se prema njima odnosila kao prema ravnopravnim partnerima, a ne kao prema neželjenom stranom organizmu. Čak i danas u nekim radnjama u Novom Pazaru možete naći Titovu sliku.

Miloševićevo doba

ŠTA SE KRIJE U NAZIVU?

Pitanje kojim imenom sebe nazivati je određujući momenat na Balkanu. Pitanje nacionalnog identiteta pojavilo se u Sandžaku početkom 1990-tih, u doba kada je Titova Jugoslavija počinjala da puca po svojim nacionalnim, kulturnim, etničkim i verskim šavovima.

Prema izmenama saveznog ustava iz 1968. godine, etnički identitet stanovnika Bosne i Hercegovine⁷¹ koji nisu bili ni Hrvati ni Srbi bio je zvanično utvrđen kao “muslimanski”. Prema jugoslovenskim socijalističkim terminima, reč “Musliman” sa velikim “M” označavala je etničko nasleđe, a “muslimanski” sa malim “m” odnosio se na versko opredeljenje. Prilikom popisa stanovništva 1971, 1981. i 1991. godine, većina Slovena muslimanske vere u Sandžaku, Bosni, užoj Srbiji i Kosovu izjasnili su se kao “Muslimani”.

Međutim, termin “Musliman” je takođe bio veoma problematičan. U doba komunizma mnogi “Muslimani” su bili ateisti i imali su malo, ili nimalo veze sa Islamom, izuzev nasleđenog kulturnog porekla. Mnogi drugi “Muslimani” – iako nisu bili ateisti – nisu upražnjavali “muslimansku” veru, kao što ni mnogi Srbi i Hrvati nisu upražnjavali pravoslavlje, ili katoličku veru. Za takve “Muslimane” ovaj termin nije označavao ništa više od etničkog i verskog nasleđa. Mnogi Srbi i Hrvati su smatrali da Muslimani nisu stvarna etnička grupa, već da su to jednostavno Srbi ili Hrvati koji su prihvatili Islam i da njihovo priznavanje kao nacionalne grupe na neki način umanjuje njihove nacionalne zahteve.

Čak i danas postoji malo jasnih razlika između Srba, Bošnjaka i Hrvata. Oni govore istim jezikom, mada sa regionalnim dijalektičkim varijantama, i komuniciraju sasvim lako bez prevodilaca. Oni slušaju iste pop muzičare, koriste lokalni sleng i uglavnom proslavljaju slične praznike i festivale. Pošto je glavna razlika religija, postavilo se sledeće pitanje: ukoliko neki “Musliman” prihvati drugu veru, da li to znači da on više nije “Musliman”?

Kada su Srbi, Hrvati i Slovenci započeli svoj nacionalni preporod krajem 1980-tih, bilo je neminovno da se postavi pitanje muslimanskog nacionalnog identiteta, pa su i svi nedostaci termina “Musliman” odmah postali očigledni.

71 Izuzev male zajednice sefardskih Jevreja koja živi u Bosni od kraja XV veka.

Druge opcije koje su razmatrane u različitim trenucima uključivale su i termine “Bosanac”, “bosanski” i “Bošnjak”, “bošnjački”. Međutim, i ovi termini su problematični. Bosanac je skoro u potpunosti geografski pojam i može da se odnosi na osobu bilo kog etničkog porekla koja dolazi iz Bosne, a termin “Bošnjak” je takođe geografski, a ne etnički, i koristi se kao uobičajeno prezime kod Srba, Hrvata i Muslimana čije porodice vode poreklo iz Bosne. Ovi termini takođe ne uzimaju u obzir Slovene muslimanske vere koji žive izvan Bosne i Hercegovine na mestima kao što su Kosovo, Sandžak i uža Srbija.

Nakon interne rasprave “Muslimani” iz Bosne su se 1993. godine odlučili za termin “Bošnjak” kao najprikladniju zamenu za “Musliman”. Srbi i Hrvati u Bosni su se oštro usprotivili ovom terminu zato što su smatrali da će on ojačati ambicije Muslimana da se prikazuju kao vodeća etnička grupa u republici.

Izbor termina “Bošnjak” je izazvao značajne probleme i za “Muslimane” sa drugih područja, a posebno u Sandžaku gde je velika “Muslimanska” populacija naseljavala etnički kompaktno područje na granici sa Bosnom i Hercegovinom. Ukoliko bi se ovi nebošnjački “Muslimani” odlučili da promene ime u “Bošnjake”, da li bi to značilo da su oni sunarodnici većinske etničke grupe u susednoj zemlji? I da li bi korišćenje tog termina značilo da imaju lojalnost prema toj drugoj zemlji, a što za sobom povlači implikacije potencijalnog irendentističkog pokreta? Ukoliko se Muslimani iz Sandžaka definišu kao Bošnjaci, u očima Srba to ih stavlja u položaj potencijalno neloyalnih građana, sličan položaju Albanaca u južnoj Srbiji i Mađara u Vojvodini. Pitanja naziva i dalje predstavljaju značajan kamen spoticanja za sandžačke Bošnjake, Srbe i srpsku državu.

SUKOBLJENI NACIONALIZAM

Kako je komunizam gubio snagu, Srbija je krajem 1980-tih postala prva jugoslovenska republika koja je ušla u fazu nacionalizma, u koju je ubrzo potom stupila i Hrvatska, a zatim i Slovenija.

Za vreme skoro 400 godina osmanlijske vlasti (od petnaestog do devetnaestog veka) briga o nacionalnom i državnom identitetu Srbije ostavljena je prevashodno Srpskoj pravoslavnoj crkvi, koja je očuvala osećaj “srpstva” do 1878. godine i ponovnog sticanja državnosti. Bez obzira na to, tradicionalni seljački konzervativizam i okupacioni mentalitet ostali su duboko ukorenjeni. Uprkos uspešnom ponovnom uspostavljanu srpske države, mnogo Srba – naročito na selu – imalo je teškoća da uspostavi lojalnost prema nacionalnoj državi koja se

širila. Ovo je bilo naročito izraženo u periodu kraljevske i komunističke Jugoslavije kada je uloga Srbije u toj državi bila nesigurna. Komunistički antagonizam prema crkvi – koja je za mnoge predstavljala sastavni deo srpske državnosti kao i ličnog identiteta – jačao je ovaj okupacioni mentalitet i osećaj nesigurnosti koji se može definisati na sledeći način: većina Srba je bila veoma lojalna državi, samo nije bila sigurna da li je ta država stvarno njihova.

Propast komunističke ideologije obnovila je snagu crkve. Svestan da komunistička retorika ne može spasiti Jugoslaviju niti ojačati njegovu moć, Slobodan Milošević je prihvatio nacionalizam – ne toliko kao ideologiju već kao instrument vlasti.⁷² On je Srpskoj pravoslavnoj crkvi omogućio do tada neviđeni uticaj na javni život i pružio joj finansijsku podršku, ali je stvarne poluge moći držao čvrsto u svojim rukama.

Međutim, dok su Srbi pokušavali da sebe ponovo definišu kao narod i zemlju na kraju dvadesetog veka, te njihove definicije ostavljale su malo prostora za nepravoslavne stanovnike Srbije. Da bi stvari bile još gore za sandžачke Muslimane, srpski nacionalizam je nošen talasom otrovne anti-turske i anti-islamske retorike koja je u isti koš trpala Turke Osmanlije iz četrnaestog veka, jugoslovenske Muslimane i kosovske Albance kao vekovne neprijatelje hrišćanstva, izdajnike i moguće petokolonaše koji jedva čekaju da rasture Srbiju. Mediji su o svim Muslimanima govorili kao o „fundamentalistima“ ili „islamskim ekstremistima“ i pisali da oni traže „zeleni koridor Islama“ koji će preko Sandžaka povezati Bosnu sa Kosovom i srednjim istokom. Ta retorika je tvrdila i da Bošnjaci imaju desetine hiljada naoružanih ljudi i da se otvoreno spremaju da ratuju protiv Srbije.⁷³ Takođe je pokušavala da poveže Bošnjake sa islamskim „džihad“ pokretima. U nekim srpskim štampanim i elektronskim medijima ova demonizacija sandžачkih Bošnjaka se nastavlja.

Ova nacionalistička retorika otuđila je većinu sandžачkih Bošnjaka od srpskih državnih institucija, kao što su policija, sudstvo i školstvo. Ona ih je takođe naterala i da se suoče sa sopstvenim identitetom. U tom procesu oni su se okrenuli ka Bosni.⁷⁴ Nacionalizam sandžачkih Bošnjaka je u svojim početnim fazama bio blag u poređenju sa hrvatskim i srpskim nacionalizmom i prvenstveno usmeren na definisanje nacionalnog identiteta. Za razliku od Hrvata, Srba i Slovenaca, većina Bošnjaka nije imala zajedničku nacionalnu

72 Ovaj ponovo rođeni srpski nacionalizam nije se samo sukobio sa drugim novonastalim nacionalističkim pokretima u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni, već ih je u određenoj meri i izazvao.

73 Ova retorika je izuzetno slična izveštavanju srpskih medija o događajima na Kosovu i stavovima prema kosovskim Albancima.

74 Bosanski Muslimani su na Sandžaklije oduvek gledali kao na siromašne rođake sa sela – neobrazovane, primitivne i neproduhovljene.

ideologiju, program ili viziju. Njima se dopadalo Titovo “bratstvo i jedinstvo” i Jugoslavija je bila njihovo prirodno stanište. Teško im je bilo da shvate njen raspad i razloge koji su ležali iza sukcesije nacionalnih država. Dvojica njihovih vodećih političara – Adil Zulfikarpašić i Fikret Abdić – usvojili su prilično umerene oblike bošnjačkog nacionalizma koji su prvenstveno bili usmereni na utvrđivanje identiteta i interesa Bošnjaka u okviru zajedničke države južnih Slovena.

Alija Izetbegović, koji je kasnije postao predsednik vodeće bošnjačke partije u Bosni i Hercegovini, Stranke demokratske akcije (SDA), izneo je prilično nejasnu viziju islama u svojoj *Islamskoj deklaraciji*⁷⁵ iz 1983. godine koja je sadržala pozivanja na loše definisanu panislamsku državu. Te slabo razrađene ideje bile su više usmerene na širu islamsku publiku nego na Balkan ili Bosnu. To je praktično značilo da je SDA svoju platformu na početku zasnivao na tome da Bosna ostane unutar jugoslovenske države. U svom sledećem radu, *Islam između istoka i zapada* (iz 1984. godine), Izetbegović je opisao Muslimane, Hrvate i Srbe kako mirno koegzistiraju u zajedničkoj državi. Bošnjački nacionalizam nikada nije bio tako dobro definisan, isključiv ili oštar kao srpski ili hrvatski, niti je bio vezan za stvaranje nove nacionalne države. Sve do izbijanja sukoba u Bosni bošnjačke vođe su bile žalosno nepripremljene za raspad Jugoslavije. Čak i kasnije su se mnogi u Bosni i Sandžaku nadali da će se „stari dobri dani“ bratstva i jedinstva u zajedničkom jugoslovenskom domu već nekako vratiti.

Godine 1990. Bošnjaci u Sandžaku su se organizovali kao lokalni ogranak SDA. Osnivači su bili Sulejman Ugljanin, zubar i bivši bokser, i Rasim Ljajić, lekar. U to vreme Ugljanin je blisko sarađivao sa desničarskom nacionalističkom islamskom strujom u bosanskom SDA u kojoj su bili i Hasim Čengić i Omar Behman, čiji se model islamskog bošnjačkog nacionalizma izgleda uklapao u njegovu viziju Sandžaka.⁷⁶ Glavna Ugljaninova platforma je i dalje bila potreba za autonomijom sandžačkog regiona zasnovana na ovom više desničarskom bošnjačkom nacionalizmu, dok je Ljajić bio više usredsređen na uključivanje Bošnjaka u političke i kulturne institucije Srbije, kao i na demokratizaciju i razvoj građanskog društva. Dvojica vođa su krenula svako svojim putem sredinom 1990-tih kada je Ljajić napustio SDA i formirao sopstvenu partiju, SDA-Rasim Ljajić.⁷⁷ Oni su sada ljuti protivnici. Od kada je 1992. godine

75 Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija* (Sarajevo, 1990, ponovljeno izdanje).

76 Ovaj ekstremniji oblik bošnjačkog nacionalizma se u potpunosti pojavio tek posle početka rata u Bosni. Milovan Đilas i Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić* (Ciri, 1994), str. 162-163.

77 Ljajić je bio generalni sekretar SDA do formalnog razilaženja sa Ugljaninom 1995. godine. Njih dvojica su se stvarno razili godinu dana ranije kada je Ugljanin – koji

Bosna i Hercegovina postala samostalna država, sandžački SDA je postao posebna organizacija. Na sličan način su sandžački Bošnjaci formirali Mesihat Islamske zajednice, a Ugljanin je iskoristio svoj uticaj da postavi mladog sveštenika, Muamera Zukorlića, za muftiju Sandžaka.

Ugljaninov model bošnjačkog nacionalizma bio je, međutim, povezan sa konceptom regionalne autonomije Sandžaka. Dana 11. maja 1991. godine, SDA je formirao Muslimansko nacionalno veće Sandžaka (MNVS) koje je – iako je u to vreme bilo ilegalno – prihvatilo model koji su u to doba primenjivale etničke grupe u drugim delovima bivše Jugoslavije.⁷⁸ Veće je od svog osnivanja tražilo političku i teritorijalnu autonomiju za Sandžak i nacionalnu i kulturnu emancipaciju Bošnjaka. Veće je 1991. godine usvojilo “Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka”, dokument koji razrađuje elemente državnosti, autonomije, decentralizacije i regionalne organizacije koje su Bošnjaci tražili. Ovaj dokument je i dalje zvanična platforma MNVS-a koji je 1993. godine promenio ime u Bošnjačko nacionalno veće (BNVS).⁷⁹ Vlasti u Srbiji i Crnoj Gori su ljutito reagovale, optužujući vođstvo MNVS za izdaju i secesionizam. To je na kraju dovelo do sudskog gonjenja lidera SDA.⁸⁰

Muslimansko nacionalno veće Sandžaka je organizovalo referendum između 25. i 27. oktobra 1991. godine, na kojem su se građani Sandžaka (Muslimani/Bošnjaci) izjašnjavali o autonomiji. Od 264.156 registrovanih glasača, 187.547 (70,19 posto) je izašlo na glasanje, a 98,90 posto je podržalo političku autonomiju. Za Beograd, koji se tada bavio raspadom Jugoslavije, ovo je bilo kao mahanje crvenim platnom ispred bika.

Srbi u Sandžaku su podržavali Miloševića i njegovu populističku/nacionalističku politiku i mnogi su glasali za njegovu Socijalističku partiju Srbije (SPS) ili ekstremniju Srpsku radikalnu stranku Vojislava Šešelja (SRS).⁸¹ Mnogi Srbi su na pojavu bošnjačke nacionalne partije u Sandžaku gledali kao na dokaz da su njihova nacionalistička retorika i politika zaista i opravdane.

Tokom 1990-tih bošnjačka intelektualna i politička elita koja se tek razvijala počela je da shvata i koristi ideje i vrednosti ljudskih prava, regionalizacije

je bio u egzilu u Turskoj – odlučio da raspusti opštinske odbore stranke.

78 Zvanično formiranje manjinskih veća u Srbiji počelo je tek 2002. godine nakon usvajanja saveznog Zakona o etničkim i nacionalnim manjinama.

79 “Sandžak: Regija koja povezuje ili deli Srbiju i Crnu Goru?”, izveštaj o Sandžaku koji je objavio IFIMES, grupa analitičara sa sedištem u Ljubljani, u januaru 2005. godine.

80 Haruna Hadžića u Crnoj Gori i Sulejmana Ugljanina u Srbiji.

81 SRS je od osnivanja bila blisko povezana sa srpskom državnom bezbednosti (DB) i navodno je organizovala i upravljala brojnim paravojnim formacijama u Bosni, Hrvatskoj, na Kosovu, u Vojvodini i Sandžaku. Osnivač SRS-a, Vojislav Šešelj, čeka suđenje za ratne zločine pred Haškim tribunalom.

i demokratije kao delotvornu retoriku kojom bi mogla da predstavi svoje probleme i odbrani se od državnog aparata kojim dominiraju Srbi. U isto vreme srpsko stanovništvo je ostalo taoc Miloševićeve nacionalističke propagande, ne prestajući da veruje da je snažna srpska država jedina odbrana od moguće secesije Sandžaka.

DRŽAVNA STRAHOVLADA

Ratovi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj i NATO bombardovanje Jugoslavije 1999. godine zvanično su imali malo uticaja na Sandžak. Ipak, za sandžačke Bošnjake 1990-te su bile doba državne strahovlade, obeleženo etničkim čišćenjem i diskriminacijom koja ih je naterala da preispitaju svoju sposobnost da prežive kao narod. Po svemu sudeći, bili su dezorganizovani, praktično nenaoružani, opkoljeni i pod strogim nadzorom vojske u kojoj su dominirali Srbi. Međutim, probleme su imali prvenstveno sa državom, a ne sa svojim srpskim susedima.

Tokom Miloševićeve vladavine, srpska i jugoslovenska služba bezbednosti preduzimale su niz radnji u Srbiji koje su predstavljale očiglednu povredu ljudskih prava, a u nekim slučajevima i kršenje Ženevske konvencije.⁸² To je uključivalo etničko čišćenje čitavih sela, ubistva, otmice, napade na nepravoslavne verske objekte i groblja, prebijanje, podmetanje vatre i nameštena suđenja zasnovana na podmetnutim i lažnim dokazima. Neke od ovih radnji su predmet sudskih postupaka pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY) u Hagu, dok se za ostale postupci vode – ponekad bezvoljno – pred srpskim sudovima. Mnogi dobro dokumentovani incidenti i zločini nikada nisu istraženi, niti sudski gonjeni, a srpske vlasti ih i dalje ignorišu ili prikrivaju. Ni Sandžak nije uspeo da izbegne ovo nasilje.

Kršenja ljudskih prava sandžačkih Bošnjaka od strane Miloševićevog režima prvenstveno su se dešavala između 1991. i 1995. godine, u periodu ratova u Hrvatskoj i Bosni.⁸³ Već 1991. godine pojavile su se naznake onoga što će se dogoditi, sa prvim ozbiljnim incidentima u Crnoj Gori kada je 28 Bošnjaka vojnih rezervista osuđeno na kaznu zatvora zato što su odbili da se bore na frontu u Dubrovniku. U oktobru i novembru mesecu desila su se ubistva, paljevine

82 Ove slučajeve su detaljno dokumentovali Helsinški odbor za ljudska prava u Sandžaku i Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

83 Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda je objavio višetomno izdanje "Plava biblioteka" u kojem su detaljno opisani mnogi slučajevi kršenja ljudskih prava i zločina koji su počinjeni protiv Bošnjaka tokom 1990-tih.

kuća i bombaški napadi na Bošnjake u crnogorskom Sandžaku. Ni crnogorske vlasti ni organi krnje Savezne Republike Jugoslavije nisu ništa preduzeli da pronađu i kazne krivce.

Kada je izbio rat u susjednoj Bosni, jugoslovenska vojska je opkolila Novi Pazar trupama i tenkovima, a artiljerija na brdima mogla se videti iz centra grada. Poruka upućena Bošnjacima bila je jasna: ukoliko se pridruže svojoj bosanskoj braći u borbi protiv srpskih vlasti, vojska će uzvratiti akcijom protiv civilnog stanovništva i pretvoriti Novi Pazar u drugi Vukovar.⁸⁴ Ovakvo vojno grupisanje trajalo je do decembra 1993. godine.

Tokom 1992. i 1993. godine jugoslovenske vojne snage, praćene srpskim i crnogorskim paravojnim i policijskim snagama, zauzele su sela sa većinskim bošnjačkim stanovništvom duž granice sa Bosnom i počele kampanju etničkog čišćenja u Srbiji i Crnoj Gori. Cilj je bio da se ukloni potencijalno “neprijateljsko” bošnjačko stanovništvo koje bi moglo pružiti pomoć Bošnjacima u Bosni preko granice. Ovo su podržavali političari kao Šešelj koji je predlagao da se “očiste” svi Bošnjaci u pojasu od 30 kilometara od granice. Kampanja koja je najviše pogodila dve sandžačke opštine koje se graniče sa Bosnom – Pljevlja (Crna Gora) i Priboj (Srbija) – sastojala se od ubistava, mučenja, otmica, bombardovanja, prebijanja, paljenja kuća, iznuđivanja i na kraju nasilnog proterivanja Bošnjaka iz čitavih sela. Vršeni su napadi na džamije i muslimanska groblja. U nekim slučajevima pojedinci su pritvarani i transportovani u Bosnu gde su bili ubijeni.

U opštini Priboj oko dvadeset sela je “očišćeno” od Bošnjaka. Za vreme te akcije zapaljeno je ili srušeno 185 kuća i ubijeno 23 Bošnjaka. U opštini Pljevlja potpuno je očišćeno 29 sela.⁸⁵ Dana 10. juna 1992. godine dva Bošnjaka su oteta iz kreveta u domu zdravlja u Priboju, odvedena u Bosnu i ubijena istog dana. Bilo je još tri druga slučaja otmica/ubistava u opštini Priboj⁸⁶, a Bošnjaci koji su bili zaposleni u državnim preduzećima dobili su otkaze.⁸⁷ Dana 18. februara 1993. godine vojska je granatirala selo Kukurovići, kojom prilikom su ubijena tri Bošnjaka, dvojica ranjena, a selo zapaljeno. Ne samo da lokalne policijske i vojne jedinice nisu uspele da spreče nijednu od ovih akcija, već su one često bile i glavni izvršitelji. U njima je takođe učestvovalo više paravojnih grupa,

84 Činjenica da su brojni vodeći političari i generali u Bosni – kao što su Ejup Ganić i Sefer Halilović – došli iz Sandžaka predstavljala je opravdanje za mnoge Srbe.

85 Saopštenje za javnost, 23. februar 2005. godine, Odbor za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost Priboj.

86 To se desilo 7. aprila 1992. godine u selu Zaostro, 21. oktobra 1992. godine u Sjeverinu i 6. aprila 1993. godine u Sjeverinu.

87 Prepiska Krizne grupe i Odbora za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost Priboj.

uključujući “Bele orlove” i “Garavi sokak”, koje su bile pod komandom i kontrolom DB-a i vojske. Jedan od najozloglašnijih paravojnih komandanata bio je član SRS-a i savezni poslanik iz Crne Gore Milika “Čeko” Dačević.⁸⁸

Tri slučaja masovne otmice/ubistva privukla su pažnju široke javnosti i izazvale ogromnu zabrinutost među Bošnjacima u Sandžaku. Bezbednosne snage koje su izvršile ove akcije nalazile su se pod komandom i kontrolom Generalštaba Vojske Jugoslavije u Beogradu, ili Službe državne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije (DB).⁸⁹

Prvi slučaj se dogodio u Sandžaku 22. oktobra 1992. godine, kada su srpske snage bezbednosti u selu Mioče zaustavile autobus na putu između Priboja i Sjeverina. Oteli su šesnaest muškaraca i jednu ženu – svi Bošnjaci i građani krnje Jugoslavije – i odveli ih u Bosnu i Hercegovinu gde su kasnije ubijeni u Višegradu.⁹⁰

Drugi slučaj se dogodio za vreme akcije etničkog čišćenja u regionu Bukovice, u opštini Pljevlje. Dana 16. februara 1993. godine snage Vojske Republike Srpske prešle su u Crnu Goru i otele 12 članova porodice Bungur, među kojima njih petoro starijih od 65 godina i osmomesečnu bebu, dok su trinaestog člana porodice, devedesetogodišnjeg starog Latifa, mučili i ubili. Taoce su odveli u Bosnu, ali su ih pustili na slobodu.⁹¹

Treći po zlu poznati slučaj otmice/ubistva dogodio se 27. februara 1993. godine u selu Štrpci nedaleko od Priboja, kada su bosansko-srpske snage zaustavile i ukrcale se na voz na pruzi Beograd-Bar kojom prilikom su otele 20 Bošnjaka koji nikada kasnije nisu viđeni, pa se pretpostavlja da su ubijeni.⁹²

Iako su snage koje su izvršile ove akcije bile pod direktnom kontrolom Beograda, vlasti nisu pokušale da nađu izvršioce i da ih izvedu pred lice pravde. Tek nedavno, deset godina nakon zločina, srpski sudovi su počeli da postupaju – mada bezvoljno – po slučajevima Sjeverin i Štrpci.⁹³

Srpska i crnogorska policija podvrgle su nekoliko hiljada Bošnjaka brutalnim ispitivanjima. Mnogi činovi policijskog nasilja dogodili su se za vreme

88 *Vreme*, 25. januar 1993. godine.

89 Uključene su bile i još neke snage iz bosansko-srpske vojske Republike Srpske. Te snage su čak do 2002. godine bile stvarno pod komandom i kontrolom Generalštaba Vojske Jugoslavije, a njihovi oficiri su imali položaje u obe vojske i dobijali platu i unapređenja iz Beograda.

90 Informacije o Sandžaku, Helsinški odbor za ljudska prava u Sandžaku, 1996. godine.

91 *Ibid.*

92 To su bili: Adem Alomerović, Fehim Bakija, Ismet Babačić, Rifat Husović, Samir Rastoder, Esad Kapetanović, Iljaz Ličina, Nihad Sahman, Senad Đečević, Halil Zupčević, Rasim Čorić, Nijazim Kajević, Fikret Memović, Muhedin Hanić, Sečo Softić, Džafer Topuzović, Safet Preljević, Fevzija Zeković, Fehim Sejfić, Zvezdan Zuličić i Toma Burzov. Informacije o Sandžaku, Helsinški odbor za ljudska prava u Sandžaku, 1996. godine.

93 Vidi Odeljak IV D 2 dole u tekstu.

racija koje su navodno organizovane u potrazi za nelegalnim oružjem. Napeta atmosfera i opšti raspad javnog reda i mira početkom 1990-tih podstakli su mnoge stanovnike Sandžaka da se naoružaju u cilju samozaštite. Kriznoj grupi su i srpski i bošnjački sagovornici rekli da je tokom te dekade DB snabdevalo oružjem srpska sela. U isto vreme DB je omogućavao ilegalnu prodaju oružja Bošnjacima, ali je vodio evidenciju o tome ko je kupio koje oružje. Kasnije su te informacije korišćene protiv mnogih Bošnjaka koji inače nisu počinili nikakav drugi prekršaj. Jedan od osnivača bosanskog SDA, Adil Zulfikarpašić, tvrdi da je Ugljanin organizovao neke od tih prodaja oružja u saradnji sa poznatim agentom provokatorom Vojske Jugoslavije.⁹⁴ Povremeno bi neko umro od posledica prebijanja, a teške povrede su bile uobičajene. Do kraja 1996. godine Helsinški odbor za ljudska prava u Sandžaku je registrovao 1.082 slučaja kada je policija pretraživala kuće u potrazi za oružjem, 446 lica je pritvoreno, a 422 je fizički zlostavljano. Smatra se da je broj neregistrovanih slučajeva podjednako veliki. Samo devetnaest lica je ikada bilo na suđenju i osuđeno zbog nelegalnog posedovanja oružja.⁹⁵

Miloševićev režim je započeo dva nameštena suđenja visokog profila protiv grupe Bošnjaka u Srbiji (24) i Crnoj Gori (21) pod optužbom da su planirali oružanu pobunu i pokušali da Sandžak pripoje Bosni. Optužnica je sastavljena ne na osnovu dokaza, već zbog potrebe Miloševića da pokaže kako on štiti Srbe od “islamskih ekstremista”. Crnogorski sud u Bijelom Polju je kasnije odbacio optužbe u jednom slučaju zbog nedostatka dokaza i naložio Republici Crnoj Gori da plati finansijsku naknadu optuženima, od kojih su kasnije trojica čak postali poslanici u skupštini Crne Gore. Prvobitnu okrivljujuću presudu u srpskom delu suđenja odbacio je Vrhovni sud Srbije 1996. godine i vratio slučaj na ponovno razmatranje provostepenom sudu. Od rušenja Miloševića sa vlasti, srpske vlasti nisu pokazale nameru da odustanu od ovih optužbi, iako nedostaju valjani dokazi za dalje postupanje.⁹⁶

Mnogo Bošnjaka je izgubilo posao u državnoj administraciji i državnoj industriji.⁹⁷ Neki su se okrenuli privatnom sektoru, a drugi su napustili zemlju. Nastavili su da se suočavaju sa zvaničnom diskriminacijom na svim nivoima društva. U naporima da dobiju dozvole za otvaranje privatnih firmi, radnji ili

94 Đilas i Gaće, op. cit., str. 166.

95 Informacije o Sandžaku, Helsinški odbor za ljudska prava u Sandžaku, 1996, str. 17.

96 Vlada DOS-a je indirektno priznala da je slučaj neosnovan time što je vratila pasoš navodnom kolovođi, gradonačelniku Tutina Šemsudin Kučeviću, i tako mu dozvolila da putuje.

97 Srbija nije direktno očistila sve Muslimane, već su otpušteni oni čija je lojalnost bila pod sumnjom. „Lojalnim” Muslimanima je bilo dozvoljeno da ostanu i omogućen im je pristup novim položajima.

fabrika nailazili su na otpor ili zahteve za podmićivanjem od strane srpskih organa vlasti.

Najgori period strahovlade završio se potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma u novembru 1995. godine. Međutim, i dalje je bilo nasumičnih činova nasilja protiv Bošnjaka. Paljenje kuća je trajalo bar do 1998. godine, a zastrašivanje od strane vojske i policije okončalo se tek sa padom Miloševića.⁹⁸

Kada su 1998. godine srpske snage bezbednosti počele agresivno delovanje protiv albanskog stanovništva na Kosovu praćeno masovnim kršenjima ljudskih prava, mnogi Bošnjaci u Sandžaku su se osećali kao da gledaju reprizu etničkog čišćenja u Bosni i Sandžaku. Kada je NATO zapretio da će bombardovati Jugoslaviju 1998. godine, jugoslovenska vojska je ponovo postavila artiljeriju u brda oko Novog Pazara. Čim je NATO bombardovanje počelo u martu 1999. godine, jugoslovenska vojska i srpska policija su povećale pritisak na Bošnjake, od kojih su mnogi smatrali da je samo pitanje vremena kada će se te snage okrenuti protiv njih.

U nadi da će izbeći ono što je izgledalo kao neizbežan talas etničkog čišćenja, mnogi sandžački Bošnjaci su evakuisali čitave porodice u inostranstvo. Sve vreme trajanja NATO bombardovanja, sarajevska autobuska stanica je dnevno primala oko 30 autobusa punih izbeglica iz Sandžaka. Iako je teško doći do preciznih podataka, bošnjački sagovornici ICG-a iz Sandžaka i Bosne procenjuju da je broj izbeglica mogao biti i čitavih 80.000.⁹⁹ U nekim slučajevima poslovni ljudi iz Sandžaka su čitave fabrike otpremali u Bosnu.¹⁰⁰ Nakon njihovog odlaska iz Jugoslavije mnogima su carinici i policija pokrali dragocevnosti i gotovinu. U tom periodu su preduzimljivi oficiri jugoslovenske vojske iznudili ukupan iznos od preko milion nemačkih maraka od poslovne zajednice u Novom Pazaru, a zauzvrat su obećali da neće delovati protiv bošnjačkog stanovništva.¹⁰¹

Režim je takođe ograničio slobodu štampe u Sandžaku hapšenjem pojedinih novinara zato što su opisivali kršenja ljudskih prava Bošnjaka u regionu u periodu 1992-1993. godine, kao i zatvaranjem radio stanice u Sjenici i držanjem radija Novi Pazar pod centralnom kontrolom.¹⁰²

98 Na primer, pripadnici Vojske Jugoslavije su 1997. godine gađali bombama kuću Bošnjaka u Tisovcu, a u jednom drugom incidentu vojnici su ispalili protivtenkovsku raketu na bošnjačku kuću u Biševu.

99 Ogromna većina ovih "izbeglica" se vratila nakon obustave sukoba sa NATO-om u julu 1999. godine.

100 Jedan takav primer je i preduzeće za proizvodnju nameštaja Dallas. Danas se njegovi proizvodni pogoni nalaze u Tutinu i Sarajevu.

101 Razgovori Krizne grupe sa poslovnim ljudima iz Novog Pazara.

102 Vidi *Betu*, 25. juni 1997. godine i 5. novembar 1997. godine.

Poruka 1990-tih za Bošnjake, sa zločinima koje je država odobravalala i zvanično legalizovanom diskriminacijom, nije mogla biti jasnija: oni su bili građani drugog reda koji više nisu uživali zaštitu države, neželjeni i štetni strani organizam čiji život i imovina nisu imali nikakvu vrednost pred zakonom. Međutim, uprkos tome, u Sandžaku je bilo malo međuetničkih sukoba, pošto su same etničke grupe uspevale da koegzistiraju.

POLITIKA APATIJE

Uz pozadinu državne strahovlade i represije, politički život u Sandžaku je bio podeljen i hirovit, a Novi Pazar je bio centar čitave oblasti. Prepirke bošnjačkih političara u kombinaciji sa ogromnim pritiskom iz Beograda učinile su da većina Bošnjaka bude politički nezainteresovana i apatična, sve do uklanjanja Miloševića sa vlasti 5. oktobra 2000. godine.

Od 1992. godine Ugljaninov SDA je bio najveća bošnjačka politička partija, a Ljajićeva stranka koja je menjala nazive bila je daleka druge po snazi. Međutim, tokom 1990-tih najuticajnije stranke u Sandžaku bile su Miloševićev SPS i Jugoslovenska ujedinjena levica (JUL) njegove supruge Mire Marković. Uprkos preovlađujućoj bošnjačkoj većini u Novom Pazaru, ove dve stranke su kontrolisale lokalnu vlast i skupštinu opštine tokom većeg dela ove dekade i za to vreme su zadržale znatan broj Bošnjaka u svom članstvu. Razlog za ovo je bila lojalnost koju su mnogi Bošnjaci osećali prema Titovoj Jugoslaviji i komunističkoj partiji i koju su preneli na SPS i JUL, kao i zato što su smatrali da je saradnja sa vladajućim parom manje zlo nego da Milošević pusti sa lanca ultranacionalističke snage, kao što je SRS. Mnogi su smatrali da će radom u okviru sistema moći bolje da utiču na politiku i na sopstvenu sudbinu.

Tokom 1990-tih Ugljanin je nesporno bio nesporni politički vođa Bošnjaka u Sandžaku, a i danas je jako uticajan. Kao osnivač MNVS u maju 1991. godine,¹⁰³ njegove izjave su u to vreme pokazivale da se on zalagao za regionalnu vlast koja bi kontrolisala policiju, sudstvo, obrazovne i kulturne institucije, masovne medije, korišćenje energije i drugih prirodnih resursa, sistem socijalnog osiguranja i zaštite, komercijalne banke, puteve i telekomunikacionu infrastrukturu. Pre rata u Bosni, Ugljanin je izjavio da će suverena i teritorijalno celovita Bosna, kao i "specijalni status" Sandžaka u okviru krnje Jugoslavije rešiti nacionalno pitanje Slovena muslimanske vere u bivšoj Jugoslaviji.¹⁰⁴

103 *Beta*, 1. avgust 1997. godine.

104 *Beta*, 9. septembar 1996. i 11. juni 1997. godine.

Ali 1993. godine, koja je bila godina najgore represije protiv Bošnjaka, Ugljanin je optužen za pokušaj rušenja ustavnog poretka i sprovođenje secesije Sandžaka, kao i za terorizam. Vlada mu je ipak dozvolila da napusti zemlju 5. jula te godine, pa je veći deo naredne tri godine proveo u egzilu u Turskoj i Bosni.¹⁰⁵

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine i obustave sukoba u Bosni, Miloševićeva vlada je pokušala sa jednim više političkim, a malo manje represivnim pristupom prema Sandžaku. Prvi znak takvog pristupa pojavio se u decembru 1995. godine kada je crnogorski predsednik i Miloševićev štićenik Momir Bulatović povukao sve optužbe protiv 21 bošnjačkog političkog zatvorenika koji su bili zatvoreni zbog pobune.

U martu 1996. godine republička vlada Srbije je pružila ruku pomirenja Bošnjacima kada je imenovala bošnjačkog političara iz Titovog vremena, Ferida Hamidovića – koji se učlanio u JUL Mire Marković – za zamenika ministra za zaštitu životne sredine. Svojom očigledno multietničkom listom kandidata i privlačnom komunističkom nostalgijom, JUL-ova zbirka komunističkih dinosaurusu tvrde linije, oportunistu i bliskih prijatelja vladajućeg para se na početku svidela bošnjačkim glasačima, i to na način na koji im se nikad ne bi mogli svideti konzervativni ultranacionalisti iz SPS-a. Mnogi Bošnjaci u Sandžaku su se na početku nadali da bi Mira Marković – sa njenom retorikom bratstva i jedinstva iz doba Tita – mogla da im obezbedi odbranu od srpskog nacionalizma i ponudi politički dom u Miloševićевой krnjoj Jugoslaviji. Za njih je to očigledno bilo manje od dva zla – bilo je skoro nemoguće biti na nekom odgovornom položaju u državnim preduzećima ili organima vlasti bez članstva u SPS-u ili JUL-u – pa su Bošnjaci hrlili da se učlane u JUL, i to u tolikoj meri da je JUL u Novom Pazaru ubrzo imao veći broj članova nego Miloševićev SPS.

Ugljaninu je 30. septembra 1996. godine dozvoljeno da se vrati i da se ponovo uključi u politički život. Iako je optužnica protiv njega ostala na snazi, nije izdat nalog za hapšenje, pa je nekoliko nedelja kasnije Ugljanin izabran za poslanika u saveznoj skupštini i tako dobio imunitet od sudskog gonjenja. Kandidati koji su bili povezani sa njim i satelitske partije BNVS osvojili su dve trećine mesta u skupštini opštine Novi Pazar.¹⁰⁶ Oni su takođe pobedili i u druge dve sandžačke opštine sa većinskim bošnjačkim stanovništvom. U Prijepolju je SPS zadržao vlast. JUL koji se neposredno pred izbore pojavio na političkoj

105 *Beta*, 1. avgust 1997. godine.

106 Ugljanin i njegovi saveznici osvojili su 33 od 47 mesta. Socijalistička partija Srbije osvojila je deset mesta; Srpska radikalna stranka dva; Srpska nacionalna stranka i nezavisni kandidat po jedno mesto. Vidi *Betu*, 14, 19. i 22. novembar 1996. godine.

sceni pretrpeo je poražavajući poraz, dobivši manje glasova nego što je imao registrovanih članova, pa nije mogao da obezbedi ni jedno mesto u skupštini opštine.

Ugljanin i njegovi saveznici ubrzo su primenili politiku koja je otuđila lokalne Srbe i učinila da se osećaju kao da su predmet diskriminacije.¹⁰⁷ Dana 16. decembra 1996. godine predsednik Izvršnog odbora opštine Novi Pazar, Izudin Sušević, objavio je da se socijalisti ne nalaze među šest novoizabranih članova odbora.¹⁰⁸ Istog dana Ugljaninova koalicija bošnjačkih partija i lokalna skupština opštine nominovala je kandidate za školski odbor. Svi su bili Bošnjaci i srpske vođe su žestoko protestovale.¹⁰⁹ Još jedan primer neosetljivosti se dogodio kada su okačili zastavu BNVS – koja ima islamske simbole – na zgradu gradske uprave.

U martu 1997. godine opštinske vlasti Novog Pazara su objavile da će smeniti sve direktore lokalnih državnih preduzeća koji su članovi sps ili koji su Srbi.¹¹⁰ Članovi sps u skupštini opštine počeli su da bojkotuju sednice u znak protesta.¹¹¹ Nekoliko nedelja kasnije jedan srpski član skupštine upozorio je da bi Srbi mogli da uspostave paralelnu vlast u Novom Pazaru ukoliko se “diskriminacija” nastavi.¹¹² Ubrzo je sps izneo optužbe da Ugljanin i njegovi ljudi rade na tome da Sandžak postane nezavisna država.¹¹³

Napetost je dostigla vrhunac pošto je Ugljanin objavio da će Bošnjačko nacionalno veće održati konvenciju u Novom Pazaru sredinom jula 1997. godine. Na konferenciji za štampu održanoj 25. juna on je izjavio da se “ne može odbaciti mogućnost da konvencija donese odluku o autonomiji Sandžaka”. On je podsetio da su Bošnjaci glasali za autonomiju na referendumu šest godina ranije.¹¹⁴ Beograd je reagovao 10. jula. Policija je zauzela zgradu opštine, izbacila odbornike i zamenila ih privremenim većem sastavljenim isključivo od članova sps i JUL, od kojih su neki bili Bošnjaci. Ovo novo telo je smenilo Ugljaninove pristalice sa položaja zato što su se ponašali “nelegalno

107 Mnogi u Novom Pazaru smatraju rukovodeće strukture SDA/KLS autsajderima zbog činjenice da je među njihovim članovima značajan broj poreklom iz Kosovske Mitrovice (Ugljanin, Bajram Omeragić) i Tutina (Esad Džudžević, Vasvija Gusinac).

108 Ugljaninov brat Sadik i Suševićev brat Sabahudin su postali članovi odbora. Vidi *Betu*, 16. decembar 1996. godine.

109 *Beta*, 16. decembar 1996. godine.

110 *Beta*, 18. mart 1997. godine.

111 *Beta*, 31. mart 1997. godine.

112 *Beta*, 2. april 1997. godine.

113 *Beta*, 23. maj 1997. godine.

114 *Beta*, 25. juni 1997. godine.

i neustavno”¹¹⁵ Ugljanin je odbio da prihvati nove vlasti,¹¹⁶ ali mu je Beograd oduzeo poslanički imunitet,¹¹⁷ a 17. jula tužilaštvo u Novom Pazaru je ponovo aktiviralo optužnicu iz 1993. godine¹¹⁸ iako Ugljanin nije uhapšen i ubrzo je na sudu osporio radnje vlade.

Dana 14. maja 1998. godine Ustavni sud Srbije je kao po narudžbini vlasti presudio da je smena opštinske uprave bila legalna. Kao odgovor na to, Ugljanin je zapretio javnim protestima ukoliko režim ne ukine privremenu upravu, ali pokušaj protesta na godišnjicu smene nije uspeo da privuče mnogo podrške. Većina Bošnjaka je bila zastrašena i nije bila raspoložena da isprobava reakciju policije ili vojske na demonstracije. Opštinska uporava koju je imenovala Miloševićeva vlada ostala je na vlasti sve do izbora 24. septembra 2000. godine.

Početak 1998. godine umerenije bošnjačke vođe počele su da napadaju Ugljanina da je previše ekstreman. Mnogi lokalni Srbi i Bošnjaci tvrde da ga je srpska policija kompromitovala čak i pre nego što se vratio u Novi Pazar 1996. godine i da mu Milošević ne bi dozvolio da se vrati a da nije sa njim postigao neki dogovor.¹¹⁹ Iz današnje perspektive izgleda da je Ugljanin koristio staru Miloševićevu taktiku da razredi uticaj bošnjačkih glasača u Sandžaku formiranjem niza partija sa sličnim nazivima i platformama, uključujući četiri sa nazivom Stranka za demokratsku akciju (SDA).¹²⁰ Netolerantna politika koju je Ugljanin sprovodio po osvojanju vlasti u opštini Novi Pazar je sigurno utrla put smeni opštinske uprave od strane Beograda.

Po raspuštanju skupštine opštine Ugljanin je često davao izjave koje su išle u korist Miloševićeve linije. Na primer, u proleće 1998. godine on je pozvao bošnjačke glasače u Crnoj Gori da bojkotuju predsedničke izbore između Momira Bulatovića i Mila Đukanovića, koji se 1996. godine razišao sa Miloševićem. Taj bojkot bi išao u korist Miloševićevom kandidatu, pa su Bošnjaci u Crnoj Gori ignorisali poziv Ugljanina.¹²¹ Nagrađeni su uključivanjem u crnogorsku vlast koju je osvojio Đukanović. Bez obzira na takve poteze, Ugljanin je i dalje sačuvaao uticaj u Sandžaku.

115 *Beta*, 10. juli 1997. godine.

116 *Beta*, 11. juli 1997. godine.

117 *Beta*, 10. juli 1997. godine.

118 *Beta*, 17. juli 1997. godine.

119 Premda veći deo ovakvih priča treba smatrati “pijačnim tračevima”, vredno je pažnje da je Milošević zaista kompromitovao brojne vodeće opozicione političare i političke partije tako što ih je sam formirao ili finansirao ili uključivao funkcionere Državne bezbednosti u njihove redove. Tako je održavao spoljašni privid demokratije, dok je u stvari kontrolisao mnoge “opozicione” partije.

120 To su bile Ugljaninov SDA, “Pravi SDA”, SDA Jugoslavije i SDA Crne

Gore. Vidi *Betu*, 4. i 22. oktobar 1996. godine.

121 *Beta*, 20. oktobar 1997. godine.

EKONOMSKI PROCVAT I PROPAST

Anti-bošnjačka državna strahovlada u doba Miloševića podudarila se sa ekonomskim procvatom Novog Pazara. Nova post-komunistička bošnjačka elita u Sandžaku bila je veoma svesna činjenice da Milošević i njegov aparat nemaju nameru, niti su u stanju da se bave njihovim potrebama. Mnogi od njih su se preselili u Bosnu i Tursku, ili su prkosno ostali u Sandžaku na marginama neprijateljske države. Iako je država teoretski garantovala posao u masovnom javnom sektoru, propadanje privrede krnje Jugoslavije sve vreme tokom 1990-tih značilo je da oni koji su ostali u državnim fabrikama i institucijama postaju sve siromašniji jer su im plate realno bile sve manje. Oni koji nisu bili u državnom sektoru bili su prinuđeni da traže posao u privatnom sektoru ili i sami postanu preduzetnici.

U maju 1992. godine Ujedinjene nacije su uvele trgovinske sankcije Miloševićevoj Saveznoj Republici Jugoslaviji. To je u potpunosti promenilo način na koji se srpski državni aparat finansirao i pristupao prikupljanju poreza. Tradicionalni način prikupljanja prihoda kroz porez na promet i carinske dažbine postao je bukvalno beskoristan usled hiperinflacije koju je država sama generirala (1991-1994.) i sankcija. Kao rezultat, država je morala da se okrene drugim sredstvima za prikupljanje prihoda da bi mogla da podržava skupe ratove i neefikasni državni sektor. Ta sredstva su se pre svega sastojala od švajcarskih monopola koja je država dodeljivala za uvoz carinske robe kao što su duvan, naftni derivati, kafa i alkoholna pića, dok je kvazi monopole dodeljivala za ono malo održivih izvoznih proizvoda Srbije, kao što su poljoprivredni proizvodi, rude, drvena građa i oružje. Državna i "privatna" preduzeća i njihovi rukovodioci koji su kršili sankcije Ujedinjenih nacija slavljani su kao patriote. Oni koji su upravljali tim preduzećima obezbeđivali su preko potrebni društveni mir, dok su istovremeno nagomilavali ogromno lično bogatstvo kroz ilegalne aktivnosti koje je država odobravala. Većina današnje ekonomske elite u Srbiji je svoje bogatstvo stekla na ovaj način. Ovo je takođe pružalo velike mogućnosti mnogim Bošnjacima koji su imali rodbinu u Turskoj da brzo uspostave kako legalne tako i ilegalne trgovinske mreže.

U Sandžaku su Bošnjaci, koji su uglavnom bili bez prava glasa, napuštali posao ili dobijali otkaz iz državnih fabrika tekstila i obuće, ali su svoje proizvodno umeće nosili sa sobom. Oni su bili u mogućnosti da povuku kapital od svoje šire rodbine u Zapadnoj Evropi i Turskoj, kao i kod kuće, i da osnuju aktivna preduzeća za proizvodnju tekstila, kože i obuće, kao i preduzeća koja se bave trgovinom i transportom. Oni su brzo ostvarili korist od relativno niske

cene radne snage u regionu i velikog broja kvalifikovanih, ali nezaposlenih tekstilnih i obućarskih radnika. Mogućnost uvoza sirovina bez plaćanja visokih carina i mogućnost proizvodnje bez plaćanja poreza doprinosile su profitabilnosti.¹²² Oni su takođe koristili i porodične veze da bi izvozili gotove proizvode u Zapadnu Evropu, i to često ilegalno. Novi Pazar je postao nešto kao raj za privatno preduzetništva. Novi proizvodni kapaciteti i mala preduzeća sa naprednom tehnologijom (uglavnom za proizvodnju tekstila, kože i obuće) nicala su svuda, obezbeđujući posao za Bošnjake, a naročito za žensku populaciju.

Do kraja 1990-tih Novi Pazar se mogao pohvaliti sa oko 500 radionica za proizvodnju odeće i obuće koje su zapošljavale nekoliko hiljada švalja i obućara. Ove radionice su "usisale" gotovo sve kvalifikovane radnike u regionu, pa su ljudi kojima je posao bio očajnički potreban putovali u Novi Pazar autobusom čak iz Kraljeva, koje se nalazi 100 kilometara severno. Pošto je veći deo trgovine odećom u Novom Pazaru išao izvan legalnih kanala i van domašaja poreznika, ne postoje pouzdani podaci koji se odnose na radnu snagu, proizvodnju ili profit. Ipak, lokalni i zapadni analitičari procenjuju da su ove radionice svake godine proizvodile više stotina hiljada pari farmerki i drugih gotovih proizvoda, a da je bruto vrednost proizvodnje bila između 50 i 100 miliona američkih dolara. Bošnjačke vođe u Sandžaku su se hvalile da srpski poreznici imaju više uspeha u prikupljanju poreza u Novom Pazaru nego u bilo kojoj drugoj opštini u republici. Stvarni iznos se, međutim, ne zna, pošto srpska vlada nije objavila nikakve zvanične podatke. Preko noći se pojavila nova klasa bogatih preduzetnika – i Srba i Bošnjaka – mada je mnogo Srba ostalo da radi u državnom sektoru u kom su plate bile male. Polako su etničke razlike počele da se ogledaju u ekonomskim razlikama, pošto su Srbi koji su se pretežno oslanjali na neuspešnu državnu privredu postali siromašni.

U doba Miloševića Novi Pazar je bio aktivan i živ grad u kome su lokalno proizvedene kopije farmerki marke Levis, Calvin Klajn ili Versaći tražile svoje mesto zajedno sa drugim kopijama odeće, naočara i kožne galanterije poznatih robnih marki. Iako se mnogo nezaposlenih muvalo po centru grada, mogao se osetiti ekonomski napredak i radinost. Čak i pre raspada Jugoslavije, Novi Pazar je bio poznat po proizvodnji kvalitetnih kopija italijanskih cipela po ceni koja je iznosila samo mali deo cene originala. Tokom 1990-tih mogli ste kupiti par farmerki Levis 501 naizgled istog kvaliteta kao i original za jedva 10 američkih dolara. Radionice su robu prodavale kupcima sa Kosova, iz Turske, Bugarske, Grčke, Bosne, Hrvatske i Zapadne Evrope. Izbijanje sukoba na Kosovu

122 Naravno, postojali su "skriveni" porezi u obliku mita i podele profita sa korumpiranim funkcionerima u poreskoj i carinskoj upravi.

1998. godine smanjilo je prodaju, a mnogi poslovni ljudi su žalili zbog gubitka albanskih kupaca koji su uvek plaćali na vreme i u gotovini.¹²³

Industrija odeće i obuće u Sandžaku je napredovala u svojevrсноj simbiozi sa srpskim organima vlasti. Status Jugoslavije kao izgnanika iz međunarodne zajednice išao je u korist vlasnika fabrika pošto ih je štيتio od tužbi koje bi u normalnim vremenima protiv njih pokrenuli vlasnici robnih marki. Njima je bio potreban Milošević ili neko nalik njemu da ih zaštiti od međunarodnih trgovinskih zakona i propisa. Miloševićevom režimu, koji je predstavljao pokroviteljsku mrežu poduprtu podmićivanjem, očajnički je bio potreban sav novac koji su mogli dobiti od vlasnika fabrika kroz plaćanje poreza, “naknade za zaštitu” i mito za carinike.

Međutim, izvan Novog Pazara ostale opštine Sandžaka – Tutin, Sjenica, Prijepolje, Nova Varoš i Priboj – su bez izuzetka doživele ekonomsku propast. U Priboju nekada čuvena fabrika kamiona FAP dospela je u teška vremena pošto je izgubila svoja predratna tržišta u bivšoj Jugoslaviji i bila je prinuđena da svojih 6.000 zaposlenih smanji za više od dve trećine.¹²⁴ Blizina granice sa Bosnom i etničko čišćenje 1992-1993. godine stvorilo je ekonomski mrtvu zonu nastanjenu uglavnom švercerima i crnoberzijancima. Nekada aktivno stočarsko preduzeće iz Sjenice, SKP – poznato po proizvodnji nekih od najboljih jugoslovenskih sireva – propadalo je zbog korumpiranog rukovodstva, gubitka tržišta i sveukupnog haosa koji je vladao u zemlji. Broj grla stoke na Pešteru spao je na 10 procenata od predratnog broja. Nekada uspešni rudnik uglja u Štavlju sveo je na proizvodnju na jedva 60.000 tona godišnje. Na peštterskoj visoravni više nije bilo ni ljudi ni stoke, pošto se raniji trend ekonomske migracije ubrzao.¹²⁵ Bošnjaci sa ovih područja su emigrirali ili se odselili u Novi Pazar, dok su Srbi uglavnom odlazili ka centralnoj Srbiji.

U isto vreme počeli su da se pojavljuju drugi problematični oblici privredne delatnosti. S obzirom na blizinu granice sa Bosnom, a kasnije i sa Kosovom (pod upravom Unmika) i sa Crnom Gorom, i s obzirom na jaču unutrašnju kontrolu između Crne Gore i Srbije, lokalni “biznismeni”, često u saradnji sa srpskom Državnom bezbednošću, počeli su da švercuju narkotike u Evropsku uniju, Bosnu, Crnu Goru i Kosovo. Među drugim profitabilnim artiklima bili su još i oružje, ljudi, alkohol, duvan i poljoprivredni proizvodi. Krizna grupa je

123 Razgovori Krizne grupe. Vidi Rojters, 21. i 23. juli 1998. godine.

124 Jedan od FAP-ovih glavnih kupaca bila je Vojska Jugoslavije koja je smanjena po veličini i koja je trpela ograničenje budžeta. FAP je takođe proizvodio automobilske delove za automobilsku industriju Zapadne Evrope.

125 Poređenjem popisa iz 2002. sa popisom iz 1991. godine vidi se čist odliv stanovništva sa Peštterske visoravni.

od srpskih sagovornika čula da se ovim kriminalnim radnjama pomaže finansiranje osuđenika za ratne zločine, uključujući i bivšeg generala, bosanskog Srbina Ratka Mladića.

KRETANJE STANOVNIŠTVA

Politika etničkog čišćenja, državne diskriminacije, strahovlade i ekonomskog zanemarivanja u doba Miloševića pogađala je podjednako i Srbe i Bošnjake. Prema popisu iz 2002. godine, sandžački region je izgubio 8,64 posto stanovništva u odnosu na prethodni obavljen 1991. godine. Samo je u Novom Pazaru evidentiran zanemarljivi zvanični porast stanovništva od 0,87 posto.¹²⁶ Uprkos visokoj stopi nataliteta, bošnjačko stanovništvo se smanjilo za 7,88 posto.¹²⁷ Priboj – poprište etničkog čišćenja – je izgubio oko 50 posto svog bošnjačkog stanovništva.¹²⁸ Prijepolje, Nova Varoš i Sjenica su izgubili između 16 i 18 posto svojih Bošnjaka, a Tutin 12,64 posto. Iako su mnogi otišli u Bosnu, Tursku ili Zapadnu Evropu, značajan i verovatno nepopisan broj Bošnjaka otišao je u Novi Pazar. Ovaj trend migracije stanovništva sa sela u grad će se verovatno nastaviti.

Srpsko stanovništvo, čija se stopa nataliteta nalazi ispod nivoa proste reprodukcije, takođe se smanjilo za 6,43 posto (6.150 stanovnika), s tim da je najznačajnije smanjenje bilo u Sjenici (12,9 posto) i Tutinu (11,08 posto). Sve ostale opštine u Sandžaku pretrpele su manji gubitak stanovništva: Novi Pazar 7,69 posto, Nova Varoš 6,65 posto, Prijepolje 5,52 posto i Priboj 3,83 posto. Većina je otišla u druga mesta u Srbiji u kojima su ekonomske prilike bile bolje.

126 To odgovara broju od 22.282 stanovnika. Nova Varoš je ostala bez 8,38 posto, Prijepolje bez 11,47 posto, Tutin 13,21 posto, Priboj 15,50 posto i Sjenica bez 16,95 posto. Svi podaci su uzeti iz poređenja popisa iz 1991. i popisa iz 2002. godine.

127 Zvanična statistika o stanovništvu Novog Pazara može biti izuzetno nepouzdana zbog mogućeg namernog smanjenja broja Bošnjaka. Očekuje se da smanjenje broja stanovnika na Peštarskoj visoravni neće prestati u bliskoj budućnosti. Ukoliko stopa nataliteta Bošnjaka ostane nepromenjena i nastavi se trend migracije sa sela u grad, Novi Pazar bi u roku od dvadeset godina mogao da prestigne Kraljevo i Čačak i postane najveći grad u zapadnoj Srbiji.

128 Podaci iz popisa pokazuju gubitak od 35,99 posto. Međutim, na zahtev članova porodice, popisivači su računali i Bošnjake na radu u inostranstvu. Prepiska Krizne grupe sa Odborom za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost Priboj.

Sandžak posle Miloševića

Od početka raspada bivše Jugoslavije 1991. godine, Srbija je duboko utonula u krizu identiteta i pokušavala da nađe našin kako da postupa sa područjima na kojima živi etnički mešovito stanovništvo. Mnogi problemi u Sandžaku – loša privreda, nizak životni standard, neodgovarajuće obrazovne i zdravstvene ustanove, nefunkcionalno, korumpirano sudstvo i državna uprava, kao i nesposobne, korumpirane i brutalne policijske snage – prisutni su u skoro svakoj drugoj opštini u republici. Međutim, u etnički mešovitom području, nefunkcionalna i korumpirana uprava gledana kroz etničku prizmu može da pretvori svaki neuspeh ili grešku u nameran napad vladajuće većine na podređenu manjinu. U Sandžaku je upravo takav slučaj.

POLITIČKA KARTA

Za vreme prvog mandata posle pada Miloševića (2000-2004) opštinske vlasti u Sandžaku nisu uspele da poboljšaju kvalitet života u nekom većem obimu. Srbija je i dalje prekomerno centralizovana država: većinu službi na opštinskom nivou (obrazovanje, zdravstvo, policija) kontrolišu ministarstva u dalekom Beogradu. Opštine nemaju sopstvena sredstva i imovinu – čak ni zgrade u kojima se nalaze i stolice na kojima sede službenici. Republička vlada prikuplja sve prihode na lokalnom nivou i odlučuje koliko novca se vraća nazad u opštinu. Lokalne zajednice se ne pitaju prilikom imenovanja šefova policije, direktora škola, direktora medicinskih ustanova, sudija, javnih tužilaca ili poreskih inspektora. Centralna uprava često imenuje pojedince po partijskoj liniji, što može dovesti do sukoba na lokalnom nivou. Ovi državni službenici nisu odgovorni lokalnim organima.

Između republičke vlade i više od 186 opština u Srbiji nalazi se 25 administrativnih okruga.¹²⁹ Nijedan od ovih okruga nema skupštinu, niti izabrane funkcionere, već imaju samo centralno imenovane načelnike. Na njih se pre svega gleda kao na asocijacije susednih opština zasnovane na

129 Ovaj broj uključuje i opštine na Kosovu. Bez Kosova u Srbiji ima 24 oblasti plus grad Beograd.

zajedničkom interesu. Oni ne vrše nikakvu stvarnu funkciju i de facto još više povećavaju distancu između republičkih i opštinskih vlasti.

U etnički mešovitim područjima, loše rukovođenje i uprava, korupcija i krađa često manjinama izgledaju kao zvanična diskriminacija. Usled preteranog centralizacije u Srbiji i prekranja izbornih okruga, stanovnici – Srbi i Bošnjaci podjednako – imaju otežan pristup javnim službama i uslugama koje daje država. Bošnjaci smatraju da Beograd vrši diskriminaciju protiv njih, dok lokalni Srbi smatraju da su opštinski organi vlasti u kojima dominiraju Bošnjaci ti koji vrše diskriminaciju. Ovo produbljuje tenzije i stvara plodno tle za etničku netoleranciju, a takođe ubrzava stalni odlazak stanovništva, naročito sa Peštera.

Da bi stvari bile još gore, opštine sa većinskim bošnjačkim stanovništvom bile su predmet “prekranja” izbornih jedinica. U pokušaju da umanje bošnjački politički uticaj, srpske vlasti su podelile ove opštine između dva okruga. Dve istočne opštine u Sandžaku, Novi Pazar i Tutin, dodeljene su raškom okrugu čije je sedište u Kraljevu,¹³⁰ dok je treća, Sjenica, strpana zajedno sa Pribojem, Prijepoljem i Novom Varoši u zlatiborski okrug sa sedištem u Užicu.¹³¹ Kraljevo je 100 kilometara udaljeno od Novog Pazara, a od Tutina još i više. Sjenica se nalazi 105 kilometara od Užica, a zimski putevi na pešterskoj visoravni i preko planina Zlatar i Zlatibor često su neprolazni.¹³²

Iz geografske i upravljачke perspektive više smisla bi imalo da Novi Pazar bude centar administrativnog okruga koji obuhvata Sjenicu, Tutin, Prijepolje i Rašku, kao što to Bošnjaci žele. Novi Pazar ima više stanovnika nego sedišta nekih drugih okruga, recimo Užice. Ovim bi se, naravno, formirao okrug sa većinskim bošnjačkim stanovništvom, ali pozivi Bošnjaka da se regionalne granice koriguju prema geografskim linijama imaju smisla i u skladu su sa evropskom praksom.

Godine 2001. tim stručnjaka Saveta Evrope zajedno sa Organizacijom za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) pomogao je vladi Srbije da izradi nacrt Zakona o lokalnoj samoupravi koji se prvenstveno koncentrisao na izbore, raspodelu mesta u opštinskoj upravi i preraspodelu već ograničenih ovlašćenja gradonačelnika i skupština opštine, a ne na davanje

130 Raški okrug se sastoji od dve sandžačke opštine sa preovlađujućim muslimanskim stanovništvom i preostale tri u kojima je stanovništvo pretežno srpsko – Kraljevo, Vrnjačka Banja i Raška.

131 Zlatiborski okrug čini deset opština: opština Sjenica sa preovlađujućim muslimanskim stanovništvom, tri sandžačke opštine sa većinskim srpskim stanovništvom – Nova Varoš, Prijepolje i Priboj, kao i ostalih šest pretežno srpskih opština – Užice, Arilje, Bajina Bašta, Kosjerić, Požega i Čajetina.

132 Neke mađarske oblasti u Vojvodini takođe su bile predmet etničkog prekranja izbornih okruga.

više ingerencija opštinama i obezbeđivanje odgovarajućih finansijskih sredstava. Ovi stručnjaci se nisu bavili strukturnim problemima centra u odnosu na periferiju, niti prikupljanjem i raspodelom prihoda, već je regulativa pod međunarodnim pritiskom ubrzano usvojena u parlamentu. Na konferenciji održanoj u Beogradu marta 2002. godine koju je organizovala Stalna konferencija gradova Srbije, premijer Zoran Đinđić je istakao da je novi zakon nesavršen i pozvao gradonačelnike da nađu način da zaobiđu njegova ograničenja, a ne da pasivno čekaju da bude izmenjen.¹³³

Pre nego što Srbija izvrši neophodnu decentralizaciju, moraće da izmeni (Miloševićev) ustav iz 1990. godine. U ovom trenutku čini se da vlada nije u stanju da obezbedi politički koncenzus koji je potreban za takvu izmenu. Štaviše, imajući u vidu sadašnju političku klimu u Srbiji, postoji opasnost da dođe do još veće centralizacije.¹³⁴

Dominacija SDA

U septembru 2000. godine održani su opštinski izbori, istovremeno kada i savezni predsednički i parlamentarni izbori, na kojima je Milošević izgubio vlast. Sandžački Bošnjaci su ponovo glasali pretežno za Ugljanina, samo ovog puta za njegovu Koaliciju listu za Sanžak (KLS) koju je predvodila SDA¹³⁵. U tri bošnjačke opštine – Sjenici, Tutinu i Novom Pazaru, KLS je osvojila sigurnu većinu u skupštinama, a Ljajićeva SDA-Rasim Ljajić je dobila zanemarljiv procenat glasova. U Novom Pazaru Ugljanin je osvojio skoro 70 procenata, dok je Ljajićevih 4,8 procenta značilo da njegova stranka nije dobila ni jednog odbornika u skupštini. Neposredno posle toga Ljajić je promenio naziv stranke u Sandžačku demokratsku partiju (SDP).

Srpske partije su osvojile onoliko mesta u skupštinama opština koliki je bio njihov procenat stanovništva, od 10 do 25 procenta. U dve od tri opštine sa većinskim srpskim stanovništvom – Prijepolje i Priboj – SPS je pobedio u koaliciji sa JUL i uz podršku SRS, dok je SDA bio predstavljen u skupštini kao aktivna opozicija, i to opet u ciframa koje se mogu

133 Konferencija o Zakonu o lokalnoj samoupravi, koja je održana 15. marta 2002. godine u Sava Centru u Beogradu u organizaciji Stalne konferencije gradova Srbije, Ministarstva za lokalnu samoupravu Republike Srbije i Američke agencije za međunarodni razvoj – Program za reformu lokalne samouprave u Srbiji (SLGRP).

134 Javnosti je dostupno petnaestak nacrti ustava koje su izradile različite političke partije, ekspertske grupe i nevladine organizacije. Ovi nacrti se kreću u rasponu od konzervativnih do liberalnih, a jedan čak zastupa ponovno uspostavljanje monarhije.

135 U sastav koalicije ulazili su SDA, Bošnjačka demokratska stranka Sandžaka, Reformska demokratska stranka Sandžaka, Socijal-liberalna stranka Sandžaka i Socijaldemokratska partija Sandžaka.

porediti sa procentom bošnjačkog stanovništva. Srpska populacija u Sandžaku tradicionalno glasa za SRS ili SPS – tek su u poslednjih nekoliko godina demokratski orijentisane stranke ostvarile značajniji uticaj. Jedini primer da je neka partija koja nije nacionalistička pobedila među Srbima na izborima 2000. godine dogodio se u Novoj Varoši, gde je koalicija DOS (Demokratske opozicije Srbije) na čelu sa Đinđićevom Demokratskom strankom (DS) pobedila na izborima za skupštinu opštine sa većinom od samo jednog odbornika. Kao rezultat toga, od 2000. do 2002. godine Nova Varoš je dobila za gradonačelnika Milojka Šunjevarića i Leku Kolašince kao podpredsednika. Obojica su mladi, sposobni, moderni i demokratski orijentisani političari. Oni su pokušali da svoju opštinu okrenu od etničkih razlika i usmere ka ekonomskom razvoju. Mada su mandati odbornika trajali do septembra 2004. godine, koalicija anti-Miloševićevih snaga u Novoj Varoši se raspala 2002. godine i kormilo je preuzela koalicija na čijem čelu sa Socijalističkom partijom Srbije, a njen predsednik opštinskog odbora Branislav Dilparić je postao gradonačelnik.¹³⁶

U periodu između 2000. i 2004. godine SPS je kontrolisao skupštinu opštine Prijepolje, a Stevo Purić je po treći put bio gradonačelnik. SPS je takođe kontrolisao i skupštinu opštine Priboj u koaliciji sa JUL.

Malo je poznato da do dve trećine teritorije pribojske opštine može da se priđe samo putem koji prolazi preko teritorije Bosne i Hercegovine. Ovo je stanovnicima ove opštine pričinjavalo znatne nevolje posle raspada Jugoslavije i delimično je omogućilo otmice kod Sjeverina i Štrpca. U januaru 2000. godine, BiH je počela da zahteva da sva strana vozila koja ulaze u zemlju imaju važeće međunarodno osiguranje (zeleni karton) koje košta oko 150 evra i predstavlja značajan teret koji uglavnom seosko stanovništvo u izolovane dve trećine opštine Priboj sebi ne može da priušti. Opština Priboj je postigla džentlemenski sporazum sa vlastima u Republici Srpskoj da ne traže zelene kartone od stanovnika ove opštine, ali je bosanska vlada insistirala da se ovo pitanje reši sa Beogradom. Međutim, bosanski graničari dozvoljavali su stanovnicima Priboja da prolaze dok se ne nađe konačno rešenje.

Dana 28. januara 2002. godine izbili su manji protesti u vezi sa protokolom za prelazak granice, pa je dvadeset članova skupštine opštine iz SPS u znak protesta podnelo ostavku. Republička vlada je odgovorila imenovanjem devetočlanog privremenog multietničkog veća sastavljenog od

136 Promena se desila pošto je jedan odbornik iz Srpskog pokreta obnove (SPO) prešao na drugu stranu, pa je tako SPS bez izbora preuzeo kontrolu nad skupštinom opštine Nova Varoš.

predstavnik DOS, sa Milenkom Milićevićem iz DS kao predsednikom.¹³⁷ Privremeni opštinski izbori u septembru 2003. godine potvrdili su njihovo imenovanje.

Posle saveznih predsedničkih i parlamentarnih izbora u septembru 2000. godine, koalicija DOS sastavljena od 18 članica počela je da se sprema za republičke parlamentarne izbore zakazane za 24. decembar. Pobjednik na tim izborima bi imao kontrolu nad republičkim parlamentom i vladom, a to su prave poluge moći u Srbiji. U predizbornoj kampanji, Ugljanin je tražio pet mesta u parlamentu Srbije da bi se njegov SDA pridružila koaliciji. Sa svoje strane, Đinđićevom DS je ponudio jedno mesto u Izvršnom odboru skupštine opštine Novi Pazar (koje je namenjeno Srbima), kao i mesto potpredsednika IO. Ugljaninov glavni protivnik, Ljajić – koji je još uvek imao relativno mali uticaj u Sandžaku – obećao je da će isporučiti glasove Bošnjaka u zamenu za samo dva mesta u parlamentu i jedno mesto ministra (za sebe). Đinđić se odlučio za Ljajića, što je značilo da je mnogo veća Ugljaninova SDA ostala van parlamenta posle velike pobjede DOS.¹³⁸ Đinđićev izbor i shodno tome Ljajićevo istaknuto mesto u nacionalnim okvirima kao savezni ministar za ljudska prava i etničke zajednice još više su produbili rivalstvo između dvojice bošnjačkih vođa.

Izbori u septembru i decembru 2000. godine označili su značajnu prekretnicu u odnosima između Beograda i Bošnjaka. Po prvi put od Titovog vremena Beograd je počeo da uključuje Bošnjake iz Srbije u glavne političke tokove i oni su postali prisutni na republičkoj političkoj sceni. Premijer Đinđić je nekoliko puta posetio Novi Pazar, kao i njegov naslednik Zoran Živković, a Bošnjacima su dati ključni ustupci u pogledu obrazovanja i jezika. Što je najvažnije, prestala je državna strahovlada prema Sandžaku.

Uprkos izbornim pobjedama KLS/SDA u lokalnu, Ugljanin je izbegavao da bude u središtu pažnje. Iako su svi njegovi kandidati za gradonačelnike pobjedili, on sam je ostao u senci kao vođa BNVS. Novi savezni Zakon o nacionalnim manjinama iz 2002. godine ozakonio je rad BNVS i učinio ga najvišim organom bošnjačke nacionalne manjine u Srbiji. Ovo veće uključuje sedamnaest partija koje sve, izuzev SDA, postoje uglavnom na papiru. Njegova platforma je i dalje zasnovana na deklaraciji iz 1992. godine, a mnogi Bošnjaci iz Sandžaka smatraju ga paravanom za SDA. Posle donošenja zakona, KLS je prebacila sedište predsedništva BNVS u zgradu opštine Novi Pazar.

137 Privremeno veće DOS-a u Priboju sastojalo se od pet Srba, dva Bošnjaka i dva Crnogorca. Dvojica su bila iz DS-a, a po jedan iz DSS-a, SDP-a, DHSS-a, ND-a, GSS-a i SD-a. *Službeni list*, 11. februar 2002. godine.

138 Osamnaestočlana koalicija DOS-a osvojila je 176 od 250 mesta u parlamentu.

U svojim retkim pojavljivanjima u javnosti, Ugljanin je najveći deo energije posvetio promovisanju sporta. Slično kao i u doba komunizma, on je više voleo da kontroliše politiku kroz partijske strukture ili porodične veze, pa je vodio tri opštine po principima jednopartijskog sistema. Pre opštinskih izbora u septembru 2004. godine, Ugljanin je bio predsednik SDA, predsednik koalicije Lista za Sandžak, predsednik BNVS i plaćeni savetnik predsednice skupštine opštine Novi Pazar. Iako je Vasvija Gusinac, profesor engleskog jezika, imenovana za gradonačelnicu Novog Pazara, ona je to bila samo protokolarno. Svako ko je tražio da gradska vlada nešto učini za njega morao je da ide preko Ugljaninovog brata Sadika, koji je bio predsednik Izvršnog odbora opštine.

Ugljaninov "istorijski Sandžak"

SDA je nastavila da zagovara ideju da Sandžak treba da postane posebna autonomna oblast koja prelazi granice Srbije i Crne Gore. To je prećutno bila podrška ideji očuvanje Jugoslavije (kasnije Srbije i Crne Gore) kao jedinstvene zemlje i subjekta i zahtevalo da se Sandžaku dodeli široka autonomija slična onoj koju uživa severna srpska pokrajina Vojvodina. Političari iz SDA, koji su tvrdili da predstavljaju sve Bošnjake u svih jedanaest crnogorskih i srpskih opština, zagovarali su "istorijski Sandžak".

Izjave SDA da predstavlja sve Bošnjake u Sandžaku bile su problematične. Kao prvo, SDA je imala znatan uticaj samo u tri od jedanaest opština, ograničeni uticaj u još tri opštine, a skoro nikakav u pet crnogorskih opština. Kao drugo, davanje autonomije celom Sandžaku bilo bi u sukobu sa suverenim pravima republičke vlade Crne Gore odnosno Srbije i moglo bi uticati na republičke granice, što je naročito komplikovano s obzirom na želju Crne Gore da postane nezavisna. Kao treće, imajući u vidu postojeća nacionalistička osećanja u Srbiji, mala je verovatnoća da bi bilo koja velika srpska politička partija mogla podržati tu ideju. Kao četvrto, za mnoge Bošnjake koji su sa užasom posmatrali posledice separtističkih pokreta u bivšoj Jugoslaviji tokom 1990-tih i preživeli devet godina državne strahovlade i zastrašivanja pod Miloševićem, „autonomija“ je imala negativne konotacije.

Srbi u tri zapadne opštine Sandžaka sa većinskim srpskim stanovništvom pokazuju malo entuzijazma za saradnju sa istočnim opštinama sa većinskim bošnjačkim stanovništvom i žestoko se protive autonomiji Sandžaka. Sve srpske političke partije, uključujući i one demokratske orijentacije, sumnjičave su prema pozivima na autonomiju u oblastima sa etničkim manjinama. Iskustvo sa gubitkom Kosova koristi se kao opravdanje za protivljenje autonomiji. Sa istorijske tačke gledišta, kao odgovor na pozive na

veću decentralizaciju i autonomiju, srpske državne institucije su postajale još više centralizovane.

U Crnoj Gori, gde se nalazi pet opština „istorijskog Sandžaka“, ima malo dokaza da postoji želja da se uspostave kulturne ili ekonomske veze sa opštinama u Srbiji sa većinskim bošnjačkim stanovništvom. Izgleda da su se Bošnjaci u Crnoj Gori okrenuli ka jugu i Podgorici, odnosno da su se opredelili za uključivanje u glavne tokove crnogorske politike, a ne u etničke ili regionalne partije.

SDP Rasima Ljajića zadržala je različit pristup pitanjima identiteta, kulture, obrazovanja i ekonomskog razvoja i nije insistirala na ideji „istorijskog Sandžaka“ koju je podržavala SDA. Zbog toga su Ljajića srpske partije koje pripadaju glavnim političkim tokovima oduvek smatrale prikladnijim partnerom za saradnju. On je zadržao ministarski položaj i kada je Jugoslaviju nasledila državna zajednica Srbije i Crne Gore u decembru 2002. godine, a i posle srpskih parlamentarnih izbora u decembru 2003. godine koji su na vlast doveli nacionalističku partiju Vojislava Koštunice – DSS.

Jedini oblik institucionalne prekogranične saradnje između severa i juga su Sandžačke igre, sportski događaj koji svesrdno podržava SDA i koji se svakog leta održava u jednoj od opština „istorijskog Sandžaka“. SDA je očigledno koristio sredstva iz opštinskog bužeta Novog Pazara za finansiranje ovih igara, pa je neizvesno da li će se nakon gubitka vlasti na izborima 2004. godine one i dalje održavati.

Obe sandžačke bošnjačke partije su bile uključene u rad Ustavne komisije Srbije i Crne Gore u 2001/2002. godini, čiji je zadatak bio da izradi nacrt sporazuma o državnoj zajednici. Obe opcije su zagovarale opstanak zajedničke države, pošto su smatrale da podela sandžačkih Bošnjaka između dve nezavisne države nije u njihovom interesu. U jednom momentu, Esad Džudžević, koji je tada bio savezni poslanik KLS,¹³⁹ istupio je iz Ustavne komisije tvrdeći da povelja ne predviđa novu zajednicu kao državu i da će Bošnjaci ostati podeljeni republičkim granicama.

Uprkos svom pozivu na autonomiju Sandžaka u okviru istorijskih granica, izgleda da se SDA zapravo zauzimala za autonomiju tri opštine u kojima je zaista i bila na vlasti. Ovo se moglo videti na karti Sandžaka koju je SDA distribuirala – „Naša oblast“ – na kojoj su bile prikazane tri istočne opštine, dok zapadnih nije bilo.¹⁴⁰

139 Od decembra 2003. godine, Esad Džudžević je bio jedan od dvojice poslanika u skupštini Srbije iz Koalicije liste za Sandžak na listi DS. On predstavlja Bošnjačku demokratsku stranku Sandžaka. On je ujedno i predsednik Izvršnog odbora BNVS.

140 Istraživači Krizne grupe su ovu kartu prvi put videli 2004. godine.

Nezadovoljstvo Bošnjaka Ugljaninom

Iako je Ugljaninov SDA dominirao na opštinskim izborima u septembru 2000. godine, mnogi Bošnjaci su postajali sve nezadovoljniji. Neki su smatrali da se previše vremena troši na nacionalna pitanja – uključujući i autonomiju Sandžaka – na račun svakodnevnog upravljanja. Drugi su bili zgroženi korupcijom koja je naizgled uzela previše maha.¹⁴¹ U opštinama pod kontrolom SDA bilo je mnogo nezakonite gradnje, koja je često uključivala privremene dozvole za izgradnju kojima su funkcioneri manipulirali da iznude mito.¹⁴² Jedan od najočitijih primera korumpiranosti u SDA bilo je imenovanje Nermina Bejtovića – partijskog aktiviste i bivšeg organizatora sportskih navijača – za direktora Doma omladine u Novom Pazaru od strane Izvršnog odbora SO. On je prostorije Doma iznajmio privatnoj kockarnici.¹⁴³ To i nije čudo s obzirom na jednu Ugljaninovu raniju izjavu da “aktivnosti u oblasti kulture bi samo zbunile ljude”.¹⁴⁴

Mnogi takođe nisu odobravali relativno veliki opštinski budžet za sport, dok su ključne javne službe imale nedovoljno sredstava. U 2002. i 2003. godini Novi Pazar nije izdvojio ni dinar iz budžeta za zdravstvo.¹⁴⁵ Bez obzira što razlog za ovo možda leži u tome što je direktor lokalne bolnice član SDP, ovo je očito ukazivalo na prioritete SDA. U isto vreme iz opštinskog budžeta se finansirala izgradnja sportskog stadiona u crnogorskoj opštini Rožaje kao domaćina Sandžačkih igara. Ugljanin je često koristio Islam u političke svrhe, ali se Islamska zajednica pod vođstvom muftije Zukorlića na kraju okrenula protiv njega. Nametnula su se i pitanja o naizgled nesmotrenim klubovima navijača fudbalskog tima Novog Pazara [“Torcida”], koji navodno kontroliše Ugljanin, a koji je u glavama velikog broja sandžačkih Bošnjaka povezan sa huliganstvom i plaćanjem “reketa”.

Političari glavnih političkih stranaka iz Beograda obično su izbegavali Ugljanina kada su dolazili u posetu. Iako je dolazio četiri puta, Đinđić je prednost davao kontaktima sa Ljajićevim SDP i muftijom Zukorlićem. Jednom prilikom se susreo sa Ugljaninom, pokušavajući da posreduje između njega i Ljajića. (Priča se da je Ugljanin pristao da se nađe sa Ljajićem, koji je to odbio). U predizbornoj trci za parlamentarne izbore u septembru 2003. godine

141 Svi sagovornici u razgovorima sa Kriznom grupom su dobrovoljno izjavljivali da je korupcija funkcionera najveći pojedinačni problem Sandžaka.

142 Razgovori Krizne grupe sa aktivistima nevladinih organizacija, gradskim odbornicima, muslimanskim i pravoslavnim sveštenicima.

143 Bejtović je takođe i predsednik Glavnog odbora Koalicione liste za Sandžak.

144 HAS – “list manjine u većini slučajeve”, Novi Pazar, 29. februar 2000. godine, VI, 88-89.

145 Razgovor Krizne grupe sa gradskim odbornikom.

premijer Živković je dogovorio podršku Koalicije liste za Sandžak davanjem dva poslanička mesta na listi DS Bajramu Omeragiću i Esadu Džudževiću, glavnim saradnicima Sulejmana Ugljanina.¹⁴⁶ Međutim, u toku kampanje sadašnji lider DS Boris Tadić, doveo je u nezgodan položaj i Ugljanina i sopstvenu partiju pošto je pokušao da se distancira od sandžačkog lidera prikazujući Omeragića i Džudževića kao vođe stranaka, a ne kao Ugljaninove saradnike i članove KLS. Ovo, zajedno sa slabim izbornim rezultatom DS učinilo je malo da se poboljša Ugljaninov kredibilitet među glasačima.

Pored opšteg nezadovoljstva Ugljaninom i SDA, mnogi Bošnjaci su zapazili Ljajićeve rezultate na nacionalnoj sceni. Njegov istaknuti položaj saveznog ministra povećao je njegov legitimitet u očima mnogih. Više nisu morali da se okreću samo ka SDA radi zaštite svojih interesa. Bošnjaci su cenili Ljajićevu sposobnost da konstruktivno saraduje sa glavnim srpskim političkim partijama i dobija ustupke od Beograda, kao i njegov relativno pozitivan imidž u centralnim medijima u Srbiji. Ovo je potkopavalo Ugljaninovu nacionalističku poruku i pokazivalo da učešćem u političkom životu Srbije Bošnjaci imaju šta da dobiju. Prvi pravi znaci opšteg nezadovoljstva Ugljaninom pojavili su se 2000. godine, kada su petorica njegovih odbornika izašli iz skupštine opštine Novi Pazar i formirali sopstvenu Stranku za Sandžak (SzS). U narednim dopunskim izborima koji su održani 2003. godine da bi se popunila odbornička mesta, SDP je prvi put osvojio tri mesta u skupštini.

Rastuće opšte razočaranje Ugljaninom i sa SDA značilo je da je SDP po prvi put dobio šansu da na izborima septembra 2004. godine osvoji vlast u nekim sandžačkim opštinama. U izjednačenoj trci vodila se žestoka kampanja između dve partije koja je uključivala i pucanje, fizičke obračune, pretnje i zastrašivanje. SDA je bio popularniji među tradicionalno konzervativnim seoskim stanovništvom, dok je Ljajić imao više podrške u gradskim centrima.¹⁴⁷ Iako je Ugljanin više voleo da ostane u pozadini, njegova stranka je bila toliko diskreditovana da je on lično bio prinuđen da se kandiduje za gradonačelnika Novog Pazara, kao jedini kandidat koji svojim kredibilitetom može pobediti kandidata SDP (i muftije) Saita Kačapora, prorektora Univerziteta u Novom Pazaru.¹⁴⁸

146 Omeragić i Džudžević imaju sopstvene minijaturne političke partije koje su deo KLS. Većina Bošnjaka smatra da su one samo paravani za Ugljanina.

147 U Sandžaku su sela često glasala kao jedan blok, što kampanju izvan bezbedne zone može učiniti opasnom. Ova praksa je uobičajena i u drugim delovima Srbije.

148 Kačapor je u srodstvu sa muftijom Muamerom Zukorlićem, a obojica su rođeni u selu Orlje kod Tutina.

Promena u 2004. godini

Lokalni izbori u septembru 2004. godine bili su prvi održani po novim pravilima iz Zakona o lokalnoj samoupravi usvojenog 2002. godine, kojim je uvedeno direktno glasanje za izbor gradonačelnika, čime su oni dobili veće ingerencije u izvršnoj vlasti.¹⁴⁹ Po tom zakonu gradonačelnik imenuje Izvršni odbor uz obaveznu saglasnost skupštine opštine. Pošto se skupština opštine bira proporcionalnim sistemom zakon nije predvideo mogućnost da skuština opštine može biti neprijateljski nastrojena prema gradonačelniku – što ima značajne reperkusije u Novom Pazaru, ali i nekim drugim gradovima u Srbiji gde se to desilo.¹⁵⁰

Ugljaninova koalicija KLS predvođena SDA izgubila je apsolutnu dominaciju među Bošnjacima. U Novom Pazaru on je pobedio u trci za gradonačelnika u drugom krugu izbora sa prednošću od dva procenta, ali njegova koalicija nije uspjela da osvoji apsolutnu većinu u skupštini. Iako je SDA osvojio 21 odbornika¹⁵¹, SDP je sa svojih sedamnaest formirao multietničku, anti-SDA koaliciju koja ima 26 odbornika, a uključuje još SzS, Srpski demokratski savez – DSS (SDS-DSS) i SRS. Po zakonu, novoizabrano gradska skupština mora održati sednicu u roku od 60 dana posle potvrde izbornih rezultata, ali Ugljanin je to stalno odlagao u strahu da njegovi kandidati neće biti prihvaćeni za vođstvo u skupštini i izvršnom odboru. U slučaju da se ne održi sednica skupštine opštine, Zakon o lokalnoj samoupravi nalaže republičkoj vladi da je raspusti, što u suštini omogućava gradonačelniku da nesmetano vlada.

SDP je pozvao gradsku skupštinu da održi konstitutivnu sednicu 11. novembra 2004. godine, dok je odlazeća gradonačelnica Vasvija Gusinac – koja je bila lojalna Ugljaninu – sazvala sednicu za 18. novembar, poslednji dan kada je to zakonski bilo moguće. Da bi sprečio da se sednica skupštine održi ranije, Ugljanin je naredio da se zaključaju vrata zgrade opštine. Međutim, skupština je održala sednicu preko puta ulice, u starom karavansaraju, Amiraginom hanu iz sedamnaestog veka, i izglasala multietničko predsedništvo sastavljeno od dva Bošnjaka i jednog Srbina.¹⁵² Iako je nova opštinska uprava zaista multietnička, neformalno prisustvo ultranacionalističkog SRS – koji se asociraju sa govorom mržnje i etničkim čišćenjem – zabrinjavajuće je i pokazuje da je Ljajićeva pobjeda među Bošnjacima možda više bila znak protesta protiv Ugljanina nego čisto osvojen mandat za SDP.

149 Ranije su gradonačelnike u Srbiji birale skupštine opština.

150 Najpoznatiji takav primer je grad Niš.

151 Od ukupno 47 u skupštini opštine Novi Pazar.

152 To su: Azem Hajdarević iz SzS kao predsednik skupštine, Meho Mahmutović iz SDP kao zamenik predsednika i Predrag Pavlović iz SDS kao sekretar.

Po formiranju nove skupštine opštine, Ugljanin je odbio da se liši neformalna ovlašćenja koja je stekao tokom prethodnih deset godina i aktivno je radio na blokiranju rada skupštine. Izvršni odbor još uvek nije izabran, a skupština je onemogućena da usvoji opštinski budžet.¹⁵³ U takvoj situaciji republička vlada bi trebalo da uvede vanredne mere, raspusti skupštinu i sazove nove izbore. Obe strane su od nje tražile da presudi u ovom slučaju, ali je vlada sporo reagovala. Kada je ministar za državnu upravu i lokalnu samoupravu Zoran Lončar konačno uputio pismo sa neobavezujućim stavom ministarstva, ono je podržalo skupštinu. Pošto je stav bio neobavezujući, Ugljanin je tvrdio da nije dobio zvaničnu odluku¹⁵⁴ i nastavio da blokira rad opštinske uprave.

Ugljanin je sprečio prenos ovlašćenja sa starih opštinskih organa na nove postavljanjem naoružanog obezbeđenja oko zgrade opštine i kancelarija javnih preduzeća koja su kontrolisale njegove pristalice, tako da novoimenovani direktori nisu mogli da preuzmu svoje funkcije.¹⁵⁵ Skupština opštine predvođena SDP se obratila Beogradu da interveniše, tvrdeći da SDA korisi nastali vakuum da prikrije pljačku opštinske imovine.¹⁵⁶ Dana 9. februara 2005. godine republička vlada je odlučila da pokrene stvari sa mrtve tačke i poslala policiju da uvede nove direktore do njihovih kancelarija. Stari direktori i Ugljanin – unapred upozoreni – bili su u to vreme na odmoru.

Skupština opštine je zatim formirala budžetsku komisiju koja će ispitati izdatke u periodu između 2000. i 2004. godine i objavila da nedostaje između 7 i 10 miliona evra.¹⁵⁷ Izgleda da su svi novi direktori imenovani na osnovu stranačke pripadnosti, pa se već postavljaju pitanja da li će oni biti imalo kompetentniji i manje korumpirani od njihovih prethodnika. Ugljanin je intenzivirao svoja pojavljivanja u javnosti kao predsednik BNVS i počeo da drži mesečne konferencije za štampu u Beogradu, pokušavajući da se suprotstavi Ljajićevom delotvornom korišćenju prestoničkih medija, a ostao je i na trećem spratu zgrade opštine Novi Pazar gde se nalaze kancelarije gradonačelnika i predsednika BNVS, okružen privatnim naoružanim obezbeđenjem.

153 Novi Pazar nije usamljen u ovom pogledu. I drugi gradovi u Srbiji – naročito Niš – suočavaju se sa sličnim problemom koji je u mnogome posledica loše formulisanoog Zakona o lokalnoj samoupravi.

154 Konferencija za štampa Ugljanina 15. decembar 2004. godine u Beogradu i razgovor sa istraživačem Krizne grupe.

155 "Dupli direktori", *Politika*, 31. januar 2005. godine.

156 "Ljajić: Ugljanin prikriva dokaze o pljački u Novom Pazaru", *Balkan*, 10. januar 2005. godine.

157 Konferencija za štampu predstavnika skupštine opštine Novi Pazar, Beograd, 15. februar 2005. godine. Govornici: Azem Hajdarević, predsednik (SzS); Meho Mahmutović, zamenik predsednika (SDP); Predrag Pavlović, sekretar (SPS).

U međuvremenu borba između Ugljanina i Ljajića se nastavlja. U februaru i martu 2005. godine u Sandžaku su se u javnosti pojavile čitulje koje najavljuju Ljajićevu smrt, a pojavile su se i poternice u kojima se optužuju vodeći članovi SDP da su "izdali bošnjačke nacionalne interese". Ljajić je javno optužio pristalice SDA da hoće da ga ubiju. On je odlučio da pokuša da oduzme Ugljaninu njegovo glavno institucionalno uporište – okupivši šest bošnjačkih partija koje traže nove izbore za skupštinu BNVS. Kao odgovor na to Ugljaninove pristalice su 28. marta bacile Molotovljeve koktele na sedište SDP u Novom Pazaru.

Izborni rezultati u ostatku Sandžaka bili su sasvim različiti od onih u Novom Pazaru. Esad Zornić iz SDP je pobedio u trci za gradonačelnika Sjenice i njegova stranka je uzela jedanaest od 39 mesta u skupštini opštine, što je bilo dovoljno da privuče druge stranke da oforme većinu protiv Ugljanina.¹⁵⁸

Iako su Srbi većinska etnička grupa u Prijepolju, bošnjački kandidat SDP, Nedžad Turković, pobedio je u drugom krugu trke za gradonačelnika svog suparnika, još jednog Bošnjaka Aziza Hadžifezovića, kandidata SDA.¹⁵⁹ Funkciju gradonačelnika Prijepolja je napustio Stevan Purić iz SPS, koji je otišao u penziju pošto je na tom mestu proveo tri mandata. I u Prijepolju je u skupštini SDP formirao koaliciju protiv Ugljanina.¹⁶⁰ Razlog zbog kojeg je jedan Bošnjak mogao da postane gradonačelnik je možda povezan sa specifičnostima ove opštine. Većina Bošnjaka živi u gradskom centru i bavi se relativno uspešno privatnim biznisom, dok u seoskim oblastima žive uglavnom Srbi. Opština ima oko 8.000 stanovnika koji su stalno zaposleni, i to uglavnom u državnoj tekstilnoj industriji i industriji obuće, dok je oko 5.800 nezaposlenih. Stari gradonačelnik Purić se koncentrisao na promovisanje jednakosti u zdravstvu, obrazovanju, kulturi i sportu, što je za rezultat imalo relativno male etničke tenzije, a glavni akcenat je stavljan na privredu. Međunarodna zajednica je od 2001. godine takođe pružala značajnu pomoć Prijepolju, uglavnom za obnovu puteva, vodovodne infrastrukture i škola.¹⁶¹ Smatralo se da opštinski funkcioneri raspodeljuju pomoć svim etničkim oblastima u podjednako meri. Zbog relativno dobrih međuetničkih odnosa SDP je uvek bolje prolazila među Bošnjacima na opštinskim izborima od više nacionalistički nastrojenog SDA.

158 Među ostalim strankama u skupštini su Narodni pokret za Sandžak sa osam mesta, DSS sa dva mesta, Koalicija DHSS, SPO, NS i SPS sa dva mesta, SRS sa dva mesta i Ugljaninov KLS sa četrnaest.

159 U prvom krugu je bilo deset kandidata.

160 Skupština ima po jedanaest odbornika iz SDP i KLS, sedam iz DSS, šest iz DS, četiri iz SPS, tri iz Socijaldemokratije i tri iz Građanskog saveza.

161 Glavni donatori su bili Holandija, Švajcarska, Japan, Nemačka, SAD i Italija.

Još jedan razlog zbog kojeg je Bošnjak mogao da pobedi na izborima je taj što izgleda da se u zajednicama u kojima su dve etničke grupe približno jednake – kao što je slučaj u Prijepolju – ne plaše da glasaju za dobrog kandidata iz druge zajednice. Socijalistički srpski gradonačelnik Purić je mogao da se dopadne Bošnjacima, a isto važi i za gradonačelnika Bošnjaka.

U Tutinu, najsiromašnijoj opštini u Sandžaku, prethodni gradonačelnik iz SDA, Šemsudin Kučević je lako pobedio i njegova stranka je zadržala udobnu razliku sa 22 od 37 mesta.¹⁶² U Novoj Varoši je gradonačelnik iz SPS Branišlav Dilparić zadržao vlast pobedom u drugom krugu izbora protiv svog prethodnika iz DS, Milojka Šunjevarića. Međutim, skupština opštine je rascepkana, a pred gradonačelnikom i gradskom upravom su ozbiljne teškoće u primeni bilo koje napredne ili povezujuće politike.¹⁶³

U Priboju, gradu pogođenom teškim ekonomskim problemima koji se još uvek nije oslobodio svoje zaostavštine etničkog čišćenja iz 1990-tih, biračko telo je potvrdilo privremenu multietničku upravu bivših članova DOS, dajući gradonačelniku Milenku Milićeviću apsolutnu većinu u prvom krugu izbora održanim 2003.¹⁶⁴ Ovo je možda delom posledica činjenice da su od 2001. godine lokalne vlasti primale značajnu pomoć od međunarodnih agencija za obnovu infrastrukture.¹⁶⁵ Takođe jedan od razloga su i naponi uprave da liberalizuje privatni sektor i ublaži nezaposlenost koja se približavala nivou od 75 posto.¹⁶⁶ Koalicija je takođe uložila značajnu energiju u stvaranje atmosfere tolerancije. Zbog tih napora biračko telo je nije krivilo za neuspeh centralne vlade da spasi glavnog poslodavca u gradu, FAP, koji je na rubu propasti.

Formiranje koalicija u Sjenici, Novom Pazaru, Prijepolju i Priboju pokazalo je da srpski i bošnjački političari mogu da nađu zajednički jezik kod velikog broja pitanja, a naročito kada se radi o suprotstavljanju Ugljaninovom nacionalističkom SDA i njegovoj politici.

162 Ostalih petnaest mesta su držali SDP (osam), DS (dva), Narodni pokret za Sandžak (dva), G17+ (dva) i Pokret snaga Srbije (PSS) jedno.

163 U skupštini opštine Nova Varoš, SPS ima pet mesta, DS četiri, SRS tri, SPO tri, DSS dva, NS dva, G17+ jedno i PSS jedno. Pored toga, tri nezavisne liste građana osvojile su šest mesta.

164 Sastav skupštine opštine Priboj je sledeći: koalicija sastavljena od Demokratske liste, Građanskog saveza i Liberala ima devet mesta, SPS osam, SDP sedam, SPO i Nova Srbija šest, DSS pet, SRS četiri i SDA dva.

165 Samo u 2001. godini Priboj je primio stranu pomoć u vrednosti od preko 300.000 evra.

166 Više od 8000 ljudi je nezaposleno, a oko 1.500 ima stabilno zaposlenje, i to najviše oni koji rade u fabrici kamiona FAP.

Kako je Vlada Srbije tokom ratova 1990-tih postajala sve disfunkcionalnija, narod se okretao ka onim institucijama koje su nastavile da funkcionišu i štite njihove interese. U Sandžaku su prazninu popunile crkva i džamija. Rezultat ovakve situacije je da su verske zajednice u Sandžaku često imale daleko veći uticaj od demokratski izabраних političara ili državnih institucija. Stara balkanska narodna poslovice kaže da “tamo gde su sablja i top, tu su i hodža i pop”.¹⁶⁷ Nažalost po Sandžak, hodže i popovi imaju malo međusobnih kontakata i često prenose poruke netolerancije i mržnje prema veri druge strane.¹⁶⁸

Važnost organizovane vere ogleda se u vezi između političara i verskih zajednica. Kada je premijer Đinđić posetio Novi Pazar 2002. godine, prošetao se gradom sa starešinom manastira Sopoćani, ocem Mihajlom, i vođom islamske zajednice muftijom Muamerom Zukorlićem. Kada je predsednik Srbije Tadić posetio Novi Pazar 23. novembra 2004. godine, umesto sastanka sa političarima u nastojanju da se iznađe rešenje za spor oko skupštine opštine, sastao se sa vođama dve glavne verske zajednice.¹⁶⁹ Činjenica da se Đinđić radije sastajao sa sandžačkim muftijom i srpskim verskim vođama, umesto sa Ugljaninom ili drugim političkim ličnostima, kod mnogih je ojačalo poziciju verske zajednice.¹⁷⁰

Islam: moderno naspram tradicionalnog

Islam u Sandžaku je tradicionalan, konzervativan i patrijarhalan, ali takođe i relativno sekularan. Tradicionalno naginje ka sufizmu, slično kao i u drugim delovima Balkana, naročito u Bosni. Mnogi muslimani u Sandžaku piju alkohol, a poneki jedu i prasetinu. Većina žena u gradovima obično nisu zabrađene, a mnoge se oblače po poslednjoj modi, dok u selima marame i tradicionalnu nošnju nose i srpske i muslimanske žene.

Opšte govoreći, Islam je u Sandžaku politički najtiši, ali su muslimani bili traumatizovani tokom 1990-tih, kada su osećali da im je ugožena sama egzistencija. Gravitirali su ka jedinjoj instituciji koja im je nudila dom i normalno funkcionisala – džamiji – a kod mnogih se razvio mentalitet zatvorenika.

167 Hodža je srpskohrvatska varijanta arapske reči *Khoja*, koja označava duhovnika islamske vere.

168 Vladika Artemije i muftija Zukorlić pojavili su se zajedno na TV Jedinstvo, kao i starešina manastira Đurđevi stupovi, otac Petar, zajedno sa lokalnim hodžama. Ipak, van pojavljivanja u medijima kontakti su retki.

169 *Vesti RTV B92*, 23. novembar 2004. godine.

170 Zapravo, kako je gore napomenuto, Đinđić se sastao sa Ugljaninom bar jednom. Razgovor Krizne grupe sa članom DS.

Mešihat Islamske zajednice u Sandžaku osnovan je 1992. godine, a predvodi ga ambiciozni, energetični i prilagodljivi muftija sandžački, Muamer Zukorlić. Muftija je u srednjim 30-tim godinama i seoskog je porekla, a školovao se u Sarajevu i Alžiru. Po povratku u Sandžak 1993. godine, postavljen je za muftiju uz aktivnu podršku Ugljanina i SDA, čime je postao jedan od najmlađih muftija na svetu.¹⁷¹ Tokom 1990-tih, pod sve većim uticajem Zukorlića, posete džamijama su postale brojnije. Džamije obično u selima zauzimaju istaknutije mesto nego u gradovima, što znači da Zukorlić često dolazi u direktan kontakt sa Ugljaninovima osnovnim biračkim telom, i to obično preko dersova, propovedima-predavanjima posle večernje molitve, koja se često održavaju po kućama.¹⁷²

Islamska zajednica nije monolitna, i uprkos svom položaju Zukorlić ne kontroliše sve džamije u Sandžaku. Ima i onih koje zastupaju još najmanje dve druge značajne islamske frakcije, od kojih je jedna odana Ugljaninu, a druga naginje ka vehabizmu. Pošto lokalni imami u suštini kontrolišu svoje džamije, često su u mogućnosti da stvore međusobne sukobe između Ljajića, Ugljanina i Zukorlića u nastojanju da obezbede povlastice za sebe. Primer za ovo je džamija Altun Alema iz XVI veka u centru Novog Pazara koja je lojalna Ugljaninu.

Zukorlić je brzo pokazao da je i on zainteresovan za politiku i biznis.¹⁷³ Dobro obrazovan i mlad, bio je umnogome napredniji u pogledu socijalnih i političkih pitanja od Ugljanina, a oslobođen je i najvećeg dela ideološkog tereta koji je nosio SDA. Čini se da su tokom ovog perioda i Islamska zajednica i SDA dobijali finansijsku pomoć od partije Refah iz Turske.¹⁷⁴ Po povratku iz izbeglištva 1996. godine, Ugljanin je zatekao situaciju u kojoj je Zukorlić deli-

171 Zukorlić je uživao podršku Haruna Hadžića, vođe SDA iz Rožaja.

172 Ders obično traje dva sata. To je predavanje verske prirode, ali se često koristi da se vernicima prenesu političke poruke. Sagovornici Krizne grupe napominju da su dersovi dobro posećeni, čak i u gradovima, i da su sve popularniji.

173 Zukorlić i njegova braća kontrolišu jednu privatnu kompaniju, "Refref", koja prodaje tekstil i tradicionalnu islamsku nošnju, nameštaj i islamske knjige.

174 Refah ("Blagostanje"), turska islamistička partija, postala je 1995. godine najveća partija u turskom parlamentu. Njen vođa, Necmettin Erbakan, postao je predsednik vlade u junu 1996. godine kada se našao na čelu višepartijske koalicije koja je opstala godinu dana. Zbog optužbi da je osporila sekularistički ustav Turske, ova partija je raspuštena januara 1998, ali je njenim poslanicima u parlamentu bilo dopušteno da formiraju navu islamističku partiju, Partiju vrline (*Fazilet Partisi*, FP). Nakon što je i ovo zabranjeno juna 2001. godine, partija se raspala. Modernije i pragmatičnije krilo, predvođeno nekadašnjim članom partije Refah gradonačelnikom Istanbula, Recepom Tayyipom Erdoganom, osnovalo je Partiju pravde i razvoja (*Adalat ve Kalkinma Partisi*, AKP), koja je 2002. godine postala najveća partija u parlamentu i formirala vladu.

mično bio popunio prazninu u vlasti koja je nastala nakon njegovog odlaska. Između njih je brzo narasla napetost zbog finansiranja medresa, koja je našla svoj izraz kroz dva lista, „Sandžačkih novina”, koje kontroliše Ugljanin, i „Glasa islama”, kojeg kontroliše Zukorlić. Ova napetost i borba za uticaj među konzervativnim islamskim stanovništvom i dalje se nastavlja.

Zukorlićev raskid sa Ugljaninom bio je pozitivan signal za pojavu novih političkih partija Bošnjaka.¹⁷⁵ Pre toga, Bošnjački nacionalisti okupljali su se oko SDA i džamije, a za partije van SDA sumnjalo se da su anti-bošnjačke i neislamske. Nakon što se muftija razišao sa SDA i Ugljaninom, tvrdnje da rade protiv Islama ili protiv naroda nisu više mogle da naškode drugim partijama i političarima, na primer Ljajiću. Ovaj razlaz odrazio se i unutar Islamske zajednice, s obzirom da su neke džamije ostale lojalne Ugljaninu.

Za razliku od jakog socijalnog konzervatizma njegovih sledbenika, čini se da je Zukorlić donekle pragmatičan i pristaša savremenih nazora, koji želi da iskoristi džamiju kako bi poveo Sandžak u XXI vek. Sebe opisuje kao verski tradicionalnog, ali ipak savremenog.¹⁷⁶ Konzervatizam sandžačkog društva znači da je jedan deo Zukorlićeve politike kontroverzan, a da mu je manevarski prostor ograničen. Neki konzervativci, kao što je poglavar bosanskih i sandžačkih muslimana u Sarajevu, *Reis-el-Ulema*, smatraju da je suviše progresivan.¹⁷⁷ Uprkos tome, čini se da je zaokupljen time da modernizuje Sandžak pre svega kroz obrazovanje, i jasno veruje da budućnost ove regije zavisi od sposobnosti mladih koji tu žive da se prilagode i integrišu u savremeni svet, a da istovremeno očuvaju vrednosti Islama.

Zukorlić je tačno protumačio političku situaciju u Srbiji posle Miloševića i našao zajednički jezik sa pokojnim premijerom Đinđićem, koji ga je prihvatio kao svog glavnog partnera u Sandžaku. Bošnjačke političke partije – naročito SDA – kritikovale su ovaj politički angažman kao neprikladan za jednog duhovnog vođu, ali se to njemu isplatilo. Godine 2002. Đinđić je dao zeleno svetlo Zukorliću da osnuje prvi privatni univerzitet u Novom Pazaru, a 2003. bio je član državne delegacije Srbije u Ujedinjenim Arapskim Emiratima.¹⁷⁸

175 Partije kao što su Ljajićeva Sandžačka demokratska partija (SDP) i Stranka za Sandžak Fevzije Murića, obojica nekadašnji Ugljaninovi saveznici.

176 Razgovor Krizne grupe sa Zukorlićem.

177 *Reis-el-Ulema*, srpskohrvatska varijanta arapskog *Ra'is al-'ulama*, znači „poglavar, *ulama*“. Njegov nadređeni u hijerarhiji osmanlijskog islama tradicionlano je bio *Shaiikh al-Islam* u Istanbulu. Ni *Reis-el-Ulema* niti Zukorlić ne priznaju muftiju beogradskog, Hamdiju Jusufspahića.

178 Posle ubistva Đinđića, Zukorlić je imenovao njegovu udovicu Ružicu za počasnog predsednika Saveta univerziteta.

Svaki put kada srpski političari posete Novi Pazar, obavezno se susretnu sa Zukorlićem, ali često izbegavaju Ugljanina i Ljajića.

Zukorlić je mnogo radio na tome da podstakne kulturu i obrazovanje u Sandžaku, i to je postala važna tema oko koje su se lomila koplja sa Ugljaninom. Pored toga što je osnovao prvi univerzitet u Sandžaku, Zukorlić je zadužen i za nadzor mreže islamskih srednjih škola i jedne islamske izdavačke kuće. Dve islamske medrese u Novom Pazaru imaju i internat u kojem žive Bošnjaci iz celog Sandžaka.¹⁷⁹ Medrese su bolje opremljene od svetovnih škola, naročito u pogledu informacionih tehnologija, i imaju daleko više nastavnika u odnosu na broj đaka. Nastavne aktivnosti uglavnom podržava dijaspora Bošnjaka, donatori sa Bliskog Istoka i lokalni novokomponovani biznismeni.

Čini se je dotok stranog kapitala uslovljen. Verovatno je najznačajnije to što je Zukorlić pokazao tolerantnost prema radikalnijim oblicima islama koji ne potiču sa Balkana, a naročito prema vehabističkom pokretu.¹⁸⁰ Iako su mnogi Bošnjaci usvojili vehabizam, Zukorlić poriče da se sa tim ima veze, uprkos tome što su pristalice ovog pokreta sve uočljivije na ulicama Novog Pazara. Vehabizam se prvi put pojavio 1997. godine, kada je novi imam u jednoj lokalnoj džamiji počeo da traži od svojih vernika da se mole na vehabistički način.¹⁸¹ Postali su još očevidniji tokom 2000. godine kada su delili radikalni pamflet koji se pripisuje Aktivnoj islamskoj omladini Bosne. Bavili su se i građanskim aktivnostima, kao što je čišćenje javnih površina.

Vehabije kontrolišu nekoliko džamija u Sandžaku nad kojima muftija ima malo uticaja. Sagovornici Krizne Grupe tvrde da u Sandžaku ima oko 300 vehabija, da nisu čvrsto organizovani, i da ih je samo 50 "aktivno". Uprkos tome njihov uticaj se jasno oseća: pre pet godina, jedva da je ko mogao videti u Novom Pazaru bošnjačke žene kako nose marame na glavi. Danas se mnogo više žena uveče na korzou pojavljuje sa maramom i skromno odeveno, kao što je uobičajeno za vehabistički ili, u najmanju ruku, konzervativni Islam.¹⁸² Neki sagovornici tvrde da pristalice vehabizma plaćaju ženama da bi se tako oblačile, što jeste bio slučaj u Bosni. Nakon pada Miloševića, neki mladići su takođe počeli da se nose prema vehabističkim običajima, na primer da puštaju bradu, nose

179 Jedna je isključivo muška, a druga isključivo ženska. Obe imaju status gimnazije.

Nastavnici primaju veće plate od nastavnika u državnim školama.

180 Detaljnije o vahabističkom islamu vidi Izveštaj Krizne grupe za Bliski Istok/Severnu Afriku br. 37, *Understanding Islamism*, 2. mart 2005. godine, i Izveštaj Krizne grupe za Bliski Istok br. 31, *Saudi Arabia Backgrounder: Who are the Islamists?*, 21. septembar 2004.

181 Lokalni vernici su ga izbacili nakon pet dana.

182 Nekoliko Bošnjaka, sagovornika Krizne grupe reklo je da vahabisti plaćaju ženama da se zabrade.

Ovo se dešavalo u oblastima sa većinskim bošnjačkim stanovništvom tokom druge polovine 1990-tih.

duboke pantalone i prsluke. Tokom džume [molitve petkom], vehabisti obično remete službu tako što ustaju i odlaze kad počne ders. Vehabisti su naročito uočljivi u Bijelom Polju i Rožajama u Crnoj Gori, gde je Islamska zajednica relativno slaba.

Brojni sagovornici Krizne grupe rekli su da se vehabisti finansiraju iz Sarajeva, navodno sredstvima saudijskih dobrotvornih ustanova koje rade iz Beča. Vehabisti dobijaju finansijsku podršku i od bošnjačke dijaspore iz Švedske, Austrije, Velike Britanije i Švajcarske, kao i iz Sarajeva. Čini se da je mali broj Bošnjaka koji su studirali na Bliskom Istoku usvojio vehabističke nazore, već da su mnogi članovi regrutovani među onim sandžackim Bošnjacima koji su prošli kroz versko buđenje nakon odlaska u Zapadnu Evropu 1990-tih.

Prisutne su neke uznemirujuće naznake ekstremističkog delovanja. Dva radikalna, nacionalsitički nastrojena islamska duhovnika iz Sarajeva koji često posećuju Sandžak – Hafiz Sulejman Bugari, imam Bele džamije na Vratniku, i Muderiz Halilović,¹⁸³ imam džamije kralja Fahda – koriste svoje dersove da propovedaju mržnju protiv Srba i Jevreja i da zagovaraju odvajanje od Srba. Sam Bugari je sufistički derviš, ali njegova domaća verzija Islama pogoduje vehabističkim doktrinama. U Bosni je ostao zapamćen po tome što je pozivao na nasilni džihad.¹⁸⁴ Sarajevska televizijska stanica “Alfa” bila je kažnjena sa 50.000 KM [25.000 evra] zbog emitovanja jednog njegovog radikalnog predavanja.¹⁸⁵ Dok je Ugljaninov SDA imao apsolutni vlast u Novom Pazaru, “Regionalna TV” emitovala je Bugarijeve dersove svakog utorka, što je finansijski podržavalo više novokomponovanih biznismena.

Bugari se povezuje sa programom upućivanja narkomana iz Sandžaka u centar za rehabilitaciju i lečenje u Sarajevu. Kada se vrate, bivši narkomani skoro svi nose vehabističke brade, oblače se i naizgled se pridržavaju fundamentalističkog oblika Islama. Bugari i Zukorlić viđani su zajedno na javnim mestima u Sarajevu, a čini se i da je Bugari prvobitno i bio došao na poziv muftije. Iako se čini da su se kasnije razišli, i da se Zukorlić distancirao od Bugarija, Bugari još uvek posećuje Sandžak radi javnih nastupa, očigledno uz podršku Ugljaninove

183 Tokom rata u Bosni 1992-1995. godine Halilović je komandovao Četvrtom muslimanskom brigadom u Konjicu. Od rata, njegova džamija postala je mesto okupljanja vahabista i drugih islamskih ekstremista, kako političkih tako i verskih, dok se za njega tvrdi da je zadržao bliske veze sa bivšim članovima mudžahedinskih jedinica iz vremena rata.

184 Bugari je podsticao Bošnjake na bojkot srpskih proizvoda, a davao im je i uputstva da ne upućuju hrišćanima čestitke za Božić ili Uskrs, kao i da ne piju koka-kolu, za koju tvrdi da je jevrejska. “Biće dana za džihada”, *Večernje novosti* od 15. februara 2005.

185 Televiziju “Alfa” kaznila je bosanska Regulatorna agencija za komunikacije. Za tekst rešenja vidi <http://www.cra.ba>.

SDA. Međutim, čini se da će nakon nedavne promene u rukovodstvu „Regionalne TV“, njegova predavanja biti zamenjena sadržajima koje odobrava Islamska zajednica i koji su bliži glavnim tendencijama.

Šef policije u Novom Pazaru navodi da vahabisti ne krše zakon.¹⁸⁶ Uprkos tome, tokom razgovora koje je vodila u svim delovima Sandžaka, Krizna Grupa je saznala da je većina Bošnjaka uzmenirena zbog pojave vehabizma, koji smatraju netolerantnim i suviše radikalnim, i koji po njima nije u skladu sa balkanskom islamskom tradicijom i običajima.¹⁸⁷ Prema opšte prihvaćenom shvatanju među Bošnjacima, vehabije su stekli uporište prvobitno zahvaljujući finansijskoj pomoći iz Islamske zajednice.¹⁸⁸ Zukorlić negira da Islamska zajednica finansira ovaj pokret, a u poslednje dve godine pokušao je i da se javno distancira od njega. Kriznoj Grupi je rekao da vehabisti ne predstavljaju pretnju sve dok je Islamska zajednica jaka. Međutim, u Sanžaku je i dalje prisutno široko rasprostranjeno shvatanje da Zukorlić još uvek flertuje sa vehabistima i da podstiče njihovo delovanje.

Muslimanski omladinski klub (MOK) koji vodi Islamska zajednica navodno održava veze sa vehabijama i mnogi od njegovih članova odevaju se po vehabističkim običajima. To je bila još jedna tačka razdora između Zukorlića i Ugljanina, koji ima svoju omladinsku organizaciju, Bošnjačka omladina Sandžaka (BOS).

Donedavno muftija je bio prilično neprijateljski raspoložen prema nevladinim organizacijama. Novembra meseca 2002. godine predstavnik OEBS-a za slobodu medija¹⁸⁹, Frajmut Duve, poslao je u Novi Pazar projekat pod nazivom „Mobilni kulturni kontejner“, čiji je cilj bio unapređenje međunacionalne tolerancije i upoznavanje sa nekim pitanjima zdravstvene zaštite, kao na primer od bolesti AIDS, kroz umetničke i novinarske radionice za mlade. Kontejner je stigao u Novi Pazar posle kontroverznog boravka u obližnjoj Kosovskoj Mitrovici, a na osnovu ugovora sa Ugljaninovim gradskim vlastima. Međutim, muftija i Ljajić nisu bili zadovoljni time što bi se njihov glavni politički rival mogao okoristiti na popularnost projekta i postavili su mu čitav niz prepreka. Prvo su se u Novom Pazaru pojavili carinici iz Kraljeva i naredili da se kontejner zatvori, uprkos činjenici da su prilikom njegovog ulaska sa Kosova bile ispunjene sve formalnosti. Bila je potrebna direktna intervencija Duveovog ličnog prijatelja, premijera Zorana Đinđića da se carinici obuzdaju i da se omogući otvara-

186 Razgovor Krizne grupe sa Muamerom Ničevićem, šefom policije u Novim Pazaru.

187 Razgovori Krizne grupe sa Zukorlićem i brojnim Bošnjacima.

188 Zukorlić tvrdi da Islamska zajednica ne finansira vahabistički pokret.

189 Organizacija za bezbednost i saradnju u Evropi.

nje projekta. Zatim su neki bošnjački nastavnici u držanim školama (muftijini simpatizeri) savetovali svoje đake da ne posećuju kontejner, niti da odlaze na predavanja, a raširene su i glasine da se tamo uče nemoralne stvari. Grupe bradatih vehabija povezanih sa Zukorlićevim MOK pojavili su se mašući pištoljima i preteći prisutnima. Jednom prilikom bacano je i kamenje. Ovo je uticalo na posećenost i projekt je obustavljen pre vremena zbog nedostatka posetilaca, uprkos velikom broju učesnika i posetilaca u periodu odmah posle otvaranja.

Februara 2003. godine Zukorlić je rekao predstavnicima OEBS da „mi [Islamska zajednica] smo najveća nevladina organizacija u Sandžaku. Oni koji se ovde nazivaju NVO nikoga ne predstavljaju. Najveći broj njih su propali u životu i karijeri“. Lokalni aktivisti, međutim, tvrde da je Zukorlić mnogo predusretljiviji i kooperativniji od kada su NVO stale u energičnu odbranu prava muslimana u Srbiji posle paljenja džamija u Beogradu i Nišu 17. marta 2004. godine, koje je usledilo nakon izbijanja antisrpskih nemira na Kosovu istog dana.

Teško se može opovrgnuti činjenica da Islamska zajednica u Sandžaku ostvaruje jak uticaj preko džamija i da taj uticaj sve više jača. Zukorlić je sazreo u sofisticiranog političkog moćnika, čiji se uticaj oseća kroz mnoge aspekte svakodnevnog života. U velikoj meri budućnost Sandžaka zavisi od njega isto koliko i od demokratski izabраниh političara i Beograda. U međuremenu, tradicionalna sufistička predanja koja su zajednička za Islam na Balkanu ponovo dobijaju na popularnosti, delom zbog straha od vehabizma, a delom i zbog podrške iz Turske, od privatnih grupa iz SAD i umerenih elemenata iz Sarajeva.¹⁹⁰

Srpska pravoslavna crkva

Poput Islama, i Srpska pravoslavna crkva je tradicionalna, konzervativna i patrijahalna. Ona je sastavni element nacionalnog programa Velike Srbije, a njeni velikodostojnici otvoreno simpatišu nacionalističke ciljeve iz Miloševićevog doba. Iako je koristio crkvu za svoje ciljeve, Milošević nikada nije dozvolio da mu ona postane ozbiljni politički rival. Usled svoje disfunkcionalnosti, Vlada Srbije stvorila je institucionalnu prazninu koju je Srpska pravoslavna crkva drage volje ispunila.

Pošto je DOS srušio Miloševića sa vlasti, Srpska pravoslavna crkva je značajno ojačala svoju poziciju u društvu, u velikoj meri usled borbe za vlast između Koštunice i Đinđića. Pošto se Đinđić manje preporučivao kao nacionalista,

190 Razgovori Krizne grupe sa predstavnikom turske ambasade u Beogradu i sa islamskim aktivistom u SAD.

preuzeo je vođstvo u promovisanju crkve. U škole u Srbiji uvedena je veronauka, a država je odvojila velika sredstva kao doprinos završetku hrama Svetog Save u Beogradu i obnovi manastira Đurđevi stupovi. Čini se da Đinđić nikada nije propuštao priliku da se fotografiše sa Patrijarhom.

Crkva se često izjašnjava o političkim i diplomatskim pitanjima, kao što su granice, kakva bi država Srbija trebalo da bude, odnosima između države i građana, i tretmanu nacionalnih manjina. Često je nastrojena otvoreno anti-zapadno, izolacionistički i odbranaški.¹⁹¹ Tokom ratova 1990-tih godina, zauzimala je stavove koji bi se mogli svrstati samo u ekstremističke, dok je s druge strane zatvarala oči pred etničkim čišćenjima, ili ih je u nekim slučajevima pravdala. Nikada se nije distancirala, a kamoli izvinila za takve izjave.¹⁹² Čak i danas, sveštenici se često koriste govor mržnje kada pričaju o drugim nacionalnostima.¹⁹³

Srpska crkva je jedna od najkonzervativnijih i najizolacionističnijih u pravoslavnom svetu. Povezana je sa ultrakonzervativnim i nacionalističkim grupama, naročito sa onim čija ideologija proističe iz perioda srpske kolaboracionističke vlade iz Drugog svetskog rata.¹⁹⁴ Najveći deo njene sadašnje misli potiče iz dela dva sveštenika anti-semita i desničara, koji su tada bili aktivni: nedavno kanonizovanog vladike Nikolaja Velimirovića, kojeg je odlikovao Adolf Hitler,¹⁹⁵ i arhimandrita Justina Popovića, koji je propagirao anti-evropske stavove, nalik onima koje zastupa ruski slavofilski pokret.¹⁹⁶

Crkva, zajedno sa vojnom kontraobaveštajnom službom (KOS), blisko je povezana sa anti-semitskom, ultra-desničarskom, nacionalističkom omladinskom grupom "Obraz",¹⁹⁷ kao i sa grupom "Dveri".¹⁹⁸ Filozofija grupe "Obraz"

191 Primer za ovo može se naći u javnom obraćanju vladike Atanasija Jevtića, koji je rekao da je Zapad na Balkan došao u tenkovima 1914, 1941, i 1999. godine, da je doneo gasne komore i komunizam, i da je tretiro Srbe kao Kurde i Iračane. Još je rekao da se Srbija 200 godina borila da se oslobodi Evrope i da svoju budućnost vidi na Istoku. "Duhovna akademija", povodom stogodišnjice Prvog srpskog ustanka, *Radio B92*, 14. februar 2004.

192 "Srpska pravoslavna crkva, patrijarh i rat", u *Žene za mir* (Beograd, 2002), str. 199.

193 Razgovori Krizne grupe sa aktivistima za građanska prava. Vidi takođe "Fašizam i neofašizam danas", u *Žene za mir* (Beograd, 2002), str. 144. Srpska crkva svrstava većinu drugih hrišćanskih vera u sekte, uključujući i nekoliko glavnih protestantskih denominacija.

194 "Karakter novog srpskog nacionalizma", Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, januar 2003.

195 Ljubica Stefan: *From Fairy Tale to Holocaust* (Zagreb, 1993).

196 "Dva lica Srbije: Cena otetih godina", *Vreme*, 13. decembar 2001. Vidi takođe "Srpska pravoslavna crkva, patrijarh i rat", u *Žene za mir* (Beograd, 2002), str. 199.

197 Razgovori Krizne grupe sa vodećim stručnjacima za ljudska prava i vojna pitanja. Vidi takođe "Srpska pravoslavna crkva iza Obraza i krvi i časti", *Danas*, 20. septembar 2002. Pun naziv grupe "Obraz" je "Otačastveni pokret Obraz".

198 Grupa "Dveri" je održavala javne skupove na kojima su govornici pozivali na

zasnovana je na delima srpskog fašističkog političara iz perioda Drugog svet-skog rata Dimitrija Ljotića, a inspirisana je Velimirovićem i Popovićem. Obraz je 30. juna 2001. godine rasturio paradu homoseksualaca¹⁹⁹ i oblepio cen-tar Beograda plakatima optuženika Haškog suda za ratne zločine Radovana Karadžića: “svaki Srbin je Radovan”. Postoji mogućnost da je ova grupa pove-zana sa incidentom koji se dogodio ispred Patrijaršije u Beogradu na Badnje veče 2002. godine, a koji je bio usmeren protiv ambasadora Velike Britanije, kao i sa nedavnim napadima na nacionalne manjine širom Srbije.²⁰⁰ S druge strane, neke crkvene vođe preduzele su mere koje su suprotne ovakvom imidžu, kao na primer vladika Amfilohije, koji je pokušao – mada bezuspešno – da spreči masu da podmetne požar u beogradskoj džamiji 17. marta 2004.

Administrativno gledano, Srpska pravoslavna crkva u Sandžaku pri-pada Eparhiji raško-prizrenskoj, koju vodi vladika Artemije i koja obuhvata celo Kosovo i staru Rašku (Sandžak). Artemije, koji imenuje lokalne svešte-nike kako i članove manastirskih zajednica, poznat je po tome što je donekle liberalniji od Crkve u celini, i što često otvoreno iskazuje neslaganje sa Sino-dom.²⁰¹ Jedan deo pravoslavnog sveštenstva i monaha u Sandžaku ranije je služio na Kosovu ili u Bosni, odakle su došli kao izbeglice tokom rata, što je za njih bilo traumatično iskustvo koje je nesumnjivo uticalo i na njihovo vide-nje Sandžaka, koji je oblast Srbije za koju se mnogi plaše da će iz nje biti opet isterani usled narastajućeg talas Islama. Mnogi Bošnjake smatraju neprijatelj-skim stanovništvom, paranoično sumnjajući da su islamski džihad i Al Kaida sveprisutni, a vide sebe kao krstaše koji se bore za očuvanje hrišćanstva, pa čak i kao nekoga ko ponovo proživljavaju bitku na Kosovu Polju iz 1389. godine između Srba i Turaka.²⁰²

Sada kada žive u “majci Srbiji”, a ne u autonomnoj pokrajini, smatraju da treba iskoristiti državne institucije za jačanje srpske kulturne i verske domi-nacije – što nije bilo u potpunosti moguće na Kosovu. Za to su dobili moralnu podršku od najviših političara u Srbiji, kao na primer od predsednika Borisa Tadića, koji je nedavno izjavio da Crkva ima pravo da se uključuje u sva druš-tvena pitanja.²⁰³ Njihove duboko ukorenjene predrasude o Islamu često ih

ujedinjenje bosanske Republike Srpske i Srbije u zajedničku državu “kako Bog zapoveda”. “Dva veka za nauk”, *Večernje novosti*, 15. februar 2004. godine.

199 Vidi izveštaj koji daje “Obraz” na veb sajtu <http://www.srbaskiobraz.org/>.

200 “Novi govor mržnje”, *Helsinkička povelja*, januar 2002, br. 48.

201 “Potpis obnove ili razdora”, *Nin*, 31. mart 2005. godine. Tokom 2004. godine Artemije se razišao sa Sinodom, koji je privremeno obustavio celokupno finansiranje njegove eparhije.

202 Razgovori Krizne grupe sa pravoslavnim sveštenstvom.

203 “Potpis obnove ili razdora”, *Nin*, 31. mart 2005. godine.

onemogućavaju u tome da shvate da bošnjačko stanovništvo u Sandžaku, za razliku od kosovskih Albanaca, nije neprijateljski raspoloženo prema srpskoj državi.

Posle pada Miloševića, Srpska pravoslavna crkva podigla je – uz pomoć vojnih helikoptera – tri velika krsta na istaknutim planinskim vrhovima u delovima Sandžaka gde živi većinsko bošnjačko stanovništvo. Simbolizam ovog postupka nije prošao nezapaženo kod Bošnjaka, koji su smatrali da im se tako šalje jasna poruka da država u potpunosti stoji iza pravoslavne crkve, a da su Bošnjaci strani organizam.

Istaknuti vođa Pravoslavne crkve u zapadnom Sandžaku je vladika Filaret, koji je početkom 1990-tih bio starešina manastira u beogradskom predgrađu Zemunu. Često je posećivao bojna polja u Bosni i Hrvatskoj, otvoreno podstičući Srbe na borbu protiv drugih etničkih grupa i pojavljivao u medijima otvoreno pružajući podršku Miloševićевой politici. Mnogo se govorilo i o tome da je umešan u skandale sa proneverom humanitarne pomoći za izbeglice.²⁰⁴ Godine 1999. Srpska pravoslavna crkva premestila ga je daleko od medijske pažnje, i dala mu nameštenje starešine manastira Mileševa kraj Prijepolja i cele mileševske eparhije, ali njegove izjave i dalje raspiruju međuetničke tenzije.²⁰⁵

Pravoslavno sveštenstvo povremeno daje izjave koje dospeju u javnost i postaju opšte mesto. Jedna od takvih koja kruži među Bošnjacima – da muslimani smrde jer jedu loj, koja se pripisuje vladiki Atanasiju Jevtiću – bila je razlog da Islamska zajednica uputi Patrijarhu Pavlu protestno pismo.²⁰⁶ Ima i drugih postupaka koji dovode do međunacionalnih tenzija. Tokom osveštenja crkve Svete Magdalene u Tutinu, Srbi su pevali pesme u kojima se slave Ratko Mladić i Radovan Karadžić, obojica optuženi u Hagu za ratne zločine protiv Bošnjaka.²⁰⁷

Čini se da neki predstavnici pravoslavnog sveštenstva favorizuju stvaranje nove srpske opštine u Novom Pazaru, a zagovaraju slične ideje za podelu i u drugim delovima Sandžaka. Odnosi sa Islamskom zajednicom najvećim delom zavise od ličnosti ljudi. Zukorlić i patrijarh Pavle dobro se slažu, dok je interakcija na drugim nivoima manje skladna.²⁰⁸

204 "Država, crkva i episkop Filaret – Sestre po crkvi", *Vreme*, 23. oktobar 1999. godine.

205 Poslednja je bila u januaru 2005. godine. Filaret je javno tvrdio da je sveštenika iz manastira Mileševa napala i kamenovala grupa mladih Bošnjaka. Skupština opštine Prijepolje, u kojoj živi većinsko srpsko stanovništvo, kasnije je izdala zvanično saopštenje u kojem negira da se taj napad dogodio. *Sanapress*, 29. januar 2005. godine.

206 "Pismo Mešihata Sandžaka patrijarhu Pavlu," *B92*, 22. april 2004. godine.

207 Razgovor Krizne grupe sa Sandžackim odborom za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

208 Razgovori Krizne grupe sa islamskim i pravoslavnim sveštenicima.

Daleko od toga da Crkva u Sandžaku ima ulogu da umiruje situaciju. Jedan pravoslavni sveštenik iz ovog regiona rekao je Kriznoj Grupi da postoji mogućnost oružane borbe sa Bošnjacima. Najveći deo vernika su politički nesofisticirani i radi da glasaju za SRS ili SPS. Često su podložni retorici sveštenika koja jača mentalitet opsade, a stav Crkve ide ka tome da ih pretvori u pokretače ogorčenog nacionalizma. Stavovi Srpske pravoslavne crkve ne odlikavaju samo dublja kretanja i stavove u društvu, već imaju i aktivnu ulogu u formiranju javnog mnjenja. Crkva će sigurno nastaviti u buduće da bude aktivni činilac izbornih kampanja i politike, i vršiti uticaj na javno mnjenje.

OBRAZOVANJE, JEZIK I KULTURA

Kultura i obrazovanje predstavljaju najpogodnije tle za pojavu otuđenja i antagonizma. Postoje uznemirujuće indicije koje ukazuju na to da je Sandžak krenuo putem koji još uvek može da se izbegne, a to je put veštačke lingvistike i etničkih podela, koji bi mogao da poseje seme netolerancije i sukoba.

Sistem osnovnog i srednjeg obrazovanja u Srbiji još uvek je krajnje centralizovan. Direktore škola postavlja Ministarstvo prosvete, uglavnom bez lokalnog uticaja. Zarade prosvetnih radnika isplaćuju se iz republičkog budžeta, iz kojeg se takođe pokrivaju troškovi izgradnje i opremanja škola, dok opštine snose troškove komunalija i održavanja. Iako teoretski postoje lokalni saveti škola u čijem sastavu se nalaze roditelji, oni se retko sastaju i nemaju nikakvog uticaja na rukovodstvo koje je postavljeno iz Beograda.

Nastavni planovi i program utvrđuju se na republičkom nivou, a udžbenike odobrene od strane Ministarstva izdaje državni zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Udžbenici su često bili prepravljani kako bi odgovarali promenljivim političkim potrebama Miloševićevog režima. Njihov sadržaj očigledno je davao prednost srpskim istorijskim i društvenim tumačenjima. Nastava književnosti takođe je veoma problematična, jer su pisci nesrpske nacionalnosti, koji su pisali na srpskohrvatskom jeziku, uključujući bošnjačke pisce, uglavnom ignorisani. Iako je prva vlada posle pada Miloševića obećala da će pritužbe manjina biti shvaćene ozbiljno i da će udžbenici biti promenjeni, nastavni plan i program i dalje je etnocentričan i sadrži uvredljive i očigledno propagandističke osvrte na istoriju, kulturu i manjine.²⁰⁹

209 U udžbeniku za predmet "Poznavanje prirode i društva" (za uzrast učenika od devet godina), Bošnjaci se uzgred pominju kao "stanovnici muslimanske

Pravoslavna crkva ima jak uticaj na Ministarstvo prosvete. U januaru 2005. godine, "Deutsche Welle" je zatražio od profesora Beogradskog univerziteta Ljubiše Rajića da iznese svoj komentar u vezi sa mešanjem crkve u obrazovanje. On je naveo da kada je upitao Ministarstvo za rezultate ankete o tome koliko roditelja i učenika podržava pohađanje nastave veronauke kao izbornog predmeta u državnim školama da je dobio sledeći odgovor: "Tu brojku ne možemo da vam damo bez odobrenja Srpske pravoslavne crkve".²¹⁰

Obrazovanje u Sandžaku²¹¹

Činjenica da u Novom Pazaru nije postojala ni jedna svetovna knjižare, sve do februara 2005. godine, govori kakvo je stanje sa obrazovanjem u Sandžaku, gde je 9,8 procenata stanovnika nepismeno.²¹² U opštinama na Pešterskoj visoravni, gde je većina stanovnika bošnjačke nacionalnosti, taj procenat je još veći: u Sjenici (12,1 procenata) i Tutinu (11,6 procenata). Najveći razlog za ovako veliku stopu nepismenosti jeste nerazvijenost ovog regiona, što je rezultat nasleđa – dugogodišnje vladavine Turaka sa jedne strane i jugoslovenskih investicionih prioriteta u dvadesetom veku sa druge strane. Nepismenost u Sandžaku nema mnogo veze sa nacionalnom pripadnošću, jer u Raškoj, gde je većina stanovnika srpske nacionalnosti, stopa nepismenosti iznosi 11,8 procenata.

Kao i u ostalim krajevima Srbije, škole u Sandžaku pate od sličnih problema – slabog održavanja, loših udžbenika i neadekvatno plaćenih nastavnika, ali tu postoje još dve razlike. Prva je ta da je nivo ulaganja po učeniku u Sandžaku po svemu sudeći mnogo niži, delimično zbog toga što se, na ukupnom nivou vrlo malo sredstava izdvaja iz državnog budžeta. Druga je ta da je u tamošnjim razredima broj učenika neuobičajeno veliki, pre svega zbog većeg nataliteta, kao i zbog nedostatka sredstava za finansiranje novih škola.²¹³ Od oktobra 2000. godine, Evropska unija sprovodi značajan program

nacionalnosti", a ne kao nacionalna manjina. U udžbeniku za učenike uzrasta od osam godina, nabrojane su manjine u Srbiji, ali se Bošnjaci ne pominju.

210 *Deutsche Welle*, 14. januar 2005. godine. Pod pritiskom crkve, Vlada je, 2004. godine, pokušala da u školama ukine Darvinovu teoriju evolucije.

211 Podaci koji su izneti u ovom odeljku prikupljeni su prilikom razgovora sa velikim brojem nastavnika, kao i u razgovoru sa Zekerijem Dugopoljcem, tadašnjim članom Izvršnog odbora Skupštine opštine Novi Pazar, zaduženim za prosvetu.

212 "Elaborat o osnivanju univerziteta u Novom Pazaru", iz 2002. godine. Stopa nepismenosti na nivou cele Srbije iznosi 7,1 procenata.

213 U najvećem delu Srbije, prirodni priraštaj je negativan, za razliku od Sandžaka, gde su velike porodice uobičajena pojava.

renoviranja škola širom Srbije, a Sandžak je među prvima na listi primalaca pomoći.²¹⁴ Uprkos tome, još mnogo toga ostaje da se uradi.

Novi Pazar mora iz svog budžeta da izdvoji znatno veća sredstva za potrebe obrazovanja, u odnosu na ostale opštine u Srbiji. U Novom Pazaru ima skoro 19.000 učenika u državnim školama, što je blizu 22 procenata stanovništva.²¹⁵ Od tog broja, otprilike 14.000 su učenici u 12 osnovnih škola,²¹⁶ dok su ostali učenici četiri srednje škole.²¹⁷ Prosečan broj učenika po odeljenju je 36, a po svemu sudeći, taj broj raste.

Po školama u okolini Novog Pazara učionice su prenatrpane, sa prastarim klupama, stolicama i tablama, a te škole uglavnom nemaju centralno grejanje, kao ni adekvatne sanitarne prostorije. Škola u Karajukića Bunarima nema čak ni telefon. Nigde u Srbiji ne postoje organizovane autobuske linije do seoskih i prigradskih škola, a u seoskim i planinskim predelima Pešterske visoravni mnoga deca kilometrima pešače do škole, prkoseći izuzetno surovim vremenskim uslovima. Zbog ogromnog broja učenika, škole u Sandžaku rade u tri ili četiri smene dnevno. Škole obično počinju sa radom u 06:30 časova, a završavaju u 19:30 časova. Plate su veoma male, a svi nastavnici sa kojima je Krizna grupa razgovarala rekli su da imaju i dodatne poslove, ne bi li uspeali da nekako sastave kraj s krajem.

Prvi ministar prosvete posle pada Miloševića, Gašo Knežević, obećao je reforme širokih razmera. Bošnjaci su od njega tražili da smeni direktore škola koji su bili bliski saradnici prethodnog režima, ali je to naišlo na raznolike reakcije. Prilikom nekih imenovanja, ignorisane su preporuke lokalnih saveta škola, dok su neki koji su se politički iskompromitovali smenjeni, a u nekim slučajevima, stari direktori ostali su na svojim funkcijama.

Paralelni univerziteti

U proseku 2.900 učenika godišnje završi srednju školu, kojih u Sandžaku ima 15. Oni koji žele da studiraju, obično se opredeljuju za studije u Beogradu, Sarajevu ili Prištini. U Sandžaku ne postoje više škole, koje traju dve godine, a donedavno nije bilo ni univerziteta.²¹⁸ Međutim, 2002. godine, otvorena

214 Humanitarni biro Evropske unije, ECHO, je, od 2000. godine, potrošio preko 200 miliona evra na modernizaciju osnovnih i srednjih škola u Srbiji.

215 U ovu brojku nisu uključeni učenici koji pohađaju dve medrese, koje finansira Islamska zajednica.

216 Jedna od ovih škola je stručna muzička škola.

217 Jedna gimnazija i tri stručne škole: kožarsko-tekstilna, tehnička i ekonomska. Teoretski postoji i peta srednja škola, koja se vodi kao ogranak srednje medicinske škole iz Kraljeva.

218 Određeni broj univerziteta u Srbiji sporadično je organizovao povremene kurseve, preko centara za učenje na daljinu.

je prva visokoškolska ustanova u Sandžaku, a to je univerzitet u Novom Pazaru²¹⁹, poznat pod nazivom "Bela kuća znanja", koji je još poznat pod kolo-kvijalnim nazivom "Muftijin univerzitet". Davanje odobrenja za otvaranje univerziteta bila je cena koju je premijer Đinđić platio kako bi dobio muftijinu podršku. Taj univerzitet se nalazi u prostorijama bivše državne fabrike tekstila TK "Raška", u industrijskoj zoni. Osnivač i rektor ovog univerziteta je muftija Zukorlić, koji kaže da je univerzitet više okrenut ka društvenim nauka-ma. Trenutno u Novom Pazaru ima blizu 500 studenata i još njih 150 – od kojih su skoro svi srpske nacionalnosti – koji studiraju na isturenom centru u Nišu.²²⁰ Kriterijumi za upis na ovaj univerzitet nisu jasno definisani, ali po svemu sudeći presudni faktor predstavlja mogućnost plaćanja školarine (koju svi studenti moraju da plate). Ovaj univerzitet je skuplji od državnih univer-ziteta, na kojima je upis ograničen. On u svom programu nudi strane jezike, dizajn, glumu, političke nauke, pedagogiju, pravo i informacione tehnologije, a većinu nastavnog osoblja čine Srbi.²²¹ Budući da su ove discipline veoma popularne i da državni univerziteti upisuju samo ograničen broj studenata, Zukorlić je svoj univerzitet profilisao prema potrebama tržišta.

Zukorlić ima ambicije da od njega napravi elitni univerzitet. Iako tvrdi da je Sandžaku potrebno mesta za otprilike 10.000 studenata na univerzitetu, on ne želi da proširi univerzitet na više od 1.200 mesta. On kaže da se univerzitet finansira kombinovano, putem školarina i privatnih donacija, od kojih su neke iz inostranstva. Premda profesori tamo imaju veće plate od svojih kolega na državnim fakultetima, Ministarstvo prosvete razmišlja o ukidanju dozvole za rad ovom univerzitetu, jer je, po svemu sudeći, manje od 40 procenata nje-govih profesora u stalnom radnom odnosu.²²²

Kako je Ugljanin radije ulagao sredstva u sport i klubove sportskih navijača, tako se kad je ovaj univerzitet otvoren, otkrila slabost u programu SDA. Opština Novi Pazar reagovala je na muftijine poteze tako što je napra-vila zgradu „univerziteta“, kao konkurenciju muftijinom univerzitetu. Ovo zdanje, popularno nazvano „Suljin fakultet“, nalazi se u centru Novog Pazara, naziva se Zgrada visokog obrazovanja.²²³ To zapravo i nije univer-

219 Ovaj univerzitet je nedavno promenio ime u Međunarodni univerzitet u Novom Pazaru.

220 Univerzitet se sada proširuje, kako bi se nastava držala u Beogradu, Kraljevu i drugim gradovima.

221 Razgovor Krizne grupe sa Zukorlićem. Neki tvrde da je Zukorlić motivisan profitom i da ovaj univerzitet nema kvalifikovane nastavne kadrove. Vidi kod Mirosljuba Radojkovića: "Prečicama se ne može nadomestiti nedostatak obrazovanja", *Dosije*, br. 19, NUNS, januar 2005.

222 Razgovor Krizne grupe sa Esadom Džudževićem i Bajramom Omerovićem.

223 Projekat vezan za ovu zgradu i univerzitet prvobitno su započeli JUL i SPS, u drugoj polovini 1990-ih godina, ali je rad na njemu prekinut, zbog nedostatka

zitet, već skup isturenih nastavnih odseka koje su otvorili postojeći univerziteti iz Srbije, uključujući univerzitete u Nišu, Beogradu i Kragujevcu. On ne nudi priznatu diplomu, iako BNVS pokušava da to izdejstvuje.²²⁴

Smatra se da je kvalitet obrazovanja na oba ove institucije daleko ispod kvaliteta ostalih univerziteta u Srbiji, ali je novi akcenat koji se stavlja na kulturu i obrazovanje u svakom slučaju koristan. To će podići opšti nivo pismenosti i obrazovanja, a, zahvaljujući tome, već su počele da se menjaju društvene vrednosti i uzusi, tako da mnoge kulturne aktivnosti, koje su se ranije smatrale sumnjivim, kao što su književnost i drama, postepeno postaju prihvaćene. Tako je u Novom Pazaru 2002. godine osnovano prvo profesionalno pozorište u Sandžaku.²²⁵ Mnogi studenti, koji, po završetku srednje škole, inače ne bi nastavili školovanje, sada to čine.

Veronauka u školama

Srbi i Bošnjaci idu u iste škole, govore istim jezikom i uče iz istih tekstova. Državne škole su jedne od retkih mesta na kojima se susreće omladina iz obe etničke grupe. Iako je manje od jedne četvrtine anketiranih roditelja izrazilo želju da njihova deca dobiju veronauku kao izborni predmet²²⁶ i premda je potrebno nekoliko godina da se pripreme odgovarajući nastavni planovi, programi i udžbenici, Vlada Srbije je bila pod pritiskom konzervativaca, kao i sedam glavnih verskih zajednica da uvede veronauku. Kao rezultat toga, premijer Đinđić uveo je veronauku kao izborni predmet samo dva meseca pre početka školske 2001/2002. godine, bez javne rasprave i protivno savetima Ministarstva prosvete.²²⁷ Uprkos neisplaniranom pristupu, na taj način je Vladi porastao ugled kod svih verskih zajednica.

Srpska pravoslavna crkva, kao glavni nosilac ovog predloga, zatečena je nepripremljena. Nije imala udžbenike, nastavni plan i program i što je najvažnije, nije imala veroučitelje. Za razliku od nje, Islamska zajednica, koje je već delovala po privatnim školama, imala je i udžbenike i predavače, koji su bili spremni da, na početku školske godine, uđu u državne škole diljem Sandžaka.

sredstava. Ugljanin je jednostavno ponovo pokrenuo već postojeći projekat.

224 S obzirom na rasparčanu prirodu državnog "univerziteta", nije poznat tačan broj studenata koji ga pohađaju.

225 Ovo pozorište je osnovala opština. Razgovor Krizne grupe sa upravnikom pozorišta.

226 Napomene koje je bivši zamenik ministra prosvete (od 2002. do 2004. godine), Želimir Popov, izneo na javnoj raspravi, na temu: "Crkva, društvo, država", koja je održana 3. februara 2005. godine, u beogradskom "Medija centru".

227 Razgovor Krizne grupe sa jednim bivšim visokim funkcionerom Ministarstva prosvete.

Veronauka je imala status izbornog predmeta samo godinu dana. Iako su sagovornici Krizne grupe izjavili da se većina učenika prijavila za veronauku, jer su bili pod velikim pritiskom da ne ispadnu "izdajice" svoje etničke grupe, pravoslavna crkva nije bila zadovoljna brojem prijavljenih i vršila je pritisak da se izvrši promena. Od tada je ovaj predmet postao obavezan, pre svega zbog pritiska koji je vršila pravoslavna crkva a uprkos malog broja učenika koji su se dobrovoljno prijavili.²²⁸ Otkako je veronauka uvedena, učenici koji bi inače mogli da imaju dodirnih tačaka u državnim obrazovnim ustanovama, sve više se odvajaju jedni od drugih, po osnovu svoje verske odnosno nacionalne pripadnosti.

Premda država isplaćuje honorare veroučiteljima, ni Vlada Srbije, a ni opštine ne proveravaju njihove kvalifikacije, niti nadgledaju njihov izbor i način rada. Za to su odgovorne verske zajednice koje ih postavljaju. Sagovornici Krizne grupe kažu da postoje neki slučajevi gde su nastavnici širili poruke netolerancije i mržnje. Pored toga, čini se da se, u nekim slučajevima, religija ušunjala u državne škole zaobišavši zvanične kanale. Godine 2004. godine, vaspitači iz državnog vrtića u Novom Pazaru vodili su decu na islamske molitve, za vreme Ramazana, a da pritom nisu za to tražili saglasnost roditelja.²²⁹

Lingvistički aparthejd

U okviru buđenja nacionalne svesti, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina, jezik je izbio u prvi plan. Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Crnogorci govore istim jezikom, koji ima nekoliko dijalekata, kao i mnogobrojne pod-dijalekte, koji su oduvek postojali na regionalnoj, a ne na nacionalnoj osnovi. Pa ipak, kako su političari počeli da koriste nacionalizam kao politički instrument, jezik je postao središte nacionalnog određenja. Političari u Zagrebu i Beogradu, uz podršku svojih svojih akademskih lakeja, izjavljivali su da su srpski i hrvatski dva različita jezika. Tokom 1990-ih godina, novopreimenovani Bošnjaci objavili su da postoji poseban, bosanski jezik. Apsurdnost ove lingvističke gimnastike kulminirala je pokušajima u Podgorici da se proglasi poseban, crnogorski jezik. Srbima, Hrvatima, Bošnjacima i Crnogorcima nije potreban prevodilac.

Možda najopasniji politički potez u Sandžaku, posle pada Miloševića, kao i jedinstveno pitanje koje je moglo najviše da upropasti dobru volju

228 Učenici koji nisu hteli na veronauku morali su da se opredele za "građansko vaspitanje".

229 To je urađeno po nalogu Zekerije Dugopoljca, tadašnjeg člana Izvršnog odbora Skupštine opštine Novi Pazar, zaduženog za prosvetu, koji je ujedno i direktor tog vrtića.

između Srba i Bošnjaka, bilo je insistiranje BNVS na korišćenju “bosanskog jezika” u školama. Srbi i Bošnjaci u Novom Pazaru govore dijalektom srpsko-hrvatskog jezika koji je sličan, ali se razlikuje od “ekavice”, glavnog dijalekta u srpskom jeziku. U Sjenici, kao i drugim mestima na Peštorskoj visoravni, govori se “ijekavica”, crnogorski dijalekat. Ovi lokalni dijalekti u potpunosti se zasnivaju na geografskom području, a ne na verskoj ili nacionalnoj pripadnosti.

Godine 2004, Bošnjačko nacionalno veće donelo je odluku da napravi plan i program, kao i da sastavi udžbenike za nastavu “Bosanskog jezika, sa nacionalnom kulturom”, koji bi se predavao kao izborni predmet u osnovnim školama u Sjenici, Novom Pazaru i Tutinu, kako je predviđeno Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, koji je donet u februaru 2002. godine. Ministarstvo prosvete Srbije bilo je spremno da odobri korišćenje ovih udžbenika od septembra 2004. godine, ali su nastali problemi sa sastavljanjem i izdavanjem tih udžbenika. BNVS je, u julu 2004, zakasnio da ih preda na odobrenje, pa je pokušao da improvizuje tako što je predao kombinaciju novih tekstova i nekih tekstova uzetih iz Bosne i Hercegovine, kao što je, na primer, *Naš otac Alija [Izetbegović]*.²³⁰ Svi predloženi tekstovi napisani su sarajevskim bosanskim dijalektom srpsko-hrvatskog jezika, koji se ne govori nigde u Sandžaku.

Nastojanja da se uvedu bosanski udžbenici izazvala su bes u srpskim nacionalističkim krugovima, koji su ih smatrali dokazom da su Bošnjaci neloyalni i da predstavljaju potencijalnu iredentističku pretnju. Ovo je još više otuđilo srpsku manjinu u Sandžaku od bošnjačke većine, jer se Srbi sada osećaju ugroženim u samom srcu srednjovekovne Srbije i plaše se da će uskoro imati poteškoća sa učenjem na vlastitom jeziku (lokalnom dijalektu). Nespretno postupanje BNVS, Vlade i pisanje beogradskih medija za malo je upropastilo četiri godine postepenog poboljšavanja međunacionalnih odnosa.

Ministar prosvete Slobodan Vuksanović, koji je u septembra 2004. godine, zamenio ultrakonzervativnu Ljiljanu Čolić, ozbiljno je shvatio ovo pitanje i pronašao je kompromis sa BNVS, kojim je omogućeno da se bosanski jezik predaje kao izborni predmet od drugog polugodišta školske 2004/2005. godine. Međutim, uvođenje tekstova i nastave na bosanskom jeziku u škole dovešće do dodatne podele učenika na verskoj i nacionalnoj osnovi. Kao rezultat toga, nastaviće se polarizacija i samonametnuti etnički aparthejd, kako Srbi budu pohađali jednu vrstu nastave, a Bošnjaci drugu. Insistiranjem na uvođenju

230 U ovom udžbeniku, Srbi se pominju kao neprijatelji. Ostali udžbenici koji su objavljeni u Bosni su: *Bosanski jezik* (Tuzla, 2001) i *Školski rječnik bosanskog jezika* (Sarajevo, 1999).

udžbenika pisanih dijalektom koji niko od njih ne govori, BNVS potkopava mirnu koegzistenciju u Sandžaku. BNVS bi trebalo da pronade neko drugo rešenje za pitanje jezika, koje će podjednako obuhvatiti Bošnjake i Srbe.

Da bi konfuzija bila još veća, BNVS je tražio od Bošnjaka da se, na popisu koji je 2002. godine sprovedenom na nivou cele zemlje, izjasne da im je maternji jezik “bosanski” (a ne “bošnjački”). Tri opštine u istočnom Sandžaku – Novi Pazar, Tutin i Sjenica – su odlukama lokalnih skupština uvele “bosanski” kao svoj zvanični jezik, pored srpskog jezika, koji je zvanični jezik u Republici.

Građansko društvo

Uprkos sveopštem niskom stepenu kulturnog razvoja u Sandžaku, mali, ali aktivan sektor građanskog društva organizovao je čitavu mrežu nevladinih organizacija. One igraju važnu ulogu u razvoju političke i društvene svesti ovog regiona, kao i u usmeravanju energije na delotvorne alternative postojećim političkim strankama.

Sektor nevladinih organizacija u Sandžaku počeo je da se razvija početkom 1990-ih godina, kada su mnogi obrazovani ljudi shvatili da nacionalizam kako regionalnih tako i nacionalnih političkih stranaka predstavlja problem, jer izaziva napetost na nacionalnoj osnovi. Dok su mnogi visokoobrazovani ljudi emigrirali ili su se preselili u veće gradove, neki od njih su ostali ili su se vratili u svoj rodni grad, kako bi pomogli onima koji inače nisu mogli da izbegnu siromaštvo i kulturnu uskogrudost u Sandžaku. U početku su nevladine organizacije u Sandžaku prvenstveno pratile slučajeve zloupotreba ljudskih prava bošnjačkog stanovništva. U tom pogledu, ističu se sledeće organizacije: Helsinški odbor za ljudska prava Šefka Alomerovića i Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, koji je osnovao Safet Bandžović, a kojim sada rukovodi Semiha Kačar. Obe ove organizacije privukle su pažnju međunarodne javnosti i razgranale su svoj rad kako bi obuhvatile slučajeve zloupotrebe ljudskih prava svih etničkih grupa u Sandžaku, uključujući Srbe. One su naveliko zabeležile zloupotrebe ljudskih prava i podnele krivične i građanske prijave kako u ime Bošnjaka tako i u ime Srba.

Sa slabljenjem vladajućih institucija, tokom 1990-ih godina, drugi talas nevladinih organizacija počeo je da popunjava vakuum. Najznačajnije nevladine organizacije u Sandžaku, koje rade na razvoju građanskog društva, su sledeće: Urban-In, Građanski forum, Sandžački intelektualni krug, Kulturni centar “DamaD”, Društvo za pomoć osobama sa poremećajima u mentalnom razvoju, Muslimansko humanitarno društvo “Merhamet”, Udruženje majki i

žena Ana, Centar za mir i pomirenje. Izvan Novog Pazara, Sjenice, Tutina i Priboja takođe postoje aktivne nevladine organizacije kao i onih koje su tek u povoju. Relativno ujednačena etnička ravnoteža u Prijepolju podstakla je pojavu velikog broja ovakvih grupa.²³¹ Obrazovanje, multietničke omladinske aktivnosti, emancipacija žena i ostalih ugroženih grupa, delovanje omladinskih aktivista, intelektualne rasprave, stručna i akademska udruženja, književnost, ekologija i kompjuteri samo su neke od tema koje se obrađuju. Rad na terenu, na osnovnom nivou, ne samo što doprinosi građanskom životu u Sandžaku, već služi i kao značajna alternativa korumpiranom, sebičnom i eksploatorskom delovanju političkih stranaka i verskih organizacija. Za razliku od nevladinih organizacija sa sedištem u Beogradu, koje rade u mnogo boljim uslovima i koje su bliže donatorima i sponzorima, nevladine organizacije u Sandžaku suočavaju se sa finansijskim poteškoćama, a lokalni novokomponovani bogataši pokazuju vrlo malo sklonosti da ih finansiraju, jer su više zainteresovani za pomaganje verskih aktivnosti. Mnoge od njih takođe nemaju dovoljno znanja i veštine da sastave predloge za dobijanje sredstava u onoj formi koju zahtevaju međunarodni donatori.

U sredini sa mešovitim etničkim sastavom stanovništva, razvoj građanskog društva predstavlja ključni faktor za održivi, dugoročni razvoj. Nažalost, osim nekoliko izuzetaka, u koje, pre svega, spada organizacija Freedom House koju sponzorira USAID, donatori nisu mnogo obraćali pažnju na sektor građanskog društva u Sandžaku, a umesto toga su najveći deo svojih napora posvećivali infrastrukturnim programima. U nekim slučajevima, u kojima su donatori finansirali projekte namenjene građanskom društvu, donatori su naivno podržali projekte predlagane od strane opštinskih organa vlasti koje su bile naklonjene određenim političkim strankama, a naročito stranci SDA.²³²

Međunarodni donatori takođe su naišli na probleme prilikom implementacije nekih projekata. U jednom slučaju, organizacija Mercy Corps greškom je pomogla komercijalnu organizaciju koja podržava islamski hor.²³³ Često se dešava da donatori koji rade na popravljanju infrastrukture traže od

231 Neke od nevladinih organizacija iz građanskog društva, na koje treba obratiti pažnju, su sledeće: Flores i Destinikon (Sjenica), Impuls (Tutin), Ženski centar, Nova vizija, Ženski forum, Pozorište Doma kulture, Centar za građansko delovanje, Integra i Ekološko društvo (Prijepolje), Inicijativa za malu privredu i demokratiju, kancelarija Beogradskog centra za ljudska prava, Ženska inicijativa i Odbor za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost (Priboj).

232 Razgovor Krizne grupe sa predstavnicima nevladinih organizacija u Sandžaku.

233 Razgovor Krizne grupe sa predstavnicima nevladinih organizacija u Sandžaku.

Detaljniji podaci u vezi sa islamskim horom mogu se naći na veb-sajtu: http://sada.usaid.org.yu/en/projects_details.cfm?ngo=MC&id=NPC102/NP-42.

lokalnih organa vlasti da oni sa svoje strane obezbede deo finansijska sredstva, kako bi projekat mogao da se sprovede do kraja, ne obraćajući pažnju na to da li lokalna vlast uopšte ima takva sredstva. U nekoliko slučajeva lokalne vlasti prihvatale su međunarodnu pomoć i započele projekte koje potom nisu uspevale da završe, zbog sopstvene nesposobnosti ili nemogućnosti da obezbede njihovo finansiranje.²³⁴

ZEMLJA BEZ PRAVDE: POLICIJA I PRAVOSUĐE

Temeljna reforma policije i pravosuđa bila je glavno predizborno obećanje anti-miloševićevske koalicije, 2000. godine, ali je malo toga urađeno. Endemska neefikasnost, korupcija i uplitanje politike i dalje predstavljaju glavni kamen spoticanja u političkom životu Srbije. To neposredno utiče na sve građane, a posebno na manjine, kao što su Bošnjaci.

Za vreme mandata prve postmiloševićevske vlade, OEBS je započeo projekat unapređenja rada policije u Srbiji. Nažalost, ostvareni su ograničeni rezultati. Policija je još uvek puna ozloglašanih siledžija, koji se opiru promenama i prikrivaju prošlost. Ministar unutrašnjih poslova Dragan Jočić, koji je ponovo postavio neke policajce iz bivšeg režima, po svemu sudeći je uporan da poništi čak i ograničena postignuća svog predhodnika. Pokušaji zakonodavaca bili su površni i nisu uspeali da dovedu do uvođenja mehanizama parlamentarne odnosno civilne kontrole i odgovornosti.

Fond za humanitarno pravo (FHP), vodeća beogradska organizacija za zaštitu ljudskih prava, daje mračnu ocenu rada policije u Srbiji:

Posle pada Miloševićevog režima, FHP nije zabeležio ozbiljne akcije policije protiv pripadnika manjina, što je nekada bilo uobičajeno u regionima kao što su Kosovo i Sandžak, niti protiv političkih protivnika sadašnje vlasti. Međutim, posle oktobarskih promena 2000. godine, FHP je beležio alarmantno česte slučajeve zloupotreba od strane policije. Policija u praksi često krši zakon, prilikom identifikacije osumnjičenih, njihovog privođenja, policijskog pritvora i saslušavanja. U slučajevima kada je nemoguće poreći optužbe za torturu, zbog postojanja neospornih dokaza da je policija vršila torturu (medicinska dokumentacija, fotografije i izjave svedoka), zvaničnici policije uveravaju javnost da će takvi slučajevi biti istraženi, a njihovi počinioci kažnjeni. Međutim, prilikom internih istraga u policiji,

234 Primer za to je most u Lugu, koje lokalni stanovnici odnosno zvaničnici nisu smatrali prioriternim projektom. Vidi: http://sada.usaid.org.yu/en/projects_details.cfm?ngo=MC&id=NPC060/NP-30.

uobičajena je praksa da se pre poveruje iskazima pripadnika policije, nego validnim dokazima da je bilo represije.²³⁵

Kada žrtve mučenja podnesu tužbu protiv policijaca, policija obično odgovara podnošenjem protivtužbe.

Slično tome, reforma pravosuđa izvršena je delimično i u velikoj meri površno. Prvi ministar pravde posle pada Miloševića Vladan Batić, bio je neefikasan, a izgleda da sadašnji ministar Zoran Stojković nije ništa bolji. Promene kod imenovanja sudija i predsednika sudova vršile su se po ličnim vezama, bile su stranački obojene i zasnovane na političkoj lojalnosti, a ne na profesionalim kriterijumima. U stvari, jedna ekipa partijski obojenih sudija samo je zamenjena drugom.

Rad policije posle 2000. godine

Posle svrgavanja Miloševića, Đinđić i članovi njegove vlade bili su voljni da saslušaju pritužbe u vezi sa zlostavljanjem i maltretiranjem Bošnjaka. Međutim, pritisnut drugim problemima, Đinđić nikada nije izradio dugoročnu strategiju niti institucionalno rešenje za probleme u Sandžaku, već se umesto toga oslanjao na lične odnose sa lokalnim bošnjačkim političarima. Danas je etnička struktura pripadnika policije u Sandžaku i dalje nesrazmerna, a uglavnom je čine Srbi. U Tutinu, gradu u kojem živi 95 procenata Bošnjaka, 57,4 procenata policajaca su Srbi.²³⁶ Izgleda da je situacija slična i na svim ostalim područjima na kojima Bošnjaci čine većinu stanovnika. Pošto je OEBS uspešno uveo multi-etničku policiju u tri opštine južne Srbije, bošnjački političari su se raspitivali da li bi takav program mogao da se uvede i u Sandžak.²³⁷ To su u odbili i misija OEBS u Beogradu i republička Vlada. Međutim, postoje neki pokušaji da se ostvari reprezentativnija etnička ravnoteža. Najnoviju grupu kandidata koji su primljeni u novopazarsku policiju čini deset Bošnjaka i tri Srbina.²³⁸ Izgleda da ima i pokušaja da se Bošnjacima obezbede zagarantovane kvote u srednjim školama unutrašnjih poslova, kao i na policijskim akademijama.

Prva vidljiva promena, posle oktobra 2002. godine, bila je imenovanje Bošnjaka Suada Bulića za načelnika policije u Novom Pazaru, koji je takođe nadležan i za još dve opštine u kojima Bošnjaci čine većinsko stanovništvo,

235 Alternativni izveštaj o primeni člana 7 Pakta UN o građanskim i političkim pravima u Srbiji i Crnoj Gori.

236 U Tutinu ima 146 policajaca, od kojih 81 Srbin i 60 Bošnjaka. Razgovor Krizne grupe sa načelnikom novopazarske policije, Muamerom Ničevićem. Razgovor Krizne grupe sa Rasimom Ljajićem.

237 To su prevashodno bili političari iz SDA, kao i Fevzija Murić, iz Stranke za Sandžak (SzS). Vidi takođe izveštaj: Crisis Group Europe Report, br. 152, *Southern Serbia'a Fragile Peace*, od 9. decembra 2003.

238 Razgovor Krizne grupe sa načelnikom novopazarske policije, Muamerom Ničevićem.

Sjenicu i Tutin.²³⁹ On je bio kadar Đinđićeve Demoikratske stranke, a ne Ugljanina ili Ljajića, zbog čega je stekao mnogo neprijatelja na lokalnom nivou. Takođe se suočio sa ozbiljnim institucionalnim preprekama, koje su ga ograničavale, u smislu toga u kojoj meri je mogao da izvrši promene u policiji i da služi lokalnoj zajednici.

Bulić je vratio na posao 32 policajca (25 Bošnjaka i sedam Srba), koji su odbili naređenja da se bore na Kosovu 1998. godine, a dobio je relativno visoke ocene i za borbu protiv trgovine ljudima na tromeđi Srbije, Kosova i Crne Gore. Oni koji sum u naklonjeni tvrde da je najveće uspehe postigao u borbi protiv šverca droge i da je zaplenio velike količine heroina u složenim i izuzetno dobro koordiniranim akcijama, izvedenih na područjima sve do Turske. Kada su 2002. godine sportski navijači-huligani učestvovali u nekoliko međunarodnih incidenata, Bulićevi policajci efikasno su ih obuzdavali postavljanjem kordona između dve razularene gomile.²⁴⁰

Pošto je u Beogradu formirana nova vlada, u martu 2004. godine, na Bulićevo mesto došao je Muamer Nicević, takođe Bošnjak, ali čini se da on ne razume složenost situacije u Sandžaku. Na njegov račun upućene su kritike da sporo reaguje na potencijalno opasne situacije, a posebno u vezi sa nasiljem koje je pratilo opštinske izbore 2004. godine. Po svemu sudeći, on postiže zanemarljive rezultate u borbi protiv šverca droge. Otkako je potpredsednik DSS Jočić postavljen za ministra unutrašnjih poslova, u martu 2004. godine, Nicević je po nalozima iz Beograda vratio na posao ili unapredio nekoliko policajaca za koje se dobro zna da su vršili torturu nad Bošnjacima za vreme vladavine Miloševića. Dragan Prekić, poznat iz tog vremena po svojoj brutalnosti, postavljen je za načelnika policije u Tutinu. Grupe za zaštitu ljudskih prava optužuju i druge zloglasne policijace, pripadnike tajne i regularne policije, kao što su Milić Karličić (zvani Karlo Veliki), Radoslav Stefanović, Rade Ilić, Mirsad Redžepović (Bošnjak), Ljubinko Pendić i Mile Nedić da su bili umešani u mnogobrojne slučajeve torture nad Bošnjacima. Oni su ostali u aktivnoj službi, a pravosudni organi i dalje blokiraju ili odugovlače krivične postupke koji su pokrenuti protiv njih.²⁴¹

239 Posle više od petnaest godina, Suad Bulić bio je prvi Bošnjak koji je postavljen na mesto načelnika policije u Novom Pazaru. Za vreme Tita, samo su dvojica Muslimana bila na toj funkciji.

240 Za vreme odbojkaške utakmice između juniorskih reprezentacija Jugoslavije i Turske, bošnjački navijači u Novom Pazaru navijali su za Tursku, što je iznerviralo prisutne Srbe. Beogradski fudbalski navijači, huligani, koji su tu bili u gostima, potpomognuti Srbima iz obližnje Kosovske Mitrovice, pravili su neredu u centru Novog Pazara, pa su ih lokalni navijači kamenovali.

241 Razgovor Krizne grupe sa predstavnicima Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

Izgleda da policija često nije sposobna ili voljna da suzbija kriminal, a naročito prekogranični organizovani kriminal, čiji deo profit ide za podršku mreža koje skrivaju lica optužena za ratne zločine. Trgovina narkoticima odnosi veliki broj žrtava, naročito u Sandžaku, a retko kad se čuju vesti da je tamo zaplenjena droga. Takođe se čini da policija nije sposobna ili voljna da rasvetli mnogobrojna krivična dela koja su bila politički motivisana, kao što je bilo nedavno bacanje eksplozivne naprave na sedište SDP.

Farsa u pravosuđu

Pravosudni sistem u Srbiji još uvek predstavlja glavnu prepreku demokratskoj tranziciji. Ponekad se ne zna ko je gori – tužioci ili sudije. Milošević je namerno većinom zapošljavao Srbe kao sudije i tužioce – u zajednicama u kojima Bošnjaci čine većinsko stanovništvo. Teško je rešiti problem ove etničke neravnoteže, jer su sudije, u suštini zaštićene na svom položaju. Vlada DOS nije uspjela da postigne saglasnost oko sveobuhvatnog programa lustracije, u cilju uklanjanja problematičnijih radnika u pravosuđu, posle 2000. godine. Čak ni razvodnjena verzija zakona o lustraciji nije sprovedena kako treba.

Danas etnička struktura u tužilaštvima i sudovima predstavlja odraz dugotrajne prakse diskriminacije. Milošević je neke sudije doveo sa Kosova u Novi Pazar. U tamošnjem Okružnom sudu troje sudija su bošnjačke, a dvoje srpske nacionalnosti. Sudsku administraciju čini 11 lica srpske, sedam bošnjačke i jedno ruske nacionalnosti. U Okružnom tužilaštvu zaposleno je pet tužilaca, troje srpske i dvoje bošnjačke nacionalnosti, isto kao i u Opštinskom tužilaštvu. U Opštinskom sudu u Novom Pazaru, slika je ujednačenija, jer ima 11 sudija bošnjačke i šest sudija srpske nacionalnosti. U administrativnoj službi Opštinskog suda, 42 zaposlenih su bošnjačke, a 26 srpske nacionalnosti. Samo dva od pet okružnih tužilaca su bošnjačke nacionalnosti, dok je od ukupno sedam članova administrativnog osoblja samo dvoje bošnjačke nacionalnosti. Postoje dva opštinska tužioca bošnjačke i tri srpske nacionalnosti, kao i tri administrativna službenika bošnjačke i četiri srpske nacionalnosti. Situacija u Okružnom sudu je nešto bolja, sa 10 sudija bošnjačke nacionalnosti, od ukupno sedamnaest, i dvanaest administrativnih radnika bošnjačke nacionalnosti, od ukupno 26. Šestoro zaposlenih u sjeničkom Opštinskom sudu ravnomerno je raspoređeno, ali svih šestoro tužilaca su srpske nacionalnosti, sa samo jednim pripravnikom bošnjačke nacionalnosti.²⁴²

242 Svi statistički podaci uzeti su iz izveštaja koji je Semiha Kačar, predsednica Sandžackog odbora za ljudska prava i slobode, izložila na seminaru održanom u Priboju, 22. februara 2005.

Procesni propisi i zakoni puni su rupa koje omogućavaju tužiocima i sudijama da odugovlače, odlažu, izvrću ili preokreću tok suđenja, bez straha od posledica. Ako je suđenje završeno, sudija može beskrajno da odlaže sastavljanje presude. Sudije takođe mogu svojevolumino da odbace svedoke odbrane. Korupcija u pravosuđu je endemska pojava među sudijama iz svih etničkih grupa u Sandžaku. U otvorenom pismu upućenom tadašnjem ministru pravde Batiću 2003. godine, legendarni sandžački aktivista za zaštitu ljudskih prava Šefko Alomerović zahtevao je smenjivanje korumpiranih, nesposobnih i kompromitovanih sudija, kao što je ozloglašeni Zlatan Kurtović, inače Bošnjak po nacionalnosti.²⁴³

Suđenja za događaje u Štrpcima i Sjeverinu, koja i posle 12 godina dalje traju, umnogome doprinose gubljenju i ono malo poverenja koje Bošnjaci imaju u srpsko pravosuđe.²⁴⁴ Državna komisija koja je bila oformljena da istraži slučaj, nije ostvarila bilo kakve rezultate, a tek je 2001. godine je podignuta optužnica. Iako je, 27. septembra 2004. godine, Okružni sud u Beogradu doneo okrivljujuću presudu, Vrhovni sud je tu presudu ukinuo i naložio da se pokrene novi postupak, koji traje od 17. januara 2005. godine. Tužilaštvo i sudije odbili su da razmotre naknadno priložene dokaze da su neposredni počinioci otmica i ubistava postupali po naređenjima nadređenih iz vojske, ili službe bezbednosti.

Zločin u Štrpcima verovatno predstavljaju jedan od najznačajnijih neresenih slučajeva. Čovek koji se smatra odgovornim za ta ubistva, Milan Lukić, Srbin iz Bosne i komandant jedinice specijalnih snaga Višegradske brigade Vojске Republike Srpske, uhapšen je 1993. godine i optužen za falsifikat isprava, kao i za šverc oružja. Pokrenuta je istraga u vezi sa otmicom i masakrom u Štrpcima, ali on je pušten posle dvadeset dana, a prema srpskim organizacijama za zaštitu ljudskih prava, do toga je došlo zahvaljujući uticaju jednog njegovog rođaka, Sretena Lukića, generala srpske policije, koga je kasnije Haški tribunal optužio za ratne zločine na Kosovu. U avgustu 1996. godine jedan očevidac podneo je prijavu crnogorskoj policiji, optuživši Lukića i Nebojšu Ranisavljevića. Ovaj drugi je uhapšen 19. oktobra 1996. godine, a posle dugotrajnog natezanja oko nadležnosti, 9. septembra 2002. godine, Okružni sud u Bijelom Polju (u Crnoj Gori) proglasio ga je krivim za ratne zločine počinjene nad civilima, za otmicu u Štrpcima, kao i za jednu tačku optužnice za ubistvo. Godine 2004. Vrhovni sud Crne Gore potvrdio je kaznu od 15 godina zatvora,²⁴⁵ ali

243 "Otvoreno pismo ministru Batiću", *Danas*, 24. juni 2003.

244 Za osnovne podatke, vidi Odeljak III C, u prethodnom tekstu.

245 *Beta*, 2. april 2004. Ranisavljević je tvrdio da je iskaz koji je dao u prekrivičnom postupku iznuđen pod prisilom.

Lukić je i dalje na slobodi i nije učinjen nikakav napor da se naknadno dokaže da su on i njegova jedinica postupali po nalogima iz Beograda.

Slučaj Munira Šabotića predstavlja tipičan primer onoga sa čime se Bošnjaci i Srbi suočavaju kada traže pravdu na sudu. Godine 1994. u Novom Pazaru on je podneo tužbu za torturu od strane policije. Moguće je da je Šabotićev slučaj izdvojen zbog toga što je on radio za kratkoročnu posmatračku misiju OEBS u Sandžaku. Sudije i tužioci odlagali su suđenje do 2004. godine, kada je slučaj odbačen, jer je zastareo. Aktivisti koji se bave zaštitom ljudskih prava kažu da su policiji i sudovima predali dokaze u vezi sa stotinama slučajeva torture, otmica i ubistava koje su počinili pripadnici policije i paravojnih organizacija. Skoro uvek, policija, tužilaštvo i sudovi odlaze ili odbijaju da preduzmu mere. Mnogi od ovih slučajeva uključuju torturu od strane policije nad lokalnim Srbima širom Sandžaka. Što se tiče ignorisanja od strane vlasti prava njenih građana na pravni lek u vezi sa zločinima koje su počinili državni zvaničnici, u Sandžaku ili na drugim mestima u Srbiji po svemu sudeći nema diskriminacije.

Budući da rad policija i pravosuđe u Sandžaku predstavljaju odraz širih strukturnih problema u celoj Srbiji, malo toga će se u ovoj oblasti promeniti dok Beograd ne bude zauzeo ozbiljniji stav prema sistematskim reformama u pravosuđu i policiji i to na nivou cele republike.

PRIVREDA KOJA SE NE POMERA SA MRTVE TAČKE

Sandžak je siromašniji od ostalog dela Srbije, a takođe je primetna razlika između opština sa većinskim bošnjačkim stanovništvom i opština sa većinskim srpskim stanovništvom. U Novom Pazaru, godišnji prihod po glavi stanovnika iznosi 35 procenata od prosečnog prihoda u Srbiji, u Sjenici 39 procenata, a u Tutinu 17 procenata. U opštinama sa većinskim srpskim stanovništvom, ta cifra je daleko ispod nacionalnog proseka: u Prijepolju iznosi 55 procenata, u Priboju 48 procenata, a u Novoj Varoši i Raškoj 67 procenata.²⁴⁶ Infrastruktura je veoma slabo razvijena da bi mogla da zadovolji potrebe stanovništva. Donatori su ulagali sredstva u neke infrastrukturne projekte, a bilo je nekih ulaganja i u mala i srednja preduzeća. Međutim, Sandžak ima relativno slabe kapacitete da primi pomoć. Iseljavanje se nastavlja, neki odlaze u Novi Pazar, a mnogi u inostranstvo.

246 Ove statistički podaci ne ukazuju na značajne privredne aktivnosti, a najmanje 50 posto tih aktivnosti odvija se mimo legalnih tokova.

Jedno skorašnje istraživanje je pokazalo da više od 60 procenata mladih želi da napusti Prijepolje.²⁴⁷ Značajan napredak očigledan je samo u oblasti telekomunikacija.²⁴⁸

Kao što je prethodno rečeno, sandžačka privreda zapala je u tešku krizu otkako je Milošević došao na vlast. Industrije tekstila, kože i obuće izgubile su domaće tržište, kao i tržišta na koja su izvezile svoje proizvode, pa su postale manje konkurentne, što se najjasnije može videti na primeru mnogih privatnih fabrika i radionica koje nemaju posla ili rade smanjenim kapacitetom. Novi Pazar ima 19.000 nezaposlenih, što je nekih 33 procenata radne snage. Sredinom 1990-ih godina, cene nekretnina – kao ključnog pokazatelja privrednog rasta – u centru Novog Pazara počele su da dostižu cene u Beogradu, a do 2001. godine one su čak i premašile cene u prestonici.²⁴⁹ Međutim, od sredine 2004. godine, cene ponovo padaju ispod nivoa cena u Beogradu.

Posle NATO bombardovanja 1999. godine, Bošnjaci su obnovili trgovinu sa kosovskim Albancima, pa gotovo svi kamioni, na severnom prelazu sa Kosovom, imaju novopazarsku registraciju. Delimičan razlog za to je što Albanci izgleda više veruju ljudima svoje vere, nego Srbima. Prevoz kamionom, kao i izvoz, doživeli su procvat 2003. godine kada je srpska carina otvorila terminal u Novom Pazaru,²⁵⁰ ali taj promet nije dovoljan da bi se uposlio čitav region.

Mnogi problemi u sandžačkoj privredi povezani su sa ukupnim privrednim razvojem i reformama u Srbiji, tako da je gotovo nemoguće rešiti ih isključivo na regionalnom nivou. Uprkos tome što je međunarodna zajednica pohvalila reforme u Srbiji, malo toga se u strukturnom smislu promenilo izvan makroekonomske sfere. Privreda Srbije i dalje ima velike predrasude prema malim i srednjim preduzećima, dajući prednost velikim državnim preduzećima. Propisi, porezi i ostale birokratske prepreke

247 "Prijepolje bi napustilo 60% mladih," *B92*, 6. juni 2004.

248 Od oktobra 2000. godine, "Telekom Srbije" je intenzivno ulagao u Sandžak. Postavljen je optički kabl, koji se prostire do Novog Pazara i Tutina i uvedene su ISDN linije, a, u mnogim opštinama, povećan je broj telefonskih priključaka i centrala, koje sada postoje u velikom broju sela. Započeta su i dva pilot projekta vezana za uvođenje bežične lokalne petlje u Novom Pazaru i Novoj Varoši, a planirano je da se ova tehnologija proširi i na preostali deo Sandžaka. Takođe su izvršena velika ulaganja u mobilnu telefoniju, tako da je, do kraja 2004, gotovo ceo Sandžak pokriven mobilnom mrežom 064. Razgovori Krizne grupe sa predstavnicima "Telekoma Srbije".

249 Istraživači Krizne grupe uporedili su cene nekretnina u beogradskim nedeljnim oglasima, *Krovni Oglasi* i *Oglasi*.

250 Neki Bošnjaci gledali su nepostojanje carinske ispostave u Novom Pazaru, vec njegovo postojanje u gradiću Raška u kojem većinu stanovnika čine Srbi kao na još jedan oblik diskriminacije.

predstavljaju veliki teret za mnoga mala i srednja preduzeća. Zbog nerealnih uslova poslovanja propisanim zakonima, firme su često primorane da rade nelegalno kako bi opstale. Sve ovo značajno utiče na Sandžak, u kojem ima mnogo malih i srednjih preduzeća.²⁵¹

Za vreme vladavine Miloševića, mnogi funkcioneri uzimali su mito, pa su firme uglavnom uspevale da opstanu zahvaljujući tome što su ga plaćale. Novi Pazar je ipak profitirao od ovakvog haotičnog sistema. Od 2000. godine, kada je počeo da se pooštrava poreski i carinski režim i da se postepeno smanjuje mogućnost uvoza jeftinih sirovina i proizvodnje po niskim cenama, on je izgubio konkurentnost. Na tržištu Srbije pojavila se značajna konkurencija, pre svega u vidu jeftine, švercovane kineske robe, koja je istisnula novopazarske proizvode sa domaćeg tržišta.

Bez obzira na to, Novi Pazar i dalje predstavlja mesto gde tradicionalno postoji preduzetnički duh, koje bi mogao da odigra značajnu ulogu u stimulanju privrede Srbije. Ipak, da bi se to ostvarilo, Beograd će morati da donese prave reformske zakone, koji će rasteretiti mala i srednja preduzeća i ukinuti povoljniju poziciju koju državna preduzeća sada imaju u odnosu na njih. Takođe moraju da se preduzmu energične mere za suzbijanje švercovane robe. Bilo šta drugo, čak i infuzija inostrane ili domaće pomoći, delovalo bi kao zavoj na povređenoj arteriji. Jednu od svetlih tačaka predstavlja sporazum između Evropske unije i Srbije, od 31. marta 2005. godine, kojim je omogućen izvoz tekstila iz Srbije bez carine na tržišta Evropske unije. S obzirom da Novi Pazar ima jaku tekstilnu industriju, očekuje se da će ovo u pozitivnom smislu značajno uticati na sandžačku privredu.

IZVORI ETNIČKE NAPETOSTI

Širom Sandžaka, odnosi između većine Srba i Bošnjaka su mirni i retko kada dođe do napetosti. Od oktobra 2000. godine, Beograd je polako ali sigurno napredovao u popravljanju odnosa sa Bošnjacima. Mnogi od njih polako počinju osećati da bi mogli imati budućnost zasnovanu na učešću u državnim institucijama. Od svrgavanja Miloševića država je isto tako poslala jasnu poruku da planira da ravnopravno tretira Bošnjake i Srbe, kako je tadašnji predsednik Vlade Zoran Živković rekao Srbima u

251 Vidi tekst Alije Halilovića: "Privatno preduzetništvo u Novom Pazaru", u delu, *Kako podržati mala i srednja preduzeća u Jugoslaviji*, koje su zajednički objavili Konrad Adenauer Stiftung, Institut za ekonomske nauke i Evropski pokret u Srbiji, u Beogradu, 1998..

manastiru Sopoćani 2003. godine.²⁵² Međutim, Bošnjaci još uvek imaju mnoge legitimne pritužbe i još postoje oblasti u kojima ima trzavica, što često pojačava napetost. U nekim slučajevima i dalje se radi o smišljenim postupcima, sa jasnom namerom provociranja, u nekima se radi o nepromišljenim incidentima, dok su ostali posledica velikih predrasuda. Neki od njih kao da predstavljaju odraz neke državne politike kojom bi se Bošnjaci marginalizovali, ili kojom bi im se život učinio toliko neprijatnim da bi ih to nateralo da odu. Određene snage još uvek pokušavaju da destabilizuju Sandžak, uključujući ekstremne elemente unutar Srpske pravoslavne crkve, Islamsku zajednicu, policiju, službu državne bezbednosti (BIA) i vojnu službu bezbednosti (KOS), kao i nacionalističke političke snage na republičkom nivou koje su povezane sa Srpskom radikalnom strankom, DSS i SDA. Svima njima je izgleda bilo u interesu da održavaju etničku napetost na visokom nivou.

Povratak izbeglica predstavlja ključno pitanje. Velika većina bošnjačkih izbeglica još se nije vratila svojim kućama u opštini Priboj, a Vlada Srbije nije učinila ništa kako bi stvorila uslove koji bi omogućili njihov bezbedan povratak. U celoj opštini samo tri porodice su se vratile u svoje predratne domove, najvećim delom zahvaljujući UNHCR. U selu Sjeverin, od 80 bošnjačkih domaćinstava koliko ih je bilo pre 1991. godine ostalo je samo njih devet i svako do njih čine starci. Počinioci etničkog čišćenja, ubistava i paljenja kuća još uvek slobodno šetaju ulicama Priboja i plaše Bošnjake koji žele da se vrate. Beograd nije preduzeo nikakve mere protiv njih, a opštinska vlast – naročito predsednik Skupštine opštine Milenko Milićević – javno poriče obim etničkog čišćenja, tvrdeći da je samo četiri sela bilo delimično ugroženo.²⁵³

Još uvek se održavaju srpske nacionalističke proslave, posvećene istoriji borbe protiv Bošnjaka. Najskoriji incidenti koji su izazvali veliku pažnju javnosti desili su se u Priboju noću, od 8. do 10. jula 2004. godine, uoči komemoracije devetogodišnjice masakra u Srebrenici. Tom prilikom grupe Srba išle su ulicama, pevali pesme kojima se veličaju Karadžić i Mladić, uzvikivali da će pretvoriti Novi Pazar u drugi Vukovar, a Sjenicu u drugu Srebrenicu²⁵⁴ i ispisi-

252 Razgovor Krizne grupe sa organizatorom skupa.

253 Saopštenje od 23. februara 2005, Odbor za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost, Priboj.

254 Vukovar je grad u Hrvatskoj, koji je jugoslovenska vojska žestoko granatirala, 1991. godine; Srebrenica je mesto gde su bosanski Srbi masakrirali preko 7.000 Bošnjaka, 1995. godine. Anonimni leci, sa porukom iste sadržine, u to vreme su deljeni po Sjenici.

vale grafite sledeće sadržine: “Cigani napolje”, “Srbija Srbima”, “Smrt Šiptarima [Albancima]”; i “Svaki je Srbin Radovan”.²⁵⁵

Posle albanskog nasilja nad Srbima na Kosovu, 17. marta 2004. godine, dobro organizovana rulja u Srbiji zapalila je džamije u Beogradu i Nišu, jer policija gotovo ništa nije učinila da ih u tome spreči. Ovo je izazvalo zabrinutost među Bošnjacima, od kojih se mnogi pitaju da li je policija zaista posvećena zaštiti njihovih prava.

Beogradski tabloidi često objavljuju neverovatne priče i senzacionalne naslove posvećene Sandžaku i Bošnjacima. Većina tih tekstova sadrži preuveličavanja, a neki od njih su potpune izmišljotine, uključujući priče koje se odnose na terorističke ćelije Al-Kaide i naoružane islamske ekstremiste. Često se čini da su ovi tekstovi namerno smišljeni tako da pojačaju etničku napetost i poseju strah među Srbima. Oni se obično objavljuju u listovima koji deluju kao paravan službe državne bezbednosti.²⁵⁶

Bošnjaci se uglavnom žale na ponašanje saobraćajne policije na području između Kraljeva i Novog Pazara. Brojni sagovornici Krizne Grupe su rekli da ih je policija zaustavila pod sumnjivim izgovorom, samo zbog toga što njihov auto ima novopazarsku registraciju. Oni su takođe izdvojili slučajeve u kojima je policija maltretirala islamske sveštenike, kada bi ih zaustavila u saobraćaju. Vozila bosanske registracije će gotovo sigurno biti zaustavljena, što predstavlja veliki problem, s obzirom da mnogi Bošnjaci imaju rodbinu u toj zemlji. Sudeći po svemu što je rečeno, pripadnici kraljevačke policije su arogantni, korumpirani i puni predrasuda. Oni su takođe poznati po tome što oduzimaju i zaplenjuju vozila, koristeći najprovidnije izgovore.²⁵⁷

Etnička neravnoteža u državnim institucijama, u opštinama u kojima većinu stanovnika čine Bošnjaci, ne postoji samo u navedenim primerima vezanim za policiju i pravosuđe, već obuhvata i opštinske organe vlasti, poreske organe, inspekcije i PTT. Od septembra 2004. godine, Poreska uprava u Sjenici zaposlila je devet Bošnjaka i osam Srba. Pošta, čiji je direktor Srbin, zaposlila je sedamnaest Srba i šesnaest Bošnjaka. U Prijepolju, službenici Poreske uprave i Nacionalne štedionice većinom su Srbi, a u opštinskoj građevinskoj upravi uopšte nema Bošnjaka, dok Kulturni centar ima samo jednog radnika bošnjačke nacionalnosti, od ukupno 18 zaposlenih. Samo dvoje, od oko 50 ljudi koji su tokom protekle četiri godine primljeni na radna mesta

255 “U Priboju ponovo jezive poruke bošnjacima”, Odbor za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost, Priboj, 14. juli 2004.

256 “Sandžački vukovi prete Srbiji,” *Večernje novosti*, 14. oktobar 2004.; „Muslimanski verski fanatiki uzburkali javnost – Vehabije u Srbiji,” *Blic*, 13. februar 2004.

257 Predstavnici Krizne grupe su se, u nekoliko navrata, našli na meti korumpirane policije.

u opštini Prijepolje (jedan od petnaest u 2004. godini), su Bošnjaci, dok je samo 10 radnika opštinske administracije, od oko 90 zaposlenih, bošnjačke nacionalnosti.²⁵⁸

Na područjima u kojima su Bošnjaci u manjini, situacija je još gora. Petnaest članova lokalnih školskih odbora na području Prijepolja, od ukupno 81 su Bošnjaci. U selu Velika Župa u opštini Prijepolje, većina učenika osnovne škole su Bošnjaci, ali u školskom odboru nema ni jednog Bošnjaka. Isto tako nema Bošnjaka u školskom odboru u Seljašnici, takođe u okolini Prijepolja, gde je odnos učenika 1:1.²⁵⁹ U Priboju ni jedan od direktora devet javnih ustanova i preduzeća nije Bošnjak, a samo osmoro članova njihovih upravnih odbora, od ukupno 81, su Bošnjaci. Samo četvoro od ukupno 72 člana školskih odbora u Priboju su Bošnjaci, a samo 15 zaposlenih u opštinskoj administraciji od ukupno 79 su Bošnjaci. Opštinski i krivični sudovi imaju devet sudija, od kojih su dvoje Bošnjaci.²⁶⁰ Do 1992. godine Bošnjaci su činili skoro 40 procenata radne snage u fabrici kamiona i autobusa "FAP", a danas ih je svega pet procenata.²⁶¹

Godine 2000. od svih regiona u Srbiji Sandžak je imao najmanji broj telefonskih priključaka (3 do 4 procenta), u velikoj meri zbog svog izolovanog geografskog položaja i verovatno decenija namernih niskih ulaganja. Većina telefonskih centrala nalazila se u srpskim selima ili blizu njih, zbog čega se ukorenjena predrasuda prema Bošnjacima po pitanju dobijanja telefona. Takođe je postojala očigledna diskriminacija na nacionalnoj osnovi u pogledu cena priključka. Čak je i danas očigledna ova diskriminacija nasleđena iz prošlosti, pa tako u zgradi „Hadžet“, koja ima 50 stanova i koja se nalazi u centru Novog Pazara nema telefona. Oni koji su imali sreće da im se odobri telefonska linija, moraju da čekaju na priključenje mesecima ili godinama, a podmićivanje lokalnih zvaničnika „Telekoma Srbija“ je svakidašnja pojava. Što se tiče dobijanja telefona, diskriminacija je uobičajena, kako na nacionalnoj tako i na političkoj osnovi.²⁶² Pojedinci ili organizacije koji su se javno politički suprotstavljali

258 Svi statistički podaci uzeti su izveštaja koji je Semiha Kačar, predsednica Sandžackog odbora za ljudska prava i slobode, iznela na seminaru održanom u Priboju, 22. februara 2005.

259 Fenomen školskih odbora ukazuje na to kakvu ulogu članstvo u političkoj stranci ima u izboru za ove funkcije.

260 Svi statistički podaci uzeti su izveštaja koji je Semiha Kačar, predsednica Sandžackog odbora za ljudska prava i slobode, iznela na seminaru održanom u Priboju, 22. februara 2005.

261 Prepiska Krizne grupe sa Odborom za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost, Priboj.

262 Iako se Bošnjaci u Novom Pazaru, Tutinu i Sjenici žale da je cena od 500 evra za uvođenje telefona veća nego u ostalim krajevima Srbije, ne postoje standardne tarife za uslugu priključivanja telefona. Krizna grupa je otkrila da cena varira od opštine do opštine i da se kreće od 75 do 500 evra, u zavisnosti od stanja lokalne infrastrukture. Opštine takođe često na to dodaju još neke takse. Na priimer, u Košunićima, rodnom mestu premijera Košunice, telefonski priključak košta 700 evra.

Ugljaninovoj stranci SDA, izjavili su da su imali problema da dobiju telefonski priključak. Problem je delom prouzrokovan zbog mita i korupcije na lokalnom nivou, delom zbog nerazvijenosti, a delom zbog nasleđa politike koja je bila naklonjena Srbima.

Bez obzira na to, slika se možda ipak postepeno menja. Tokom protekle četiri godine „Telekom Srbija“ je uložio ogromna sredstva u ovaj region, tako da je gustina priključaka povećana za najmanje 10 procenata, a značajna ulaganja se nastavljaju. „Telekom Srbija“ je, 17. marta 2005. godine imenovao Novi Pazar za „izvršnu jedinicu“, učinivši ga *de facto* regionalnim centrom, a zahvaljujući tome trebalo bi da se razvije kvalitet i dostupnost usluga.

Ipak, ni Bošnjaci nisu potpuno nedužni. Otkako je 2000. godine, KLS/SDA preuzela vlast u Novom Pazaru, bilo je incidenata zbog kojih su se Srbi u svojoj sopstvenoj zemlji osećali kao neko ko nije dobrodošao. Ovde se misli na nepromišljenu upotrebu bošnjačkih “nacionalnih simbola” u javnim ustanovama, kao i na primere kada su pojedini bošnjački omladinci grudvama i kamenjem gađali pravoslavne sveštenike.

Srpska pravoslavna crkva je posebno osetljiva na ono što smatra nepoštovanjem svetih srpskih gradova od strane Bošnjaka. Crkva iz trinaestog veka u okviru manastira Sopoćani nalazi se na UNESCO listi svetske kulturne baštine, uz još nekoliko objekata u okolini.²⁶³ Iako je u okolini gradnja zabranjena, tokom protekle decenije bespravno su sagrađeni neki objekti, uglavnom vikendice i restorani koje su podigli novokomponovani bogataši iz Novog Pazara. Većinu zemljišta Bošnjaci su kupili od Srba, koji su odatle otišli zbog slabe privredne situacije. Opština Novi Pazar je omogućila ovakvu bespravnu gradnju, često zbog mita. Crkva ovo vidi kao skrnavljenje svetog mesta. Manastir Đurđevi Stupovi, koji se nalazi na brdu iznad Novog Pazara, ugrožen je na sličan način, ne samo zbog vikendica, već i zbog obližnje ciglane. Često su ovi objekti građeni bez važeće dozvole ili na osnovu sumnjivih privremenih dozvola. Uporni pokušaji Bošnjaka da izgrade benzinsku pumpu u blizini crkve svetog Petra i Pavla iz devetog veka ne prestaju da smetaju srpskoj zajednici.

Slučaj u kojem su za vreme Miloševićevog režima 24 Bošnjaka optužena za terorizam i delovanje protiv države predstavlja još jedan izvor napetosti. Taj slučaj se razvlači po sudovima još od 1994. godine, kako zbog već pomenu-tog lošeg stanja u pravosuđu, tako i zbog toga što SDA čini sve što je u njenoj moći da spreči da ovaj predmet bude okončan. Opstrukcija se obično vrši tako

263 Na UNESCO-voj listi svetske kulturne baštine nalaze se i grad Stari Ras, manastir Sopoćani, crkva sv. Petra i nekropola, manastir Đurđevi Stupovi i tvrđava Gradina, sa donjim gradom Trgovištem.

što se optuženim Bošnjacima i svedocima naloži da se ne pojave na sudu.²⁶⁴ U decembru 2004. godine sudija je ponovo odložio suđenje zato što se svi optuženi nisu pojavili.²⁶⁵ Kada je pretres nastavljen, u januaru 2005. godine policija je silom privela dvojicu optuženih iz Sjenice. Međutim, postupak je ponovo odložen jer se tužilac nije pojavio. Dokle god traje sudski postupak, SDA može da izigrava žrtvu progona od strane Srba. Okončanjem ovog predmeta (odbacivanjem neutemeljenih optužbi) mnogo toga bi se postiglo po pitanju ublažavanja napetosti.

Uprkos svim problemima u Sandžaku, trenutno jedinu potencijalnu opasnost od izbijanja nasilja realno predstavlja ponašanje navijača sportskih klubova, za vreme trajanja i po završetku sportskih manifestacija. Za vreme vladavine Miloševića takvi klubovi često su bili mesta gde su se regrutovali pripadnici paravojsnih formacija, a tradicija navijača-siledžija se nastavlja. Nekoliko sandžačkih klubova povezano je sa političkim strankama: Ugljaninov SDA drži „Torcidu“, Ljaljićev SDP drži „Ultra-Azzuro“. Ostali klubovi su: „Sandžački ekstremisti“, „Horda zla“ i „Hadžetani“. Pripadnici ovih klubova su agresivni i kao da traže nevolje. Uvek postoji rizik kada sportski klubovi iz Novog Pazara igraju protiv klubova iz obližnjeg srpskog grada, Raške. Svaki put kada se igra utakmica između bošnjačkih i srpskih timova, navijači i jedne i druge strane međusobno se vređaju na nacionalnoj osnovi.²⁶⁶

Malo je falilo da neke utakmice prerastu u nasilje, uključujući fudbalsku utakmicu između novopazarskog kluba i beogradskog kluba, „Rad“,²⁶⁷ kao i žensku odbojkašku utakmicu koja je igrana između turske i jugoslovenske juniorske reprezentacije. U septembru 2002. godine, Srbi iz Kosovske Mitrovice i Raške vozili su se po centru Novog Pazara kada je Jugoslavija pobedila SAD na Svetskom prvenstvu u košarci, koje je održano u Indijanapolisu. Oni su trubili automobilskim sirenama, vikali i provocirali Bošnjake, koji su ih gađali kamenjem. Za vreme fudbalske utakmice u Nišu, 19. marta 2005. godine, gostujući navijači „Torcide“ uzvikivali su parole: „Ubijte Srbe!“, „Hašim Tači!“ i

264 Razgovor Krizne grupe sa nekim od optuženih kojima se sudi.

265 Novinska agencija *Sanapress*, 24. decembar 2004. Tužilac je pokrenuo postupak 1993. godine, na osnovu dokaza koje je fabrikovala Miloševićeva tajna policija kako bi zastrašila Bošnjake i njihove vođe. Prema rečima Šefka Alomerovića, taj dokaz se sastoji isključivo od dnevnika, sa podacima o sastancima prijatelja koji su bili zabrinuti za dobrobit svojih porodica i suseda.

266 Srpski navijači su poznati po tome što uzviču parole: „Ovo je Srbija!“, „Smrt Turcima!“ i ostale slične uvrede, dok im bošnjački navijači uzvraćaju parolama: „Ovo je Turska!“ i „Alahu Akbar!“ i mašu turskim zastavama.

267 Navijači ovog manje značajnog beogradskog kluba poznati su po tome što su primitivni i agresivni. Oni aktivno traže i učestvuju u okršajima sa navijačima drugih fudbalskih klubova, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

“Nikad Srbija!”, dok su mahali turskim zastavama i gađali policiju i ostale gledaoce ciglama, kamenjem, cigaretama, upaljačima i svim ostalim stvarima koje su im bile pri ruci. Iako je huliganstvo na fudbalskim utakmicama uobičajena pojava širom Srbije, u Sandžaku ono ima etničke konotacije koje mogu da dovedu do rapidnog izbijanja međunacionalnog nasilja.

Bilo koja vrsta etnički motivisanih grafiti ili propagande u ovom regionu izaziva napetost kod svih njegovih stanovnika. Dana 22. i 23. marta 2005. godine, antisemitski grafiti i posterii osvanuli su preko noći širom Srbije, kao i u Sandžaku, u okviru dobro organizovane kampanje.

Očigledno je da je potrebno preći dug put, pre nego što nacionalne manjine u Srbiji budu mogle da žive u okruženju u kojem nema diskriminacije i opasnosti od novog nasilja, a izgleda da to malo ko u Skupštini Srbije razume. Dana 5. aprila 2005. godine, Esad Džudžević smenjen je sa funkcije predsednika Odbora za međunacionalne odnose Skupštine Srbije, glasovima poslanika Šešeljevog SRS, Miloševićevog SPS i Koštuničinog DSS, koji su se svi uvredili za vreme sednice tog odbora održane u Novom Pazaru, na kojoj su predstavnici lokalnih nevladinih organizacija izrazili zabrinutost u vezi sa kršenjem ljudskih prava Bošnjaka. Dok Bošnjaci u Sandžaku budu širili svoj uticaj unutar političkih struktura post-miloševićevske Srbije, koje se polako demokratizuju, moraće posebno da povedu računa o tome da ne rade Srbima ono što su Srbi njima godinama radili, kao i da ne vrše diskriminaciju nad lokalnim manjinama.

MEDIJI

Od nestanka Titove Jugoslavije, početkom 1990-ih godina, medijska scena u Srbiji dramatično se izmenila, počevši od dominacije državnih medija i medija pod kontrolom države do rasparčavanja, praćenog pojavom sve većeg broja privatnih medija. Struktura medija u Sandžaku odražava strukturu lokalnih medija u Srbiji uopšte.²⁶⁸ Postoje mediji koji su u vlasništvu opštine, koji su delovali kao državna propaganda, kao i privatni mediji koji su se pojavili za vreme i posle vladavine Miloševića. Prema Zakonu o radiodifuziji i Zakonu o informisanju, Radiotelevizija Srbije (RTS) trebalo je

268 U Srbiji postoji preko 1300 emitera, od kojih većina ne rade legalno. S obzirom da ministarstva koja su nadležna za medije i komunikacije nemaju kompletan spisak takvih medija, nije moguće govoriti o svim medijima u Sandžaku. Stoga se ovaj izveštaj bavi isključivo najpopularnijim medijima koji imaju najveću gledanost odnosno slušanost.

da se transformiše u javni servis, a država je putem privatizacije treba da se odrekne vlasništva nad štampanim i elektronskim medijima. Do sada je država trebalo da završi i proces regulisanja i dodele frekvencija elektronskim medijima, ali u stvarnosti je malo toga učinjeno, pa su mediji u suštini ostali u onoj istoj neregulisanoj sivoj zoni u kojoj su bili i za vreme vladavine Miloševića.

Pojava velikog broj novih medija nije nužno donela i bolji kvalitet programa, niti bolju političku klimu. Politička elita i stranke u Srbiji, kao i u Sandžaku, i dalje koriste stari propagandni model tretiranja medija koji datira još iz doba komunizma.²⁶⁹ Oni koji su se nekada žestoko bunili protiv zloupotrebe medija od strane komunističkih vlasti sada ovaj model smatraju pogodnim i delotvornim jer sada služi njihovim potrebama.

Postoje brojne prepreke razvoju profesionalnih i nezavisnih medija. Prvu prepreku predstavlja to što političke elite imaju slab osećaj za demokratske vrednosti i demokratsku praksu. Njihovi pripadnici formirali su se kao ličnosti u vreme kada je na snazi bio jednopartijski politički sistem, u kojem je moć imao onaj ko je kontrolisao medije, tako da oni sada žele da nastave takvu praksu, kako bi očuvali svoje pozicije. Drugu prepreku predstavlja teškoća da se obezbedi komercijalna održivost jedne medijske kuće. Kao posledica toga, većina vlasnika ili urednika medija nalazi se pod uticajem ili pod kontrolom političkih stranaka i ekonomske elite, koja manipuliše medijima i drži ih na kratkoj uzici, kada je finansiranje u pitanju. Tako nastaje i treća prepreka, a to je nedostatak nezavisne uređivačke politike, zbog čega su čitaoci i gledaoci često uskraćeni za tačne informacije. Novinari u Sandžaku suočeni su sa još jednom preprekom koju predstavlja veoma podeljena politička scena, prouzrokovana sukobom između dve glavne bošnjačke stranke. Ugljanin i Ljajić traže od novinara da budu na njihovoj strani i vrše snažan pritisak na nezavisne novinare.²⁷⁰

Dostupni su brojni međunarodni programi i sredstva, namenjena za pomoć razvoju nezavisnih medija. Nažalost, u Sandžaku ima vrlo malo onih koji poseduju neophodno znanje i veštine za sastavljanje kvalitetnih predloga projekata.

269 Ovaj model detaljno opisuju E. Herman i N. Chomsky, u delu, *Manufacturing Consent – Political Economy of the Mass Media* (Vintage Books). Vidi takođe: Chomsky, *Necessary Illusions – Thought Control in Democratic Societies* (Pluto Classics).

270 Jedan takav primer desio se 4. oktobra 2004, kada je Ugljaninov telohranitelj sprečio uglednu novopazarsku novinarku, Ivanu Milić, da prisustvuje prvoj konferenciji za novinare koju je Ugljanin organizovao kao gradonačelnik Novog Pazara. Taj telohranitelj je njoj rekao da je "nepoželjna", jer rukovodstvo stranke SDA smatra da njena TV stanica – *Jedinstvo* – podržava Ljajića.

Sandžak ima jednu novinsku agenciju, "Sanapress", koja je tesno povezana sa nevladinom organizacijom Građanski forum. Preko hiljadu pretplatnika u Srbiji i inostranstvu svakodnevno dobija vesti ove agencije putem elektronske pošte. U Sandžaku postoje i četiri značajne štampane publikacije. Novopazarški nedeljnik *Sandžačke novine*, u privatnom je vlasništvu i uglavnom se bavi događajima u Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu, a pre svega odražava stavove Ugljanina i SDA.²⁷¹ Islamska zajednica Sandžaka objavljuje mesečnu reviju *Glas Islama*. To je specijalizovano glasilo koje čitaju najrevnosniji vernici, a u političkom smislu ovaj list je veoma uticajan, naročito zahvaljujući tome što se njegovi napisi često prenose na dersu, predavanjima koja se drže nakon večernje molitve. Opština Prijepolje je vlasnik i izdavač lista *Glas Polimlja*, ali zbog ograničenog budžeta njegovo izlaženje je neredovno i na sve manjem broju stranica. Događaji koje ovaj list pokriva uglavnom se svode na ono što se dešava u Prijepolju i Priboju. List *Parlament*, koji sporadično izlazi, u velikoj meri se nalazi pod uticajem Ljajićevog SDP. Usled nedostatka odgovarajućih finansijskih sredstava i zdrave poslovne strategije, ovaj list nije u stanju da redovno izlazi i tako stekne stalnu čitalačku publiku. Iako je njegov poslednji broj izašao pre više od dve godine, ovaj list je aktivan u zavisnosti od političkih potreba SDP. U periodu od 1993. do 2001. godine, prva i jedina nezavisna publikacija u Sandžaku bila je "Has", list koju su objavljivali nevladina organizacija i nezavisna izdavačka kuća "DamaD".²⁷²

Budući da nijedna od ovih publikacija ne uspeva da ostvari dovoljno veliki prihod od reklama da bi mogla sama da se finansira, sve one moraju da se oslanjaju na dotacije. Njihovi politički pokrovitelji rezonuju da je bolje držati novine na skromnom budžetu i tako ostvarivati potpunu kontrolu nad njihovom uređivačkom politikom, nego im dozvoliti da postanu finansijski nezavisni, jer bi u tom slučaju mogli da se okrenu kritičkom pisanju. U Novom Pazaru kao i u širem regionu Sandžaka postoji realna potreba za jednim kvalitetnim, nezavisnim dnevnim listom. Takav list ne bi predstavljao konkurenciju dnevnim listovima koji se objavljuju u Beogradu, ali kada bi mogao objektivno da izveštava o lokalnim događajima to bi obezbedilo značajnu platformu za konkurenciju među političkim opcijama.

Posle ogromne ekspanzije privatnih elektronskih medija 1990-ih godina,²⁷³ skoro svako selo i manji grad u Srbiji – uključujući Sandžak – dobilo je po neko-

271 Taj list je dobio finansijsku podršku iz budžeta ove tri opštine.

272 "DamaD" vodi Šaban Šarenkapić – pesnik i novinar. On takođe vodi sandžački ogranak Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS).

273 Kada je Milošević skinut s vlasti, u oktobru 2000. godine, postojalo je otprilike 1000 aktivnih emitera. Usled neefikasne regulative i loše primene zakona, njihov broj je nastavio

liko “emitera”. To je često značilo da je svaki amater koji je imao osnovni, kućni stereo sistem mogao da postavi mali predajnik i tako postane vlasnik radio stanice, a neko ko je imao video rekorder i video kameru, mogao je da otvori TV stanicu. Te stanice obično nisu pružale nikakvu pravu korist svojim lokalnim zajednicama i imale su vrlo malo uticaja na politički i društveni život. Većina njih isključivo je puštala muziku i video spotove, po želji suseda i rođaka, koji su ih naručivali i plaćali.

Elektronski mediji u Sandžaku su ili u privatnom vlasništvu ili su u vlasništvu opština. Postoji nekoliko važnijih lokalnih televizijskih stanica. *Regionalnu TV*, koja se finansira iz budžeta tri opštine u kojima većinu stanovnika čine Bošnjaci, donedavno je kontrolisao Ugljanin i ona je svojim programskim sadržajem pre svega bila prilagođena ukusu Bošnjaka, jer je uglavnom emitovala programe koji su bili naklonjeni stranci SDA, kao i vesti o aktivnostima sandžačkih poslanika u Skupštini Srbije, Bajrama Omeragića i Esada Džudževića. Da ne bi povredila osećanja lokalnih nacionalista iz SDA niti verska osećanja svojih gledalaca, ova televizija nije htela da emituje spotove popularnih balkanskih estradnih zvezda kao što su Ceca, Jelena Karleuša i Aca Lukas, a u čitavom nizu latinoameričkih sapunica koje je emitovala cenzurisala je ljubavne scene i scene u kojima protagonisti nose kupaće kostime.²⁷⁴ Kao što je već rečeno, ova televizija je jednom nedeljno emitovala ders radikalnog sarajevskog propovednika Bugarija.²⁷⁵ Takođe je direktno prenosila emisije bošnjačke nacionalističke tv *Hajat* iz Sarajeva. Za vreme Ramazana i drugih islamskih praznika, verski sadržaji su u velikoj meri bili zastupljeni u njenoj programskoj šemi. Programski sadržaji često nisu bili naklonjeni Srbima, koji retko gledaju ovu stanicu.²⁷⁶ Otkako su, u februaru 2005. godine smenjeni Ugljaninovi direktori, novi direktor ove televizije Elias Rebronja najavio je da više neće emitovati Bugarijeva obraćanja, kao i da će početi da emituje programe koji više odražavaju zvanične stavove Islamske zajednice. On je još najavio da će početi da emituje programe koje pravi Srpska pravoslavna crkva, a takođe je objavio prestanak cenzure.

da raste, tako da u Srbiji sada verovatno postoji 1300 elektronskih medija.

274 Očekuje se da će se situacija u tom pogledu promeniti. Nakon opštinskih izbora, u septembru 2004, Skupština opštine Novi Pazar imenovala je Elizasa Rebronju, urednika lista *Parlament*, za direktora *Regionalne TV*. Ugljanin je javno izrazio nezadovoljstvo zbog toga što je izgubio kontrolu nad ovom značajnom medijskom kućom.

275 Vidi Odeljak IV B 1, u prethodnom tekstu.

276 *TV Hajat* je konzervativna muslimanska nacionalistička TV stanica iz Sarajeva. Zbog načina na koji ona izveštava o ratnim događajima u Bosni, mnogi Srbi bi mogli da se osećaju neprijatno.

Televizija *Jedinstvo* je u privatnom vlasništvu, a kontroliše je Dane Belić, Srbin i bivši JUL-ovac. Ton ove televizije je u etničkom smislu neutralniji od *Regionalne TV*. Njena uređivačka politika favorizuje Ljajića – mnogi posmatrači ovoj stanici pripisuju zasluge, smatrajući da je ona značajno doprinela Ljajićevim rezultatima na izborima 2004. godine – i delimično prenosi emisije beogradska TV stanice *B92*. Ovu televiziju gledaju i Srbi i Bošnjaci. Posmatrajući način na koji su pre februara 2005. godine *Regionalna TV* i *TV Jedinstvo* izveštavale o događajima u Novom Pazaru, lako bi mogao da se stekne utisak da se radi o dva potpuno različita grada. Postavljanjem generalnog sekretara SDP na čelo *Regionalne TV*, Ljajić sada kontroliše dve glavne televizijske stanice u Novom Pazaru.

Susedni grad, Raška, u kojem većinu stanovnika čine Srbi, ima TV stanicu koja uglavnom prenosi emisije iz programa nacionalnih televizijskih mreža u Srbiji, uz nešto skromnih lokalnih sadržaja, od kojih je većina snažno prosrpski orijentisana. Pripadnici SPS Bošnjaci su nekoliko puta napali i oštetili predajnik ove televizije, a lokalna policija nije uspjela da uhvati počinioca.

Glavne opštinske radio stanice (*Radio Novi Pazar*, *Radio Glas Polimlja*, *Radio Priboj*) su pod političkom kontrolom osnivača, nemaju dovoljno finansijskih sredstava, a u tehničkom smislu su zaostale. Kada je 2001. godine *Glas Polimlja* kritikovao gradonačelnika Prijepolja Stevu Purića iz SPS, on je blokirao finansiranje ove radio stanice, pa je bilo potrebno posredovanje OEBS. Kasnije je jedan ekspert OEBS za medije predložio opštinskim vlastima da izvrše privatizaciju medija kako bi ih naterale da opstanu na tržištu. Predloženi model za Prijepolje (i druge opštine) podrazumevao je da te medije otkupe zaposleni/ rukovodstvo. Iako je Zakon o radiodifuziji, kojim je predviđena obavezna prodaja medija u vlasništvu opština donet 2002. godine, on još nije počeo da se primenjuje, tako da su u većem delu Srbije, uključujući Sandžak, mediji i dalje pod političkom kontrolom.

Novopazarski *Radio 100+* je privatna radio stanica koju su zajednički osnovali lokalni novinari i beogradska novinska agencija "Beta". Taj radio se ističe po tome što ni jednoj etničkoj grupi niti političaru ne drži stranu. On ima stručne kadrove različitih nacionalnosti i pravi politički uravnotežene emisije, koje se dopadaju i jednoj i drugoj etničkoj zajednici. Međutim, ta radio stanica delimično zavisi od međunarodne pomoći i bilo bi joj jako teško da opstane ako se bude održavala isključivo od reklamnih prihoda.²⁷⁷

277 Finansijska sredstva obezbedila je francuska vlada.

Iako novopazarska radio i TV stanica *San* po svemu sudeći predstavljala dobar primer komercijalne inicijative, i ona je od SDA dobijala finansijska sredstva za otvaranje.²⁷⁸ Stanicu, koja je zvanično potpuno privatna i nezavisna, osnovao je, krajem 1990-ih Ruždija Šabotić u svojoj kući. Zaposleni su uglavnom bili mladi-početnici, punu entuzijazma i iz obe etničke zajednice. U emisijama *RTV San* uglavnom su izbegavane političke teme, tako da je ona prevashodno bila okrenuta ka zabavnim sadržajima, izuzev organizovanja humanitarnih kampanja na lokalnom nivou. Međutim *RTV San* je počela blago da kritikuje opštinske vlasti SDA, ali se ispostavilo da čak ni dobronamerna kritika nije naišla na dobar prijem, pa je stranka ukinula finansiranje ovoj RTV stanici, a mnoge firme su prestale da se na njoj reklamiraju iz straha od SDA. Pošto *RTV San* nije mogala sama da ostvari dovoljne prihode, prestala je sa radom 2003. godine, pošto Šabotić nije uspeo da dobije dozvolu za emitovanje programa na područjima preko granice sa Kosovom i Crnom Gorom.

Razvoj medija u Sandžaku predstavlja naličje demokratskog razvoja, u opštem smislu, i stoga bi ga trebalo pažljivo pratiti. Da bi se stvorili istinski nezavisni mediji, prvo mora da se izvrši privatizacija preostalih državnih medija. Posebno treba obratiti pažnju na četiri sandžačke opštine, koje imaju medije u svom vlasništvu (Nova Varoš, Prijepolje, Priboj i Novi Pazar). Po zakonu, opštine su obavezne da se odreknu vlasništva nad takvim medijima do jula 2006. godine.

Do sada su sandžački mediji bili primorani da balansiraju između političkog pritiska i potreba da služe lokalnoj zajednici, što je, u najboljem slučaju davalo ograničene rezultate. Nerealno je očekivati veliki napredak sve dok se ne podigne opšti nivo obrazovanja, političke kulture i svesti, a za to je potrebno i vremena i strpljenja. U međuvremenu, ekonomska stvarnost primoraće mnoge medije da prestanu sa radom ili da potraže neki komercijalni izvor prihoda.

USTAVNE I PRAVNE PREPREKE

Problemi koje Srbija ima sa svojim nacionalnim manjinama ne moraju nužno biti prouzrokovani ustavom iz 1990. godine, koji je donet za vreme Miloševićeve vladavine, ali dok je još postojala Titova Jugoslavija (SFRJ). U njemu je Srbija definisana kao država njenih građana, a ne kao nacionalna [srpska] država. U saveznom ustavu, Muslimani su ili priznati kao konstitutivni

278 Razgovor Krizne grupe sa bivšim finansijskim referentom SDA.

narod na teritoriji cele zemlje. U ustavu Miloševićeve krnje Jugoslavije (SRJ) iz 1992. godine, kao ni u Ustavnoj povelji Državne zajednice Srbija i Crna Gora iz 2003. godine, ne pominju se ni Bošnjaci, ni Muslimani, niti bilo koja druga nacionalna manjina. Bez obzira na to, one su uključene u politički život na nivou Državne zajednice, u kojoj dva Bošnjaka imaju ministarske funkcije: funkciju ministra za ljudska i manjinska prava (Rasim Ljajić iz Srbije) i ministra za unutrašnje ekonomske odnose (Amir Nurković iz Crne Gore).

Potreba za unapređenjem standarda i mehanizama za zaštitu manjina u Srbiji bila je jedna od retkih stvari oko kojih u DOS nije bilo internih nesuglasica posle svrgavanja Miloševića sa vlasti, a Vlada je rado prihvatila stručnu pomoć iz inostranstva. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina koji je stupio na snagu 27. februara 2002. godine sročten je jezikom koji je preuzet iz tekstova najznačajnijih evropskih konvencija, povelja i deklaracija na temu manjina i koji je u mnogim aspektima vrlo sličan jeziku kojim su napisani standardi Saveta Evrope u oblasti ljudskih prava.

Gljučna odredba tog zakona omogućila je stvaranje izabranih veća nacionalnih manjina, ali je ostala nejasna u smislu načina na koji je definisala postupak njihovog izbora i nije precizirala način njihovog finansiranja. Time je zakon doveo u nezgodan položaj BNVS i druga veća nacionalnih manjina, jer mnogi Bošnjaci nisu mogli da veruju da BNVS nema budžet iz kojeg bi se finansirao njegov rad, pa su zbog toga počeli da preispituju njegov rad.²⁷⁹ Sredstva su obezbeđena iz budžeta Republike Srbije tek 2004. godine.

Međutim, zakon o zaštiti prava manjina usvojen je na saveznom nivou. Srbija i Crna Gora insistirale su na tome da ljudska prava budu oblast u kojoj će republike imati odgovornost, bez obzira na buduće odnose, a međunarodna zajednica je pogrešno bila uverena da će savezni zakoni imati primat nad republičkim zakonima. Već 2003. godine je Jugoslavija transformisana u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora, čije zajedničke pravosudne institucije još uvek ne funkcionišu. Da bi prava manjina mogla biti zaštićena, republičke skupštine moraju da usvoje zakone na republičkom nivou. U Crnoj Gori je u toku izrada novog zakona, a u Srbiji se stari savezni zakon o zaštiti prava manjina ipak smatra važećim, iako još uvek nije usvojen na republičkom nivou.

279 Uzeto iz zaključaka trodnevne panel diskusije na temu: "Manjine – Suočavanje sa stvarnošću", u kojoj su učestvovali stručnjaci i predstavnici nacionalnih veća. Održana je na Paliću u februaru 2004. Tu panel diskusiju organizovala je NVO Fond za socijaldemokratske inicijative (FoSDI), pod pokroviteljstvom misije OEBS u Srbiji i Crnoj Gori.

Do diskriminacije prema nacionalnim manjinama često dolazi zbog netolerantne i nacionalistički nastrojene političke kulture, kao i zbog dvosmislenih zakona koji ostavljaju dosta prostora za diskriminatorna tumačenja. Više takvih zakona i propisa doneto je za vreme vladavine Miloševića, kako bi se obezbedio pravni osnov za diskriminaciju prema manjinama. Neki od njih su i dalje važeći. Oni na prvi pogled, ne deluju diskriminatorski, ali jezik kojim su napisani, a koji je namerno neodređen, omogućio je birokratama da ih sprovedu na diskriminatorni način. Većina ovih zakona prvobitno je imala za cilj da se vlastima obezbedi kontrola nad kosovskim Albancima, ali se u međuvremenu ispostavilo da bi oni mogli da posluže i protiv ostalih nacionalnih manjina, uključujući Bošnjake. Za vreme vladavine Miloševića postojala su bar četiri takva problematična zakona, od kojih je jedan još uvek važi.

Prvi je Uredba o posebnim uslovima za prodaju nekretnina, koja je imala za cilj da se Srbi spreče da prodaju svoje nekretnine Albancima.²⁸⁰ On se, u nekim slučajevima koristio i za sprečavanje Bošnjaka da kupuju nekretnine od Srba. Ovaj propis je u Srbiji bio na snazi jedanaest godina, a prestao je da važi u vreme pada Miloševića. Međutim, on je ostao na snazi na Kosovu, gde ga srpski organi vlasti i dalje primenjuju da bi sprečili kosovske Srbe da svoju imovinu prodaju Albancima. Nezvanični izraz koji vlada koristi za to je “sprečavanje curenja-odlivanja srpske imovine”.

Drugi je Zakon o ograničavanju nepovoljnih migratornih kretanja – programu zadataka i mera za brži razvoj i usporavanje nepoželjnih migratornih kretanja u opštinama Novi Pazar, Tutin, Sjenica i Prijepolje, u periodu od 1987. do 1990. godine.²⁸¹ Taj zakon je imao za cilj da se spreče unutrašnje migracije stanovništva, koje bi mogle da poremete etničku ravnotežu. On je sprečio Bošnjake iz Bosne, kao i sa drugih područja da kao se izbeglice nastane u Sandžaku, kao i sandžačke Bošnjake da odu u druge krajeve Srbije. Iako nije sprečavao premeštanje u fizičkom smislu, ipak je onemogućavao prijavljivanje na novu adresu i korišćenje državnih usluga.²⁸² Ovaj zakon više nije na snazi.

Treći je Zakon o nedovoljno razvijenim područjima republike Srbije do 2005. godine,²⁸³ koji omogućava regionima koji su proglašeni za nerazvijene da

280 *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 33, od 22. jula 1989, sa izmenama i dopunama *Službenog glasnika Republike Srbije*, br. 42, od 28. septembra 1989, i još nekim dopunama zakona, objavljenim u “*Službenom glasniku Republike Srbije*”, br. 22, od 18. aprila 1991.

281 *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 28, od 25. jula 1987.

282 Njegova diskriminatorna priroda krije se duboko u njegovom tekstu: “... Prilikom realizacije razvojnog projekta, prioritetom će se smatrati ona područja odnosno zajednice u kojima je iseljavanje odnosno dislokacija srpskog stanovništva najočiglednija”, str. 1685.

283 *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 53, od 28. decembra 1995.

konkurišu za dodelu posebnih finansijskih sredstava. U njemu su jasno navedene sve nerazvijene opštine u Srbiji, uključujući šest opština u Sandžaku, i nabrojani su naizgled objektivni kriterijumi. Međutim, "prioritetni status" dat je srpskim selima na područjima između Novog Pazara i Tutina, Sjenice i Prijepolja, koja su sva svrstana u kategoriju nerazvijenih. Kad se pogleda etnička karta Sandžaka, jasno se vidi da kategorija u koju je neko selo svrstano u potpunosti zavisi od njegovog etničkog sastava, tako da ako je u pitanju neko srpsko selo, onda se ono tretira kao nerazvijeno, dok se susedna bošnjačka sela tako ne tretiraju. Prema Helsinškom odboru za ljudska prava u Beogradu, opština Priboj je jedini deo Sandžaka na koji nisu primenjeni etnički kriterijumi.²⁸⁴ Premda se ovim zakonom na papiru sprovodi diskriminacija nad Bošnjacima od njegovog stupanja na snagu 1995. godine, vrlo malo sredstava je uloženo čak i u područja Sandžaka u kojima Srbi čine većinu stanovnika.

Četvrti je Zakon o prostornom i urbanističkom planiranju do 2010. godine,²⁸⁵ kojim nisu predviđena veća ulaganja od strane države u Sandžak. Iako ovo najviše pogađa Bošnjake, ipak pogađa i Srbe u Sandžaku. Ovaj zakon sledi sličan zakon koji je postojao u Miloševićevo vreme i zbog kojeg gotovo da i nije bilo ulaganja u Sandžak. Takva strategija planiranja ukazuje na to da Vlada planira da Sandžak i dalje ostane zabit.

Sve dok Srbija ne bude odustala ili izmenila takve diskriminatorske zakone i sprečila njihovu selektivnu i proizvoljnu primenu, Bošnjaci i pripadnici ostalih nacionalnih manjina će se i dalje osećati kao građani drugog reda. Premda se dosta govorilo o uvođenju institucije ombudsmana u Srbiji, u tom smislu nije preduzeta ni jedna zakonodavna radnja. Pokrajinska skupština Vojvodine osnovala je jednu sličnu instituciju – instituciju "Narodnog advokata" – ali ona se ne odnosi na Sandžak. Uspostavljanjem ombudsmana za pitanja nacionalnih manjina, koja bi delovo na celoj teritoriji Srbije, u mnogome bi se doprinelo stvaranju osećaja pripadnosti i zaštićenosti zakonom kod nacionalnih manjina.

284 *Helsinške sveske* br. 15, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: "Nacionalne manjine i pravo".

285 Usvojen od strane Skupštine Srbije, u januaru 1996, posle višegodišnjih konsultacija.

ZAKLJUČAK

Iako je u Sanžaku mirno i nema znakova nasilja – etničkog niti bilo kog drugog – srpski Sandžak je u velikoj meri još uvek zaboravljen, marginalizovan i ignorisan, kako na međunarodnom planu tako i od strane srpskih političara. Zbog toga je relativno izolovan od glavnih političkih, privrednih i društvenih tokova u Srbiji. Uprkos tome, u regionu u celini napravljen je značajan pomak od pada Miloševića u oktobru 2000. godine, najvećim delom zahvaljujući nastojanjima preminulog premijera Đinđića i njegovim naporima da Bošnjake uključi u svoju vladajuću koaliciju, kao i delovanju Rasima Ljajića na nivou nekadašnje federacije i sadašnje državne zajednice.

Koraci koje Vlada Srbije preduzima na integrisanju Bošnjaka u glavne političke tokove i njihovom ravnopravnom tretiranju sa drugim građanima nesigurni su i neceloviti. Napredak je spor, ali kontinuiran i ne bi trebalo da bude razloga za porast nasilja u buduće, čak i u slučaju da Kosovo dobije nezavisnost – pod uslovom da Beograd u rešavanju problema u ovom regionu bude mudar i dobro rasuđuje. Pa ipak, malo je političara u Beogradu – od kojih većina nikada nije bila u Sandžaku – koji razumeju te probleme. Mnogi i dalje imaju iskrivljenu etničku sliku o Sandžaku, dok neki još uvek pokazuju predrasude prema onima koji nisu Srbi i prebrzo ističu greške Bošnjaka, dok istovremeno ignorišu ukorenjene srpske pristrasnosti. Nedostatak razumevanja i institucionalizovane predrasude znače da se region u celini obično ignoriše na uštrb stanovništva – i srpskog i bošnjačkog – dok se vlada, koja je previše centralizovana, često oglašuje na pitanja koja dolaze sa lokalnog nivoa.

Neki problemi u Sandžaku mogli bi se rešiti ako bi Beograd preduzeo mere koje bi doprinele tome da tamošnje manjinsko stanovništvo oseća da ima svoje mesto u Srbiji. Pre svega, potrebno je osloboditi se negativnog nasleđa Miloševićevog doba. Državne institucije bi trebalo da zaustave diskriminaciju Bošnjaka. U idealnim uslovima ovo bi se postiglo izmenama i dopunama nekih zakona, brižljivim revidiranjem prakse u zapošljavanju u državnim institucijama i javnim preduzećima, kao i putem jednakog pristupa servisima-uslugama države. Potrebno je da Vlada Srbije ojača pravnu državu u celom Sandžaku, počev od toga da Ministarstvo unutrašnjih poslova ukloni loše elemente iz redova policije (čiji su pripadnici prevashodno Srbi), uključujući

između ostalog i one koji su se bavili kriminalnim radnjama, ali i one za koje postoje dokazi da su kršili ljudska prava.

Beograd treba da stvori bezbedno okruženje u opštini Priboj, čime bi se omogućio povratak izbeglica i raseljenih u svoje domove iz perioda pre 1993. godine. Ministarstvo unutrašnjih poslova u saradnji sa Ministarstvom pravde treba da privede pravdi krivce za zločine koji su počinjeni protiv Bošnjaka, kao što su ubistva, namerne paljevine i etničko čišćenje. Srpske vlasti, službe državne bezbednosti, političke stranke i Srpska pravoslavna crkva treba da kontrolišu nacionalističke elemente koje bi mogle videti svoj interes u obnavljanju napetosti u ovom regionu, na primer putem senzacionalističkog i neodgovornog novinarskog izveštavanja.

Pitanje jezika predstavljaće problem sve dok Ministarstvo za obrazovanje ne sačini nove udžbenike, naročito iz književnosti i istorije. Trebalo bi ponovo razviti i u škole uvesti zajedničku književnost Južnih Slovena.

Potrebno je da Islamska zajednica i Srpska pravoslavna crkva češće međusobno kontaktiraju, zvanično i nezvanično. One su saglasne oko moralnih vrednosti koje predstavljaju dobru osnovu da se iznađe zajednički jezik. Stanovnici Sandžaka treba da vide da se sveštenici i hodže sastaju, zajednički rade i bore se za dobro svih. I kao najvažnije, vođe obe vere treba brižljivo da prate izjave svojih sveštenika i da naročitu pažnju posvete sprečavanju govora mržnje.

Bošnjaci treba da preispitaju svoj odnos prema Srbima -da se pozabave onim vrednostima kojima se deca uče kod kuće, kao i da posebnu pažnju obrate na to da svojim postupcima ne dovedu do toga da se sandžacki Srbi oseće ugroženom manjinom u vlastitoj zemlji. Kao što je jedan sagovornik rekao Kriznoj grupi, ovaj region ima potencijal da pošalje poruku drugim manjima u Srbiji da su tolerancija i demokratija mogući i dostižni.

Najveći deo onoga što muči Sandžak – korupcija, disfunkcionalne državne strukture, organizovani kriminal i nestručnost državne administracije – predstavlja sliku Srbije u celini. Mnoge promene koje su neophodne da bi se ponovo pokrenula privreda u ovom regionu, zaustavio odlazak stanovništva i ispravile decenije institucionalizovane diskriminacije nastaće tek kada Beograd donese odgovarajuće zakone koji se sprovode u celoj zemlji. U međuvremenu, Srbija treba da omogući Bošnjacima – svojim građanima – da se stvarno osećaju kao kod kuće. Mora da im pokaže će imati koristi od toga što su lojalni građani i da im istoveremno stavi do znanja da je njihova budućnost u Srbiji. Sve dok se ove promene ne dese u Sandžaku će se gomilati problemi, pritužbe će ostati nerešene, a region ostati uglavnom zapostavljen i zaboravljen.

Beograd/Brisel, 8. april 2005. godine

O Međunarodnoj kriznoj grupi

Međunarodna krizna grupa je nezavisna, neprofitna, multinacionalna organizacija sa više od 100 zaposlenih na pet kontinenata, koja pomoću direktne analize na terenu i visokog nivoa zalaganja radi u cilju sprečavanja i rešavanja tragičnih sukoba.

Pristup Krizne grupe je zasnovan na istraživanju na terenu. Timovi političkih analitičara nalaze se u zemljama u kojima postoji rizik od izbijanja, eskalacije ili ponovnog raspirivanja oružanih sukoba, ili u blizini tih zemalja. Na osnovu informacija i procena sa terena prave se analitički izveštaji koji sadrže praktične preporuke glavnim donosiocima odluka u međunarodnoj zajednici. Krizna grupa takođe objavljuje *Crisis Watch*, dvanaestostrani mesečni bilten, redovno i sažeto ažurirajući stanje svih najznačajnijih situacija postojećih ili mogućih sukoba širom sveta.

Izveštaji i brifing dokumenti Krizne grupe distribuiraju se u velikom broju, elektronskom poštom ili u štampanom obliku, zvaničnicima u ministarstvima inostranih poslova i međunarodnim organizacijama, a istovremeno su dostupni na internet stranici organizacije, www.crisisgroup.org. Krizna grupa tesno saraduje sa vladama i onima koji imaju uticaja na njih, uključujući i medije, kako bi skrenula pažnju na svoje analize krize i stvorila podršku za svoje preporuke.

Upravni odbor Krizne grupe – u kome se nalaze istaknute ličnosti iz oblasti politike, diplomatije, biznisa i medija – direktno pomaže da se najvišim, odlučujućim faktorima u celom svetu skrene pažnja na izveštaje i preporuke. Kopredsedavajući Krizne grupe su Lesli H. Gelb, bivši predsednik Saveta za spoljnu politiku i lord Paten od Bernsa, bivši evropski komesar za spoljnu politiku. Predsednik i izvršni direktor od januara 2000. je bivši australijski ministar inostranih poslova Gareth Evans.

Međunarodno sedište Krizne grupe je u Briselu, zastupništva su u Vašingtonu, Njujorku, Londonu i Moskvi. Organizacija trenutno ima devetnaest regionalnih kancelarija (u Amanu, Beogradu, Kairu, Dakaru, Dušanbeu, Islamabadu, Džakarti, Kabulu, Najrobiju, Ošu, Port-au-Prince, Pretoriji, Prištini, Kjotu, Sarajevo, Seul, Skoplje i Tbilisi) sa analitičarima koji rade u više od 50 zemalja i regiona pogođenih krizom na četiri kontinenta.

U Africi među tim zemljama nalaze se: Angola, Burundi, Ruanda, Obala Slonovače, Demokratska Republika Kongo, Siera Leone, Liberija, Gvineja, Eritreja, Etiopija, Gvineja, Liberija,

Ruanda, Sijera Leone, Somalia, Sudan, Uganda i Zimbabve; u Aziji: Avganistan, Indonezija, Kašmir, Kazahstan, Severna Koreja, Kirgistan, Mijanmar/Burma, Nepal, Pakistan, Tadžikistan, Turkmenistan i Uzbekistan; u Evropi: Albanija, Armenija, Azerbejdžan, Bosna i Hercegovina, Gruzija, Kosovo, Makedonija, Moldavija, Crna Gora i Srbija; na Bliskom Istoku ceo region od Severne Afrike do Irana i u Latinskoj Americi, Kolumbija.

Krizna grupa prikuplja sredstva od vlada, dobrotvornih fondacija, kompanija i pojedinačnih donatora. Trenutno sredstva obezbeđuju odeljenja i agencije sledećih vlada: Međuvladina agencija za frankofoniju, Agencija za međunarodni razvoj Australije, Ministarstvo inostranih poslova Austrije, Ministarstvo inostranih poslova Belgije, Odeljenje za inostrane poslove i međunarodnu trgovinu Kanade, Kanadska agencija za međunarodni razvoj, Ministarstvo inostranih poslova Češke, Ministarstvo inostranih poslova Holandije, Ministarstvo inostranih poslova Finske, Ministarstvo inostranih poslova Francuske, Ministarstvo inostranih poslova Nemačke, Ministarstvo inostranih poslova Irske, Agencija za međunarodnu saradnju Japana, Ministarstvo inostranih poslova Luksemburga, Agencija za međunarodni razvoj Novog Zelanda, Ministarstvo inostranih poslova Republike Kine (Tajvan), Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Danske, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Norveške, Ministarstvo inostranih poslova Švedske, Odeljenje za inostrane poslove Švajcarske federacije, Ministarstvo inostranih poslova Turske, Foreign and Commonwealth Office Velike Britanije, Odeljenje za međunarodni razvoj Velike Britanije, Agencija za međunarodni razvoj Sjedinjenih Američkih Država.

Među fondacijama i privatnim donatorima su Atlantic Philentropies, Canergie Corporation of New York, Ford Foundation, Bill & Melinda Gates Foundation, Wiliam & Flora Hewlet Foundation, Henry Luce Foundation Inc., John D. & Catherine T. MacArthur Foundation, John Merck Fund, Charles Stewart Mott Foundation, Open Society Institute, David and Lucile Packard Foundation, Ploughshares Fund, Sigrid Rausing Trust, Sasaki Peace Foundation, Sarlo Foundation of the Jewish Community Endowment Fund, United States Institute of Peace i Fundação Oriente.

JANUAR 2005.

Više informacija o Međunarodnoj kriznoj grupi možete naći na našem web sajtu: www.crisisgroup.org

HELSINKIJSKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

SANDŽAKI IDENTITETI U PROCEPU STAROGAT I NOVOG I

HELSINKIJSKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

HELSINKIJSKE SVESKE BR. 28